

T.C.
BATMAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI

**ASSUR ASKERÎ MİMARİSİ (YENİ ASSUR
DÖNEMİ MÖ 934-612)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tarık GÜNCE

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Esra KAÇMAZ LEVENT

Haziran-2022
BATMAN
Her Hakkı Saklıdır

TEZ KABUL VE ONAYI

Tarık GÜNCE tarafından hazırlanan “**Assur Askerî Mimarisi (Yeni Assur Dönemi MÖ 934-612)**” adlı tez çalışması 08/06/2022 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oy birliği ile Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı’nda YÜKSEK LİSANS olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri

İmza

Başkan (Danışman)

Dr. Öğr. Üyesi Esra KAÇMAZ LEVENT

Üye

Dr. Öğr. Üyesi Can Yümni GÜNDEM

Üye

Doç. Dr. Çağatay YÜCEL

Yukarıdaki sonucu onaylarım.

Prof. Dr. Osman Pakma
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü V.

TEZ BİLDİRİMİ

Bu tezdeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edildiğini ve tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını bildiririm.

DECLARATION PAGE

I hereby declare that all information in this document has been obtained and presented in accordance with academic rules and ethical conduct. I also declare that, as required by these rules and conduct, I have fully cited and referenced all material and results that are not original to this work.

Tarık GÜNCE

08.06.2022

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ASSUR ASKERİ MİMARİSİ (YENİ ASSUR DÖNEMİ MÖ 934-612)

Tarık GÜNCE

BATMAN ÜNİVERSİTESİ LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Esra KAÇMAZ LEVENT

2022, 272 Sayfa

Jüri

Dr. Öğr. Üyesi Esra KAÇMAZ LEVENT

Dr. Öğr. Üyesi Can Yünni GÜNDEM

Doç. Dr. Çağatay YÜCEL

Kıtalarla hükmeden geniş bir imparatorluğun temsilcileri Assurluların, askerî mimarisi her zaman siyasi tarihin, tapınakların, sivil sarayların, yukarı kentin, seramik parçalarının, tasvirli sanat eserlerinin, küçük buluntuların ve askerî seferlerin gölgesinde kalmıştır. Assurluların yüzyıllarca Yakındoğu'nun en büyük imparatorluklarından biri olarak varlık göstermesi sadece askerî seferlerle mümkün olmamıştır. Düşmanlarına, başkentlerinin yıkılmaz, geçilmez ve erişilmez olduğunu inşa ettiği askerî mimarisiyle de kabul ettirmeyi başarmışlardır.

Assurluların askerî, siyasi, ideolojik ve ekonomik başarılarının somut görüntüsünü kudretli askerî mimarisi oluşturmaktadır. Savunma yapıları, dışarıdan bakan göz için gücün, zenginliğin, mukavemetin ve cesaretin göstergesi olan en pahalı ve anıtsal propaganda aracıdır. Aslında Assurluların kabartmalara işlediği, düşmanı zor durumda bırakan, her zaman galip gelen, yenilmez ordusu, bitmeyen askerî gücünün büyük resmini tahkim edilmiş Assur kentleri göstermektedir. Uygarlığın bu zor coğrafyada var olmasında ideolojik anlamların yüklendiği, statik ve estetik askerî mimarisinin etkisi yadsınamaz.

Ön tahkimatlar grubunda değerlendirilen dış ön sur, yarı bağlı ve bağlı iç ön surlar, savunma sisteminin bel kemiğini oluşturan ana sur için birer bariyer işlevini üstlenmiştir. Hendekler, ön tahkimatlara paralel oluşturularak birer savunma desteğine dönüştürülmüştür. Hendek (*hırışu*) ve ana sur arasına iç ön surlar (*şalhû*) yerleştirilmiştir. Assur başkentlerinde arkeolojik olarak kanıtlanan şalhû ve *ekal māšartiler* Yeni Assur Dönemi Assur askerî mimarisinin seçkin yapılarıdır. Sadece başkentlerde varlığı ispatlanan *ekal māšartiler*, işlevsel açıdan saray-kışla-cephanelik-depo-ahır-atölye gibi çok işlevli yapı kompleksleri özelinde değerlendirebilecek, askerî kaygılarla inşa edilen karmaşık içerikli yapılarıdır. Coğrafi bakımdan “Assur Çekirdeği”nin dışındaki, sınırlar ötesine yapılan askerî seferlerde farklı tip planlarına ulaşılabilen askerî kamplar (*ušmannu*, *madāktu*, *karāšu*), mazgal dışlerine sahiptir ve kulelerle desteklenmiş duvarlarla kuşatılmıştır.

Kentlerin dış dünyayla iletişimde kullanılan kent kapıları (*abullu*), kapı kuleleri, birden fazla geçişli sistem ve kilitleme mekanizmasıyla donatılmıştır. Assur kapılarına eklenen bileşenlerle birden fazla kapı tipi görülmektedir. Kapılara uygulanan önlemlerle sadece fiziksel düşmanlar için engeller oluşturulmuştur. “Kötü ruhlar ve şeytanlar” için ise apotropaik unsurlara başvurulmuştur. Assur askerî mimarisinin her ögesi; mimari, konstrüktif ve dekoratif ayrıntıların ötesinde, ideolojik anlamların da yüklendiği ve arka planında pek çok kültürel kodun bulunduğu donanımlar olarak algılanmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Askerî kamplar, Assurlular, *ekal māšarti*, hendek, surlar

ABSTRACT

MASTER THESIS

ASSYRIAN MILITARY ARCHITECTURE (NEO-ASSYRIAN PERIOD 934-612 BC)

Tarık GÜNCE

INSTITUTE OF GRADUATE STUDIES OF BATMAN UNIVERSITY THE DEGREE OF MASTER OF SCIENCE ARCHAEOLOGY

Advisor: Asst. Prof. Dr. Esra KAÇMAZ LEVENT

2022, 272 Pages

Jury

Asst. Prof. Dr. Esra KAÇMAZ LEVENT

Asst. Prof. Dr. Can Yümni GÜNDEM

Assoc. Prof. Dr. Çağatay YÜCEL

The military architecture of Assyrians, representatives of a vast empire ruling over the continents, has always been overshadowed by its political history, temples, civilian palaces, upper city, pottery pieces, art objects with depictions, small findings and military expeditions. Assyrians centuries-long existence as one of the largest empires in the Near East was not merely possible with its military expeditions. They managed to convince their enemies that their capital is unbreakable and impassable also with the military architecture they built.

The abstract image of Assyrians military, political, ideological and economical accomplishments is created by its mightful military architecture. The defense buildings are the most expensive and monumental mediums of propaganda, a demonstrator of power, wealth and resistance for an eye looking from the outside. In fact, fortified Assyrian cities show the greater image of the nonending military power and undefeatable, always-triumphant army that Assyrians depicted on reliefs. The impact of statical and aesthetical military architecture bearing ideological senses is incontrovertible for the existence of the civilization on this harsh geography.

Outer front wall, adherent and semi adherent inner front walls that are evaluated within the group of frontal fortifications functioned as barriers for the main wall, the back bone of the defense system. The ditches positioned parallelly with frontal fortifications have been transformed into defense reinforcements. Inner front walls (*šalhû*) were built between the ditch (*hîrîšu*) and the main wall. *šalhû* and *ekal māšarti*, archaeologically proved in Assyrian capitals, are distinguished buildings of Assyrian military architecture during Neo-Assyrian period. *ekal māšarti*, whose existence is proved only in capitals are buildings with complex contents constructed with military concerns and can be evaluated specifically as building complexes with multi functions as palace-barrack-armory-warehouse-barn and workshop. The military camps (*ušmannu*, *madāktu*, *karāšu*) whose different plans are accessible in the military expeditions out of the “Assyrian Core” have merlons and are encircled by walls reinforced with towers.

The city gates (*abullu*) used for the communication of the cities with the outer world, gate towers are equipped with multiple-pass systems and locking mechanisms. Several Assyrian gate types, different from each other with the components added, are recorded. With the cautions applied on the gates, only physical enemies have been obstructed. For “evil spirits and demons”, apotropaic elements were applied. Every part of the Assyrian military architecture should be perceived as equipment that bear ideological senses beyond architectural, constructive and decorative details as well as having many cultural codes in the background.

Keywords: Military camps, Assyrians, *ekal māšarti*, ditch, city walls

ÖNSÖZ

Assurluların tahkimat yapılarının temel inşa malzemesini Mezopotamya’da en yaygın kullanılan kerpiç oluşturmaktadır. Ana surların önünde yer alan ve ana duvara bağlı, yarı bağlı ve tamamen bağımsız olan ön tahkimat duvarlarının inşasında işlenmiş kireç taşlarına başvurulmuştur. Assurlular, askerî mimarilerini coğrafyayla uyumlu bir şekilde inşa etmişlerdir ve başkentlerini korumada hiçbir zaman tek bir savunma elemanı ile yetinmemişlerdir. Önünde hendeğin yer aldığı, kule ve daha az yoğunlukta burçların yerleştirildiği birden fazla sur kuşağının olduğu bir inşaat programı başlatmışlardır. Kentlerin iç kısmında yer alan iç kaleler, üçüncü bir savunma duvarıyla kuşatılmıştır. Ana iç kalenin haricindeki diğer iç kalede, Assur başkentlerine özgü olan çok amaçlı *ekal māšartiler* görülmektedir. Assurlular, Assur kalbinin dışında kalan uzak bölgelere düzenledikleri seferlerde birden fazla kez kullanılan askerî kamplar inşa etmişlerdir. Tasvirli sanat eserlerinde dairesel, oval, kare ve dikdörtgen planlarına ulaşılabilen askerî kamplar, mazgal dişleri olan ve kuleler ile desteklenen duvarlara sahiptir. Askerî kamplar, Assur kentleriyle tahkimat yapıları açısından kuvvetli benzerliklere sahip bir model sergilemektedir.

Yeni Assur Dönemi’nde Assur askerî mimarisi gibi özgün bir çalışmayla beni tanıştıran, tez çalışması sürecinde her türlü desteğini esirgemeyen, yanımda duran, yönlendiren, eylemleriyle beni destekleyen, yorumlarıma, yazdıklarıma değer veren ve kişisel arşivini benimle paylaşan danışmanım Esra KAÇMAZ LEVENT’e çok teşekkür ederim.

Tez çalışmasının en karmaşık dönemlerinden en son zamanına kadar beni yalnız bırakmayan eleştirileriyle beni doğru yönlendiren, terimlerin Türkçeleştirmesi noktasında önerilerini benden esirgemeyen, terminoloji karmaşası içinde bulunduğum zorlu zamanlarda katkılarda bulunan değerli bilim insanı Nejat Turgut SANER’e minnettarım.

Kişisel yayınlarını, bilgi birikimini benimle paylaşan, sayısız sorularımı özenle ve sabırla yanıtlayan, çalışmanın kalitesinde önemli katkılarıyla yol haritam olan Alexander Ericson SOLLEE’ye teşekkür etmekten onur duyarım.

Bitmez enerjisiyle Assur'a dair yüzlerce sorumu çok hızlı bir şekilde yanıtlamaktan geride durmayan, yayınlarını benimle paylaşan, sorulara yaklaşımıyla konulara farklı açıdan bakmamı sağlayan değerli bilim insanı Julian Edgeworth READE'e şükranlarımı sunarım.

Kazı çalışmalarının sınırlı olduğu, konuyu aydınlatmada yetersiz kaldığı, yazıtlara başvurduğum dönemlerde ve diğer konulardaki emekleri için Eckart FRAHM, Grant FRAME, Jamie NOVOTNY, John MACGINNIS, John Nicholas POSTGATE ve Stefan M. MAUL'a minnettarım.

Kitaplarını fiziksel olarak bana ulaştırma nezaketinde bulunan özellikle Tell Nebi Yunus'taki *ekal māšarti*'yle ilgili sorularımla meşgul olan Peter A. MIGLUS'a, yayınlarını, bilgi ve tecrübelerini benden esirgemeyen sorularımı yanıtlayan Andreas SCHACHNER, Daniele Morandi BONACOSSİ, Davide NADALI, Dirk Paul MIELKE, Jürgen SEEHER, Mirko NOVÁK, Nathan MORELLO, Tamás DEZSŐ'ya ve Ziyaret Tepe'yle ilgili yorumlarıyla bana yön veren, konuya doğru şekilde yaklaşmamı sağlayan Kemalettin KÖROĞLU'na sonsuz teşekkür ederim.

Desteklerini benden esirgemeyen, kendilerinden çok şey öğrendiğim ve bu süreçteki katkıları için kıymetli hocalarım Halime HÜRYILMAZ, Halil TEKİN, Veli KÖSE ve Yiğit Hayati ERBİL'e sonsuz teşekkür ederim.

Kişisel arşivlerini benimle paylaşan, fikir alış verişinde ve yönlendirmeleriyle ve de tez çalışmasına katkıda bulunan Aladdin AL, Deniz Burak KIŞNIŞ, Can Yümni GÜNDEM, Koray TOPTAŞ ve Murat TOSUN'un isimlerini saymak isterim.

Maddi ve manevi olarak bu süreçte de yanımda olan değerli iki büyüğüm ve meslektaşım Mehmet GÖKTAŞ ve Servet Vedat KARAASLAN'a şükranlarımı belirtmek isterim. Ayrıca manevi desteğini benden esirgemeyen arkadaşım Ali Furkan ALTUNPAK'a çok teşekkür ederim.

Tezin hazırlanma sürecinde kıymetli katkıları için Alexander FANTALKIN, Arnulf HAUSLEITER, Atilla ENGİN, Bert van der SPEK, Carlo LIPPOLIS, Christine A.M. BRUNS ÖZGAN, Çiğdem MANER, David KERTAI, Dirk WICKE, Eleanor

BARBANES-WILKINSON, Fatih YEŞİL, Guillermo ALGAZE, Jason A. UR, Johanna TUDEAU, Kübra Rana GÖKDEMİR, Maria Gabriella MICALE, Mehmet KIRKGEÇİT, Michael Rice JONES, Nikos D. KONTOGIANNIS, Ömür HARMANŞAH, Zoltán NIEDERREITER ve daha adlarını saymayı unuttuğum herkese minnettar olduğumu bir kez daha belirtmek isterim.

En sona bıraktığım ve bana bu süreçte uzaktan katlanan aileme sonsuz teşekkür ederim.

Tarık GÜNCE
Yesemek-2022

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	ix
SÖZLÜK.....	xi
HARİTALAR LİSTESİ	xiv
TABLolar LİSTESİ	xv
ŞEKİLLER LİSTESİ	xvi
SİMGELER VE KISALTMALAR.....	xxv
1. GİRİŞ.....	1
1.1. Tezin Amacı, Kapsamı ve Önemi.....	3
1.2. Materyal ve Yöntem	4
1.3. Kaynak Araştırması	8
2. YENİ ASSUR DÖNEMİ'NDE TARİHİ COĞRAFYA VE SİYASİ TARİH	14
2.1. Tarihi Coğrafya	14
2.2. Siyasi Tarih	22
3. ASSUR ASKERÎ MİMARİ SİSTEMLERİNDE KULLANILAN İNŞAAT MALZEMELERİ	32
3.1. Kerpiç (<i>libittu/SIG4</i>) ve Tuğla (<i>agurru/ebirtu</i>)	32
3.2. Ahşap	34
3.3. Taş.....	35
3.4. Metal	36
3.5. Su (<i>mēma/A.MEŠ</i>)	37
4. ASSUR ASKERÎ MİMARİSİNİN UNSURLARI	38
4.1. Hendekler (<i>ħirīšu</i>).....	38
4.2. Kentlerin Surları	50
4.2.1. Assur	66
4.2.1.1. Assur Kentinin Batı ve Güney Bölgesi	68
4.2.1.1.1. Dış sur	68
4.2.1.1.2. Dış Çevirme	70
4.2.1.1.3. İç Ön Sur	73

4.2.1.1.4. İç Sur.....	77
4.2.1.1.5. İç Çevirme.....	78
4.2.1.1.6. Kuzeybatı Dış Ön Suru	81
4.2.1.2. Assur Kentinin Kuzey Bölgesi (<i>mušlālu</i> Bölgesi)	81
4.2.1.3. Assur Kentinin Doğu Bölgesi	90
4.2.2. Kalhu	94
4.2.3. Tell İbrahim Bayis (Eski Mahmur).....	96
4.2.4. Kalzu (Kasr Şemamok/Kilizu/Kakzu)	97
4.2.5. Erbil (Arbela/Urbilum/Arbail).....	97
4.2.6. Balawat (Imgur-Enlil)	98
4.2.7. Tarbişu (Tarbişi/Şerikhan/Şerifhan)	100
4.2.8. Ziyaret Tepe.....	100
4.2.9. Dūr-Şarrukīn (Horsabad).....	103
4.2.10. Ninive (Ninova)	104
4.2.10.1. Ana Sur	104
4.2.10.2. İç Ön Sur.....	108
4.3. İç Kale Surları	111
4.4. Kule ve Burçlar.....	121
4.5. Kent Kapıları ve Poternler	130
4.5.1. Kent Kapıları (<i>abullu</i>)	130
4.5.1.1. Assur.....	135
4.5.1.2. Kalhu	147
4.5.1.3. Kalzu	152
4.5.1.4. Erbil	152
4.5.1.5. Balawat	152
4.5.1.6. Horsabad	153
4.5.1.7. Ninive	159
4.5.1.8. Ziyaret Tepe.....	167
4.5.2. Poternler	170
5. ASKERÎ YAPILAR.....	175
5.1. Askerî Kamplar (<i>ušmannu, madāktu, karāšu</i>)	175
5.1.1. Askerî Kamplarda Yer Seçimi.....	177
5.1.2. Askerî Kampların Planları.....	182
5.1.2.1. Dairesel Planlı Askerî Kamplar	183
5.1.2.2. Oval Planlı Askerî Kamplar.....	190
5.1.2.3. Kare Planlı Askerî Kamplar.....	204
5.1.2.4. Dikdörtgen Planlı Askerî Kamplar.....	207
5.2. <i>ekal māšartiler</i>	215
5.2.1. Kalhu	217
5.2.2. Horsabad.....	227
5.2.3. Ninive	232
6. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ	260
KAYNAKÇA.....	273

SÖZLÜK¹

Außenhaken (Almanca): Tez çalışmasında “dış çevirme” olarak tanımlanan unsur, Assur kentinin kuzeybatısında yer alan ve kuleler ile donatılmış üstü açık bir savunma yapısıdır.

Außenwall (Almanca)/Outer Wall (İngilizce): Ana surun bulunmadığı kentlerde, kenti kuşatan dıştaki surdur.

Binnenhaken (Almanca): Tez çalışmasına “iç çevirme” olarak uyarlanmıştır. Assur kentinin kuzeybatısında yer alan dış çevirme ile aynı işleve sahiptir. Dış çevirmenin güneydoğusunda bulunan yapı, kulelerle desteklenmiş açılı duvar seyrine sahiptir.

Binnenwal (Almanca)/Inner Wall (İngilizce): Dış surun arkasında yer alan iç surdur.

Contrescarpe (Fransızca): Hendeğin dış duvarıdır.

Escarpe (Fransızca): Hendeğin iç duvarıdır.

Festungsgraben/Stadtgraben (Almanca)/Moat (İngilizce)/ *Hirīšu* (Yeni Assur Dönemi metinlerinde): Savunma önünde yer alan taban, iç ve dış duvardan meydana gelen hendeklerdir.

Freistehender Niederwall (Almanca): Ana surun birkaç metre önünde yer alan ve kapı gibi geçişler ile ana duvara bağlı olabileceği düşünülen ön tahkimatlar grubundaki bir savunma duvarıdır. Tez çalışmasında “yarı bağlı iç ön sur” anlamında kullanılmıştır.

Fundament (Almanca): Temel.

Hauptmauer (Almanca)/Inner Wall/Main Wall (İngilizce)/ BÂD.GAL (Yeni Assur Dönemi metinlerinde): Bir kenti çevreleyen en yüksek ve en kalın ana savunma duvarıdır.

Hofbereich (Almanca)/courtyard (İngilizce): Avlu.

Krampe (Almanca)/cramp (İngilizce)/uppu (Yeni Assur Dönemi ile çağdaş yazıtlarda): Sürgü sabitleme elemanı.

Bäcker (Almanca)/baker (İngilizce)/LÚ.NINDA (Assur metinlerinde): Fırıncı.

Militärlager (Almanca)/Accampamento fortificato (İtalyanca)/Campamento Militares (İspanyolca)/Military camp (İngilizce)/*ušmannu, madāktu, karāšu* (Assur metinlerinde): Askerî kamp.

¹ Sözlük bölümündeki terimlerin tanımları yapılırken, Yeni Assur Dönemi askerî mimarisine bağlı kalınmıştır.

mušlālu Bölgesi ve mušlālu: Assur Tapınağının kuzeydoğusu, Büyük Ziggurat ve Eski Saray'ın kuzeyine konumlandırılan *mušlālu* Bölgesi, tespit edilen kireç taşlarının üzerindeki yazıtlar nedeniyle bu şekilde adlandırılmıştır. Konunun uzmanları tarafından yaygın olarak merdiven, rampa ve kapı olarak tercüme edilmektedir; ancak kapsamlı *mušlālu* ifadesinin mimari yapı olarak ne olduğu ve işlevi hâlâ tartışmalıdır.

Nebenraum (Almanca)/Side room (İngilizce): Yan oda.

Niederwall (Almanca)/Lower Wall (İngilizce)/šalḫû (Yeni Assur Dönemi metinlerinde): Ana surun önünde yer alan savunma duvardır. Tez çalışmasında “iç ön sur” olarak tanımlanan savunma duvarı, ana surdan daha alçak boyutludur. Konunun uzmanları tarafından söz konusu duvar tanımlanırken Vormauer (Almanca), Outer Wall, Curtain Wall, External Wall (İngilizce) gibi ifadeler de kullanılmıştır.

Köchin/Koch (Almanca)/cook (İngilizce)/nuḫatimmu (Assur metinlerinde): Aşçı.

Quaderbastion (Almanca): Bağlı iç ön surun üzerinde yer alan burçların dış kısmı, ön yüzleri fazla taşkın bir bosaj göstermeyen, ancak pürüzsüz ve düz bir yüzeye de sahip olmayan çerçeveli (kabaca) dikdörtgen bloklardan oluşmaktadır. Tez çalışmasında, burcun biçiminden yola çıkarak, “köşeleri yuvarlatılmış burçlar” ifadesi kullanılmıştır.

Schlüssel (Almanca)/key (İngilizce)/namzāqu (Yeni Assur Dönemi ile çağdaş yazıtlarda): Anahtar.

Sicherungsriegel (Almanca)/locking latch (İngilizce)/ sikkūru (Yeni Assur Dönemi ile çağdaş yazıtlarda): Kilitleme çubuğu.

Sperrbalken (Almanca)/locking bar (İngilizce))/aškuttu (Yeni Assur Dönemi ile çağdaş yazıtlarda): Sürgü tahtası.

Stelenplatz: Yeni ve eski kent arasındaki bir noktada (dış surun güneye doğru düz bir hat çizdiği yerin kuzeyi) çok sayıda Assur kral ve yöneticilerine ait stellerin yer aldığı alandır.

Stift (Almanca)/pin (İngilizce)/sikkatu (Yeni Assur Dönemi ile çağdaş yazıtlarda): Pim veya emniyet çubuğu.

Fleischerin/Fleischer (Almanca)/butcher (İngilizce)/ṭābiḫu (Assur metinlerinde): Kasap.

Torbeschlag (Almanca)/plating (İngilizce): Kapıyı güçlendirmek için kullanılan metal şerit veya kaplamalardır. Yeni Assur Dönemi kapılarında kabartmalı ve kabartmasız bronz örneklerle rastlanmaktadır.

Torflügel (Almanca)/door wing (İngilizce)/daltu (Yeni Assur Dönemi ile çağdaş yazıtlarda): Kapı kanadı.

Torkammer (Almanca)/Gate chamber (İngilizce): Kapı odası.

Torpfofen (Almanca)/gatepost (İngilizce): Kapı sövesi.

Torschuh (Almanca): Yüksük.

Torschwelle (Almanca)/threshold (İngilizce): Eşik.

Treppenhaus (Almanca)/stairwell (İngilizce): Merdiven boşluğu.

Türangelstein (Almanca)/door hinge/pivot stone (İngilizce): Mil yuvası.

Verbundener Niederwall (Almanca): Ana duvar ile doğrudan bağlantılı onun önünde yer alan bir savunma duvarıdır. Tez çalışmasında “bağlı iç ön sur” anlamında kullanılmıştır.

Verkleidungsmauer (Almanca): Dış kabuğu, ön yüzleri fazla taşkın bir bosaj göstermeyen, pürüzsüz ve düz bir yüzeye de sahip olmayan kabaca dikdörtgenler prizması şeklindeki bloklardan oluşan kaplama duvarıdır.

Vormauer (Almanca): Ana surdan bağımsız, ön tahkimatlar grubundaki bir bariyer duvarıdır. Tez çalışmasında “dış ön sur” olarak tanımlanan savunma duvarı, Assur kentinin kuzey ve kuzeybatısında yer almaktadır.

Wehrgang (Almanca): Seğirdim yeri veya seğirdim yolu olarak tanımladığımız unsur, aynı zamanda Assur askerî mimarisinde bağlı iç ön sur ile bütünleşen bir elemandır.

Zwinger, Zwingermauer (Almanca): Zwinger, Yeni Assur Dönemi askerî mimarisinde hendekler ile ana sur arasında veya ana sur önünde, ana sur ile bağlantılı, yarı bağlantılı veya tamamen bağımsız bir mimari unsurdur. Zwingermauer tez çalışmasında “ön tahkimat” olarak tanımlanan yerin (Zwinger’in), ana suru veya dış suru tamamlayan ek savunma duvarıdır.

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 2.1: Yakındoğu'nun kapladığı alan (Frahm, 2017, Fig. 0.1)

Harita 2.2: Assur Üçgeni olarak tanımlanan bölge (Sinha vd, 2019, Fig. S1: B)

Harita 2.3: Yeni Assur Dönemi merkezlerinin yer aldığı harita (Kertai, 2015, Fig. 2)

Harita 2.4: Yeni Assur Dönemi'nde Assur'un ele geçirmiş olduğu topraklar (Bonacossi, 2017a, s. 16)

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 4.1: Yeni Assur Dönemi'ndeki hendekleri gösteren tablo

Tablo 4.2: Yeni Assur Dönemi başkentlerinin sur ölçüleri

Tablo 4.3: Assur kentindeki iç ve dış çevirme yapılarının ölçüleri

Tablo 4.4: Yeni Assur Dönemi başkentlerinin ön tahkimat grubundaki ve diğer duvarların ölçüleri

Tablo 4.5: Yalancı ve gerçek iç kalelerin Yeni Assur Dönemi kentlerine göre dağılımı

Tablo 4.6: Yeni Assur Dönemi kule ve burçlarının boyutları

Tablo 4.7: Yeni Assur Dönemi kapı yapıları üzerinde yer alan unsurların ölçüleri

Tablo 5.1: Dairesel planlı askerî kampların savunma unsurlarının bilgileri

Tablo 5.2: Oval planlı askerî kampların savunma unsurlarının bilgileri

Tablo 5.3: Dairesel planlı askerî kampların savunma unsurlarının bilgileri

Tablo 5.4: Kare planlı askerî kampların savunma unsurlarının bilgileri

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 3.1: Hurma ağaçlarını kesen üç Assur askeri (Barnett, Bleibtreu ve Turner, 1998, Pl. 460)

Şekil 3.2: Sanherib'in Güneybatı Sarayı'ndan ele geçen, malzemelerin taşınma biçiminin işlendiği kabartmanın çizimi (Barnett, Bleibtreu ve Turner, 1998, Pl. 102)

Şekil 4.1: Hendek tiplerinin şematik kesitleri (Keeley, Fontana ve Quick, 2007, Fig. 1 esas alınarak yeniden düzenlenmiştir)

Şekil 4.2: Kalhu kentinin CORONA uydu görüntüsü (Sollee, 2020, Abb. 72)

Şekil 4.3: Horsabad kentinin CORONA uydu görüntüsü (Sollee, 2020, Abb. 119)

Şekil 4.4: Balawat'ın CORONA uydu görüntüsü (Sollee, 2020, Abb. 92)

Şekil 4.5: (a) Tell İbrahim'in uydu görüntüsü (Sollee, 2020, Abb. 69); (b) Kalzu'nun CORONA uydu görüntüsü (Sollee, 2020, Abb. 87)

Şekil 4.6: Ninive kenti güneybatı köşesinin görünümü (Layard, 1853a, s. 231)

Şekil 4.7: Ninive kentinin planı (Reade, 2016, Fig. 7, Reade'den izin alınarak, yeniden düzenlenmiştir)

Şekil 4.8: Sur bileşenlerinin rekonstrüksiyonu

Şekil 4.9: Horsabad kent suru (Botta ve Flandin, 1849-1850: I, Pl. 3 esas alınarak yeniden düzenlenmiştir)

Şekil 4.10: (a) Assur kenti iç çevirme bölgesindeki kaide ipuçları (Andrae, 1913a, Abb. 154); (b) Assur kenti iç çevirmenin de yer aldığı kesit çizimi (Sollee, 2020, Abb. 52)

Şekil 4.11: Sur ve Nergal Kapısı rekonstrüksiyon çalışmasında surun üst kısmının gösterilmesi (Salih, 2017, Fig. 17.5 aslına bağlı kalarak eklemeler yapılmıştır)

Şekil 4.12: Yeni Assur Dönemi mazgal dişi tiplerinin şematik çizimi

Şekil 4.13: (a) Kuşaklı'da ele geçen kule model parçasının tamamlanan çizimi (Mielke, 2018, Fig. 6.3b); (b) Hattuša'da bulunan kule model parçasının çizimi (Mielke, 2018, Fig. 6.3c); (c) Hattuša'da tespit edilen kule model parçasının çizimi (Mielke, 2018, Fig. 6.3d); (d) Ninive kent surları ve sarayını gösteren rölyefin çizimi (Reade, 1998, Fig. 4); (e) Günümüzde British Museum'da bulunan 124938 numaralı eser (Nadali, 2017, Fig. 32.2)

Şekil 4.14: (a) Ninive'nin kuzey sarayında bulunan ve Erbil kentinin tasvir edildiği rölyefin çizimi (Sollee, 2020, Abb. 91a); (b) Restore edilmiş Nergal Kapısı ve Ninive surların görünümü (Lippolis, 2017, Fig. 35.4, fotoğraf, JoAnn S. Makinano ve Wikimedia Commons tarafından çekilmiştir); (c) Sırlı tuğlaların oluşturduğu mazgal dişlerinin kompozisyonu (Andrae, 1913a, Abb. 4); (d) Depolama kabı parçası (ND 11407) üzerinde kademelendirilmiş mazgal dişlerinin görünümü (Curtis ve Reade, 1995, s. 106); (e) Bir başka depolama kabı parçası (ND10931) üzerinde kademelendirilmiş mazgal dişlerinin işlenmesi (Mallowan, 1966:II, s. 462); (f) *muşlālu* Bölgesinde bulunmuş kademelendirilmiş kireç taşı mazgal dişi (Andrae, 1913a, Abb. 136); (g) I. Adad-Nirari rıhtım duvarının civarında (kA4I) bulunan kademelendirilmiş kireç taşı mazgal dişi (Andrae, 1913a, Abb. 266)

Şekil 4.15: (a) Kalhu kent planı (Harmanşah, 2013, Fig. 36; (b) Horsabad kent planı (Otto, 2015, Fig. 23.3); (c) Balawat sur planı (Oates, 1974, Pl. XXIV); (d) Tell İbrahim Bayis sur planı (Sollee, 2020, Abb. 150); (e) Ninive kent planı (Stronach, 2017, Fig. 48.1); (f) Assur kent planı (Novák, 2017, Fig. 24.2); (g) Kalzu kent planı (Sollee, 2020, Abb. 150); (h) Erbil kent planı (Nováček, Amin ve Melčák, 2013, Fig. 22.8); (i) Ziyaret Tepe kent planı (Matney vd, 2020, Fig. 21)

Şekil 4.16: Assur kentinin planı (Sollee, 2014, Abb. 1)

Şekil 4.17: Dış çevirme yapısı (Sollee, 2014, Abb. 11)

Şekil 4.18: Assur kentinde birbiriyle aynı seyrinde ilerleyen hendek, iç ön sur ve dış surun Google SketchUp programı kullanılarak yapılan üç boyutlu rekonstrüksiyonu (Sollee, 2014, Abb. 6)

Şekil 4.19: Tabira ve Batı Kapısı arasındaki yarı bağlı iç ön sur (Sollee, 2014, Abb. 2)

Şekil 4.20: Kule 13-15'in karşısındaki dış sura bağlı kul, burç ve siperlerin rekonstrüksiyonu (Sollee, 2020, Abb. 48)

Şekil 4.21: (a) Dış çevirmeden mazgal açıklığı ayrıntıları (Andrae, 1913a, Abb. 165); (b) Seğirdim yolu ve atış açıklığının şematik çizimi (Sollee, 2020, Abb. 50)

Şekil 4.22: Assur kentinin kuzeybatısını gösteren rekonstrüksiyon çalışması (Andrae, 1913a, Abb. 150)

Şekil 4.23: Assur kentinin kuzeyindeki *muşlālu* ve Büyük Ziggurat'ın görünümü (Andrae, 1913a, Abb.85)

Şekil 4.24: (a) Assur kentinin kuzeyindeki mimari öğeler (Sollee, 2020, Abb. 20); (b) Şekil 4.24a'nın C-D hattındaki mimari öğelerin kesit çizimi (Sollee, 2020, Abb. 23)

Şekil 4.25: Assur kentindeki *muşlālu*'nun 2.-1. binyıldaki konumu (Sollee ve Tudeau, 2018, Fig. 2)

Şekil 4.26: *muşlālu* Bölgesi'ndeki kaplama duvarı (Andrae, 1913a, Abb. 134)

Şekil 4.27: Çıkıntı ile güçlendirilen kaplama duvarı (Andrae, 1913a, Abb. 135)

Şekil 4.28: Blok kütesinin görünümü (Andrae, 1913a, Abb. 132)

Şekil 4.29: Dicle Nehri'ne paralel uzanan Rıhtım Duvarı ve Kaplama Duvarı (Andrae, 1913a, Abb. 267)

Şekil 4.30: Aşşur Tapınağının doğusundaki mimari öğelerin doğu-batı doğrultulu kesit çizimi (Sollee, 2020, Abb. 61)

Şekil 4.31: Assur kent surlarının MÖ 9-7. yüzyıllar içerisindeki değişimi (Sollee, 2020, Abb. 65)

Şekil 4.32: Tulûl al-‘Azar’ın konumu (Reade, 2013, Fig. 5)

Şekil 4.33: Erbil kentinin şematik çizimi (Sollee, 2020, Abb. 91b)

Şekil 4.34: Operasyon K'daki çalışmalarda tespit edilen sur ve diğer yapılar (Matney vd, 2020, Fig. 14)

Şekil 4.35: Operasyon Y çalışmalarda tespit edilen sur (Matney vd, 2015, Fig. 9)

Şekil 4.36: Mullisu Kapısı'nın planı (Sollee, 2020, Abb. 107)

Şekil 4.37: Ninive iç ön surunun dış yüzeyi (Reade, 2016, Fig. 22)

Şekil 4.38: Ninive'deki Kule 3'te seçilebilen dolgu taşlar (Pickworth, 2005, Fig. 21)

Şekil 4.39: Kalhu güneybatı iç kalesi doğu surları çalışmalarının yapıldığı alandan görünüm (Mallowan, 1966:I, Fig. 29)

Şekil 4.40: Ezida Alanı ve diğer mimari unsurlar (Sollee, 2020, Abb. 79)

Şekil 4.41: Kalhu'daki *ekal māšarti*'nin planı (Mallowan, 1966, Plan VIII)

Şekil 4.42: Erbil kentinin Corona uydusundan görüntüsü (Sollee, 2020, Abb. 89)

Şekil 4.43: Horsabad kentindeki ana iç kalenin planı (Novák, 2018, Fig. 11)

Şekil 4.44: Horsabad kentinin planı (Sollee, 2020, Abb. 130)

Şekil 4.45: Tell Koyuncuk'un havadan görünümü (Sollee, 2020, Abb. 89)

Şekil 4.46: Nebi Yunus'un 20. yüzyıl ortalarındaki görünümü (Maul ve Miglus, 2020a, Abb. 2)

Şekil 4.47: Sur ile bütünleşen kule ve burçlar arasındaki ilişki (Burke, A. 2004, Fig. 8 esas alınarak yeniden düzenlenmiştir)

Şekil 4.48: Assur kentindeki köşeleri yuvarlatılmış burç (Andrae, 1913a, Abb. 68)

Şekil 4.49: Kalhu kentindeki *ekal māšarti*'nin batı kapısındaki kulenin rekonstrüksiyonu (Oates 1962, Plate III)

Şekil 4.50: Jeofizik haritasında görülebilen Ziyarete Tepe'deki tahkimat yapıları (Matney vd, 2007, Fig. 22B)

Şekil 4.51: (a) Kulelerde pencere kullanımının betimlendiği askerî kamp rölyefi (Barnett, Bleibtreu ve Turner 1998, Pl. 142); (b) Oval planlı kamp rölyefinde tasvir edilen kule ve kule pencereleri (Barnett, Bleibtreu ve Turner 1998, Pl. 346); (c) Pencereci kule kabartması (Barnett, Bleibtreu ve Turner 1998, Pl. 412); (d) Kamp rölyefinden pencereci kule tasvirleri (Barnett, Bleibtreu ve Turner 1998, Pl. 504); (e) Assurnasirpal kuzeybatı sarayında ele geçen kuleci pencerelerin işlendiği kamp kabartması (Layard, 1853b, Pl. 30)

Şekil 4.52: Yeni Assur Dönemi kapılarının bileşenlerini gösteren rekonstrüksiyon çalışması (Sollee, 2020, Abb.157)

Şekil 4.53: Yeni Assur Dönemi kapılarının kilitleme sistemini gösteren rekonstrüksiyon çalışması (Sollee, 2020, Abb. 158)

Şekil 4.54: Assur merkezlerinden ele geçen metal yüksükler (Frese, 2012, Fig. 4.9)

Şekil 4.55: Dış çevirme üzerinde yer alan Aşağı Kapı (Sollee, 2020, Abb. 11)

Şekil 4.56: Aşağı Kapı merdiven boşluğunun görünümü (Andrae, 1913a, Abb. 43)

Şekil 4.57: Tabira Kapısı'nın planı (Andrae, 1913a, Taf. 32)

Şekil 4.58: (a) İn situ olarak tespit edilen Tabira Kapısı bazalt yapımcı kapı mili yuvası (Andrae, 1913a, Abb. 15); (b) Özgün konumunda tespit edilen bir diğer kapı mili yuvası (Andrae, 1913a, Abb. 16); (c) Tabira Kapısı'ndan III. Salmanassar Dönemi'ne tarihlenen bir grup bazalt kapı mili yuvası (Andrae, 1913a, Abb. 19); (d) Kurşun yapımcı yuvarlak levhalar (Andrae, 1913a, Abb. 17)

Şekil 4.59: (a) Tabira Kapısı iç kapı odasında tespit edilen asa başları (Andrae, 1913a, Abb. 33); (b) Tabira Kapısı'nda saptanan kireç taşı stel parçası (Andrae, 1913a, Abb. 31)

Şekil 4.60: (a) Günümüzde İstanbul Arkeoloji Müzelerinde yer alan III. Salmanassar'a ait bazalt heykel (Andrae, 1913a, Abb. 34); (b) Buluntu yeri tartışmalı olan Kidudu heykeli (Andrae, 1913a, Abb. 38)

Şekil 4.61: (a) Assur Kenti dış sur içine entegre edilen merdiven boşluğuna çıkan kuzeydeki basamaklar (Andrae, 1913a, Abb. 54); (b) Aynı kapıda yer alan güneydeki basamaklar (Andrae, 1913a, Abb. 55)

Şekil 4.62: Dış Sur Batı Kapısı'nın inşa evreleri (Sollee, 2020, Abb. 33)

Şekil 4.63: Güney Kapısı'nın korunan döşemesi (Andrae, 1913a, Abb. 81)

Şekil 4. 64: İç sur üzerinde yer alan Güney Kapısı'nın planı (Sollee, 2020, Abb. 44)

Şekil 4.65: Salmanassar Kapısı ve diğer öğelerin görünümü (Oates ve Oates, 2001, Fig. 11)

Şekil 4.66: İtalyan ekibin 1987 yılında kazısına başladığı, kapı yapısının evreleriyle beraber planı (Fiorina, 2008, Fig. 7-a)

Şekil 4.67: Kalhu'daki *ekal māšarti*'nin Batı Kapısı kemer kalıntısı (Mallowan, 1966:II, Fig. 374)

Şekil 4.68: Kalhu'daki *ekal māšarti*'nin Batı Kapısı planı (Mallowan, 1966:II, Fig. 375)

Şekil 4.69: Kalhu'daki *ekal māšarti*'nin Kuzey Kapısı'nın planı (Mallowan, 1966, Plan VIII)

Şekil 4.70: Horsabad'taki Kent Kapısı 3'ün planı (Place, 1867-1870: III, Pl. 12)

Şekil 4.71: Horsabad'taki Kent Kapısı 3'ün merkez girişi ve girişin ayrıntılarının gösteren bir rekonstrüksiyon çalışması (Place 1867-1870: III, Pl. 9)

Şekil 4.72: Horsabad'daki Kent Kapısı 4'ün planı (Place 1867-1870: III, Pl. 18)

Şekil 4.73: Horsabad'daki Kent Kapısı 7'nin dış geçişinden kabartmasız orthostatlar, kemer ve diğer ayrıntıları (Frankfort, 1936, Fig. 3)

Şekil 4.74: Horsabad'daki Kent Kapısı 7'nin planı (Sollee, 2020, Abb. 129)

Şekil 4.75: Ana iç kale suru üzerine yerleştirilen A Kapısı'nın planı (Loud ve Altman, 1938, Pl. 78)

Şekil 4.76: Ninive doğu surları üzerindeki Halzi Kapısı'nın planı (Pickworth, 2005, Fig. 27)

Şekil 4.77: Şamaş Kapısının planı (Sollee, 2020, Abb. 104)

Şekil 4.78: Nergal Kapısı'na yerleştirilen lamassuların görünümü (Salih, 2017, Fig. 17.4)

Şekil 4.79: 2008 yılındaki Nergal Kapısı'nın görünümü (Salih, 2017, Fig. 17.1)

Şekil 4.80: Nergal Kapısı'nın planı (Sollee, 2020, Abb. 110c)

Şekil 4.81: Sin Kapısı'nın kısmi planı (Madhloum, 1967, Pl. 2)

Şekil 4.82: Irak Eski Eserler Dairesi tarafından açığa çıkartılan kademelendirilmiş mimari unsur (Madhloum, 1968, Pl. 12A)

Şekil 4.83: Maşki Kapısı'nın planı (Sollee, 2020, Abb. 114)

Şekil 4.84: Operasyon Q'da açığa çıkartılan kapının, evrelerini gösteren plan çizimi (Matney vd, 2020, Fig. 11b)

Şekil 4.85: Habur Kapısı, kapı odasının doğu kısmı (Matney vd, 2020, Fig. 12)

Şekil 4.86: Güney surunun batı bölümünde saptanan poternin kesit planı (Sollee, 2020, Abb. 114)

Şekil 4.87: Dış çevirmenin kuzeyindeki poternin; (a) dışından görünümü (Andrae, 1913a, Abb. 187); (b) aynı yapının içeriden görünümü (Andrae, 1913a, Abb. 188)

Şekil 4.88: Batı dış suru üzerinde yer alan Batı Kapısı III. inşa evresi temelinin kuzeybatısındaki potern (Sollee, 2020, Abb. 64)

Şekil 4.89: Kalhu'daki *ekal māšarti*'nin güneyinde yer alan potern (Mallowan, 1966, Plan VIII)

Şekil 5.1: Irmağın kenarına kurulan askerî kampın görünümü (Barnett, Bleibtreu ve Turner, 1998, Pl. 138)

Şekil 5.2: Dağlık ve ağaçların bulunduğu alana kurulan kampın görünümü (Barnett, Bleibtreu ve Turner, 1998, Pl. 35)

Şekil 5.3: (a) Dairesel planlı askerî kampın şematik çizimi (King, 1915, XIX); (b) Oval planlı askerî kampın şematik çizimi (Layard, 1853b, Pl. 77, yeniden düzenlenmiştir); (c) Kare planlı askerî kampların şematik çizimi (King, 1915, Pl. LX); (d) Dikdörtgen planlı askerî kampların şematik çizimi (King 1915, Pl. XXXVI)

Şekil 5.4: (a) III. Salmanassar dönemi dairesele planlı askerî kamp kabartması (King, 1915, Pl. XIX); (b) Şekil 5.4a'nın şematik çizimi (Schachner, 2007, Abb. 44)

Şekil 5.5: (a) III. Salmanassar dönemi dairesele planlı askerî kamp kabartması (King, 1915, Pl. I); (b) Şekil 5.5a'nın şematik çizimi (Vidal, 2012, Registro Ib)

Şekil 5.6: III. Salmanassar dönemi dairesele planlı askerî kamp kabartması (King, 1915, Pl. XIII); (b) Şekil 5.6a'nın şematik çizimi (Schachner, 2007, Abb. 43)

Şekil 5.7: III. Salmanassar dönemi dairesele planlı askerî kamp kabartması (King, 1915, Pl. XXX); (b) Şekil 5.7a'nın şematik çizimi (Schachner, 2007, Abb. 27)

Şekil 5.8: III. Salmanassar dönemi dairesele planlı askerî kamp kabartması (King, 1915, Pl. LXXII); (b) Şekil 5.8a'nın şematik çizimi (Schachner, 2007, Abb. 45)

Şekil 5.9: (a) III. Salmanassar dönemi dairesele planlı askerî kamp kabartması (King, 1915, Pl. LXXIII); (b) Şekil 5.9a'nın şematik çizimi (Vidal, 2012, Registro XIIIa)

Şekil 5.10: III. Salmanassar dönemi dairesele planlı askerî kampın şematik çizimi (Vidal, 2012, Registro Pb)

Şekil 5.11: III. Tiglat-pileser dönemi oval planlı askerî kamp (Barnett ve Falkner, 1962, Pl. LX)

Şekil 5.12: III. Tiglat-pileser dönemi oval planlı askerî kamp (Barnett ve Falkner, 1962, Pl. LXIII)

Şekil 5.13: III. Tiglat-pileser dönemi oval planlı askerî kamptan bir sahne (Barnett ve Falkner, 1962, Pl. LIII)

Şekil 5.14: Assurlu yöneticiye ait Horsabad'da bulunan askerî kamp kabartması (Botta ve Flandin, 1849:II, Pl. 146)

Şekil 5.15: Güneybatı Sarayı'nda ele geçen Sanherib dönemi askerî kamp kabartması (Barnett, Bleibtreu ve Turner, 1998, Pl. 62)

Şekil 5.16: Güneybatı Sarayı'nda ele geçen Sanherib dönemi askerî kamp kabartmasının çizimi (Barnett, Bleibtreu ve Turner, 1998, Pl. 69)

Şekil 5.17: Güneybatı Sarayı'nda ele geçen Sanherib dönemi askerî kamp kabartması (Barnett, Bleibtreu ve Turner, 1998, Pl. 129)

Şekil 5.18: Güneybatı Sarayı'nda ele geçen Sanherib dönemi askerî kamp kabartması (Barnett, Bleibtreu ve Turner, 1998, Pl. 81)

Şekil 5.19: Kuzey Sarayı'nda ele geçen Assurbanipal dönemi askerî kamp kabartması (Gadd, 1948, Pl. V)

Şekil 5.20: Kuzey Sarayı'nda ele geçen Assurbanipal dönemi askerî kamp kabartması ve çizimi (Barnett, 1976, Pl. LXVI)

Şekil 5.21: (a) III. Salmanassar dönemi kare planlı askerî kamp kabartması (King, 1915, Pl. XLII); (b) Şekil 5.21a'nın şematik çizimi (Vidal, 2012, Registro VIIb)

Şekil 5.22: (a) III. Salmanassar dönemi kare planlı askerî kamp kabartması (King, 1915, Pl. LIV); (b) Şekil 5.22a'nın şematik çizimi (Vidal, 2012, Registro Xa)

Şekil 5.23: (a) III. Salmanassar dönemi kare planlı askerî kamp kabartması (King, 1915, Pl. LIV); (b) Şekil 5.23a'nın şematik çizimi (Vidal, 2012, Registro Xb)

Şekil 5.24: III. Salmanassar dönemi kare planlı askerî kamp kabartması (King, 1915, Pl. LX)

Şekil 5.25: (a) III. Salmanassar dönemi kare planlı askerî kamp kabartması (King, 1915, Pl. LI); (b) Şekil 5.25a'nın şematik çizimi (Vidal, 2012, Registro IXa)

Şekil 5.26: III. Salmanassar dönemi dikdörtgen planlı askerî kamp kabartması (King, 1915, Pl. XXXVI)

Şekil 5.27: (a) III. Salmanassar dönemi dikdörtgen planlı askerî kamp kabartması (King, 1915, Pl. VI); (b) Şekil 5.27a'nın şematik çizimi (Schachner, 2007, Abb. 39)

Şekil 5.28: (a) III. Salmanassar dönemi dikdörtgen planlı askerî kamp kabartması (King, 1915, Pl. XVIII); (b) Şekil 5.28a'nın şematik çizimi (Vidal, 2012, Registro IIIa)

Şekil 5.29: (a) III. Salmanassar dönemi dikdörtgen planlı askerî kamp kabartması (King, 1915, Pl. LIII); (b) Şekil 5.29a'nın şematik çizimi (Schachner, 2007, Abb. 41)

Şekil 5.30: (a) III. Salmanassar dönemi dikdörtgen planlı askerî kamp kabartması (King, 1915, Pl. XX); (b) Şekil 5.30a'nın şematik çizimi (Vidal, 2012, Registro IVa)

Şekil 5.31: (a) III. Salmanassar dönemi dikdörtgen planlı askerî kamp kabartması (King, 1915, Pl. XII); (b) Şekil 5.31a'nın şematik çizimi (Vidal, 2012, Registro IIb)

Şekil 5.32: (a) III. Salmanassar dönemi dikdörtgen planlı askerî kamp kabartması (King, 1915, Pl. XXX); (b) Şekil 5.32a'nın şematik çizimi (Vidal, 2012, Registro Vb)

Şekil 5.33: (a) III. Salmanassar dönemi dikdörtgen planlı askerî kamp kabartması (King, 1915, Pl. LXIX); (b) Şekil 5.33a'nın şematik çizimi (Vidal, 2012, Registro XIIb)

Şekil 5.34: (a) III. Salmanassar dönemi dikdörtgen planlı askerî kamp kabartması (King, 1915, Pl. LXXI); (b) Şekil 5.34a'nın şematik çizimi (Vidal, 2012, Registro XIIa)

Şekil 5.35: III. Salmanassar dönemine ait dikdörtgen planlı askerî kamp kabartmasının şematik çizimi (Vidal, 2012, Registro Pa)

Şekil 5.36: *ekal māšarti*'nin batı duvarı üzerine yerleştirilen kule kalıntıları (Mallowan, 1966:II, Fig. 304)

Şekil 5.37: NW 20'de açığa çıkartılan mimari unsurlar (Oates, 1962 Pl. VIIa)

Şekil 5.38: NE 50'de tespit edilen III. Salmanassar'ın tahrip olmuş heykeli (Oates, 1962, Pl. VIIIa)

Şekil 5.39: III. Salmanassar'a ait taht kaidesi (Oates ve Oates, 2001, Fig. 109)

Şekil 5.40: Horsabad'ın kent planı (Loud ve Altman, 1938, Pl. 69)

Şekil 5.41: Horsabad'daki, *ekal māšarti*'nin planı (Loud ve Altman, 1938, Pl. 75)

Şekil 5.42: (a-b) Taht odası ile merkez avlu arasındaki orta geçişte saptanan lamassu kalıntıları (Loud ve Altman, 1938, Pl. 39D-E); (c) Taht odasında (23) saptanan taht kaidesi (Loud ve Altman, 1938, Pl. 40B)

Şekil 5.43: (a) Özgün konumunda saptanan bazalt kaideleri (Loud ve Altman, 1938, Pl. 38); (b) 15 numaralı sütunlu giriş mekânının rekonstrüksiyon çalışması (Loud ve Altman, 1938, Fig. 2)

Şekil 5.44: Sanherib'in Güneybatı Sarayı'ndan ele geçen ve lamassuların taşınma biçiminin işlendiği kabartmanın çizimi (Barnett, Bleibtreu ve Turner, 1998, Pl. 101)

Şekil 5.45: 1986 yılı çalışmalarında ortaya çıkartılan lamassunun görünümü (Miglus, 2020, Abb. 10)

Şekil 5.46: 1954 kazılarını gösteren şematik plan (Scott ve MacGinnis, 1990, Fig. 1)

Şekil 5.47: 1954 yılında çekilmiş koruma laboratuvarındaki Taharqa'nın heykelleri (MacGinnis, 1990, Fig. 16.2)

Şekil 5.48: 1954 yılında kazılan kapı yapısının şematik planı (Aslına bağlı kalarak düzenlemelerde bulunmuştur, al-Asil, 1954, Fig. 1)

Şekil 5.49: Tell Nebi Yunus'un kuzeybatısında saptanan orthostatlar (Scott ve MacGinnis, 1990, Fig. 3)

Şekil 5.50: Bloklardan oluşan bir yapıya sahip hayvan kabartmaları (Reade, 2017, Fig. 14)

Şekil 5.51: Sınırları tamamlanan Tell Nebi Yunus'taki taht odasının şematik planı (Miglus, 2020, Abb. 7)

Şekil 5.52: Fotogrametrik çalışmalarıyla elde edilen tünel ağının uzanımı (Miglus, 2020, Abb. 6)

Şekil 5.53: Taht odası kanadını gösteren şematik plan (Miglus, 2020, Abb. 9)

Şekil 5.54: Taht kaidesi ve taht kaidesinin güneybatısındaki merdiven (Miglus, 2020, Abb. 13)

Şekil 5.55: (a) NY.2018-A-013 numaralı kuzeybatıdaki kanatlı boğa kabartması (Miglus, 2020, Abb. 14); (b) NY.2018-A-016 No'lu güneydoğudaki kanatlı boğa kabartması (Miglus, 2020, Abb. 15)

Şekil 5.56: (a) NY.2018-A-019 numaralı kuzeybatıdaki kanatlı boğa kabartması (Miglus, 2020, Abb. 16); (b) NY.2018-A-028 No'lu güneydoğudaki kanatlı boğa kabartması (Miglus, 2020, Abb. 17)

Şekil 5.57: Soygun tüneline Oda 4'ün görünümü (Miglus, 2020, Abb. 23)

Şekil 5.58: (a) NY.2018-A-070 numaralı kabartmalı eser (al-Juboori, 2017, Fig. 6); (b) NY.2018-A-071 No'lu güneydoğudaki kabartmalı eser (al-Juboori, 2017, Fig. 7)

Şekil 5.59: 2019 yılı kazı sezonunda kazılan alanların lokalizasyonu (Miglus ve Stępniewski, 2020, Abb. 30)

Şekil 5.60: Oda 8'in kapı yapısının görünümü (Miglus ve Stępniewski, 2020, Abb. 36)

Şekil 5.61: (a) Muhtelif yerlerde ele geçen sırlı tuğlalı mazgal dişleri (Miglus ve Stępniewski, 2020, Abb. 39); (b) Muhtelif yerlerde tespit edilen mazgal dişlerinin yerleştirme yuvalarından ayrıntılar (Miglus ve Stępniewski, 2020, Abb. 40)

Şekil 5.62: Merkezdeki geçişi süsleyen kabartmaların kalıntıları (Tamm, 2020, Abb. 50)

Şekil 5.63: Kazı Alanı 3'te açığa çıkartılan kapı yapısının yukarıdan görünümü (Heiler, 2020, Abb. 58)

SİMGELER VE KISALTMALAR

Simgeler

Açıklamalar

[]

: Tablet in o kısmının tahrip olduğunu gösterir

()

: Tercümenin daha iyi anlaşılabilmesi için yapılan ilave

Kısaltmalar

Açıklamalar

Abb.

: Abbildung

ADOG

: Abhandlungen der Deutschen Orient-Gesellschaft

AfO

: Archiv für Orientforschung

AO

: Der Alte Orient

ARAB

: Ancient Records of Assyria and Babylonia

Arr. Anab.

: Arrianus, Anabasis

AST

: Araştırma Sonuçları Toplantısı

AÜDTCFD

: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi

BaM

: Baghdader Mitteilungen

BAR

: British Archaeological Reports

BSAI

: British School of Archaeology in Iraq

CAH

: The Cambridge Ancient History

CDOG

: Colloquien der Deutschen Orient-Gesellschaft

CTN

: Cuneiform Texts from Nimrud

DAA

: Denkmäler antiker Architektur

Hdt.

: Herodotus

JNES

: Journal of Near Eastern Studies

KST

: Kazı Sonuçları Toplantısı

MDOG

: Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin

o./obv.

: observe

OBO SA	: Orbis Biblicus et Orientalis Series Archaeological
OIP	: Oriental Institute Publications
OLA	: Orientalia Lovaniensia Analecta
PALMA	: Papers on Archaeology of the Leiden Museum of Antiquities
para.	: Paragraf
r./rev.	: reverse
RA	: Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale
RIMA	: The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian Periods
RINAP	: The Royal Inscription of the Neo-Assyrian Period
RLA	: Reallexikon der Assyriologie (und Vorderasiatischen Archäologie)
SAA	: State Archives of the Neo-Assyria
SAAB	: State Archives of the Neo-Assyria Bulletin
SBL	: Society of Biblical Literature
Strab.	: Strabo, Geographica
ŚWIATOWIT	: rocznik poświęcony archeologii przeddziewowej i badaniom pierwotnej kultury polskiej i słowiańskiej
Taf.	: Tafel
TTK	: Türk Tarih Kurumu
UCL	: University College London
Vitr. De arch.	: Vitruvius, De Architectura
Xen.	: Ksenofon
ZA	: Zeitschrift für Assyriologie und vorderasiatische Archäologie
ZOrA	: Zeitschrift für Orient-Archäologie

1. GİRİŞ

Yeni Assur Dönemi olarak tanımlanan ve 300 yılın üzerindeki zaman diliminde, Assur'un bölge devleti ünvanını geride bıraktığı ve imparatorluğa kavuştuğu bir dönemdir. MÖ 7. yüzyıla gelindiğinde Yakındoğu'nun önemli gücü olan Assurluların sınırları, Mezopotamya coğrafyasından taşmıştır. İmparatorluk, Mısır, Batı İran, Türkiye'nin güneydoğusu ve Basra Körfezi gibi dört yönden uzunluğu binlerce kilometreye ulaşan geniş sınırlara sahip olmuştur. Assurluları bu coğrafyada, coğrafyanın acımasız kaderi ve düşmanları, onları varlığının hiçbir evresinde yalnız bırakmamıştır. Geçmiş iyi tecrübe eden Assurlular, burada sık sık güç dengelerinin değiştiğini, imparatorlukların yıkıldığını, düşman tehditlerine açık bir yer olduğunu ve yoğun bir şekilde istilaların görüldüğünü analiz etmiştir. Assurlular bu kötü talihi, düşmanlarını ordu gücüyle yenerek ve askerî mimarisıyla var olarak tersine çevirmeyi başarmıştır.

Sadece çekirdek bölgesinde değil yukarıda hatlarına değinilen coğrafyanın stratejik noktalarını tahkimat yapılarıyla kuşatarak, hem bölgeleri kontrol altında tutmuş, hem de tehditleri Assur Çekirdek Bölgesi'nden uzaklaştırmayı başarmışlardır.

Assurlular, ele geçirdikleri düşman tahkimatlarının zafiyetlerini çok iyi tecrübe ettikleri için kendi kentlerini ince hesaplar yaparak temelden mazgal dışlarına kadar dizayn etmişlerdir. Assurluların yıkılmaz savunma yapıları, düşman ve ortaklarını mukavemetiyle korkutmakla kalmamış estetik yapısıyla da onlarda hayranlık etkisi yaratmıştır.

Assurluların kudretinin yansımalarını doğrudan askerî mimarilerinde görmek mümkündür. En iyi bildikleri korkutma ve caydırma politikalarının fiziksel örneğini tahkim etmiş kentleri oluşturmaktadır. Her uygarlığın tahkimatları için bir tehdit olarak gördüğü ve zayıf bir nokta oluşturan kapılar, Assur İmparatorluğunun başkentlerinde fazla sayıda olması, Assurluların düşmanlarına meydan okuduğunun açık bir göstergesidir. Ninive kentinin ana surlarına yerleştirilen anıtsal 18 kent kapısı bu durumu özetler niteliktedir.

Assur İmparatorluğunun başkentleri, önünde hendeğin yer aldığı etrafı birden fazla savunma duvarlarıyla kuşatılan bir tahkimat sistemine sahiptir. Çekirdek bölgesindeki kentler içerisinde tahkimat yapıları bakımından en karmaşık kenti, en eski başkent olan Assur oluşturmaktadır. Assur kentinin kuzeybatısında dış ön sur, hendek, iki iç ön sur (yarı bağlı iç ön sur ve bağlı iç ön sur), dış sur, dış çevirme, iç sur, iç çevirme, *muşlālu* Bölgesi ve kentin doğu bölgesindeki Yeni Assur Dönemi savunma unsurları bu açıdan haklılık payımızı gözler önüne sermektedir. Assur kentinin, ön tahkimat işlevli duvarları açısından da en kalabalık kenti olduğu söylenebilir.² Söz konusu kentin batısı ve kuzeybatısındaki tahkimat duvarları, yaklaşık 24 m (± 3.10 m) kalınlığa sahiptir. Assur Çekirdek Bölgesi'nin en kuzeyindeki başkenti Horsabad'ın ana sur ve iç ön suru 24 m (± 5 m) kalınlığa ulaşmaktadır. Başkent surlarıyla bütünleşen hendeklerin burada olması kuvvetle muhtemeldir. Assur tarihinin en büyük başkenti Ninive, tahkimat unsurları bakımından da en büyük ölçekli kentidir. Yazılı kaynaklarda kentin 100 kübit (yak. 55 m) genişliğinde hendeğe sahip olduğu bilgisine ulaşılmaktadır (ARAB II, para. 474, s. 195; RINAP 3/1 no. 18: vii 19b-22, s. 157; RINAP 3/1 no. 38: 18b-19a, s. 240). Ninive, kalınlığı yaklaşık 15 m ve yüksekliği 20 m üzerinde olduğu tahmin edilen ana surla kuşatılmıştır (Reade, 2000, ss. 397-400). Bağlı iç ön surla beraber kent surunun toplam kalınlığının 26-30 m ulaştığı ifade edilebilir (Sollee, 2020, s. 110). Tell Nebi Yunus'taki *ekal māšarti*'nin taht odası, 17.70x54.15 m ölçüleriyle yaklaşık 960 m²'lik alan kaplamaktadır. Bu nedenle Assur tarihinin en büyük odası konumundadır. Ayrıca Miglus, Tell Nebi Yunus'a konumlandırılan *ekal māšarti*'nin tüm zamanların en büyük *ekal māšarti*'si (450x500 m) olduğu görüşündedir (Miglus, 2020, ss. 141, 151).

Assurluların politikaları, kıtalara hükmetme isteği, askerî seferleri, yağmaları, acımasızlık üstüne kurulu kimlikleri, yüzyıllar içerisinde onlarca düşman toplamasına neden olmuştur. Bu nedenler de imparatorluğun sonunun getirilmesi noktasında düşmanları birleştirmiştir. Assur düşmanları sonu gelmez bir şekilde stratejik ortaklarıyla komplolarda bulunmuşlardır. Tüm girişimlere rağmen yaklaşık 300 yıldan uzun süre Mezopotamya'nın ve bazen Yakındoğu'nun kaderini yazan ve belirleyen bir uygarlığa dönüşmeyi başarmıştır. Bu başarısında en önemli nedenleri arasında

² Assur savunma mimarlığı konusunda geniş ve yerleşik bir Almanca literatür bulunmaktadır. Tezde bazı özel Almanca tanımlamalara başvurulmuş, Türkçedeki ifadelerinden yararlanılmış ve bunlara sözlükte yer verilmiştir.

tartışmasız bir şekilde askerî gücü ve askerî mimarisinin etkili olduğu söylenebilir. Assur başkentleri düşmanları tarafından ele geçirilmeyecek donanında tahkimatlarla güçlendirildiği için ordunun Assur çekirdeğinin dışında, ana vatandan, uzakta kaldığı dönemlerde dâhi Assur düşmanları, tahkimatların gücünü test etme girişiminde bulunmamıştır. Tek başına hiçbir imparatorluğun yıkamadığı Assurlular, birçok sorunun baş gösterdiği MÖ 7. yüzyılın sonlarında güçlerini birleştiren Med ve Babiller tarafından yıkılmıştır.

1.1. Tezin Amacı, Kapsamı ve Önemi

Kabaca üçgen görünümüne sahip bölge, Assur'un ana yurdunu oluşturmaktadır. Bu alanı, kuzeyde Ninive, doğuda Erbil ve güneyde en eski başkent Assur sınırlamaktadır. Tez çalışmasının amacı MÖ 934-612 yılları arasındaki süreçte Assur'un kalbinde bulunan Assur, Tell İbrahim Bayis, Kalhu, Kalzu, Erbil, Balawat, Ninive, Tarbişu, Horsabad ve Yukarı Dicle Havzası'nda yer alan Ziyaret Tepe gibi tahkim edilmiş 10 merkezin, savunma yapılarına dair tüm unsurların incelenmesidir. Bu merkezler değerlendirirken askerî mimarinin temel özellikleri, gelişimi, teknikleri, inşaat mühendisliği, tasarımı, işlevleri ve karşılaştırmaları yapılarak tipolojileri üzerinde durulmuştur. Merkezlerin tahkimatları değerlendirilirken coğrafyayla tarihi bağlamı, topoğrafyanın önemi, fiziksel ve psikolojik arka planları atlanmamıştır.

Tez çalışması, askerî mimariyle ilgili unsurları bünyesinde barındırması ve dört başkenti dâhil altı önemli merkezinin mercek altına alındığı oldukça kapsamlı bir çalışmadır. Dünya arkeolojisi için bile hâlâ özgün ve gizemli yönleri mevcut olan Assur Askerî Mimarisi (Yeni Assur Dönemi MÖ 934-612), ülkemizde hiçbir zaman hak ettiği ilgiyi görememiş ve genel hatlarıyla bir çalışma çatısı altında toplanmamıştır. Öte taraftan batılı araştırmacıların Assur merkezlerini kazması nedeniyle, askerî mimarinin terminolojisi de tamamıyla Türk Arkeolojisine yabancı kalmıştır.

Bu tez çalışmasında en önemli hedeflerinden bir tanesi, Türk Arkeolojisi'nde oldukça popüler ve birçok yönüyle bilinen Yeni Assur Dönemi'nin siyasi, dini, tasvirli sanat eserleri, sarayları ve çok daha sevilen seramikleri dışında Yakındoğu'daki hiçbir uygarlığın savunma mimarisinden geride kalmayan bir askerî mimarisinin mevcut olduğunu hatırlatmaktır. Bu açıdan söz konusu eksikliği giderme konusunda şu an için

temel düzeyinde kullanılabilir bir kaynak oluşturulmuştur. İlerde doğru yaklaşımlarla, sorgulayıcı bir bakış açısıyla üstüne önemli katkıların yapıldığı ve eksiklerinin giderildiği çalışmalara ön ayak olması umut edilmektedir.

Tez çalışmasında sadece terimlerin Türkçeye kazandırılması dışında askerî mimariyle ilgili yüzün üzerinde figür Türkçeye çevrilmiş ve askerî mimari bağlamındaki terimler için Assur askerî mimarisine uyarlanmış çok dilli terimler sözlüğü oluşturulmuştur. Gerek görüldüğünde aslına bağlı kalarak figürler yeniden çizilmiş, eklemeler yapılmış veya özgün olarak çizimler yapılmıştır.

1.2. Materyal ve Yöntem

Assur Askerî Mimarisi (Yeni Assur Dönemi MÖ 934-612) konulu tez çalışmasının en önemli kaynaklarını 19-21. yüzyıllar arasında yapılan arkeolojik kazılar oluşturmaktadır. Kazıların yetersiz kaldığı veya gerçekleştirilmediği merkezlerdeki tahkimat varlığı için kral yıllıkları ve kraliyet mektuplarına başvurulmuştur. Ayrıca yazıtlarda geçen tahkimat bilgileri, arkeolojik kazılarda doğrulukları ispatlanmaya çalışılmıştır. Yapılan arkeolojik kazıların yayınları, tez çalışmasında en yoğun kullanılan kaynaklar niteliğindedir.

Kral yıllıkları ile ilgili olarak “*The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period (RINAP)*, *The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods (RIMA)*” ve bu kaynaklara göre daha eski bir seri olan ancak oldukça güvenilir “*Ancient Records of Assyria and Babylonia (ARAB)*” kaynaklarından mümkün olduğunca yararlanılmıştır. Yeni Assur Dönemi kralları ve devlet memurlarının birbiriyle olan yazışmalarını oluşturan kraliyet mektupları “*State Archives of Assyria (SAA)*” tez çalışmasında her ne kadar yıllıklar kadar kullanılmasa da çalışmanın önemli kaynaklarını oluşturmaktadır.

Kral yıllıklarında RIMA 1, RIMA 2, RIMA 3, RINAP 1, RINAP 2, RINAP 3/1, RINAP 3/2, RINAP 4, RINAP 5/1, ARAB I ve ARAB II serilerinden; kraliyet mektuplarında SAA 1, SAA 5, SAA 11, SAA 12, SAA 15, SAA 16, SAA 18, SAA 19 ve SAA 20 serilerinden yararlanılmıştır.

Hendekler, kent kapıları ve surların tespit edilmesinde yararlanılan bir diğer yöntemi, CORONA uydu görüntüleri oluşturmaktadır. 1960'ların sonuna ait görüntülerde beşeri kaynaklı etkenlerin daha az olması sayesinde Assur merkezlerindeki tahkimat yapıları hakkında önemli ayrıntılar yakalanabilmiştir. Kalıntıları günümüze ulaşmadığı için askerî kampların mimarisi, arkeolojik kazılar ile bilinmemektedir. Bu hususta yazıtlardan kayda değer bilgiler sağlanmadığı durumlarda konuyla ilgili en önemli kaynakları oluşturan saraylarda saptanmış kabartmalar ve Balawat Kapısı tunç bantlarına başvurulmuştur. Tez çalışmasında yoğun olarak kullanılan rölyeflerden savunma duvarları, kent kapılarının bulunduğu kent tasvirleri, askerî kamplar, hendek, mazgal dışları ve benzeri unsurlar hakkında önemli bilgilere ulaşılmıştır.

Tez çalışması, giriş bölümüyle beraber beş bölümden meydana gelmektedir. Yeni Assur Dönemi kentlerinin en dıştaki savunma unsuru olan hendeklerden başlayarak kent içlerinde yer alan tahkimatlar adım adım incelenmiştir. Her alt başlıkta ilk sırada her zaman ilk başkent Assur kenti değerlendirilmiştir. Konular, genel olarak tez çalışmasının tüm bölümlerinde çalışmanın sınırlarına bağlı kalınarak irdelenmiştir. Gerek duyulduğunda çevre yerleşimler ve uygarlıklarla karşılaştırmalar yapılmıştır.

Birinci bölümde tezin önemi, amacı, kapsamı, yöntemi, materyal ve kaynak araştırmasına yer verilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde tez kapsamında değerlendirilen 10 Yeni Assur Dönemi merkezinin coğrafyası ve Yeni Assur Dönemi siyasi tarihi anlatılmıştır. Tahkimatlı Yeni Assur Dönemi merkezlerin topoğrafyası, iklimi, lokalizasyonları ve stratejik önemlerine değinilmiştir. Yeni Assur Dönemi'nin siyasi tarihinde MÖ 934-612 yılları arasındaki tüm süreç genel hatlarıyla verilmiştir.

Üçüncü bölümü, Assur askerî mimari sistemlerinde kullanılan inşaat malzemeleri oluşturmaktadır. Bu bölümde Assur askerî mimarisinde kullanılan materyallere ulaşma, üretimleri, malzemelerin kullanıldıkları yerler, tasvirli sanat eserlerindeki kullanımları ve yazıtlardaki isimlerine kadar irdelenmiştir.

Dördüncü bölümü oluşturan “Assur Askerî Mimarisinin Unsurları” başlığı, tez çalışmasının en geniş bölümü ve çalışmanın bel kemiği niteliğindedir. Bu bölümü hendekler, kentlerin surları, iç kale surları, kule ve burçlar, kent kapıları ve poternler oluşturmaktadır. Hendekler alt başlığında arkeolojik kazıların eksikliği, uzaktan

algılama yöntemleri, rölyef ve özellikle yazıtlarla giderilmeye çalışılmıştır. Yeni Assur Dönemi'ne tarihlenen ve yazılı kaynaklarda geçen hendeklere ait bütün ayrıntılara değinilmiş ve Assurluların düşman topraklarındaki hendek bilgileri de atlanmadan dip notlarla verilmeye çalışılmıştır. Hendeklerin gruplandırmalarına değinilmiş, işlevleri, avantaj ve dez avantajlarına yer verilmiştir. Su ile ilişkileri irdelenerek önerilerde bulunulmuş ve Yeni Assur Dönemi'nde hendek varlığının ihtimal dâhilinde olan yerlerin de dâhil edildiği bir tablo oluşturulmuştur.

Dördüncü bölümün ikinci alt başlığı olan kentlerin surları, çalışmanın en kapsamlı kısmıdır. Bu bölümde Yeni Assur Dönemi kentlerinde gerçekleştirilen kazılar başlıca yararlandığımız kaynakları oluşturmaktadır. Uygarlıkların vazgeçilmez unsuru olan surlarının genel özellikleri, inşaat teknikleri, işlevleri, Yeni Assur Dönemi yazıtlarında nasıl geçtiği, saldıran ve savunan arasındaki rolleri, topoğrafyayla ilişkileri, ideolojik ve sembolik anlamları gibi konulara genel hatlarıyla değinilmiştir. Temelden başlayarak, mazgal ve mazgal dişlerinin tiplerine kadar ayrıntılı bir incelemeden geçirilerek değerlendirmeler yapılmıştır. Akabinde çalışmada değerlendirilen kentlerin tüm savunma duvarları mercek altına alınmıştır. Burada kazılar, yazıtlar ve tasvirli sanat eserlerinden yararlanılmıştır. Diğer alt başlıkta değerlendirilen iç kale surlarında, Assur'un başkentlerinde iki tane olmak üzere, daha küçük boyutlu ve iç kaleleri mevcut olan kentler de değerlendirilmiştir. Bu kısımda iç kalenin kıstasları değerlendirilerek, yukarı kentte kalan her iç kalenin gerçek bir iç kale olmadığı nedenleriyle sunulmuştur ve gerçek iç kale ve yalancı iç kaleler için bir tablo hazırlanarak söz konusu bu durum detaylandırılmıştır. Kent surları için başvuru yöntemler, bu alt başlıkta da aynı şekilde izlenmiştir.

Kule ve burçlar, ikinci bölümün dördüncü alt başlığını oluşturmaktadır. Savunma duvarlarının asal unsuru olan bu yapıların savunma duvarları için önemine değinilmiştir. Assur savunma duvarları üzerine yerleştirilen iki unsurun boyutları, kaç metre aralıklar ile yerleştirildiği, savunma duvarlarından kaç metre taşıdığı, inşaat malzemeleri, pencere veya benzer açıklıkların varlığına kadar detaylı bir incelemeden geçirilmiştir.

İkinci bölümün son alt başlığını oluşturan “Kent Kapıları ve Poternler” bölümünde kapıların savunma duvarlarının yerleştirme nedenlerine, düşman ve savunan

için avantaj ve dez avantajları yazılmıştır. Dekoratif unsuları, Assur kapılarının çevre kültürler ile karşılaştırması ve kapıların bütün bileşenlerine yer verilmiştir. Kapı bileşenleri çizimleri ve terimleriyle beraber Türkçeye kazandırılmıştır. Yoğun tipolojik ayrımlara gidilmiştir. Değerlendirilmeye alınan kent kapılarının ölçülerinin yer aldığı bir tabloyla karşılaştırmaları ayrıca yapılmıştır. Poternler de kapılarla benzer yöntemlerle irdelenmiştir. Poternlerin kökenine gitmeden Assur bağlamında kullanımlarına odaklanmıştır.

Beşinci bölümde Assurlularla bütünleşen askerî kamplar ve *ekal māšartilere* yer verilmiştir. Askerî kamplar alt başlığında tasvirli sanat eserleri ve yazılı kaynaklardan yararlanılmıştır. Askerî kampların yer seçiminde etkili olan faktörler kısmında yazıtlara başvurulmuştur. Kampların, çizimlerle tipolojik ayrımları yapılmıştır. Dört gruba ayrılan askerî kamplar, mümkün oldukça orijinal eserler ve çizimleriyle birlikte vermeye çalışılmıştır. Kabartmalarda görülen her ayrıntı değerlendirilerek bir sonuç çıkartılmaya çalışılmıştır. Askerî kampların gelişimleri, dönemsel değişimleri, kuruldukları coğrafyalar ve seferlerle ilişkileri, duvarları, kuleleri, kapı kuleleri, mazgal dişleri, çadırlar ve kamp içerisindeki ayrıntılara odaklanmıştır. Ayrıca yazıtlarla mimarisi bulunmayan geçici kampların varlığı ortaya konmaya çalışılmıştır.

Beşinci bölümün son alt başlığı olan *ekal māšartiler*, arkeolojik kazılar ve yazıtlardan yararlanarak hazırlanmıştır. *ekal māšartiler* alt başlığının en önemli hedeflerinden bir tanesi yeni bir terminoloji karmaşası ortaya çıkarmadan ve yeni bir terim oluşturmaktan makul nedenler öne sürerek ortak bir dil için çaba harcanmıştır. Terminoloji için yazılı kaynaklarda geçen ifadeler arkeolojik kazılarla desteklenerek irdelenmiştir. Farklı kentlerdeki *ekal māšartilerin* birbiriyle ve bazen sivil saraylarla karşılaştırılmaları yapılmıştır. Bunlar içerisinde en iyi kazılan Kalhu'daki *ekal māšarti* olduğu için kazılardan elde edilen sonuçlara bağlı kalınmış ve diğerleri için referans alınmıştır. Horsabad örneği hem arkeolojik olarak hem de yazıtlardan yeterince bilinmediği için diğer iki *ekal māšarti* hakkında bilinenlerden yararlanılmıştır. En büyük ve en karmaşık olan Tell Nebi Yunus'taki *ekal māšarti*, yazıtlardan iyi bilinmektedir. Araştırmaların tarihi eskiye gitse de yeterince araştırılmamıştır. Heidelberg Üniversitesi'ndeki ekip ile 2018 yılında başlayan ve devam eden çalışmalarla bazı bilinmezlikler ve gizemli kalan kısımlar anlaşılmaya çalışılmıştır. Burayla ilgili eski

çalışmalar, yeni sezon çalışmaların tamamı incelenerek ve yazıtlarla harmanlanarak değerlendirmeler yapılmıştır.

1.3. Kaynak Araştırması

Ülkemizde Yeni Assur Dönemi'yle ilgili sayısız çalışmalar yapılmıştır. Bunlar arasında detaylı bir incelemeden geçmemiş ve tek bir başlık altında genel hatlarıyla çalışılmamış konuların önemi açısından başında “Assur Askerî Mimarisi (Yeni Assur Dönemi MÖ 934-612)” gelmektedir. Ancak çeşitli çalışmalarda bölümler halinde yapılmış değerli çalışmaları görmek mümkündür. Tez çalışmasının hazırlanma sürecinde konunun uluslararası alandaki en önemli isimlerinden destek alınmıştır.

Veli Sevin'in “*Yeni Asur Sanatı I Mimarlık*” kitabında saraylar, konutlar, tapınaklar, mezarların dışında *ekal māšartiler* ve kentler anlatılmıştır. Özellikle *ekal māšartiler*, yazıtlar ve arkeolojik kazılarla bu eserde incelenmiştir.

Assur savunma mimarisi farklı doktora tezlerinde alt başlıklar altında değerlendirilmiştir. Bunlar arasında Bülent GENÇ'in 2015 yılındaki doktora çalışması sayılabilir. “*Urartu ve Assur Arasındaki Kültürel İlişkiler ve Urartu'nun Dönüşümünde Assur Etkisi*” adlı çalışmasında Assur'un dört başkenti, Ziyaret Tepe ve Til Barsip'in tahkimatlarına genel hatlarıyla yer verilmiştir. Bir diğer çalışma, değerli danışmanım Esra KAÇMAZ LEVENT'e aittir. 2016 yılında “*Yazılı ve Tasvirli Belgeler Işığında Yeni Assur Krallığında Ordu ve Savaş*” isimli doktora çalışmasında *ekal māšartiler* ve ordugâhlara yer verilmiştir. Faruk AKYÜZ'e ait hem yüksek lisans hem de doktora çalışmalarında yine Assur'un tahkimatlarına çeşitli başlıklarda değinilmiştir. Araştırmacının 2013 yılında hazırlamış olduğu “*Asur Devleti'nin Başkentleri*” adlı yüksek lisans tezinde *ekal māšartilere* değindiğini görmek mümkündür. Yine aynı araştırmacının 2018 yılına ait “*Asur Ordusu (Yeni Asur Dönemi MÖ 911-612)*” ismiyle hazırlanan doktora çalışmasında *ekal māšartiler*, garnizon, kaleler, kamplara ve askerî yollara yer verilmiştir. Koray TOPTAŞ'ın 2018 yılında yazmış olduğu “*Yeni Asur İmparatorluğu'nda İdeoloji, Propaganda ve İsyanlar*” adlı doktora çalışmasında da kaleler ve askerî garnizonlarla ilgili bilgilere ulaşılabilmektedir.

Ebru MANDACI ve CebraİL YEŞİLÇAY’a ait 2021 yılında yayınlanan “*Geç Dönem Asur Başkentlerinin Savunma Yapıları (MÖ 1000-612)*” isimli makalede dört Assur başkentinin tahkimatları genel hatlarıyla çalışılmıştır.

Hitit savunma sistemleri 2019 yılında Mehmet CEVHER tarafından doktora tezi olarak “*Hitit Kentlerinde Savunma Sistemleri ve Savunma Anlayışı*” başlığı adı altında, Urartu askerî mimarisi, 1994 yılında yüksek lisans çalışması olarak Serhan Gündüz tarafından hazırlanmıştır. Yine 2018 yılında Eyüp Caner’in “*Ayanis Kalesi Mimarisinde Teknik ve Statik Özellikler*” isimli çalışmasında Urartu’nun savunma sistemlerine değinilmiştir.

Kalat Şergat kentindeki kazı çalışmalarını yapan Walter Andrae (1875-1956), 1913 yılında basılan ve Assur kentindeki tahkimatları “*Die Festungswerke von Assur*” isimli kitabında ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Kitabın fotoğrafları, çizimleri ve yazım dili oldukça önemlidir. Yüzyıldan daha eski olan kitap, aradan geçen zamana rağmen önemli tespitleri hâlâ geçerliliğini koruyacak kadar nitelikli bir eserdir.

Askerî mimari veya savunma sistemleri diğer mimari türlerine göre her zaman gölgede kalmıştır. Savaş, kuşatma taktikleri ve savaş teçhizatlarına odaklanan Yigael Yadin’in 1963 yılı “*The Art of Warfare in Biblical Times*” isimli çalışmasında kısa bir bölümünde tahkimat yapılarına değinilmiştir.

Tahkimat yapılarıyla ilgili o zamana kadar ki en önemli eseri Rudolf Naumann yazmıştır. 1955 yılında ilk baskısı “*Architektur Kleinasien von Ihren Anfängen bis zum Ende der Hethitischen*” adıyla basılan eser, Almanca yayınlanmıştır. Daha sonraki süreçte Türkçeye “*Eski Anadolu Mimarlığı*” olarak çevrilen eserin 1975 yılından bu yana birden fazla baskısı yapılmaya devam etmektedir. Eserin adından da anlaşılacağı üzere daha çok Anadolu mimarisine yoğunlaşmıştır. Ancak kitapta, Suriye-Filistin, Assur merkezleri ve Mısır’a da yer yer değinilmektedir. Bu açıdan o döneme kadar yazılan ve tahkimatları konu alan kayda değer bir eserdir.

David OATES’in 1959 yılındaki çalışmasında: “*Fort Shalmaneser: An Interim Report*” Kalhu’daki *ekal māšarti*’nin avluları, mekânları, mekânların işlevleri, mekânlardan ele geçen küçük buluntular, duvar boyaları vb, öğelere yer verilmiştir.

Geoffrey TURNER'in 1970 yılına ait çalışmasında: “*Tell Nebi Yūnus. The ekal māšarti of Nineveh*”, Tell Nebi Yunus'taki *ekal māšarti* arkeolojik ve daha ağırlıklı olarak yazıtlara atıf verilerek kaleme alınmıştır.

M. Louise Scott ve John MacGinnis'in 1990 yılında yayınlamış oldukları “*Notes on Nineveh*” adlı makale, Ninive ve Tell Nebi Yunus'taki *ekal māšarti*'yle ilgili daha önceki çalışmalara zengin atıfların yapıldığı son derece önemli bir çalışmadır.

Maria Gabriella MICALE ve Davide NADALI'nin 2004 yılı makaleleri: “*The Shape of Sennacherib's Camp: Strategic Functions and Ideological Space*” diğer krallara ait askerî kampların işlendiği; ancak Sanherib dönemi askerî kampların ön planda tutulduğu bir çalışmadır. Yayında kampların tipolojisi, işlevleri, kompozisyon ile anlatımları ve karşılaştırmaları yapılmıştır.

Aaron Alexander BURKE'nin 2004 yılında yazmış olduğu “*The Architecture of Defense: Fortified Settlements of The Levant During The Middle Bronze Age*” doktora çalışmasında Orta Tunç Çağı'na tarihlenen Levant'ın savunma yapılarına yer vermiştir. Aynı araştırmacının 2008 yılında basılmış “*Walled up to Heaven, The Evolution of Middle Bronze Age Fortification Strategies in the Levant*” adlı kitabında Doğu Akdeniz ve Mezopotamya'nın tahkimatlı merkezleri incelenmiştir.

Olca ZENGİN KOŞAN'ın 2009 yılında doktora tezinde ele aldığı “*Neolitik Çağ'dan Erken Tunç Çağı Sonuna Kadar Anadolu'da Savunma Mimarisi*” isimli çalışmada söz konusu dönemler aralığına tarihlenen Anadolu'daki merkezler ayrıntılı bir şekilde irdelenmiştir.

Lawrence H. KEELEY ve çalışma arkadaşlarının 2007 yılında kaleme almış oldukları “*Baffles and Bastions: The Universal Features of Fortifications*” isimli çalışma, tahkimat yapılarının birçok unsura değinmesi açısından dikkate değer önemli bir çalışmadır.

Peter A. MİGLUS'un Almanca yazmış olduğu “*Poterne*” (2005), “*Festungswerke von Assur im 2. Jahrtausend v. Chr.*” (2010) ve “*Die Stadttore in*

Assur” (1982) ve isimli çalışmaları Assur tahkimatları bağlamında incelenmesi gereken çalışmalar arasındadır.

Nathan MORELLO’nun İtalyanca 2010 hazırlamış olduğu “*Fortificazioni di Frontiera di Epoca Neo-Assira*” isimli doktora çalışması Yeni Assur Dönemi’ndeki sınır tahkimatları açısından önemli çalışmadır. Ayrıca çalışmada askerî kamplar, geniş bir perspektifte ele alınmıştır.

Sébastien REY’in 2012’de Fransızca basılmış “*Poliorcétique ancienne: éléments pour une classification des villes fortifiées et recherches sur les procédés de siège et les systèmes défensifs*” adlı kitabında Doğu Akdeniz ve Mezopotamya’nın tahkimatlarına yer verilmiştir.

Doğrudan Assur tahkimatlarını konu alan çalışma, 2006 yılında Simon Halama tarafından yüksek lisans olarak hazırlanmıştır. “*Assyrische und babylonische Befestigungen des ersten Jahrtausends v. Chr. in ihrem Kontext*” isimli çalışma bu konudaki ilk çalışmayı oluşturmaktadır. Ancak ilgili çalışmada Babil ve karşılaştırmalı olarak Suriye-Filistin, Urartu tahkimatları irdelenmiştir. Sadece Yeni Assur değil genel olarak Assur tahkimatları çalışıldığı için bir döneme odaklanmamıştır ve Assur tahkimatları da genel hatlarıyla çalışılmıştır. Halama’nın, 2011 yılında yayınlanmış makale çalışmasında: “*Wehrarchitektur im gesellschaftlichen Kontext. Das Beispiel der neuassyrischen Residenzstädte*”, Yeni Assur Dönemi kentlerinin tahkimatları anlatılmıştır. Söz konusu çalışmada Assur, Kalhu, Horsabad ve Ninive kentleri alt başlıklar halinde incelenmiştir. Aynı yazarın 2018 yılına ait “*Protecting Civilisation: Cosmological and Ideological Concepts behind City Walls in Assyria*” adlı makalesinde kent surları ve kapıları teolojik-ideolojik olarak tartışılmakta ve kozmolojik kavramlara atıfta bulunmaktadır.

Jordi VIDAL’in 2012 yılında İspanyolca dilinde yayınlanan “*Campamentos militares asirios durante el reinado de Salmanasar III*” isimli çalışmasında, Balawat Kapısı tunç kabartmaları üzerinde tasvir edilen askerî kampların tamamının çizimleriyle incelenmiştir. Yayında ayrıca yazılı kaynaklara başvurularak askerî kapların kurulduğu yerler saptanmaya çalışılmıştır.

Dirk Paul MIELKE'nin 2012 yılındaki “*Fortification and Fortification Strategies of Mega-Cities in the Ancient Near East*”, 2018’te yazmış olduğu “*Hittite Fortifications Between Function and Symbolism*” makaleleri tahkimatlar ile ilgili atlanmaması gereken çalışmalardır. Bir diğer önemli Hitit bilim insanı Jürgen Seeher (2020)’in, “*Hitit Mimarisinde Kullanılmış Teknikler*” isimli çalışmasında, yapı malzemelerinin elde edilmesi ve kullanımına ilişkin bilgilere ulaşılmaktadır.

Frederick Mario Fales ve Monica Rigo’nun 2014 yılı çalışmaları: “*Everyday life and food practices in Assyrian military encampments*”, askerî kamplardaki yemekler ve yemeklerin hazırlanmasında rol oynayanların meslekleri hakkında detaylı bilgiler vermektedir.

David KERTAI’nin 2015 yılında basılmış kitabında: “*The Architecture of Late Assyrian Royal Palaces*”, sivil saraylarla beraber *ekal māšartiler* karşılaştırmalarıyla detaylı bir şekilde incelenmiştir. Eser, yeniden yorumlanan çizimlerle desteklenmiş ve *ekal māšartiler* hakkında önemli bir kaynak niteliğindedir.

Julian Edgeworth READE’in “*Ninive (Nineveh)*”adlı makalesinde Ninive kenti kapsamlı bir şekilde anlatılmıştır. Makalenin içinde Ninive’nin hendeği, kent suru ve kent kapılarıyla ilgili ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir. Reade’in 2016 yılında yayınlanan bir diğer makalesinde: “*The Gates of Nineveh*”, Ninive’nin kapıları çok geniş bir perspektifte değerlendirilerek konuya yaklaşmıştır. Tell Nebi Yunus’taki *ekal māšarti*’yle ilgili Reade tarafından yazılan en güncel yayınlardan bir tanesini “*The Assyrian Palace at Nabi Yunus*” isimli makale oluşturmaktadır. 2017 yılında yayınlanan çalışmada, *ekal māšarti*, bütün araştırma tarihçesiyle verilmiştir. 19-20. yüzyıl aralığındaki kazı çalışmalarının tümü değerlendirmiş ve taht odasının doğu avlusuna bakan cephesinin kabartmalı eserleri özgün yerlerine yeniden yerleştirmeye çalışılmıştır.

Timothy MATNEY, John MACGINNIS, Dirk WICKIE ve Kemalettin KÖROĞLU’nun kaleme almış olduğu ve 2017 yılında Türkçe ve İngilizce yayınlanan “*Ziyaret Tepe: Exploring the Anatolian frontier of the Assyrian Empire/ Ziyaret Tepe: Assur İmparatorluğunun Anadolu Sınırlarını Keşfederken*” isimli çalışmada kentin surları, anıtsal güney kapısı, hendek ve askerlerin kaldığı yapıya yer verilmiştir.

Yeni Assur Dönemi'nin savunma mimarisiyle ilgili en önemli çalışmaları Alexander Ericson SOLLEE'nin yapmış olduğunu gönül rahatlığıyla söyleyebiliriz. Araştırmacının 2014 yılında yazmış olduğu “*Neue Überlegungen zur Datierung der westlichen Befestigungsanlagen Assurs*” isimli makale, Assur kentinin batı surlarının tarihlendirilmesine yöneliktir. Yazılı kaynaklar ve kazı çalışmaları değerlendirilerek III. Salmanassar dönemine tarihlenen savunma duvarları incelenmiştir. Sollee'nin Johanna Tudeau ile beraber kaleme aldığı bir diğer makale 2018 yılında yayınlanmıştır. “*Step by Step. Correcting our Mental Image of the muşlālu*” isimli çalışmada Assur muşlālularına arkeolojik ve yazılı kaynaklardan kanıt sunularak değerlendirmeler yapılmıştır.

Çağatay Yücel'in 2018 yılında yazmış olduğu “*Savunma ve Saldırı Sistemi Olarak Antik Kulelerin Tarihsel Gelişimi*” adlı makalede Anadolu'daki ETÇ ve Hellenistik Dönem aralığındaki savunma ve saldırı mimarisine yer verilmiştir.

Sollee'nin 2020 yılındaki Almanca basılan “*Bergesgleich baute ich hoch*” *Untersuchungen zur Architektur, Funktion und Bedeutung neuassyrischer Befestigungsanlagen*” isimli kitabı, bu konuyla ilgili yapılmış en önemli çalışma olduğu söylenebilir. Söz konusu kitap, tez çalışmasında en fazla başvuru kaynağıdır. Kitap, kazı çalışmaları, uzaktan algılama yöntemleri, yazılı kaynaklar ve tasvirli sanat eserlerinden yararlanılarak hazırlanmış bir çalışma niteliğindedir. Çalışmada, savunma yapılarına sadece fiziksel açıdan değil, ideolojik, sosyal yönlerine dikkat çekilmekte ve savunma yapılarının kültürel bağlamları ve inşaat programının motivasyonu üzerinde de durulmaktadır. Eleştirel bakış açısıyla yeni görüşler ortaya koyulmaktadır. İrdelenenler, Assur askerî mimarisinin ilkeleri açısından atlanmaması gereken sağlam temeller üzerine kurulu analizler mahiyetindedir. Kitapta yeniden yorumlanan haritalar, çizimler ve tablolar yoğun olarak kullanılmıştır.

Peter A. Miglus vd, 2018-2019 yılları arasında Tell Nebi Yunus'ta yaptıkları belgeleme ve kazı çalışmaları, *ekal māšarti*'yle ilgili son çalışmalar olması açısından oldukça önemlidir. Soygun tünellerinde belgelenenler ve Tell Nebi Yunus'taki üç çalışma alanında yapılan kazı çalışmaları, 2020 yılında “*Erforschung des ekal māšarti auf Tell Nebi Yunus in Ninive 2018-2019*” adıyla Almanca olarak yayınlanmıştır.

2. YENİ ASSUR DÖNEMİ'NDE TARİHİ COĞRAFYA VE SİYASİ TARİH

2.1. Tarihi Coğrafya

Toplumların hayatına yön veren en önemli faktörlerin başında coğrafya gelmektedir. Zengin kültür potansiyelinin oluşmasını sağlayan coğrafi unsurlar, toplumları derinden etkilemiştir. Herodotos (MÖ 5. yy)³, ve Strabon (MÖ 1. yy-MS 1. yy)⁴ insan ile çevre etkileşiminde fiziksel çevrenin etkilerini aktarmışlardır. Antik Çağ düşünürlerinin fiziki çevre ile ilgili birikimlerinden yararlanan Orta Çağ'da yaşamış ve birçok alanda çeşitli görüşler ortaya koyan İslam düşünürü Ibn Haldun (1332-1406), “*Mukaddime*” adlı eserinde insan-coğrafya etkileşimine farklı boyutlar kazandırarak, coğrafyanın insan kaderini belirlemedeki rolüne dikkati çekmiştir (Şahin ve Belge, 2016, s. 464). Yeryüzünün homojen olmayan yapısı nedeniyle bazı yerler, topoğrafik açıdan insan yaşamı için avantaj ve dezavantajlar oluşturmaktadır (Karadoğan ve Kozbe, 2013, s. 547).

Yakındoğu'nun⁵ merkezinde yer alan Mezopotamya, önemli medeniyetlerin yaşam alanı olmuştur (Harita 2.1). Antik Yunancada “*Mésos*” (orta) ve “*Potamos*” (ırmak) sözcüklerinden türetilen Mezopotamya sözcüğü ile Fırat ve Dicle Nehirlerinin arasında kalan yer kastedilmektedir (Angelakis vd, 2020, s. 2). Uygun yaşam koşulları sunan Fırat ve Dicle Nehirleri arasında Sümer, Babil ve Assur gibi köklü uygarlıklar ortaya çıkmış ve Mezopotamya'da bu uygarlıkların etkisi ile farklı adlarla anılmıştır. (Köroğlu, 2013, s. 12). Sümerliler, iki nehrin arasındaki bölgeyi “Kengi”, Mısırlılar ise “Naharina”⁶ olarak adlandırmıştır (Kurt, 2007, s. 55). Antik yazarların “Mezopotamya”

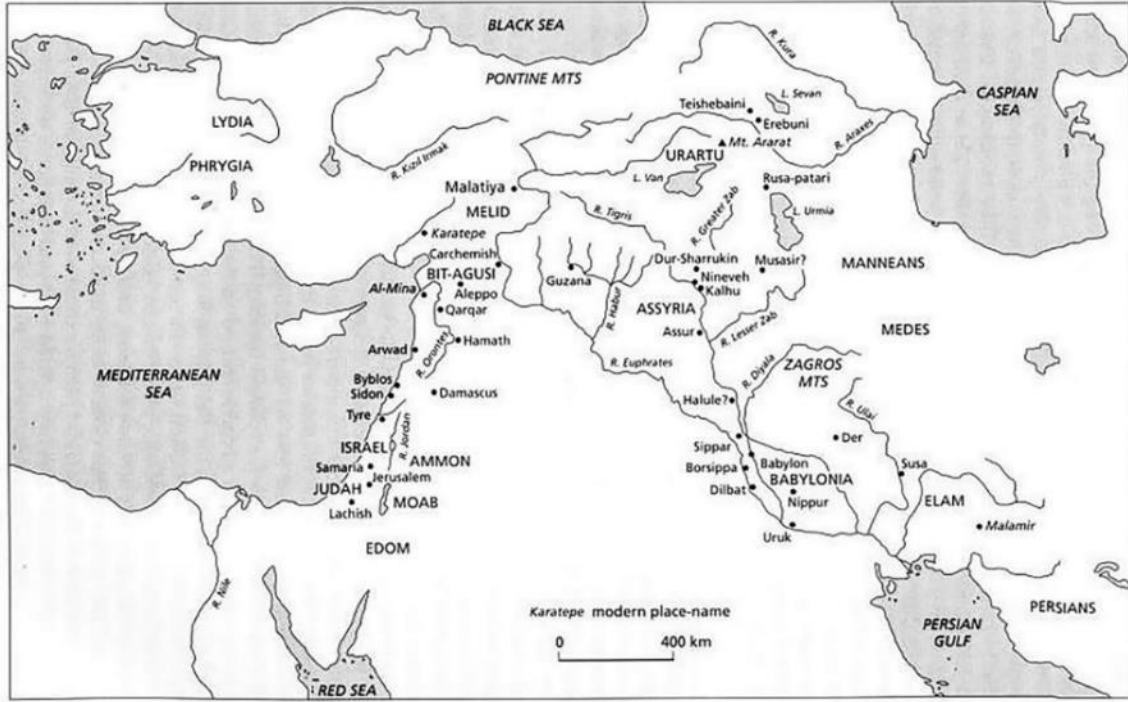
³ Konuya ilişkin ayrıca bkz. (Hdt. *The Histories*, 2. 4-16).

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. (Strab. *Geography*, XIII. I. 25-26).

⁵ Akademik ve politik alanlarındaki farklı kullanımlara bağlı olarak geniş bir coğrafyayı kapsayan Yakındoğu'nun kesin ve değişmez sınırlarından bahsetmek mümkün değildir. Orta Doğu ve Önasya adları da verilen Yakındoğu, zaman içerisinde adı gibi coğrafi olarak kapladığı alan da değişmiştir. Detaylı bilgi için bkz. (Tekin, 2017, s. 11).

⁶ Naharia'nın coğrafi tanımıyla ilgili birçok fikir öne sürülmektedir. Carl Niebuhr, Mısır yazıtlarında geçen Naharina'nın Mitanni Krallığı olduğunu savunmakta ve Naharina'yı anlamından yola çıkarak Mezopotamya'yla eş tutmaktadır (Niebuhr, 1901, s. 27). Rogers (1901, s. 410), Fırat ve Balih arasında bulunan küçük bir ülke olarak tanımlamaktadır. Nehir ülkesi anlamına gelen bu tabir; 18. ile 19. hanedanlar (Mısır) dönemindeki kayıtlarda geçmektedir. Naharina'nın kralları, kendilerini Mitanni olarak isimlendirmektedir. Ellen Churchill Semple, “*nehirler ülkesi*” olarak yorumladığı Naharina'yı kabaca Akdeniz ve Fırat'ın büyük batı kıvrımının arasına konumlandığını belirtmektedir (Semple, 1919, ss. 158-173). Habur Nehri yakınlarında doğan Mitanni Devleti, Mısır kayıtlarında Naharina olarak geçmektedir. Zamanla güçlene Mitanni, MÖ 15. ve 14. yüzyıl ortalarında Kuzey Mezopotamya'nın önemli bir gücüdür (Kuiper, 2011, ss. 81-82). Mitanni Devleti, birçok uygarlık tarafından farklı adlar ile anılmış ve bu ifade

veya “Babilonya” isimlerini kullanmasına karşın İslam coğrafyacıları bölgeyi önce “*El Cezîre*”⁷ ardından da “*Irak-i Arab*” olarak adlandırmışlardır (Gökçek, 2015, s. 15).

Harita 2.1: Yakındoğu’nun kapladığı alan (Frahm, 2017, Fig. 0.1)

Yeni Assur Dönemi’nde, Assurlu kralların ele geçirdiği Mezopotamya coğrafyası ile ilgili Antik Çağ’da ve daha sonraki dönemlerde çok sayıda coğrafyacı, tarihçi, gezgin ve bu coğrafyada yaşayanlar, Mezopotamya hakkında bilgi vermişlerdir. MÖ 5. yüzyılda yaşamış Herodotos, Assurlular ile ilgili detaylı bilgiler veren ilk tarihçidir (Rollinger, 2011, s. 333). Tarihçi Herodotos “*Asurya*” bölümünde söz konusu yerin iklimi, bitki örtüsü, nehirler üzerindeki taşımadan ve daha birçok konu hakkında bilgi vermektedir. *Asurya*’yı *Asuryalılar*ın yaşadığı yer olarak anlatmaktadır.

Mısır kaynaklarında Naharina olarak nitelenmektedir. Naharina ya da Nahrima; Fırat ile Dicle Nehirlerinin coğrafi lokasyon isimleri olarak düşünülebilir (Koroğlu, 2013, s. 124). Anlamsal olarak Mezopotamya’ya benzer ifade İbranice İncil’in *iki ırmağın Aram*’ı (Aram Naharayim) ile ilişkilidir. Aram Naharayim ise Amarna mektuplarında geçen ve Mitanni olarak belirtilen Naharin ile bağlantılıdır. Söz konusu iki ifadeyle de coğrafya olarak Fırat kıvrımı ve Habur drenajının civarı kastedilmektedir. Ayrıca dönem olarak Mezopotamya ve Naharin tanımlarından daha eski Akad toponimi *māt bir̄tim* bunlar ile benzer anlamlara sahiptir (Rattenborg, 2018, s. 152). Durumu özetleyecek olursak Naharina’nın *nehirler ülkesi* veya *nehirler arası* anlamına gelmesinden dolayı Mezopotamya ile ilişkisi kurulmaktadır. Mezopotamya’nın coğrafi sınırları zamansal olarak birçok kez değişime uğramış ve Mezopotamya kavramından önce en eskisi Akad toponimi ve de daha sonra MÖ 2. binyıl tanımlamaları olmak üzere anlamsal çerçevede değerlendirilecek benzer tanımlamalar bulunmaktadır.

⁷ Arap coğrafyacılar tarafından Yukarı Mezopotamya için kullanılmış olan bu terim, ada ve yarım ada anlamına gelmektedir. Arap kabileleri tarafından daha sonra üç bölgeye ayrılmış ve bölgeler; Diyâr-ı Rebia, Diyâr-ı Mudar ile Diyâr-ı Bekr olarak adlandırılmıştır. Daha fazla bilgi için bkz. (Strange, 1905, ss. 3-4, 86).

“Medler yeniden güç kazanmışlar ve eskiden hükümleri altında bulunan ulusların yeniden efendisi olmuşlardır; Ninive’yi almışlar (nasıl aldıklarını sonra anlatacağım), Babil dışında kalan bütün Assurları kendilerine bağlamışlardı....”

“Kyros, bütün bölgeye el koyduktan sonra Asurlar üzerine yürüdü. Assurların elinde pek çok kent vardı. Bunların en ünlüsü ve güçlüsü Babil’dir ve Ninive düştükten sonra kralları da buraya taşınmıştır...”⁸

Herodotos, Assur’un birden fazla kenti olduğunu Ninus (Ninive)’un düşmesinden sonra geriye kalan ön önemli Assur kentinin Babil olduğunu söylemektedir. Anlatımlarında Assur ve Babil İmparatorluklarını birbirine bağlı tek bir güç olarak aktarmıştır (Fink ve Droß-Krüpe, 2019, s. 144)

Tarihçi Ksenophon (MÖ 5-4. yy) “Anabasis” adlı eserinde Mezopotamya’yı, Fırat Nehri akış yönünün doğusunda yer alan Kuzeydoğu Suriye olarak aktarmıştır. Ayrıca, “Arabia” olarak anlattığı bu yerin bitki örtüsü ve yaşayan hayvanları hakkında da bilgi vermiştir (Tekin, 2017, ss. 11-12).⁹

Arrianus, “İskender’in Yürüyüşü” adlı eserinde Fırat ile Dicle Nehirleri arasında yer alan bölgeyi, Mezopotamya olarak adlandırmakta ve iki nehrin sularını mukayese ederek oldukça detaylı bilgiler aktarmaktadır.¹⁰

Strabon, Fırat ve Dicle Nehirlerinin kuzeyi için Mezopotamya, ifadesini kullanmıştır.¹¹ Strabon gibi Polybius’ta Mezopotamya birleşik kelimesiyle Yukarı Mezopotamya’yı kastetmektedir.¹² MS 1. yüzyılda yaşamış Yaşlı Plinius, Orta Toroslar’ın önemli bir kütlesini oluşturan Aladağlar’dan Basra Körfezi’ne kadar devam eden coğrafyanın tümünü Mezopotamya olarak tanımlamıştır (Hrouda, 2020, s. 7).

⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. (Hdt. *The Histories*, I. 178, 193-196; II. 17-18).

⁹ Daha fazla bilgi için bkz. (Xen. *Anab.* I. V. 1-3).

¹⁰ Detaylı bilgi için bkz. (Arr. *Anab.* III. VII. 381-386; VII. VII. 855-860).

¹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. (Strab. *Geography*, XI. XII. 2-3; XV. I. 18-19).

¹² Konuya ilişkin ayrıca bkz. (Polybius, *Roman History*. V. 44. 1-7).

Mezopotamya, coğrafi bir tanımlaması, Hellenistik ve Roma Dönemlerinde de devam etmiştir. Söz konusu coğrafya, Fırat ile Dicle Nehirleri arasında sınırlandırılmıştır. Kuzey sınırı Fırat ve Dicle Nehirlerinin doğduğu Toros Dağları, güney sınırı ise Basra Körfezi olan Mezopotamya'yı, Iraklı Araplar “*Bilād al Rāfīdayn*” ve Suriyeli Aramiler de “*Beth Nahrain*” olarak ifade etmişlerdir (Tekin, 2015a, ss. 90-92).¹³

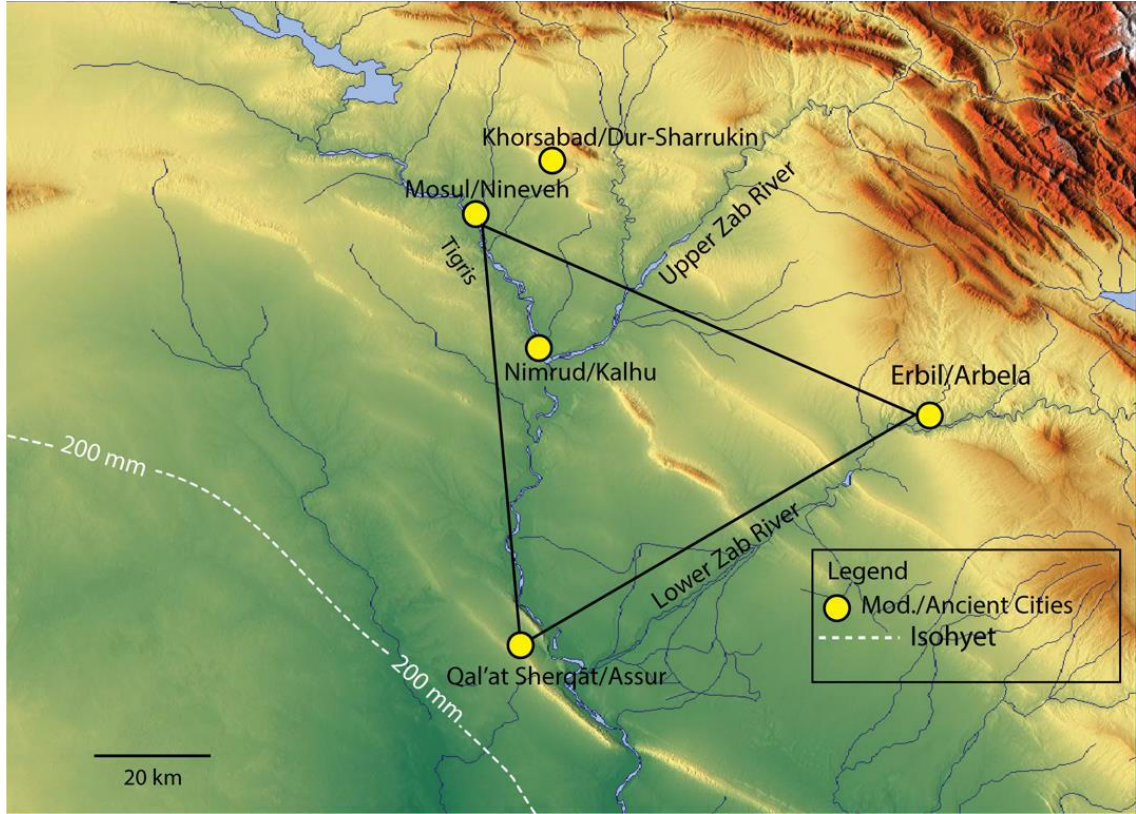
Günümüzde Kuzey Irak olarak bildiğimiz bölge, Assur Krallığının ana yurdunu oluşturmaktadır. Üçgen görünüme (Harita 2.2) sahip bölgeyi¹⁴, güneyde Assur (Kalat Şerkat), kuzeyde Koyuncuk (Ninive) ve doğuda Erbil (Arbail/Arbela) kentleri sınırlamaktadır (Elayi, 2017, s. 37). Kuş uçuşu, Assur-Erbil arasındaki mesafe yaklaşık olarak 105 km, Assur-Ninive arası 100 km ve Erbil-Ninive kentleri arası 80 km'dir. Üçgenin içinde kalan bölge, 140-439 m arasında yüksekliğe sahiptir.¹⁵ Bölgede, Akdeniz ikliminin etkisiyle tarım faaliyetlerine uygun ortam oluşmuştur (Radner, 2018, s. 2). Akdeniz'den nem alan batıdaki hava kütleleri, Assur bölgesine yağış olarak yağmaktadır. Yağış miktarı, kuzeydeki dağlarda yüksek olmasına karşın bozkırların bulunduğu Suriye ve Arabistan'a doğru azalmaktadır (Ur, 2017a, s. 16). Söz konusu alan, kabaca Dicle Nehri'nin doğusunda bulunan ve bu nehirle birleşen ana kollar Yukarı Zap ve Aşağı Zap'ın yukarısı ile arasında kalan bölge olarak tanımlanabilir (Karlsson, 2013, s. 27). Assur bölgesi, doğudan-batıya ve kuzeyden-güneye kervan yollarının geçtiği bir coğrafyada yer almaktadır (Kuhrt, 2010: I, s. 105).

Yukarıda adları anılan kentler içerisindeki Assur, nehrin batı yakasında yer alması nedeniyle Fırat Nehri ve Habur Vadisi'ne giden önemli bir güzergâhta yer almaktadır. Bölgenin kontrolünü sağlamak açısından ve aynı zamanda ulaşım ağları üzerindeki konumuyla Assur, son derece önemli bir kenttir. Günümüz Musul şehrinin yaklaşık 100 km güneyinde bulunan Assur kenti, Dicle Vadisi'nin yaklaşık 5 km'lik genişleyip bir çanağa dönüştüğü yerde bulunmaktadır (Harita 2.3), (Oates, 2005, ss. 19-20).

¹³ Mezopotamya'nın sınırları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Tekin, 2015b, s. 3). *Bilād al Rāfīdayn* ve *Beth Nahrain* ifadeleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. (Tekin, 2017, s. 13).

¹⁴ Kuzeyde Ninive, güneyde Assur ve doğuda Arbela kentinin sınırladığı bölge, *Assur Üçgeni/Assur Çekirdeği/Assur Kalbi* olarak tanımlanmaktadır (Radner, 2011, ss. 321-323). Bedford (2009, s. 34) üçgenin kuzey sınırını, Ninive'nin kuzeyinde bulunan Dur-Şarrukin kenti olarak belirlemektedir. Bereketli tarım toprakların bulunduğu “Mat Assur” hakkında daha fazla bilgi için bkz. (Grayson, 1992a, s. 203).

¹⁵ Assur, Ninive ve Erbil kentleri arasındaki mesafeler “Google Earth Pro 7.3.3.7786” programı kullanılarak hesaplanmıştır.

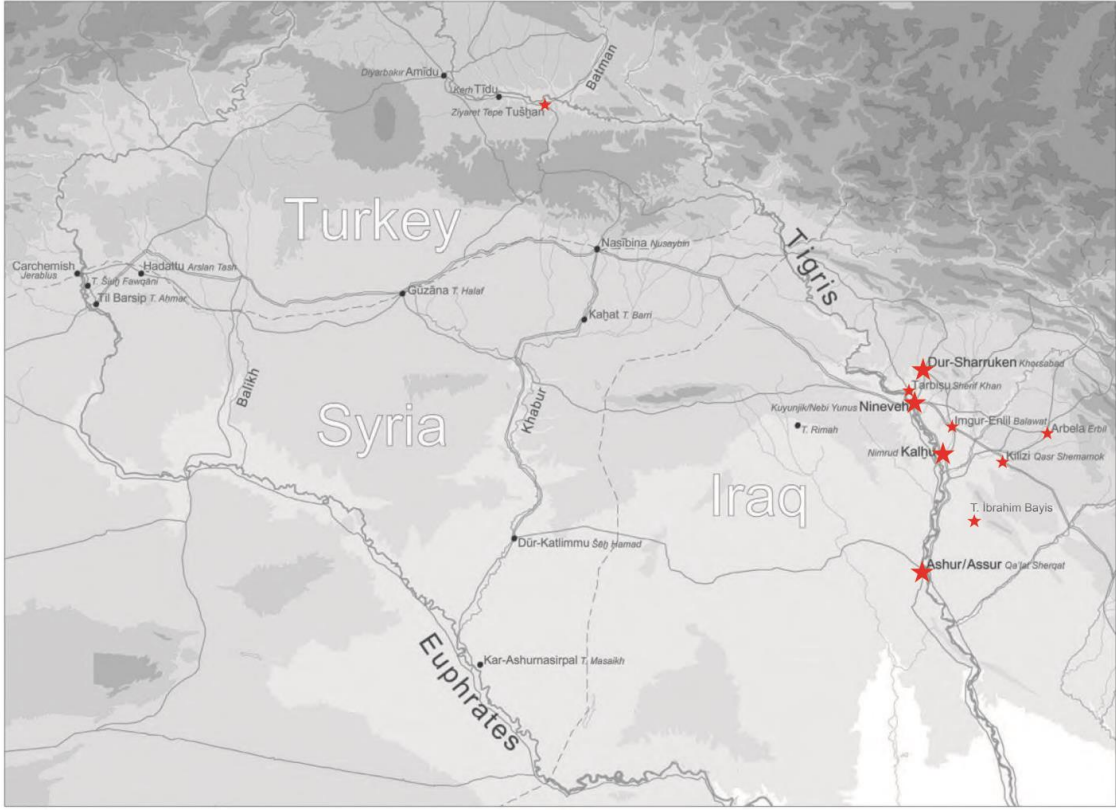
Harita 2.2: Assur Üçgeni olarak tanımlanan bölge (Sinha vd, 2019, Fig. S1: B)

Assur kenti, Cebel Hamrin isimli dağlar dizisinin kuzeybatı eteklerindeki kayalık ve yüksek bir platoda yer almaktadır. Doğal bir yükselti üzerinde kurulmuş olan Assur kenti hem düşmanlara karşı korunaklı bir konuma sahip olması hem de Dicle Nehri'ne olan yakınlığı ile vadiye hâkim bir noktadaydı (Harper vd, 1995, s. 21). Konumuyla Assur kentinin doğu ve kuzey kesimleri, doğal koruma altındayken kentin batısı yerel kabilelerin saldırılarına karşı savunmasızdı (Barbanes, 1999, s. 77).

Assur üçgeninin doğusundaki bir diğer kent olan Erbil, sahip olduğu konum nedeniyle İran Bölgesi'ne giden yolların kontrolünü ve Assur merkeziyle Babylonia arasındaki yolun kara bağlantısını sağlamaktadır (Postgate ve Mattila, 2004, s. 244).

Dicle Nehri ve onun bir kolu olan Büyük Zap'ın kesişme noktasının kuzeyinde kalan Kalhu (Nimrud), modern Musul kentine kuş uçuşu yaklaşık 32 km uzaklıkta bulunmaktadır. Stratejik olarak konumlandırılmış Kalhu kentinin batısında Dicle Nehri, güneyinde ise Büyük Zap Nehri yer almaktadır (Roux, 1992, s. 291). Dicle Nehri'nin doğusunda bulunan Horsabad (Dūr-Šarrukīn), önemli bir geçidi kontrol etmektedir

(Radner, 2011, s. 321). Doğal bir koruması olmayan Horsabad kentinin Ninive'ye yaklaşık kuş uçuşu uzaklığı 18 km'dir (Harita 2.3), (Albenda, 2003, s. 5).

Harita 2.3: Yeni Assur Dönemi merkezlerinin yer aldığı harita (Kertai, 2015, Fig. 2)

Eski Mahmur köyüne yakın mesafedeki Tell İbrahim Bayis, Assur kentinin kuzeybatısında yer almaktadır (Harita 2.3). Yeni Assur Dönemi'nde en geniş sınırlara ulaşmıştır (Postgate, 1987-1990, s. 271).

Assur Çekirdeği'nde bulunan bir diğer merkez, Kasr Şemamok/Kilizu/Kakzu isimleriyle de bilinen Kalzu'dur. Yazıtlardan lokalizasyonu öğrenilen Kalzu, Kalhu kentinin doğusunda ve burayla arasında bir günlük mesafede yer almaktadır. Erbil kentinin 28 km batısında ve Siwasor/Şiwasur Çayı'nın kıyısındadır (Postgate, 1976-1980a, s. 591).¹⁶ Sanherib dönemi yazıtlarda kent surları hakkında bilgiye ulaşılmaktadır (RINAP 3/2 no. 218: 1-6, s. 304; RINAP 3/2 no. 219: 1-3, s. 306). Kent, Zamua seferleri sırasında bir hareket noktası amacıyla kullanılmıştır (Postgate, 1976-1980a, ss. 592-593).

¹⁶ Kalzu hakkında daha fazla bilgi için bkz. (Frahm, 1997, ss. 190-191).

Dicle Nehri'nin doğusunda kalan Balawat (İmgur-Enlil), Kalhu'nun 16 km kuzeydoğusunda ve Musul'un 27 km güneydoğusunda yer almaktadır (Curtis, 2008, s. 7). Yazıtlardan öğrenilen bilgiler doğrultusunda II. Assurnasirpal zamanında adının İmgur-Enlil olduğu, surlarla kuşatıldığı ve kendisi için bir saray inşa ettiği öğrenilmektedir (RIMA 2 A.0.101.51: 28b-30, s. 322).¹⁷

Tarbişu, Ninive kentinin yaklaşık 8 km kuzeybatısında yer almaktadır. Söz konusu kent, modern Şerikhan/Şerifhan ve Raşidiya arasında kalmaktadır (Reade, 2016, s. 83). Buraya su teminin, “*Wādī Hocar Ambar*” olarak adlandırılan Dicle Nehri'nin bir kolundan yararlanmıştır. Su kaynağının, kalıntıları yüzeyde görülen antik bir kanaldan sağlanmış olabileceği düşünülmektedir (Sollee, 2020, s. 125).

Yeni Assur Dönemi uç yerleşimlerden olan Ziyaret Tepe, Diyarbakır Havzası'nda yer almaktadır. Bismil ilçe merkezinin kuş uçuşu yaklaşık 12.70 km güneydoğusunda kalmaktadır. Höyük etrafındaki ovadan 22 m yüksekliğe sahiptir. Nehrin taşımış olduğu alüvyonlu topraklarda tarım faaliyetlerini yapmışlardır (Harita 2.3), (Matney vd, 2017, ss. 21, 26).

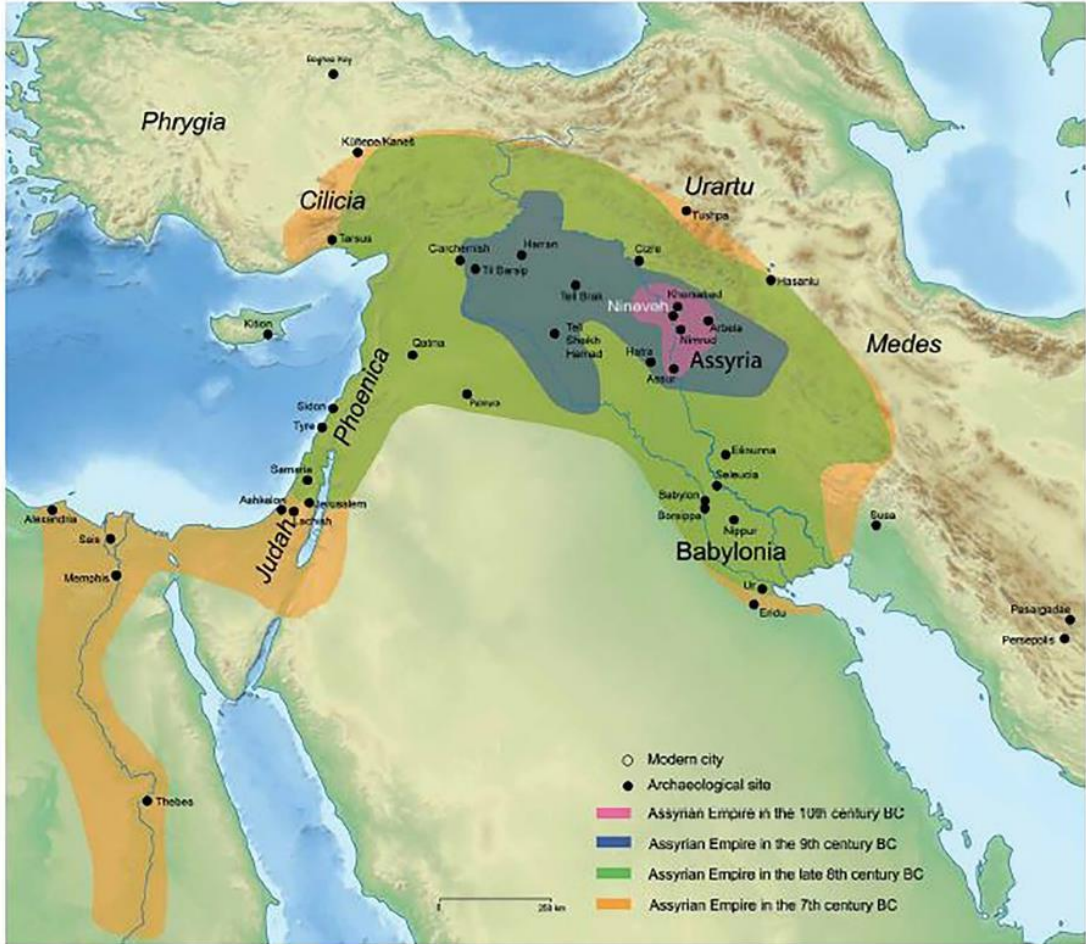
Yeni Assur İmparatorluğunun kalbinde yer alan kentler üç türde doğuşa sahiptir. Birinci türdeki şehirler (Assur), uzun erimli ve kesintinin olmadığı yerleşim tarihinin olduğu eski şehirlerdir. İkinci türde (Horsabad), bir plan dâhilinde inşa edilmiş yeni şehirler bulunmaktadır. Üçüncü şehir türü (Ninive), bir ve ikinci türdeki şehirlerin birleşimidir. Üçüncü türde, eski olan şehirlerin yeniden yapılandırmaları söz konusudur (Novák, 2017, s. 127).

MÖ 7. yüzyıla beraber Assur İmparatorluğunun sınırları, tüm Irak, Suriye ve Levant'ı, Türkiye'nin güneydoğusunu, Batı İran'ın bazı kısımlarını ve kısa dönemlerde Mısır'ı kaplayacak şekilde egemenlik alanı genişlemiştir (Harita 2.4), (MacGinnis, 2011, s. 25).

Fırat ve Dicle Nehirlerinin can verdiği geniş Mezopotamya coğrafyası, farklı kültür dokusuna sahiptir. Aşağı Mezopotamya'nın bataklık deltası ve tarımsal üretim

¹⁷ Balawat hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Postgate, 1976-1980b, ss. 66-67).

için sulamaya ihtiyaç duyulan toprağının aksine Yukarı Mezopotamya, kuru tarımın yapılabildiği ve ekolojik değişimlerin daha az yaşandığı ve de yaşamaya daha elverişli imkânlara sahip bir bölgedir (Garfinkle, 2013, ss. 98-100).

Harita 2.4: Yeni Assur Dönemi'nde Assur'un ele geçirmiş olduğu topraklar (Bonacossi, 2017a, s. 16)

Yukarı Mezopotamya'nın sert ve kışları soğuk geçen iklimine karşılık, Aşağı Mezopotamya'da kış ayları ılıman geçmekte ve yaz aylarında ise çok sıcak bir iklim görülmektedir (Hrouda, 2020, s. 7). Taş, maden ve keresteden yoksun Aşağı Mezopotamya, geniş bataklık alanları ile kaplı durumdaydı. Doğanın sunduğu olumsuzlukları tersine çevirmeyi başaran bölge insanları (Crawford, 2010, s. 9), verimli arazileri sulayarak Babil ülkesini, dönemin “*tahıl ambarı*”na dönüşmesini sağlamışlardır (Oates, 2004, s. 11).

Yağmura dayalı tarımın yapılamadığı ve düzlüklere sahip Orta Mezopotamya'da bataklık alanları görülmektedir (Matthews, 2000, ss. 7-8). Kuzey ve Güney

Mezopotamya ile mukayese edildiğinde Orta Mezopotamya’da fiziki çevrenin oluşturduğu bazı zorluklar görülmektedir. Yetersiz yağış alan Orta Mezopotamya’da sulu tarıma ihtiyaç duyulmaktadır; ancak Fırat ve Dicle Nehirlerinin derin yataklarda akması, tarımın yapılabilmesini zorlaştırmıştır. Doğal faktörlerin zorlukları baraj ve sulama sisteminin gelişmesi yönünde pozitif sonuçlar doğurmuştur (Köroğlu, 2013, s. 16).

2.2. Siyasi Tarih

Assur tarihinde¹⁸ Yeni Assur Dönemi’nin başlangıç tarihi ile ilgili farklı görüşler öne sürülmektedir.¹⁹ Henry W. F. Saggs (1920-2005), MÖ 934 yılında tahta geçen II. Assur-dan’ın, Assur için adeta bir “*dönüm noktası*” oluşturması nedeniyle Yeni Assur Dönemi’ni söz konusu kral ile başlatmaktadır (Saggs, 1984, s. 70).²⁰ Saggs gibi Albert K. Grayson da (1935-), Yeni Assur Dönemi’ni II. Assur-dan (MÖ 934-912)²¹ ile başlatmaktadır. I. Tukulti-ninurta (MÖ 1244-1208) hükümdarlığının sonrasında II. Assur-dan dönemine kadar, tahta geçen 19 kralın hüküm sürdüğü yaklaşık 273 yıl boyunca, Assur’un güç kaybettiği ve zayıf olduğu dönem olarak belirtilmektedir (Düring, 2020, s. 46).

İmparatorluğun doğuşunda önemli temellerin atıldığı bu dönemde uzun yıllar sonra düzenli askerî seferler yapılmıştır. Kendisine ait tahrip olmuş yıllıklarda Aramilere kaşı önemli başarılar elde edildiği ve kuzeye odaklandığı anlaşılmaktadır (Grayson, 1982, ss. 248-249).

Assur’un iyileşme süreci II. Assur-dan’ın oğlu II. Adad-nirari döneminde de (MÖ 911-891) devam etmiştir. Yeni kral, Arami baskılarına karşı askerî başarılar elde ederek hem güvenlik hem de ekonomik anlamında halkını refaha kavuşturmuştur (Saggs, 1965, s. 21). Assur Çekirdeği’nin kuzey ve batısındaki bölgeleri fetheden kral,

¹⁸ Assur krallarının kronoloji bilgileri Microop (2007, ss. 316-317) ve Postgate (1992, s. 248)’ in çalışmalarından alınmıştır.

¹⁹ Yeni Assur Dönemi kronolojisiyle ilgili farklı görüşler için bkz. (Bedford, 2009, ss. 39-47; Larsen, 1979, ss. 75, 93-94; Postgate, 1979, s. 194).

²⁰ II. Assur-dan hakkında daha fazla bilgi için bkz. (Gökçek, 2015, s. 122; Toptaş, 2018, s. 12).

²¹ Grayson’ın (RIMA 2 A.0.98, s. 131) çalışmalarına bağlı olarak, tez çalışmada Yeni Assur Dönemi, II. Assur-dan ile başlatılmıştır.

birkaç kez Babil'e de baskınlar yapmıştır. Ayrıca kralın tarımı desteklemesi önemli icraatları arasındadır (Mcintosh, 2005, s. 97).

II. Tukulti-ninurta (MÖ 890-884), tahta geçer geçmez ilk seferini Nairi halkları üzerine düzenleyerek, ülkesine ganimetle dönmüştür. Batı ve güney bölgelerde, babasının ele geçirdiği topraklara sahip çıkmayı başaran kral, Bit-Zamani Krallığını Assur bünyesindeki vassal bir krallığa dönüştürmesi, saltanatı boyunca yaptığı en önemli başarılarından biridir (Gökçek, 2015, s. 125). Yukarıda adı geçen kral, MÖ 885 yılında Assur Krallığının kontrolünde bulunan topraklara, barış yürüyüşü gerçekleştirmiştir. Assur kralı, bir askerî sefer yapmamasına rağmen sömürge ve yağmaya dayalı bir tavır sergilemiştir. II. Tukulti-ninurta'nın yılıklarında “*zafer seferi*” olarak da geçen uzun mesafelerin kat edildiği bu yürüyüşte, çok sayıda armağan ve haraç toparlanmıştır (Kuhrt, 2010:II, ss. 136-137).

MÖ 883 yılında tahtı devralan II. Assurnasirpal (MÖ 883-859), krallığın dört bir yanında sınırları genişleterek yayılımcı bir politika izlemiştir. Sınırları genişleten kral, Assur'dan ülkenin yönetiminde yaşanan zorluklar nedeniyle başkenti, bugün Nimrud adıyla bilinen Kalhu kentine taşımıştır (Kuiper, 2011, s. 90). II. Assurnasirpal, 25 yıllık hükümdarlığı süresince 14 sefer düzenlemiştir. Yukarı Dicle Havzası'na MÖ 882-866 yılları arasında üç önemli sefer gerçekleştirmiştir (Köroğlu, 2013, s. 157). II. Assurnasirpal, “Kalhu Yazıtı”nda düzenlediği söz konusu üç sefere yer verirken; Üçtepe'de bulunan “Kurkh Monoliti”nde²² ise sadece MÖ 879'da Nairi toprakları üzerine yaptığı seferi anlatılmaktadır (Köroğlu, 1998, s. 9).

İmar faaliyetleri ile ön plana çıkan kral, hâkimiyetinde olan yerlere eyalet merkezleri inşa etmiştir. Tuşhan isimli eyalet merkezini yeniden imar eden Assur kralı, imparatorluğun farklı bölgelerinden getirdiği insanların, Tuşhan'a bağlı küçük boyutlu yerleşimlerde iskân etmelerini sağlamıştır (Kozbe, 2018, ss. 404, 418).

II. Assurnasirpal'ın Akdeniz kıyılarına ulaşarak burada liman kentleri vergiye bağlaması, ilerde Mısır'ın alınmasında önemli bir ön adım olmuştur (Kurt, 2007, s. 143). Bit Halupe'nin Suru isimli kenti, artan vergiler nedeniyle isyan etmişti. Bunun

²² Kurh Monolitleri/Stelleri hakkında detaylı bilgi için bkz. (Köroğlu, 2018a, ss. 169-172).

üzerine kral buraya gelerek isyanı, kontrol altına almıştır. Saltanatı süresince Kaşiyari Dağlarında, Orta Fırat'ta ve Zamua topraklarında kendisine karşı meydana gelen isyanlar ile mücadele etmiştir (Roux, 1992, s. 289).

Babası II. Assurnasirpal'ın izinde devam eden III. Salmanassar (MÖ 858-824), tahta geçtiği sırada oldukça geniş coğrafyaya sahip, askerî ve ekonomik anlamda güçlü olan devletin gücüne güç katmıştır. Saltanatı boyunca kuzeydeki Urartu ve batıdaki koalisyonlara²³ odaklanmıştır. Askerî seferlerin yanı sıra Assur ve Kalhu kentlerinde inşaat faaliyetlerini devam ettirmiş ve yıllıklarını önceki krallara göre daha özenli düzenlemiştir (RIMA 3 A.0.102, s. 5). Krallık tahtına geçen III. Salmanasser, MÖ 859 yılında, Dezső'nun (2018, s. 132) kuzeydoğu cephesi²⁴ olarak nitelediği bölgede bulunan Simesi, Aridu, Hubuşkia ve Sugunia isimli bazı kentlere sefer²⁵ gerçekleştirmiştir.

III. Salmanassar'ın MÖ 858 yılında batıya yapmış olduğu sefer karşısında Anadolu ile Kuzey Suriye'deki şehir devletleri koalisyon kurmuştur. Assur kralı, koalisyon karşısında üstün gelerek haraçlar elde etmiştir. Yukarıda adı anılan Assur kralı, MÖ 856 yılındaki ikinci batı seferi karşısında yine bir koalisyon ile karşı karşıya kalmıştır. Assur kralı bu seferinde Bit-Adini'nin stratejik konumdaki Til-Barsip (Tell Ahmar) kentini ele geçirmiştir. Hayati öneme sahip kente, "*Kar-Salmanassar*" ismini vererek kenti, müstahkem bir mevki haline getirmiştir. Kralın MÖ 858 ve 856 yıllarındaki iki seferi ile Assur devleti, askerî ve ekonomik açıdan önemli kazançlar elde etmiştir (Grayson, 1982, ss. 259-261). Bu yöndeki üstünlüğün Assur'a geçmesi Suriye'deki şehir devletlerini tekrardan bir koalisyon yapmaya itmiştir. Damaskus (Şam) öncülünde oluşturulan koalisyon karşısında III. Salmanasser, MÖ 853 yılında zorlu bir mücadeleye girmiştir. Qarqar Mevkii'ndeki savaş karşısında ağır kayıplar verilmiştir. Assur'un bölgeye tekrardan seferler düzenlemesi ile kesin bir zafer kazanmadığı anlaşılmaktadır (Köroğlu, 2013, s. 160).

²³ Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. (Gökçek, 2015, ss. 143-147; Saggs, 1962, ss. 97-100).

²⁴ Tamás Dezső, Assur krallarının Anadolu'ya yapmış oldukları seferleri batı, kuzey, kuzeydoğu ve kuzeybatı olmak üzere dört cepheye ayırmıştır. Daha fazla bilgi için bkz. (Dezső, 2018, s. 128).

²⁵ Salmanassar'ın MÖ 859 yılında düzenlediği seferin ayrıntıları için bkz. (ARAB I, para. 598, ss. 213-214).

III. Salmanassar, iktidarının başlangıç yılları ve sonrasında batıya yapmış olduğu seferler nedeniyle kurulduğundan beri hedefinde olan kuzeydeki Urartu Devleti ile yeteri kadar ilgilenememiştir. Assur kralı, batıyı kontrol altına aldıktan sonra kuzeye yoğunlaşmıştır. “*Dayyan-Assur (başkomutan)*” komutasında MÖ 832-827 tarihleri arasında kuzeydeki düşman Urartu üzerine seferler gerçekleştirilmiştir. Urartu ve batıya nazaran güneydeki Babil’e, daha az askerî seferler yapılmıştır (Mieroop, 2007, ss. 242-244).

III. Salmanassar, iktidarının son dönemlerinde orduların başında Dayyan-Assur’un olması, kralın hem yaşlandığı hem de devlet yönetiminde gücünün azaldığı söylenebilir (Frahm, 2017, s. 172). Assurluların sarayındaki soylu sınıf, valiler ve yukarıda değinilen askeriye içindeki güç dengelerinin değişmesi iktidarı yıpratmıştır. Tüm bu nedenlerden kaynaklı olarak krallık, parlak bir dönemden gerileme dönemine geçmiştir (Hrouda, 2020, s. 49). Huzursuzluğun yaşandığı bu dönemde iç savaş patlak vermiş ve Assur-dain-aplu’nun öncü olduğu bir isyan baş göstermiştir. Assur kentleri içerisinde Assur, Ninive ve Erbil gibi kritik öneme sahip kentlerin de yer aldığı 26 kent isyana katılmıştır. Yaşlı Assur kralı, veliaht olarak oğlu V. Şamsi-adad (MÖ 823-811)’ı tahta geçirmiştir. Babil kralının yardımı ile V. Şamsi-adad, kontrolü eline geçirmeyi başarmıştır (Cancik-Kirschbaum, 2004, s. 80).

Assur kralı, Nairi ülkesine ve bazı Med kabilelerine seferler düzenlemiştir. V. Şamsi-adad küçük çaplı başarılar elde ederek kısa süren ılıman bir dönemin yaşanmasını sağladıysa da bunlar, Assur’u toparlamaya yeterli olmamıştır. V. Şamsi-adad’tan sonra zor durumdaki krallığın başına oğlu III. Adad-nirari (MÖ 810-783) geçmiştir. Bu dönemde Damaskus, tekrar kontrol altına alınmış ve Akdeniz’in bazı kıyı kentlerinden yeniden vergiler alınmış bunun yanı sıra Babil’de de başarılar kazanılmıştır; ancak hâlâ soylu grubun, merkeze itaat etmeme eylemleri devam etmiştir (Sevin, 1999, s. 10).

Varis IV. Salmanassar (MÖ 782-773), babası ölünce tahta çıkmıştır. Onun döneminde Urartu Devleti, Yakındoğu’da gücünü iyice artırmıştır. Kral IV. Salmanassar, Urartu’nun güçlenmesine engel olmak amacıyla seferler düzenlenmiş; ancak kralın bu hususta çabaları yetersiz kalmıştır. IV. Salmanassar’dan sonra tahta çıkan III. Assur-dan (MÖ 772-755) dönemine gelindiğinde hâlâ devletin toparlanması

yolunda istikrar sağlanamamıştır. Hükümdarlığa geçen V. Assur-nirari (MÖ 754-745), yıkım öncesinde Kuzey Suriye için uğraşırsa da Assur Krallığı, kaçınılmaz sonu yaşamıştır. MÖ 746 yılında Kalhu'daki isyanda Assur, kötü bir şekilde düşmüş ve V. Assur-nirari'nin sonu gelmiştir (Olmstead, 1960, ss. 166-167, 172-174).

Assur, karanlık günlerini geride bırakarak III. Tiglat-pileser (MÖ 744-727) ile hızlı bir toparlanma süreci yaşamıştır (Kaçmaz Levent, 2016, ss. 90-94). III. Tiglat-pileser, patlak veren isyanlar, vebalar, vassal devletlerin haraç ödemediği ve gerileyen bir devleti; sivil kargaşa döneminde darbe ile ele geçirmiştir (Davenport, 2014, ss. 8-9). Assur kralı, tüm dikkatini, orduya vererek orduda düzenlemeler yapmıştır. İlk kez onun döneminde profesyonel ve daimi olan bir ordudan bahsedilebilir. Bunun dışında orduya ve savaş aletlerine birçok yenilik getirmiştir.²⁶ Adı geçen kral tarafından ele geçirilen yağmalama stratejisi terkedilerek, kalıcı bir egemenlik kurmak amacıyla garnizon, karakol ile depolar inşa edilmiştir (Gökçek, 2015, ss. 156-158).

Yeni kral, kendisinden önceki dönemde Assur'un güç kaybına uğramasından dolayı Urartu ve Mısır'a sempati duymaya başlayan devlet ve vasallara karşı uzun yıllar mücadele içine girmiştir (Radner, 2018, s. 15). Yıllığının korunan parçalarından Aramiler üzerine gerçekleştirdiği seferde sallar ile Fırat'ı aştığı ve Aramiler karşısında avantajlar elde ettiği anlaşılmaktadır. Saltanatının üçüncü yılında kendisini Urartuların öncül olduğu bir koalisyon beklemekteydi. Assur kralı, koalisyonu yenerek uzun bir aradan sonra Urartu'ya ağır bir darbe vurmuştur (ARAB I, para. 762, 769, ss. 269, 272-273).

III. Tiglat-pileser, birinci Urartu seferinde koalisyon karşında elde ettiği üstünlük ile Urartu'nun Kuzey Suriye'de bulunan şehir devletleri üzerindeki direnci kırmayı başarmıştı. Assur kralı, Urartu'yu başkentinde bitirmeyi hedefleyerek MÖ 735 yılında sefer düzenlemiştir. Kent, kuşatılmasına rağmen ele geçirilememiş; ancak kentin etrafındaki çok sayıda yerleşme tahrip edilmiştir (Çilingiroğlu, 1997, s. 40).

III. Tiglat-pileser'in MÖ 738 ile MÖ 732 yıllarına ait vergi kayıtlarında Uaşşurme (Tabal), Tarhulara (Gurgum), Pisiris (Kargamış), Kuştaşpi (Kumuh) ve

²⁶ III. Tiglat-pileser dönemindeki ordu ve askerî teçhizattaki gelişim için bkz. (Gökçek ve Akyüz, 2013, ss. 45-52).

Urikki (Que) gibi kralların bulunması Assur kralının Anadolu'daki şehir devletlerini kontrol altına tutmayı başardığı söylenebilir (Kurt, 2007, ss. 71, 85, 91-94, 109).

III. Tiglat-pileser, Urartu karşısında üstünlük elde ettikten sonra Güney Suriye, Filistin, Mısır ve Araplara yoğunlaşmıştır. Kralı, Hamat, Damaskus ve Tyr kentlerinden haraç aldıktan sonra MÖ 734 yılında Gazze'ye kadar ilerlemiştir. III. Tiglat-pileser, Mısır sınırında hayal ettiği bir Assur varlığını pekiştiremeden Suriye ile Filistin'de patlak veren isyan nedeniyle bu hayaline ara vermek zorunda kalmıştır. Assur, MÖ 733-732 yıllarında bu isyan ile mücadele etmiştir. Assur'a karşı oluşturulan ittifak üzerine hareket eden III. Tiglat-pileser, Samariye kentini ele geçirdikten sonra Şam'ı zapt etmiştir. Koalisyon güçlerini dağıtan Assur kralı, Mısır'a tekrar yönelmiş ve Kuzey Arabistan ile Sina'daki bazı Arap kabilelerinden haraç almıştır (Grayson, 1992b, ss. 77-79).

Assur kralı, Babil kabileleri arasında meydana gelen olaylar neticesinde buranın kontrolünü sağlamış ve Babil kralı Nabonassar (MÖ 747-734)'a destekte bulunmuştur. Nabonassar'dan sonra tahta çıkan oğlu bir isyana kurban gitmiştir. Babil'deki isyan nedeniyle III. Tiglat-pileser'in buraya müdahalesi zaruri hale gelmiştir (Oates, 2004, s. 121).

III. Tiglat-pileser'in oğlu V. Salmanassar (MÖ 726-722), Assur halkını vergilere tabi tutması, Assur yurdunda kendisine karşı olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Hakkında az bilgi sahibi olunan V. Salmanassar, bir isyan sırasında öldürülmüş ve tahta II. Sargon (MÖ 721-705) geçmiştir. Önceki kralın yanlış vergilendirmeleri²⁷ nedeniyle II. Sargon tahta geçerken destek almıştır (Saggs, 1984, s. 92).

Sargonidler (MÖ 721-627) olarak bilinen dönemi başlatan ilk kral olan II. Sargon (Machinist, 1984/85, s. 354), sefer yapmadan geçirdiği saltanatının birinci yılında tahtını muhalefet karşısında koruma altına almaya çalışmıştır. Bu dönemde II. Merodah-baladan (MÖ 721-710) Babil tahtını ele geçirmiştir. II. Sargon, II. Merodah-baladan'ı tahtından indiremeyeceğini anlayınca batıya yönelmiştir. MÖ 720 yılında Samariye kentinin tekrar ele geçiren Assur kralı, zaferini Horsabad sarayındaki

²⁷ II. Sargon, bir tablet parçasında, selefi V. Salmansser'i anarak hatalarını anlatmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. (Saggs, 1975, ss. 14-15).

kabartmalarına işlemiştir (Elayi, 2017, ss. 45-48). Tıpkı III. Tiglat-pileser gibi II. Sargon da Qarqar Mevkii'nde bir savaş vermiştir. Koalisyonu katılan kentler arasında Hamat, Damaskus, Arpad, Samariye bulunmaktaydı. Koalisyonu ağır darbe indiren Sargon, Mısır komutanı Sibe'yi, Rafini kenti dolaylarında mağlup etti (ARAB II, para. 5, s. 3).

Geç Hitit kent devletlerinin vergilerini ödememesi, isyan etmeleri ve Assur aleyhinde ittifaklarda bulunması Assur kralı II. Sargon'u seferler yapmaya iten nedenlerden olmuştur. Assur kralı, tehcir ve vassal krallıkları eyalete dönüştürerek bunlara karşı önlemler almaya çalışmıştır. I. Rusa (MÖ 734-714)'nın başını çektiği, Ambaris, Midas ve Tabal Bölgesi'nde birçok krallığın da yer aldığı ittifaklar sonucu, II. Sargon bölgeye yönelmiştir. Pisiri (Kargamış), Ambaris (Tabal), Tarhunazi (Melid) aileleri ile krallığın ileri gelenleri ve Kummuh kralının ailesi ve bir kısım Kummuhlu imparatorluğun farklı yerlerine göç ettirilmiştir (Adalı, 2018, ss. 285-291).

II. Sargon, MÖ 714 yılında Urartu ve Batı İran üzerine meşhur seferini²⁸ gerçekleştirmiştir. Hareket noktası Kalah olan sefer, Muşasir kentinde son bulmuştur (Pınarcık, 2014, s. 39, 54). Assur kralının seferi ile “*Haldi Tapınağı*” yağmalanmış, kral I. Rusa ve Urzana tahtını kaybetmiştir (Salvini, 2006, s. 92). Assur kralı, bir sonraki seferini batıya yapmıştır (MÖ 713). Anallerinde Kıbrıslı İonialılar olarak adlandırdığı rakibini yendiğini ve Tyr kentine nefyettiğini anlatmaktadır (Pınarcık, 2018, s. 392).

Saltanatının beşinci yılında Ninive'nin kuzeydoğusuna “*Dūr-Šarrukīn*” adında bir başkent inşa etmiştir (Russell, 1999, s. 100). II. Sargon'un tamamlanan yeni başkenti, büyük törenler eşliğinde açılmıştır (MÖ 706). İnşasını uzun yıllar bekleyen Assur kralı, sarayının açılışından bir yıl sonra Anadolu'daki olaylara müdahale etmek için çıktığı Tabal seferinde (MÖ 705) ölmüştür (Grayson, 1998, s. 133; Gross, 2020, ss. 27-41). Cesedinin bulunamaması, Assur'da törenler eşliğinde gömülememesi ve ona kurbanların adatışının yapılmaması ardılı Sanherib (MÖ 704-681)'i çok etkilemiştir. Sanherib bu sorunun çözümünü başkenti, Ninive'ye taşımada bulmuştur (Cancik-Kirschbaum, 2004, ss. 95-98). Sanherib'in saltanatı dönemindeki “*Kilikya isyanları*”, imparatorluğu uzun süre meşgul eden bir sorun olmuştur. Bu isyanlar içerisinde “*Kirua*

²⁸ II. Sargon'un MÖ 714 yılındaki seferin ayrıntıları için bkz. (ARAB II, para. 139-178, ss. 73-99).

İsyani” (MÖ 699-696) Assur’un bölgedeki hâkimiyetini belirlemesi açısından son derece mühimdi. Yerel güçlerin desteğini de yanına alan Kirua, savaşı kaybetmiş ve Ninive’ye getirilerek cezalandırılmıştır (Kurt, 2009a, ss. 197-200).

Sanherib, babası zamanından kalan Babil sorunu ile uğraşmaya devam etmiştir. Güneyde II. Merodah-baladan’ın aktif olduğu ve destekçileri Kalde, Elam ve Aramilerin bulunduğu karşıt bir güç oluşturulmuştur. Sanherib’in oğlunu Babil tahtına ataması ve diğer girişimleri Babil sorununun çözülmesi yolunda yeterli olmamıştır. Assur kralı, Babil sorunu ile uğraşırken aynı zamanda batıda da isyanlar sürmekteydi. II. Merodah-baladan ve Elam kralı karşısında galip gelen Sanherib, MÖ 689 yılında yağmaladığı Babil şehrini temeline kadar tahrip etmiştir. Sanherib, Mısır’ın Filistin’de desteklediği isyanı bastırmıştır (Kaufman ve Wohlforth, 2007, ss. 37-38).

Sanherib, Ninurta Tapınağındayken iki oğlu tarafından yaşamına son verilmiştir (MÖ 681). Sanherib’ten sonra halef Esarhaddon (MÖ 680-669), imparatorluğun tahtını devralmıştır. Babasının aksine yeni kral, Babil’e karşı daha iyimser davranmış ve Babil kentini imar etmiştir (Kuiper, 2011, s. 101). Esarhaddon döneminde Kimmer ve İskit akınları imparatorluk için ciddi bir tehdit haline gelmiştir. Kral, Kimmerleri MÖ 679 yılında yenmeyi başarmışsa da bu yenilgi atlı kavimlerin akınlarını durdurmaya yeterli olmamıştır. Söz konusu akınlar karşısında kızını İskit prensi ile evlendirerek imparatorluğu geçici olarak rahatlatmıştır (Sevin, 1999, ss. 13-14).

Mısır seferinden önce Kilikya’ya yönelen Assur kralı, Hupışna (MÖ 677)’yı ele geçirmesi nedeniyle bir yıl sonra bastırılacak bir isyan yaşanmıştır. Hilakku’nun sahip olduğu maden kaynakları nedeniyle Esarhaddon burayı kontrol altına almıştır (Kurt, 2007, s. 117; Kurt, 2009b, s. 125).

Mısır’ın, Filistin’de Assur aleyhindeki çalışmaları iki büyük gücün arasını iyice bozmuştur. Büyük güç Mısır’ın bu politikaları nedeniyle Esarhaddon, Mısır üzerine üç sefer düzenlemiştir. Babil kroniklerine göre Esarhaddon, MÖ 674 yılındaki seferde yenilmiştir. Assur kralı kapsamlı bir hazırlık yaptıktan sonra MÖ 671 yılında Mısır üzerine ikinci kez yürümüştür. Tyr kenti kuşatılmasının ardından Mısır’a doğru yol alınmıştır. Assur ordusu, Mısır karşısında üç meydan savaşı verdikten sonra Memfis’e ulaşmıştır (Grayson, 1992c, s. 124). Assur ordusunun Memfis’e varmasıyla firavun

Taharka kaçmada çare bulmuştur. Savaşta galip gelen Esarhaddon muazzam ganimetler ile yurduna dönmüştür. Geçici bir başarı elde eden Esarhaddon MÖ 669 yılında Mısır'a üçüncü seferini gerçekleştirmiş; ancak Esarhaddon'un seferde hayatını kaybetmesi nedeniyle Mısır hâlâ bir sorun olarak sonraki Assur kralını uğraştırmaya devam etmiştir (Wilkinson, 2013, s. 525).

Esarhaddon, saltanatının sonlarına doğru oğulları Assurbanipal (Assur) ve Şamaş-şam-ukin (Babil)'i kral yapmıştır. Kralın bu politikası, iki kardeşi birbirine düşürmüş ve Assur ile Babil'in kaynaklarını oldukça tüketmiştir; ancak küçük kardeş Assurbanipal (MÖ 668-627) kontrolü eline geçirmeyi başarmıştır (Microop, 2007, s. 255).

Firavun Taharka'nın Memfis'i zapt etmesi ile Assurbanipal, Mısır üzerine Assur ordusunu göndermiştir (MÖ 667). Karbanit'teki çarpışmada mağlup olan Mısır firavunu, Nil Nehri'ni kullanarak Teb kentine kaçmıştır. Assur ordusu, Nil Nehri üzerinden düşmanı takip ederek Teb kentine ulaşması ile firavun buradan ayrılmıştır. Assur güçleri, Teb'teki isyanı bastırmış ve Taharka'yı destekleyen vasallar ağır bir şekilde cezalandırılmıştır. Assur yanlısı olan Neko ödüllendirilerek, muzaffer Assur ordusu esir ve ganimetler ile Ninive'ye dönmüştür (Grayson, 1992d, ss. 143-144). Firavun Taşdamane'nin yönetici Neko'yu öldürmesi, Assur'u ikinci Mısır seferi için harekete geçirmiştir. Assurbanipal komutasındaki Assur ordusu, Teb kentini yağmaladıktan sonra yerle bir etmiştir (MÖ 663). Assur ordusu ganimetler eşliğinde Assur yurduna dönmüşlerdir (Brewer ve Teeter, 2011, s. 62).

Elam krallarının Assur karşıtı politikaları nedeniyle Assurbanipal, Elam üzerine beş sefer düzenlemiştir. Bu seferler içerisinde Teuman'a karşı düzenlenen şiddetli bir savaş niteliğindeki ikinci seferde Assurbanipal üstün gelerek Teuman'ı ağır bir şekilde cezalandırmıştır (MÖ 663). Assurbanipal üçüncü seferde, Elam'ın Şamaş-şam-ukin'e sağladığı yardımı cezasız bırakmamış ve MÖ 647'de Susa'yı yağmalamıştır. Elam karşındaki son seferde (beşinci) kült merkezlerine saldırılmıştır (Nadali, 2007, ss. 58-60). Assurbanipal döneminde, Urartular ile diplomatik ilişkilerde barışçıl bir süreç adım atılmıştır. Öyle ki Elam karşındaki zafer kutlamalarında Urartu elçileri de temsilciler arasındadır (Salvini, 2006, s. 121).

Lidya ve Kimmer savaşlarından sonra Tugdamme komutasındaki Kimmerler, Assur diyarını hedef alarak ilerlemişlerdir. Tugdamme, Assur karşısındaki birinci seferinde kendi tarafına Tabal'ı almıştır; ancak Assurbanipal'in ilahi güçlere bağladığı Kimmer kampında meydana gelen yangından dolayı savaşılmadan olaylar Assur lehine seyir etmiştir. Tugdamme'nin başarısızlık ile sonuçlanan saldırısı onu Assurbanipal ile yemine dayalı antlaşmaya zorlamıştır. Antlaşmayı geçersiz duruma getiren Tugdamme, ikinci kez Assur anayurduna hücum etmiş; ancak sonuç, yine istediği gibi neticelenmemiştir. Tugdamme öldükten sonra Kimmerler arasında iç savaş çıkmış ve Assurbanipal'in üstünlüğü kabul edilmiştir (Toptaş, 2020, ss. 50-52).

Assurbanipal'den sonra halef küçük oğul Asur-etel-ilani (MÖ 627-623), Assur tahtını devralmıştır. Asur-etel-ilani, ortadan kaybolduğunda baş hadım ağası olan Sin-sum-lişir (MÖ 626) bir süre Assur tahtına oturmuştur. Assurbanipal'in diğer oğlu Sin-şar-işkun (MÖ 622-612), yara alan imparatorluğu kurtarmak için kral olmuştur. Assurbanipal'in Babil'e atadığı Kandalanu'nun ölmesi sonucunda (MÖ 627) olaylar Nabupolassar lehine dönmüştür (Frahm, 2017, s. 191). Nabupolassar, Babil'deki gücü tek eline geçirmesinden (MÖ 621/620) yaklaşık beş yıl sonra Assur'u istila edebilecek güce ulaşmıştır. Assur ve güçlenen Babil arasında yaşanan savaşlarda, Babil durdurulamamış ve önemli Assur merkezlerine doğru ilerlemiştir. MÖ 612'ye gelindiğinde Babil ve Med güçleri ile beraber Ninive'ye saldırmış ve üç aylık direniş ardından Ninive dramatik sonu yaşayarak düşmüştür (Kuhrt, 2010:II, ss. 219-2020). Ninive'nin düşmesi ile Sin-şar-işkun'un akıbeti belirsizdir; ancak yıkımdan kurtulan II. Assur-ubalit (MÖ 611-609), Anadolu'da bulunan Harran kentine sığınarak bir süre varlık göstermiştir. Assur müttefiki Mısır ve aynı safta yer alan Babil ile Med güçleri arasındaki mücadelede Assur, Harran'ı yeniden ele geçirememiştir (MÖ 609). Bu girişimin de başarısızlık ile sonuçlanması ile Assur devleti son bulmuştur (Oates, 1992, ss. 180-182).

3. ASSUR ASKERÎ MİMARİ SİSTEMLERİNDE KULLANILAN İNŞAAT MALZEMELERİ

3.1. Kerpiç (*libittu/SIG4*) ve Tuğla (*agurru/ebirtu*)

Assur yazılı kaynaklarında geçen “*libittu (SIG4)*” ifadesiyle güneşte kurutulan kerpiçler, “*agurru*”yla eş anlamlı olduğu düşünülen “*ebirtu*” ifadesi de fırınlanmış tuğlaları tanımlamaktadır. Önceleri tuğlalar, savunma ve sivil yapılar için iki farklı inşa türünde kullanılırken, sonları standartlaşmış ve her tuğla tüm yapılarda kullanım görmüştür (Tudeau, 2019, ss. 60, 154).

Assur askerî mimarisinin en temel inşaat malzemesini kerpiçler oluşturmaktadır. Çünkü her kentinin ihtiyacı olan taşlar kolayca temin edilemiyordu ve taşların bazen uzak mesafelerden getirilmesi gerekiyordu. Yapıların temel ve kaideleri dışındaki bölümleri inşa etmek için yapımı oldukça kolay olan ve erişmek için uzak diyarlara gitmeye gerek duymadan her yerden temin edilebilen kerpice başvurulmuştur. Kerpicingin hammaddesi kil olduğu için Assur çekirdeğinde buna ulaşmak pek zor görünmemektedir.

Kerpicingin yapımı son derece kolaydı; ancak yapı malzemesi olarak kullanımından önce bazı aşamaları tamamlaması gerekmektedir. Birinci aşamada kil temin edilmeliydi. Sonraki süreçte, kilin çok fazla cıvık olmasını önlemek için su oranı doğru ayarlanarak karışım, balçık haline getirilmeye çalışılır. Kerpicingin dayanıklılığını artırmak ve çatlamasını önlemek için balçığın içerisine yaygın olarak saman²⁹ katılmaktadır. Samanın olmaması durumunda bitkisel liflere de başvurulmaktadır. Balçığın içerisine saman veya bitkisel lifler ile beraber, kum ve küçük çakıl taşları da eklenebilmektedir. Bu işlemler tamamlandıktan sonra hazırlanmış ahşap kalıplara karışım eklenir ve düzgün bir yüzey elde etmek için kalıbın içindeki kerpiç hamurunun yüzeyi sıyrılarak güneşte kurumaya bırakılır. Kurumaya bırakılan kerpiçlerin birkaç günün ardından alt ve üst yüzeylerinin pozisyonları değiştirilerek, diğer yönün kurumaya sağlanır (Seeher, 2020, ss. 158, 160).

²⁹ Saman, Assur yazılı kaynaklarında “*tibnu/ŠE.IN.NU*” olarak geçmektedir. Daha fazla bilgi için bkz. (CAD T, 2006, s. 380).

Assurdaki kerpiç boyutları bazen kraldan krala değişkenlik gösterdiği için sabit bir ölçüden bahsedilemez. Kerpiç blokları üstü üste yükselttiğinde bağlayıcı madde olarak çamur harç kullanılmaktadır. Taş temel üstüne yükselen kerpiç sur bedenini yağışlar, rüzgâr ve nemden hızlı bir şekilde etkileneceği için kerpicingin yüzeyi, ince bir siva tabakası ile kaplanarak çok uzun yıllar ayakta kalması sağlanmaktadır. Horsabad kenti ile ilgili bir kraliyet mektubunda kentin dış surunun biten sıvasından bahsedilmektedir (SAA 15 094: r1-r9, s. 65). Sıvanın, hava şartları karşındaki dayanıklılığını artırmak için kireç taşı ezilerek içine katılıyordu. Beyazımsı renge dönüşen siva, daha dayanıklı bir duruma gelmiştir (Sollee, 2020, ss. 148-149). Oldukça ekonomik olan bu malzeme sayesinde Assurluların kilometrelerce uzunluğundaki kent surları, yoğun iş gücü ve disiplinle inşa edilebilmiş ve gerektiğinde de onarılmıştır. Yaklaşık uzunluğu 12 km, kalınlığı yaklaşık 15 m ve yüksekliği 20 m'nin üzerinde olduğu tahmin edilen Ninive ana surunun boyutları düşünülünce, (Reade, 2000, ss. 397-400; Sollee, 2020, ss. xiii, 110-111), tamamının kerpiç yerine taşla inşa edilmesinin imparatorluğa maliyeti anlaşılabılır. Yeni Assur Dönemi kentlerinin savunma duvarları dışında, kuleler, anıtsal kent kapıları, boyutları yüzlerce metreyi aşan *ekal māšarti* yapılarında yine yoğun olarak kerpiç kullanımı görülmektedir. Kerpiç kullanımının bilindiği bir diğer Assur askerî yapıları askerî kamplardır.³⁰ Kampların etrafını kuşatan duvarlarda kerpiç kullanımı görülmektedir (Fales ve Rigo, 2014, ss. 415-416).

Yapımı daha uğraştırıcı ve maliyetli olan fırınlamış tuğlalar, dayanıklı olması nedeniyle güneşte kurutulan kerpiçler kadar yaygın kullanılsa da mimaride kendine yer bulmuştur. En önemli kullanımlarından bir tanesi suyun doğrudan temas ettiği yüzeylerdi. Drenaj hatlarında, döşemelerde tercih edilmiştir. Sanherib'in yıllıklarında Assur kentindeki *mušlālu*'da da kullanıldığı bilinmektedir (Sollee ve Tudeau, 2018, s. 427). Tuğlaların bir diğer kullanımı ihtimal dâhilindeki mazgal dişleri olduğu söylenebilir (Andrae, 1913a, Abb. 4). Fırınlamış tuğlaların askerî mimarideki birçok dekoratif unsurda kullanıldığı düşünülmektedir.

³⁰ Ayrıntılı bilgi için tez çalışmasının 5.1. bölümüne bakınız.

3.2. Ahşap

Assur askerî mimarisinde ahşap, geniş bir kullanım yelpazesine sahiptir. Kapılarda, mimari taşıyıcı da ve üst örtüde ahşaptan yararlanmıştır. Kazılarda surlarında kullanımı yönünde bir bulguya rastlanmamıştır; ancak kulelerde ahşabın kullanıldığına dair izler vardır. Kalhu'daki *ekal māšarti*'nin batı kapısı kulesinin rekonstrüksiyonunda, ahşabın kullanıldığı görülebilmektedir (Oates, 1962, ss. 6-7). Birden fazla kattan oluşan ve üstü kapalı olan mimari yapılarda üst örtüyü taşımada kirişler kullanılmıştır. Assur Askerî Mimarisi (Yeni Assur Dönemi MÖ 934-612) bağlamında en yaygın ahşap kullanımının *ekal māšartilerde* görüldüğü düşünülmektedir.³¹ Avluların dışında kalan *ekal māšartilerin* bünyesindeki yüzlerce mekânın üst kısmının kapalı olduğu bilinmektedir.

Sanherib, Tell Nebi Yunus'taki *ekal māšarti*'nin kanatlarını inşa ederken Amanos Dağlarından temin ettiği sedir ağaçlarını burada kullandığını belirtmektedir (ARAB II, para. 426, s. 180). Akabinde kapılarının beyaz sedir ağacından olduğu öğrenilmektedir (RINAP 3/1 no. 22: vi 58b-65, s. 185).

Esarhaddon'un Tell Nebi Yunus'taki *ekal māšarti*'nin inşasıyla ilgili yazıtlarında sedir (*erēnu*) ve servi (*šurmēnu*) ağaçlarının bilgisini vermektedir. Buradaki bilgilerden yola çıkılarak mekânların girişinde bu ağaç cinslerinin kullanılmış olduğu söylenebilir. Yazıtlarındaki bir diğer önemli bilgi taht odasının boyutlarıyla ilgilidir. Yazıttaki 31 büyük kübit genişlik ve 95 büyük kübit uzunluğa sahip kraliyet mekânının ölçüleri, burada kullanılmış giriş boyutlarını hayal etmemizi sağlamaktadır (RINAP 4 no. 1:v 73b-vi 21, ss. 23-24). 31 büyük kübit ölçüsü yaklaşık 17.70 m genişliğine denktir (Miglus, 2020, s. 141). Assur çekirdeğinde bu büyüklükte bir ağacın yetişmesi mümkün değildir. Bu nedenle yazıttaki bilgiler değerlendirilerek bu ağaçların Esarhaddon'un kayıtlarında geçen Sirāra ve Lübnan Dağlarından getirilmiş olabileceği söylenebilir.

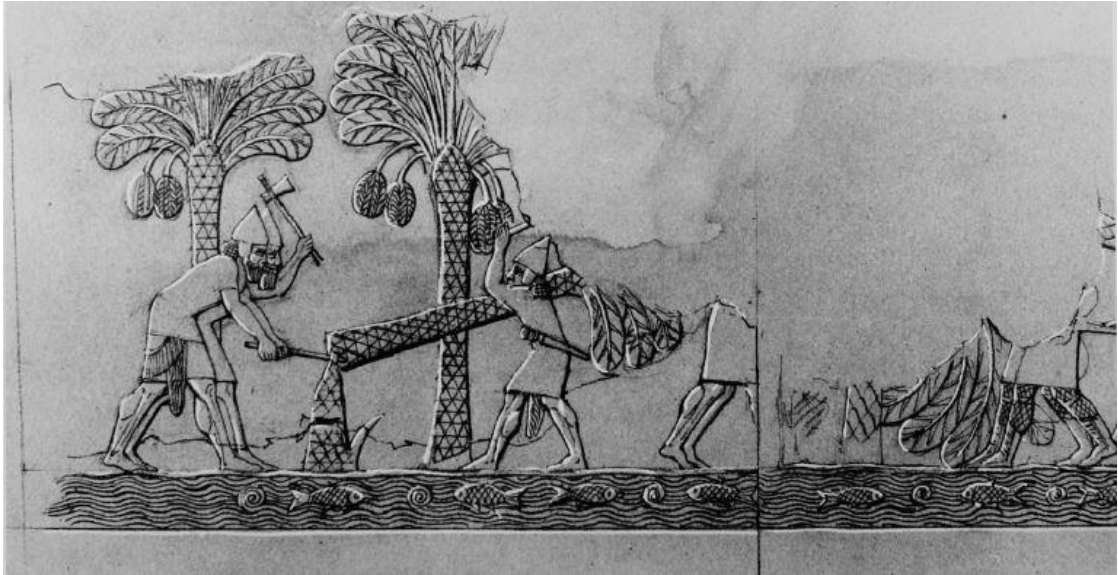
Ahşabın askerî kampları kuşatan duvarlarda kullanıldığı bilgisine ulaşılmaktadır (Fales ve Rigo, 2014, ss. 415-416). Özellikle askerî kampların duvarları üzerine gelişi

³¹ Daha fazla bilgi için tez çalışmasının 5.2. bölümüne bakınız.

güzel ve belli aralıklarla yerleştirilen kulelerde, ahşabın kullanıldığı düşünülmektedir. Askerî kamp kabartmalarında tasvir edilen çadırların içinde ahşap direklerin kullanıldığı görülmektedir. Sanherib dönemine tarihlenen bir kabartmada üç Assur askerinin palmiye ağaçlarını ellerindeki baltalarla kesmesi işlenmiştir. Bu sahne, uzak coğrafyalardan getirilen ağaçların nasıl kesildiği ve kullanılan baltaları göstermesi açısından önemli örnektir (Şekil 3.1).

3.3. Taş

Assur askerî mimarisinin vazgeçilmez yapı malzemelerden bir tanesi de taştır. Mimari inşa edilmeden önce sağlam bir temele ihtiyaç duyulmaktadır. Assur savunma yapılarında bazen temel üstüne eklenen taş kaideler de görülmektedir. Temel ve kaidenin dışında, Assur kentindeki *muşlālu* Bölgesi'nde, mazgal dişleri, rıhtım duvarlarında, teraslarda, kule ve burçlarda ve de Assur'un ön tahkimatlar grubundaki savunma yapılarında taş kullanımı görülmektedir.³² Yukarıda sayılan ve geniş bir alanda kullanımı görülen taşların cinsi, genellikle kireç taşıdır. Kerpiç kadar yoğun kullanılsa da yine yaygın bir kullanım gören kireç taşının³³ Assur coğrafyasından temin edildiği düşünülmektedir (Sissakian ve Fouad, 2015, Fig. 2).

Şekil 3.1: Hurma ağaçlarını kesen üç Assur askeri (Barnett, Bleibtreu ve Turner, 1998, Pl. 460)

³² Taşların, savunma mimarisindeki kullanımı hakkında ayrıntılı bilgi için tez çalışmasının 4.2. bölümüne bakınız.

³³ Assur kraliyet mektuplarında taş cinsleri arasında en fazla yer bulan “*pīlu*”dur. Dağ kayası olarak bilinen “*aban šadē*” ile eş anlamlı kabul edilmektedir. *pīlu* ifadesinin kireç taşı ve Musul Mermeri olabileceği konusunda yorumlar bulunmaktadır. Daha fazla bilgi için bkz. (Tudeau, 2019, s. 63).

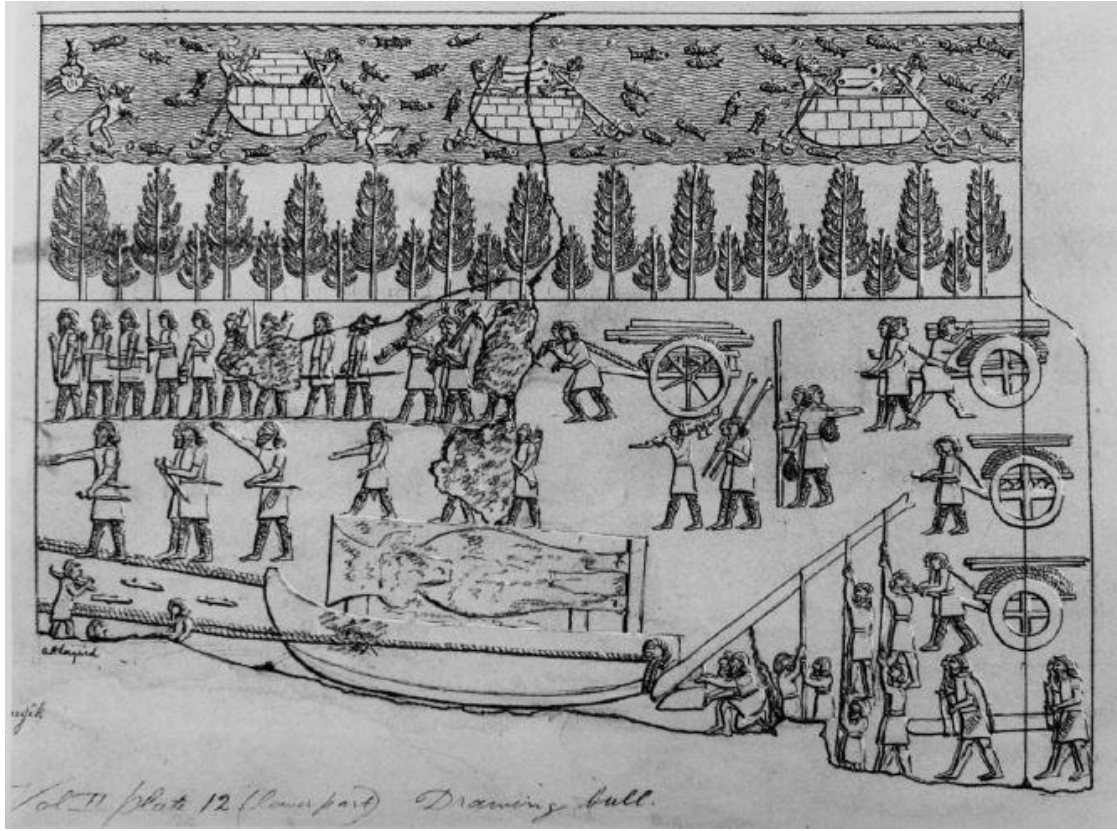
Koyuncuk'taki Güneybatı Sarayı'nda (Court VI) ele geçen kabartma, Assurluların inşaat veya büyük boyutlu kabartmalı unsurların taşınma şekli hakkında önemli bilgiler sunmaktadır (Şekil 3.2). Kabartmada hem karada hem de nehir üstündeki taşıma işlenmiştir. Alt sahnede Assurlu yetkililerin gözetiminde lamassunun kızaklarla taşınması tasvir edilmiştir. Köleler, kaldıraçlar, kızak, ip ve halatlardan yararlanarak bu taşıma işlemi gerçekleştirilmektedir. Üst sahnede ise, “quffa”lara benzeyen araçla malzemelerin nehir (Dicle ?), üzerinde taşınması tasvir edilmiştir. Dört kürekle itilen dairesel biçimli quffaların üzerinde, lamassuların taşınmasında kullanılan araç ve gereçler bulunmaktadır (Barnett, Bleibtreu ve Turner, 1998, s. 65). Söz konusu sahne, Assurluların mimaride kullanılan taş ve ahşap malzemelerin de bu şekilde taşınmış olabileceğini göstermesi açısından önemli bir referanstır. Bunların hâricinde köleler veya hayvanlar kullanılarak, Assurluların ihtiyaç duyduğu inşaat malzemelerin taşındığı düşünülmektedir.

Assur merkezlerindeki savunma unsurlarında bazalt kullanımı daha çok kent kapılarında gözlenmektedir. Assur kentinin en önemli kapısı niteliğindeki Tabira Kapısı'nda bazalt yapımı mili yuvaları tespit edilmiştir. Bunlar arasında özgün konumunda korunan örnekler de ele geçmiştir (Andrae, 1913a, Abb. 15; Andrae, 1913a, Abb. 16; Andrae, 1913a, Abb. 19). Horsabad'da yer alan *ekal māšarti*'nin 15 numarası verilen sütunlu giriş mekânın geçişinde iki bazalt kaide tespit edilmiştir (Loud ve Altman, 1938, ss. 30-31, 77).

3.4. Metal

Yeni Assur Dönemi yazılı kaynaklarında az sayıda atıfta bulunan metaller, Assur askerî mimarisinde kullanımı pek yaygın değildir. Metal kullanımının en yoğun şekilde kapılarda görüldüğü düşünülmektedir. Söz konusu metaller arasında bronz şeritlerin kapı kanatları kaplamada kullanıldığı bilinmektedir. Tabira Kapısı'nda kabartmasız bronz şeritlerin varlığı konusunda kanıtlara ulaşılmıştır (Sollee, 2020, s. 38). Assur kapılarının ön sözü niteliğindeki Balawat Kapısı, kabartmalı tunç şeritlere sahip bir diğer kapıdır. Kapının her bir kanadında çift kuşaklı sekiz şerit tespit edilmiştir (Naumann, 2019, ss. 171-172). Kapı bileşenlerinden bir diğeri olan yüksük, Assur kapı millerinin altına geçirilmekteydi ve bunlar çoğu zaman bronz yapımı olarak karşımıza çıkmaktadır

(Frese, 2012, Fig. 4.9). Kapı bileşenlerinin tutturulmasında kullanılan çivilerin de metal olduğu tahmin edilebilir.

Şekil 3.2: Sanherib'in Güneybatı Sarayı'ndan ele geçen, malzemelerin taşınma biçiminin işlendiği kabartmanın çizimi (Barnett, Bleibtreu ve Turner, 1998, Pl. 102)

3.5. Su (*mēma/A.MEŠ*)³⁴

Su, Assur coğrafyasında en önemli unsurların başında gelmektedir. Assur uygarlığı, kurulduğu coğrafya nedeniyle Dicle Nehri ve kollarıyla daima münasebet içerisinde olmuştur. Nehir ve nehrin kolları sayesinde, inşaat malzemeleri su üstünde taşınabiliyordu (Şekil 3.2). Özellikle mimaride en çok kullanılan kerpicing, inşasındaki vazgeçilmez temel bileşeni oluşturmaktadır. Ayrıca kerpicing dayanıklı olmasını sağlayan katkı maddelerinin yine büyümesindeki en temel maddelerdendir. Suyun askerî mimarideki bir diğer kullanımı hendeklerdir. Surların dış bölümüne kazılan hendeklerin suyla doldurulup doldurulmadığı her Assur kenti için bilinmemektedir. Ancak Husur Nehri'nin Ninive'nin içinden geçmesi nedeniyle, en azından bu kent hendeğinin belirli kısımlarının suyla doldurulduğu söylenebilir.

³⁴ Su anlamında kullanılan *mēma/A.MEŠ* ifadeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (CAD M/2, 2004, s. 17).

4. ASSUR ASKERÎ MİMARİSİNİN UNSURLARI

4.1. Hendekler (*hîrîşu*)³⁵

Hendekler, savunma yapılarının veya savunma yapılarına ait elemanların dış bölümünde olacak şekilde oluşturulan bir savunma desteğidir. Bir iç ve bir dış duvar ile tabandan meydana gelen hendekler, çok basit ve etkili bir tahkimat türünü oluşturmaktadır (Sollee, 2020, s. 144). Kuru tutulan veya içerisi su ile doldurulan hendekler³⁶, tahkimat sistemine paralel olarak kazılmaktadır. Hendekler diğer savunma sistemleri ile karşılaştırıldığında yapımında ilave malzemeler gerektirmediği için avantajlı görülmektedir (Burke 2004, ss. 146-149). LeBlanc (1999, ss. 56, 59), hendeklerin farklı amaçlar³⁷ için kullanılmış olabileceğini; ancak tahkimat yapıları ile aynı bağlamda tespitinin savunma amacına işaret edeceğini söylemektedir. Ayrıca savunma duvarına yükseklik vermek amacıyla kuru hendek kullanımının tercih edilmiş olabileceği de görüşleri arasındadır.

Tahkimat sistemleri ile bütünleşen hendekler kazıldığı zaman hendeğin boyutu ile doğru orantılı miktarda toprak ele geçer. Ortaya çıkan bu toprak, hem tahkimat

³⁵Hendek ifadesi Yeni Assur Dönemi'ne ait yazılı kaynaklarda *harîşi* (RINAP 2 no. 1: 405, s. 79; RINAP 2 no. 2: 377, s. 103; RINAP 2 no. 2: 401, s. 104; RINAP 2 no. 6: 10', ss. 130-131; RINAP 2 no. 7: 127, s. 149; RINAP 2 no. 74: vi 33, s. 332; RINAP 2 no. 111: 2', s. 429; RINAP 2 no. 113: 10', s. 433), *harîşu* (RINAP 3/2 no. 230: 119, s. 335; RINAP 3/2 no. 1015: o 16', s. 352), *harîşu* (RINAP 3/1 no. 38: 18, s. 240), *hîrîşa* (RIMA 2 A.0.99.2: 55, s. 150; RIMA 2 A.0.99.2: 64, s. 151; RIMA 2 A.0.101.21: 9', s. 266), *hîrîşāni* (SAA 01 018: r 8', s. 20), *hîrîşānişunu* (RINAP 2 no. 82: vii 23", s. 368), *hîrîşānişunu* (RINAP 2 no. 65: 190, s. 290), *hîrîşaşu* (RIMA 2 A.0.99.2: 66, s. 151), *hîrîşi* (SAA 01 018: r 5', s. 20; SAA 15 176: o 1', s. 118; SAA 15 176: o 2', s. 118; SAA 15 176: o 4', s. 119; SAA 19 026: r 8, s. 33; SAA 19 026: r 13, s. 34), *hîrîşî* (RINAP 2, no. 65: 242, s. 294), *hîrîssu* (SAA 20 049: 141, s. 136) ve *hîrîşu* (RINAP 3/2 no. 155: o 2', s. 214; SAA 01 018: r 4', s. 20; SAA 01 018: r 6', s. 20; SAA 19 026: o 5', s. 33; SAA 19 026: r 6, s. 33; SAA 19 026: r 10, s. 33; SAA 19 045: o 6', s. 50; SAA 19 048: r 17, s. 55; SAA 19 083: o 7, s. 87) olarak geçmektedir. Yeni Assur Dönemi yazılı kaynaklarında daha fazla geçmesi nedeniyle çalışmamızda *hîrîşu* ifadesi hendek tanımına karşılık kullanılmıştır. *hîrîşu* hakkında detaylı bilgi için bkz. (CAD H, s. 198).

³⁶Haarlem ve Alkmaar kuşatmalarında askeriye ile mühendislerin, kuru ve su dolu hendekler arasındaki görüş ayrılığı için bkz. (de Mendoza, *Comentarios de losucedido en las Guerras de los Países Bajos*, XIII. 2).

³⁷Hendeklerin kullanım alanları ile ilgili birçok görüş öne sürülmektedir. Hidrolik kullanıma hizmet ettiği, pazar yeri, yerleşim alanı, sığınak, kült ya da mezarlık alanı olarak kullanım gördüğü (Díaz-Del-Río, 2004, s. 110), yakın yerleşimler için rezervuar işlevinde kullanıldığı görüşler arasındadır. Kalıcı bir çözüm sunmamak ile beraber yağışlı dönemlerde içinde birikecek suyla hendekler, su kaynağı işlevi kazanmaktadır (Burke, 2004, s. 150). Yerleşimin etrafını çevreleyen ve sığ olan hendeklerin ise dışarıdan gelebilecek hayvanları yerleşimden uzak tutmak amacıyla kazıldığı (Keeley, Fontana ve Quick, 2007, s. 61) veya hayvanlar için ağıl işlevinde kullanılmış olabileceği de düşünülmektedir (Tringham, 1971, s. 104). Hendekler daha geç dönemlerde şatoların çevresinde ve kritik noktalara konumlandırılmış ve tabyaların önünde kullanım görmeye başlamıştır (Keegan, 1995, ss. 234, 478-483).

yapıları hem de diğer yapılar için birincil inşa malzemesine dönüşmektedir. Bu sayede iş gücünden ve zamandan tasarruf edilmektedir. Hendeklerin başlıca işlevi düşman güçlerini surlardan uzak tutarak düşmanın sur temelinde tünel açmalarını engellemektir (Keeley, Fontana ve Quick, 2007, s. 58).

Hendeklerin savunma sistemi üzerindeki bir diğer önemli etkisi de, yapıların temellerini yağış nedeniyle oluşabilecek erozyondan önemli ölçüde korumaktır (Burke, 2004, s. 150). Yağışlar, ana inşaat malzemesi kerpiç olan surlar için olumsuz etki yaratmaktadır. Kerpiç mevsimsel yağışlar, rüzgâr ve nemden çok hızlı bir şekilde etkilendiği için düzenli olarak bakımı yapılmalıdır.³⁸ Bu bağlamda iklim şartlarından etkilenen savunma sistemlerinde, kanalizasyon işlevi gören hendekler sayesinde suyun temelde birikmesi engellenmiş olmaktadır.

Hendekler³⁹ üzerine bir çalışma gerçekleştiren Keeley araştırma grubu kesitlerinden yola çıkarak hendekleri beş grupta⁴⁰ değerlendirmiştir (Şekil 4.1). Geometrik şekli “V” kesitli olan ve “*fossa fastigata (eğimli ve sivri)*” olarak adlandırılan hendekler savunma sisteminde yaygın bir kullanım görmüştür (Şekil 4.1a). Dik kesitli olan bu hendeklerin en büyük özelliği, yüzeyden tabana doğru genişliklerinin belirgin şekilde daralmasıdır.

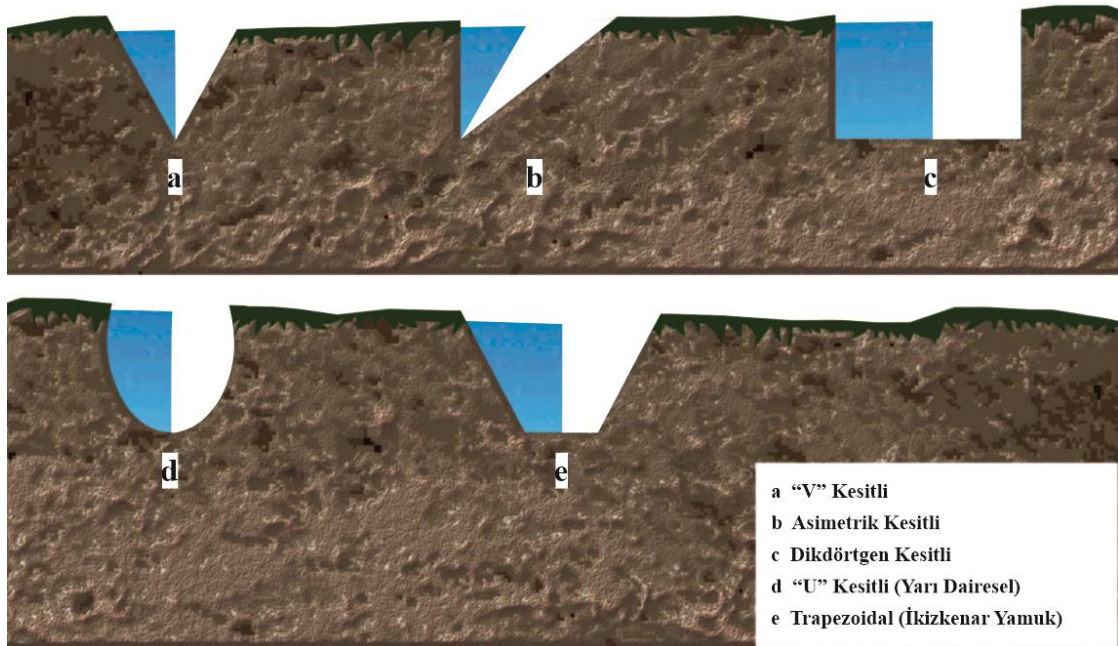
Düşmanın tırmanma ve hareket kabiliyetini zorlaştıran “V” kesitli hendekler, biçimleri nedeniyle içerisine kullanmak amacıyla su aktarmaya uygun olmadığı ileri sürülmektedir (Keeley, Fontana ve Quick, 2007, ss. 58-59). Şekil 4.1b’deki simetri sistemi ortadan kaldırılarak ortaya çıkartılan asimetrik kesitli hendekler, düşman

³⁸ Kerpiç ve derzler görünmeyecek şekilde, savunma duvarının yüzeyi ince bir sıva ile kaplanarak geçici bir çözüm sağlanmaktadır.

³⁹ Başkent Konstantinopolis’te II. Theodosius (MS 408-450) döneminde gelişmiş bir hendek sisteminin varlığı bilinmektedir. Dış sur ve hendek arasındaki “*Parateichion*” olarak adlandırılan teras, yaklaşık 18 m genişliğe sahiptir. Bu genişlik sayesinde kuşatan ve kuşatılan arasındaki mesafe uzatılmıştır (Turnbull, 2004, s. 13). Genişliği 18 m olan hendeğin derinliği topoğrafik faktörler nedeniyle değişmektedir. Hendek duvarları, doğu ve batıda payandalar ile güçlendirilmiştir. Savunma hattının kent bölümündeki kenarının mazgallar ile koruma sağlaması; birimin kente, üçüncü savunma kuşağı oluşturma statüsünü kazandırmıştır (Asutay-Effenberger, 2017, s. 72) Ortaçağ’da ateşli silahlarda yaşanan gelişmelere bağlı olarak saldırılar karşısında direnmek için tahkimat sistemlerinde de yeniliğe gidilmiştir. Kuşatma altındaki kaleler, geniş ve alçak surları tamamlayan hendekler ile daha güçlü bir duruma gelmiştir (Duffy, 1979, ss. 1-2, 12, 15, 49).

⁴⁰ Bu çalışmada “V”, “U” ve asimetrik kesitli hendekler üzerinde durulmuştur. Keeley ve araştırma grubu belli kıstaslar dâhilinde değerlendirmeler yaparak hangi tip hendeğin ne amaçla kullanıldığını ortaya koymaya çalışmışlardır. Dikdörtgen ve trapezoidal kesitli (sırası ile Şekil 4.1c ve Şekil 4.1e) hendeklerin kullanımına ilişkin bkz. (Keeley, Fontana ve Quick 2007, ss. 88-89).

birliklerini savunma perdesinden uzak tutmak için başvurulan bir yöntem olmuştur. Hendeğin dik kenarından hendeğe giriş yapan düşman, daha az eğimli iç taraftan çıkmak durumundadır; çünkü hendeğin dış kısmının hem dik ve hem de daha derin olması⁴¹ tırmanmayı güç bir hale getirmektedir. Öte yandan hendeğin iç tarafı da düşmanı zorlamaktadır. Hendeğin iç tarafından çıkmaya çalışanları, savunma sisteminin üstünde duran, görüş açıları artmış ve ateşe hazır askerler beklemektedir (Keeley, Fontana ve Quick, 2007, s. 60).

Şekil 4.1: Hendeğin tiplerinin şematik kesitleri (Keeley, Fontana ve Quick, 2007, Fig. 1 esas alınarak yeniden düzenlenmiştir)

Sahip olduğu derinlik ve genişlik ölçüleri nedeniyle "U" kesitli hendeklerin savunma mimarisindeki yeri belirsizdir (Şekil 4.1d). Çok sık olması nedeniyle düşman için bir engel⁴² oluşturmadığı fikri savunulmaktadır. Bu özelliklere sahip hendeklerin görsel olarak caydırıcı bir etki uyandıracığı, dolayısıyla sembolik bir kullanıma sahip olabileceği düşünülmektedir (Keeley, Fontana ve Quick, 2007, ss. 60-61).

⁴¹ Hendeğin dış kısmından çıkmaya çalışan kişi için tehlike yüklü bir olasılık daha vardır. Saldıran pozisyonunda olan ve hendeğin dış kısmından çıkmaya çalışan kişilerin savunma sistemi üzerinde duran savunmacı konumundakilere hendekten sırtlarını dönerek çıkmaları gerekmektedir. Bu durum ise hendektekileri daha da savunmasız bırakmaktadır.

⁴² Hendeklerin genişlik, derinlik ve fiziksel özelliklerinden yola çıkılarak işlevleri anlaşılmaya çalışılmakta ve ideal ölçüleri hakkında farklı görüşler ortaya atılmaktadır. Keeley ve araştırma grubu, savunma sisteminde kullanılabilecek bir hendeğin işlevini yerine getirebilmesi için koşar adım (2 m üzeri) ve göğüs yüksekliği (daha derin) ölçütünü belirlemişlerdir (2007, s. 62). Tarihçi Flavius Josephus (MS 37-100), Roma kamplarını çevreleyen hendeklerin 6 fit (yaklaşık 1.80 m) genişlik ve derinliğe sahip olduğunu belirtmektedir (Josephus, *The Jewish Wars/ Bellum Judaicum*, XI. 20).

Kendi döneminin en iyi örgütlenmiş ordusuna sahip Assur İmparatorluğu, hendeklerin (*hīrīṣu*) savunma sistemindeki önemini sayısız müstahkem mevkiyi ele geçirerek⁴³ tecrübe etmiştir. Assur ordusu tarafından bir kent ya da kale kuşatılırken kuşatma kuleleri, koçbaşları, merdivenler kullanılmış, kazmacılar da gedik açma işlemlerinde aktif rol oynamıştır. Kule ve koçbaşlarının tahribat gücünü artırmak amacıyla bazen rampalar da inşa edilmiştir. (Gökçek ve Akyüz, 2013, ss. 52-55). Assur birliklerinin, yukarıda bahsedilen kuşatma araç ve teknikleri kullanabilmesi için savunma sistemlerinin önünde yer alan hendekleri aşması zorunluydu. Sollee (2020, ss. 144-145), Yeni Assur Dönemi tarihlenen hendeklerin⁴⁴, topografik nedenlerden dolayı sadece kısmi olarak su ile doldurulmuş olabileceğini ifade etmektedir.

⁴³Assur krallarına ait yıllıkarda seferlerin yapıldığı yerlerin birçok özelliklerinin yanı sıra hendek bilgilerine de yer verilmiştir. II. Adad-nirari, altıncı Hanigalbat seferinde Nur-adad'ın kentini kuşatma altına almıştır. Nur-adad, Assur kralının karşısına eni dokuz kübit, derinliğini ise su seviyesi olan ve şehrin bütün etrafını saran kayalık yapıları hendek ile çıkarmıştır. (Kuhrt, 2010:II, s. 135; ARAB I, para. 368, s. 113; RIMA 2 A.0.99.2: 62-70, ss. 150-151). Adad-nirari dönemine ait bir diğer hendek bilgisi müstahkem Rakammatu (Gidara) kentinden gelmektedir (RIMA 2 A.0.99.2: 49-60, s. 150). II. Sargon'un sekizinci sefer ile ilgili kayıtlarında *Tarui* ve *Tarmakisa* isimli iki kentin güçlü duvarlar ile çevrelendiği ve bu duvarların da boydan boya çok derin hendekler ile korunduğu belirtilmektedir (ARAB II, para. 159, ss. 85-86; RINAP 2 no. 65: 188-199, ss. 290-291). Aynı seferi anlatan yazıtlarda, *Arzabia Dağı* üzerinde çok iyi tahkim edilmiş 21 kentten bahsedilmektedir. Kentlerin savunma sisteminde derin hendeklerin olduğu anlaşılmaktadır (ARAB II, para. 163, ss. 88-89; RINAP 2 no. 65: 235-245, s. 293-294). Yine sekizinci seferin diğer ayrıntılarında "*Bubuži*" Kalesi'nin hendeklere sahip olduğu anlatılmaktadır (ARAB II, para. 165, ss. 90-91). II. Sargon dönemine ait bir diğer hendek bilgisi Dur-yakin kentinden gelmektedir. Merodah-baladan şehrin güvenliğini artırarak genişliği 200 kübit ve derinliği 9 kübit (1/2 GAR) olan bir hendek kazdırmıştır. Fırat Nehri'nden açtığı bir kanal ile hendeğin içini suyla doldurmuştur (ARAB II, para. 66-67, ss. 33-34; Elayi, 2017, s. 188). Dur-yakin'deki hendeğin derinliği 1.50 *nindanu* olarak verilmiştir (RINAP 2 no. 1: 404-408a, s. 79; RINAP 2 no. 2: 372-383, s. 103; RINAP 2 no. 7: 124b-129a, ss. 148-149; RINAP 2 no. 74: vi 22-vi 42, ss. 332-333; RINAP 2 no. 86: 1'-6', s. 379; RINAP 2 no. 111: 1'-4', s. 429; RINAP 2 no. 113: 8'-12', s. 433). Sanherib zamanında bir *nindanu* yaklaşık 12 kübit'e denktir (Powell, 1987-1990, s. 475). II. Sargon'un yıllıklarında geçen diğer hendekler için bkz. (ARAB II, para. 195, ss. 105-106; RINAP 2 no. 2: 394b-402a, s. 104; RINAP 2 no. 6: 5'b-10'a, s. 130; RINAP 2 no. 82: vii 15"-vii 30", s. 368). Assurbanipal'in Elam üzerine düzenlediği seferlerden, Madaktu kentinin hendek ile çevrili olduğu (RIMA 2 A.0.101.21: 6'-10', s. 266) bilgisine ulaşılmaktadır. Güneybatı sarayındaki (Oda XXXIII) rölyeflerde kentin ayrıntılarına yer verilmiştir (Russell, 1999, ss. 167, 175-177; Russell, 2017, s. 453). II. Assur-nasirpal'in yıllıklarında geçen diğer hendek için bkz. (RIMA 2 A.0.101.47: rev. 1', s. 317).

⁴⁴I. Tukulti-ninurta (MÖ 1243-1207) yıllıklarında, kendisinden önceki hiçbir Assur kralının kazamadığı büyüklükteki hendeği ile övünmektedir. Assur kralı, bronz kazmalar kullanarak su seviyesine ulaşmaya dek hendeği kazdığını bildirmektedir (RIMA 1 A.0.78.19: 3-7, s. 267). Bir diğer Orta Assur Dönemi kralı Assur-bel-kala (MÖ 1073-1056) kendisinden önce kazılan ve daha sonra içerisi toprak ile dolmuş Tukulti-ninurta'nın hendeğine atıf yapmaktadır (?). Assur-bel-kala'nın tarif ettiği yerden hareket ile bahsi geçen hendeğin, Tukulti-ninurta'nın hendeği olduğu büyük bir olasılıktır. Assur-bel-kala, atasının kazmış olduğu ve içerisi toprak ile dolmuş hendeğin içini yeniden kazmıştır (RIMA 2 A.0.89.7: v1-19, ss. 104-105). Assur-bel-kala'nın yıllığından yola çıkılarak hendeklere de bir sonraki Assur kralları tarafından müdahalelerde bulunduğu söylenebilir. İmparatorluğun yıkılışına kadar önemini koruyan Assur kentinde yer alan hendeğe, Yeni Assur Dönemi'nde de bir dizi müdahalelerin yapıp yapılmadığı belirsiz olduğu için ilgili bölümde Assur kentindeki hendeğe yer verilmemiştir; ancak hendeğin 20 m'lik genişliği ve 13-15 m aralığındaki derinliğinin (Halama, 2011a, s. 256) en azından ön sürü yüksekte tutarak duvara, avantaj sağladığı düşünülmektedir. Daha fazla bilgi için (Sollee, 2020, ss. 19-48; Unger, 1928, ss. 170-177).

III. Tiglat-pileser dönemine ait kraliyet mektupları, hendeklere⁴⁵ dair bilgiler içermektedir. Yönetici Qurdi-aššur-lamur, krala gönderdiği mektupta kazısı biten hendekten ve kazılacak yeni hendekle ilgili bilgiler sunmaktadır (SAA 19 026: o 3'-r 10, s. 33). İmparatorluğun batı bölgesinden III. Tiglat-pileser'e gelen mektupta, sur inşasının bitirildiği ve hendeğin kazısına başlandığı haberi verilmektedir (SAA 19 045: o5'-o 6', s. 50). Arrapha valisi Aššur-šallimanni, krala gönderdiği mektupta Dur-Ammi-iababa'daki hendeğin tamamlandığını bildirmektedir (SAA 19 083: o 4-o 7, s. 87).

II. Sargon'un yönetici Šarru-emuranni'ye göndermiş olduğu mektup, esir veya göçmenlerin iki hendek arasına inşa edilecek kamış yapımı kulübelerde kalmaları yönündeki bir emri içermektedir. Buradaki birinci hendek, kalenin etrafına diğer hendek ise kamış barakaların dışına kazılmıştır (SAA 01 18: r1-r7, s. 20). Mektup, hendeklerin su ile ilgili durumları hakkında bir bilgi içermemektedir.

Sanherib⁴⁶, Dicle Nehri kıyısında bulunan Sūr-marrati kentinin surunu çepeçevre saracak şekilde hendek kazdırmıştır (RINAP 3/2 no. 230: 115-120a, s. 335). Stillman ve Tallis (1984, s. 202), Assur kamplarının hendek ile çevrili olabileceğini düşünmektedirler.

II. Sargon dönemine ait bir diğer hendek bilgisi SAA 1 143 numaralı mektuptan gelmektedir. Burada hendeğin yapıldığı yerin lokasyonu belli değildir; ancak Halahhu (?) civarında bir yer olduğu düşünülmektedir. Mektupta surun bitirildiği anlatılmakta ve arkasında da hendekte çalışan 125 kişiden bahsedilmektedir (SAA 1 143: o 1'-o 17' , s. 115). Tabletteki kırıklar nedeniyle konumu belirsiz olmakla birlikte bir hendeğin varlığına işaret eden bilgiler içeren bir diğer belge II. Sargon dönemine tarihli bir mektuptur (SAA 15 176: o 1'-o 4', ss. 118-119).

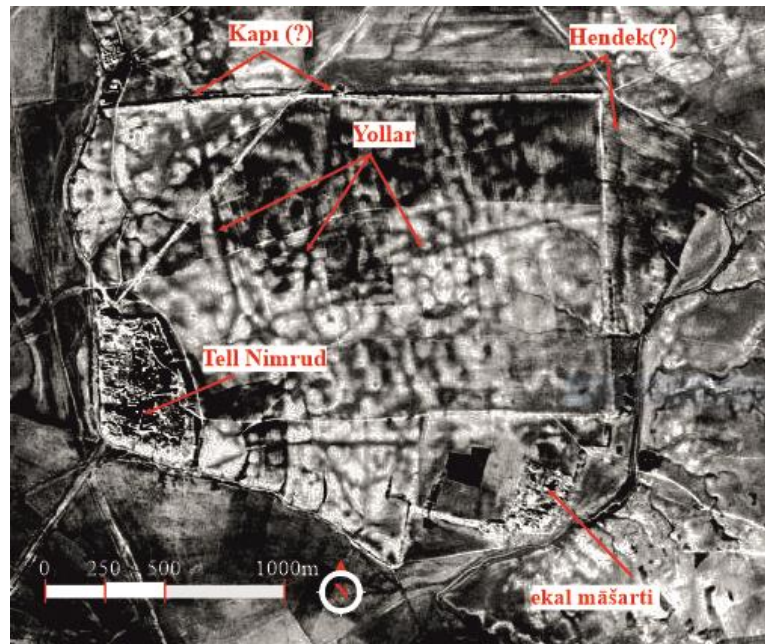
Yeni Assur Dönemi'nde kurulan ilk başkent statüsüne sahip Kalhu kentindeki olası hendekle ilgili bilgi SAA 1 123 numaralı mektupta şu şekilde geçmektedir: “*Bana [saraydan] yazdılar: [...] Ziziru [...takip et] ti onu [...] Kalhu [...] hendek [...] 120 [... ...]*”

⁴⁵ Yönetici Aššur-ila-i'nin gönderdiği mektupta geçen hendek bilgisi için bkz. (SAA 19 048: r 16-r 18, s. 55).

⁴⁶Sanherib'in yıllıklarında geçen hendekler için bkz. (RINAP 3/2 no. 155:1'-3', s. 214; RINAP 3/2 no. 1015: 11'-16', s. 352).

Yukarıda tercümesi verilen kraliyet mektubundan (SAA 1 123: o 1-o 9, s. 97), “hendek” sözcüğü geçmesine rağmen Kalhu’da hendek olup olmadığı tam olarak anlaşılamamaktadır; ancak CORONA uydu görüntüsü (Şekil 4.2) ve Felix Jones’in hâlihazırdaki çizimi hendeğin varlığı yönündeki olasılığı kuvvetlendirmektedir. CORONA görüntüsünden 30 m’lik koyu renk değişimi gözlemlenebilmektedir. Hendeğin varlığı konusunda destekleyici diğer unsurlar, hendek olarak yorumlanabilecek izin uzun olması ve kuzey surunun hemen önünde yer almasıdır. Uydu görüntüsünden kentin doğu ve kuzey taraflarında ayırt edilebilen renk değişimi kentin batı ve güneyinde görülmemektedir. Kalhu kentinin batı ve güney taraflarındaki yükseklik farkı bu yönlerde hendek ihtiyacını ortadan kaldırmış olmalıdır (Sollee, 2020, s. 79).

Krali yıllıklar ve kraliyet mektuplarında Horsabad’da hendeğin varlığını işaret eden net bir bilgi bulunmamaktadır. Horsabad kentinde kazı yapan Paul E. Botta (1802-1870), burada 50 m genişliğe sahip bir hendeğin varlığını iddia etmiştir (Botta ve Flandin, 1849-1850:V, 28). Ancak Victor Place, (1819-1875), Horsabad’daki araştırmalarına dayanarak, kent kapılarına ulaşımı sağlayan rampaların hendek seyrini kestiğini öne sürmüştür. Uydu görüntülerinde (Şekil 4.3) surun kuzeydoğu, güneydoğu ve güneybatısının hemen dışında bulunan izler, Botta’nın iddiasını destekler niteliktedir (Sollee, 2020, s. 131).

Şekil 4.2: Kalhu kentinin CORONA uydu görüntüsü (Sollee, 2020, Abb. 72)

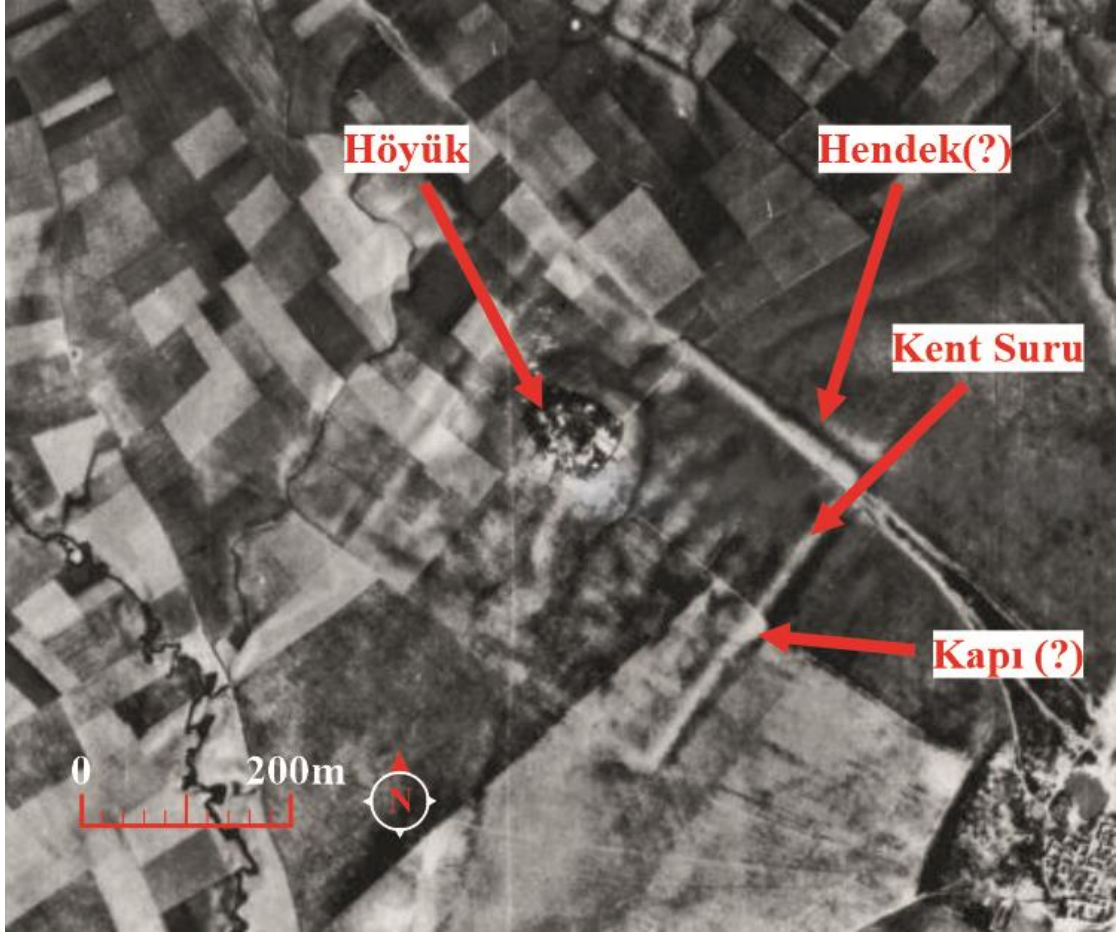
Kalhu'nun kuzeydoğusunda ve Ninive'nin güneydoğusunda bulunan Balawat (İmgur-Enlil), hem doğuya yapılan seferlerde üstlendiği rol (Oates, 1974, ss. 174-175) hem de burada Rüya Tanrısı Mamu'nun Tapınağı bulunması nedeniyle önemli ve özel bir yere sahiptir. Balawat'taki savunma sisteminin bir hendeğe sahip olduğu uydu görüntülerinde görülebilmektedir (Şekil 4.4). Hava fotoğrafından gözlemlenen surun önündeki hendeğin genişliği, yaklaşık 30 m'dir; ancak bu genişliğin oluşmasında erozyonun etkisi de olasıdır. Ayrıca Balawat hendeğinin bir kısmının su ile doldurulmuş olduğu önerilmektedir (Sollee, 2020, ss. 100-101).

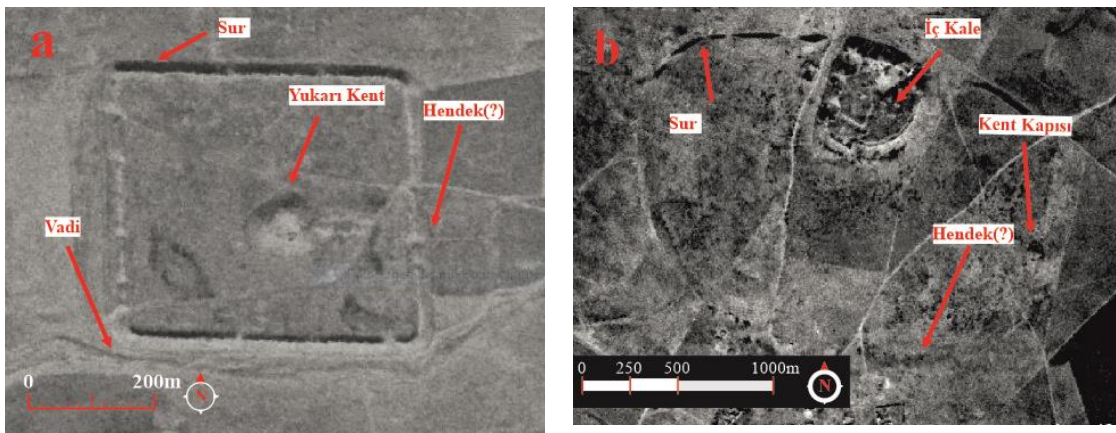
Şekil 4.3: Horsaabad kentinin CORONA uydu görüntüsü (Sollee, 2020, Abb. 119)

Stratejik konumu ve II. Assur-dan (RIMA 2 A.0.98.6: 1-2, s. 141) ile Sanherib'in icraatlarıyla (RINAP 3/2 no. 218: 1-6, s. 304; RINAP 3/2 no. 219: 1-3, s. 306) ön plana çıkan Kalzu (modern Kasr Şemamok) kenti, olasılıkla bir hendek içeren diğer bir kenttir. Uydu görüntüleri (Şekil 4.5a) bu olasılığı destekler niteliktedir. Yeni Assur Dönemi'nde bir hendeğin mevcut olabileceği düşünülen bir diğer yer Eski

Mahmur köyüne yakın mesafedeki Tell İbrahim Bayis'tir. Yine uydu görüntüleri (Şekil 4.5b) doğu surunun hemen dışında bir hendeğin bulunduğu konusunda ipucu sağlamaktadır (Sollee, 2020, ss. 74, 93).

Şekil 4.4: Balawat'ın CORONA uydu görüntüsü (Sollee, 2020, Abb. 92)

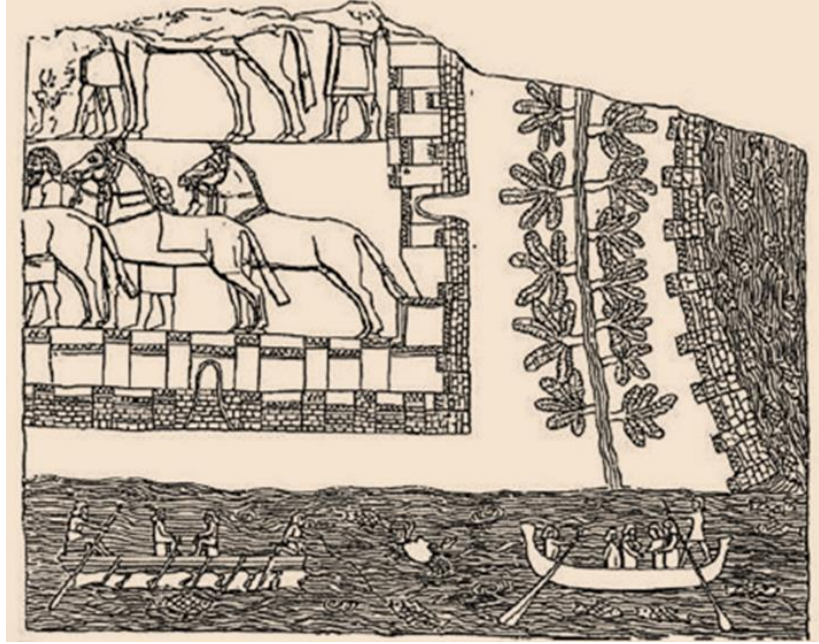

Şekil 4.5: (a) Tell İbrahim'in uydu görüntüsü (Sollee, 2020, Abb. 69); (b) Kalzu'nun CORONA uydu görüntüsü (Sollee, 2020, Abb. 87)

Assur İmparatorluğunun en büyük ve en kalabalık kenti Ninive, hendek ile korunan bir şehir suruna sahiptir (Kuiper, 2011, ss. 190, 192). Sanherib, yıllıklarında Ninive kentinin 100 kübit genişliğe sahip hendeğinden bahsetmektedir (ARAB II, para. 474, s. 195; RINAP 3/1 no. 18: vii 19b-22, s. 157; RINAP 3/1 no. 38: 18b-19a, s. 240). Ana hatları günümüze ulaşan (Grayson, 1992c, s. 115) ve 3 ile 4 numaralı kapıların 80m doğusunda yer alan hendek, 70 m genişliğe ve 10 m derinliğe sahiptir (Halama, 2011a, s. 270; Reade, 2000, s. 400). Hendeğin günümüze ulaşan genişliği (70 m) ile yukarıda kaynağı belirtilen 100 kübit genişlik (yak. 55 m) arasındaki belirgin bir farkın (yak. 15 m) oluşması erozyon kaynaklıdır (Sollee, 2020, s. 107). Zamanla hendeğin içine akan toprak nedeniyle hendeğin derinliği azalmıştır. Bu nedenle Ninive hendeğinin daha derin olması yönündeki görüş makul görülebilir (Halama, 2011b, s. 75). Yeni Assur Dönemi hendekleri içerisinde en fazla bilgi sahibi olduğumuz Ninive hendeğinin özgün durumunda içinde su bulunup bulunmadığı bilinmemektedir (Halama, 2011a, s. 75). Ninive hendeği ile ilgili diğer bir belirsizlik kesitinin bilinmemesidir. Çünkü erozyon nedeniyle hendekte oluşan yaklaşık 15 m’lik genişleme iç ve dış hendek duvarını tahrip etmiştir. Bu büyük ölçekli tahribatın hendek kesitin belirlenmede yanıltıcı bir sonuç doğuracağı düşünülmektedir.

Ninive kent surunun kuzey ve doğu tarafındaki hendekler, bariz bir şekilde görülürken, eski hava fotoğraflarından batıda da hendek olduğu anlaşılmaktadır (Reade, 2000, ss. 399-400). Felix Jones, Ninive kent surunun kuzeydoğu noktasına getirilen suyun, kuzeydeki ve Husur Nehri’nin (Khosr) kuzeyinde yer alan doğu hendeğine su tedarik ettiğini belirtmektedir (Jones, 1855, ss. 318-323). Husur Nehri’nin kuzeyindeki doğu hendeğinin Kapı 8 ve Kapı 7’e karşılık gelen kısmında kesinti meydana gelmiştir. Olmstead (1960, s. 637) söz konusu kesintiyi, Ninive’nin kuşatılması sırasında düşman kuvvetlerinin oluşturduğunu önermektedir. Jones’in teorisini yorumlayan Reade’e göre kuzey hendeği, Kisiri kanalından; Husur Nehri’nin güneyinde kalan doğu hendeği ve güney hendeğinin tamamı ise Husur’un suları ile beslenmektedir (Reade, 1978, s. 68). Husur’un güneyindeki doğu hendeği ile yay biçimindeki Damlamağa kanalı birleşmektedir (Reade, 2000, s. 406).

Ninive kentinin güneybatı köşesinin (batı tarafından bakıldığında) işlendiği kabartmada, kentin savunma sistemine⁴⁷ dair önemli bilgiler yer almaktadır (Şekil 4.6). Kentin önünde Dicle Nehri (veya geniş bir kanal) ve sağ tarafta ağaçlar ile çevrili bir hendek bulunmaktadır (Bagg, 2017, s. 513; Reade, 1998, s. 90; Reade, 2000, ss. 400-401). Bu sahnede çift surlu kentin önündeki suyun Dicle Nehri olduğu varsayıldığında ve Ninive kentinin sağındaki su yolu da bir hendek olarak kabul edildiğinde iki önemli sonuç ortaya çıkar. Buna göre hendeğin suyu, Dicle Nehri'ne boşalmakta; ayrıca hendek suyla doldurulmakta veya düzenli olarak suyla beslenmektedir.

Şekil 4.6: Ninive kenti güneybatı köşesinin görünümü (Layard, 1853a, s. 231)

Ninive kentinin şematik planını çizen J. E. Reade (2000, s. 390), 3 ve 4 numaralı kapıların karşısına gelecek şekilde ve kent hendeğinin üzerinde iki adet köprüye⁴⁸; kuzey hendeğinin en batısı ve güney hendeğinin en batısında da bir baraja (savak veya köprüye) yer vermiştir (Şekil 4.7).⁴⁹ Reade'in çiziminde dikkati çeken bir diğer ayrıntı

⁴⁷Savunma sistemine dair diğer unsurlar ilgili bölümlerde anlatılacaktır.

⁴⁸Genişliği fazla olan hendekler üzerinde ulaşımın sağlanması için köprülerin yapılmış olması gerekmektedir. Savaşlarda kullanılan tekerlekli araçlar için ve kent trafiği fazla olan Assur kentlerinde, hendek üzerindeki ulaşımın köprüler ile sağlanmış olduğu düşünülebilir. Sanherib'in yıllıklarında (RINAP 3/1 no. 18: vii 19b-22, s. 157; RINAP 3/1 no. 38: 18b-19a, s. 240) ölçüleri hakkında bilgi sahibi olduğumuz Ninive hendeği yaklaşık 55 m genişliği sahiptir. İçerisi ister su ile doldurulmuş ister kuru bırakılmış olsun bu genişlik ve derinliğe sahip bir hendek üzerinde köprü inşası için ciddi bir mühendislik bilgisi gerekmektedir. Geniş ve derin Ninive hendeğinin üzerinde inşa edilmiş köprüler, Assurluların mühendisliğini gösteren önemli eserler olarak değerlendirilebilir.

⁴⁹Şekil üzerindeki kapıların isimleri oluşturulurken birden fazla kaynaktan yararlanılmıştır (Barnet, 1976, Fig. 2; Halama, 2018, Fig. 7.3; Mielke, 2012, Fig. 3; Olmstead, 1960, s. 326-329; Otto, 2015, ss. 483-

hedeğin Ninive kentinin tamamını kuşatıyor oluşudur. Grayson (1992c, s. 115) 'un, Ninive'nin dış savunmasını anlatırken verdiği bilgilerden kentin tümünü çevreleyen bir hedeğin olduğu anlaşılmaktadır.

Ziyaret Tepe'de, aşağı şehirde gerçekleştirilen çalışmalara dayanılarak tahkimat duvarının etrafını çevreleyen bir hedeğin var olduğu görüşü savunulmaktadır. GPR çalışmaları sonucunda en az 4 m derinliğe sahip olduğu tespit edilen hedeğin⁵⁰ genişliği ve su ile doldurulup doldurulmadığı anlaşılamamıştır. Kent hedeğinin kazılması sırasında ortaya çıkan toprak, duvar inşaatları için tuğla yapımında değerlendirilmiştir (Matney vd, 2017, ss. 115-116). Sur ile aynı doğrultuda uzanan hendek, yerleşim terk edildikten sonra toprak ile dolmuştur (Matney ve Somers, 1999, s. 210).

Assur başkentleri, doğal bir hendek işlevi gören Dicle Nehri ve nehir kollarının korumasında kurulmuştur. Ancak buna rağmen yine de çok fazla iş gücü gerektiren hendekler ayrıca kazılmıştır. Assur İmparatorluğu, başkentler dışında da hendekleri savunma mimarisinde kullanmıştır (Tablo 4.1).⁵¹ Bu da aslında hendeklerin Assur tahkimat sisteminin önemli ve standart bir unsur olduğunu göstermektedir.

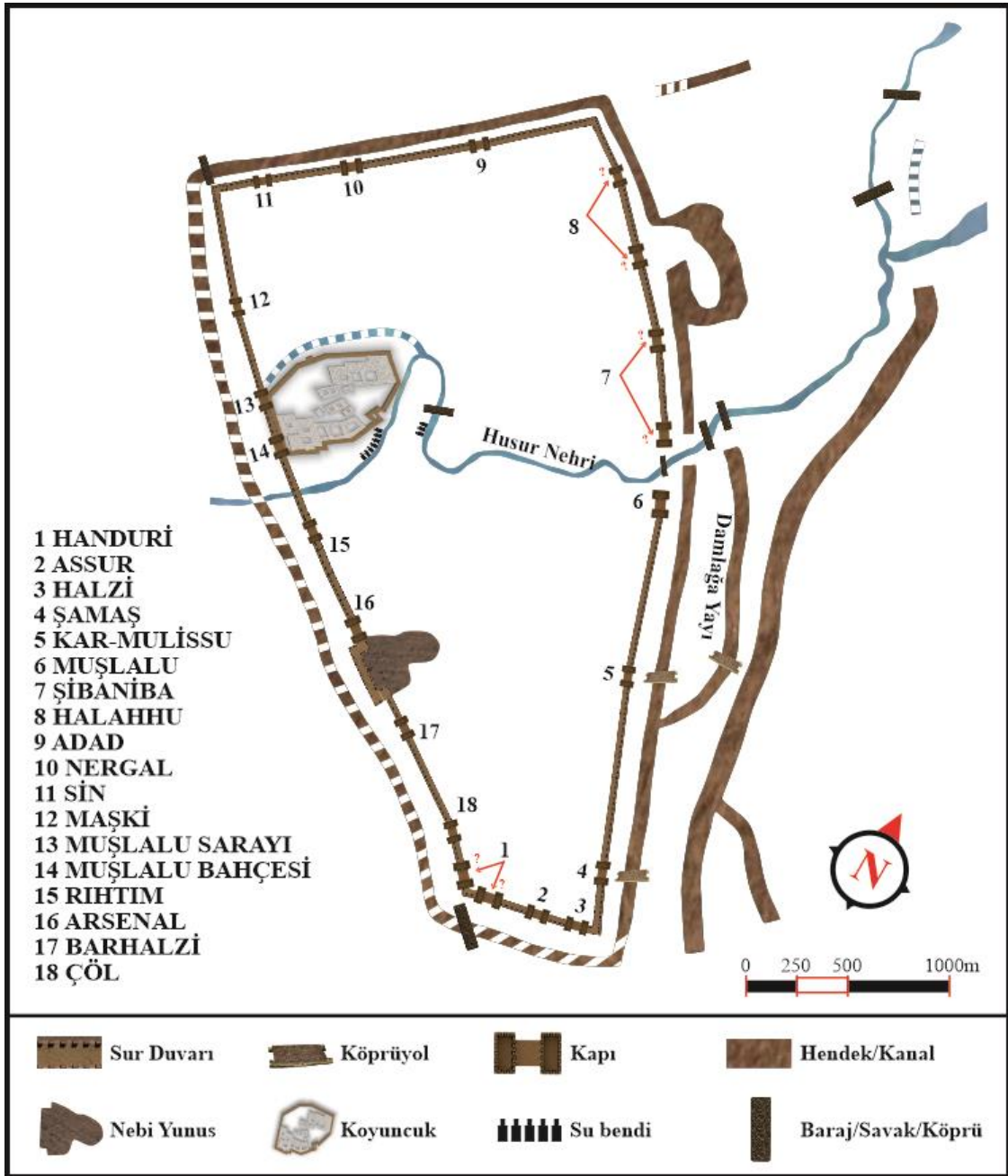
Tablo 4.1: Yeni Assur Dönemi'ndeki hendekleri gösteren tablo

Yer/Geçtiği Kaynak/Dönem	Hendek (<i>Hirṣu</i>) Durumu
Kalhu	Var
Horsabad	Var
Balawat	Muhtemel
Kalzu	Muhtemel
Tell İbrahim Bayis	Muhtemel
Ninive	Var
Ziyaret Tepe	Var
SAA 19 026: o 3'-r 10, s. 33	Var
SAA 19 045: o5'-o 6', s. 50	Var
Dur-Ammi-iababa	Var
SAA 1 18: r1-r7, s. 20	Var
Sūr-marrati	Var
Halahhu (?) civarında	Var
SAA 15 176: o 1'-o 4', ss. 118-119	Var

486; Petit ve Bonacossi, 2017, s. 10; Pickworth, 2005, Fig. 2; Reade, 1978, ss. 50-54; Reade, 1998, Fig. 1; Reade, 2000, ss. 401-403; Sollee, 2020, ss. 111-121; Ur, 2017b, s. 53; Ur, 2017c, Fig. 8.4).

⁵⁰Ziyaret Tepe'deki jeofizik çalışmalarında tespit edilen unsurun hendek veya glacis olabileceği üzerinde durulmuş (Matney vd, 2012, s. 315) ve Ziyaret Tepe ile ilgili bazı çalışmalarda da bu konu yinelenmiştir (Matney, 2000, s. 140; Matney ve Somers, 1999, ss. 209-210). Ancak sonraki çalışmalarda savunma duvarının önündeki unsurun hendek olduğu açıklığa kavuşmuştur. Detaylı bilgi için bkz. (Matney vd, 2014, ss. 259-260; Matney vd, 2017, ss. 115-116).

⁵¹ Tabloda, sadece konumu belirsiz yerlerin kaynak bilgilerine yer verilmiştir.

Şekil 4.7: Ninive kentinin planı (Reade, 2016, Fig. 7, Reade'den izin alınarak, yeniden düzenlenmiştir)

4.2. Kentlerin Surları

Birçok fonksiyonu içerisinde barındıran ve çok amaçlı kullanıma sahip surlar, savunma mimarisinin en vazgeçilmez ögesidir. Bir yerleşimdeki insan ile malları; vahşi hayvanlar ve bir kısım doğal etkenlerden koruyan surların en elzem işlevi farklı gruba mensup insanların yerleşime ulaşmasını engellemektir. Romalı Mimar Vitruvius (MÖ 1. yy), 2000 yılı aşkın süredir savunma mimarisine dikkati çekmiştir. Yerleşim için ideal arazi belirlendikten sonra ilk olarak sur ve kule duvar temelinin atılması gerektiğini belirtmiştir (Vitr. De arch. I.3-5).

Savunma yapıları, düşmanı durdurmak, güvenliği sağlamak, savunucuları; saldırganlar karşısında hareketli kılmak ve savunucuların saldırı gücünü artırmak gibi amaçlar doğrultusunda inşa edilmiştir (Yadin, 1963, s. 16). Perde işlevli duvarlar⁵², savunma pozisyonundakileri, hem saldırganların silahlarından korunurken, hem de onların gizlenmesini sağlayarak manevralarda avantajlı kılar. Savunucular için perde duvarlarının avantajları bunlarla sınırlı kalmıyordu. Perde duvarı üzerinde yer alan bir savunucu daha iyi görüş açısına sahip olur ve yer çekiminin etkisiyle de savunucu silahlarının tahribat gücü artar (Keeley, Fontana ve Quick, 2007, s. 57).

Surlar, düşmanı dışarda tutmanın ötesinde farklı işlevlere sahip olmalıdır; aksi takdirde savunucular için kuşatma tehlikesi ortaya çıkabilir. Savunmacılar, dez avantajlı bir duruma düşmemek için surları, düşmanın yapabileceği her hamlesine karşılık cevap verebilecek donanımda inşa etmelidir (Macqueen, 2013, s. 71). Dış dünya ile bağlantısı kesilerek ablukaya alınan⁵³ kentin su, erzak, silah, mühimmat ve tıbbi malzemelerinin kente girişleri önleniyordu. Ablukaya alınan kentin dayanma sürecini belirleyen en önemli etken sudur (Eph'al, 2009, ss. 35, 64-65). Normal süreçte erzakların depolanması daha kolayken, aynı durum su depolaması için söylenemez. Abluka sürecinde kentin dışardan bağlantısı kesileceği için sadece çevirme duvarları içerisinde

⁵² Modern Batılı askerî tarihçiler ile konun uzmanları tarafından palisad ve surlar için “perdeler” veya “perde duvarları” ifadeleri kullanılmaktadır (Keeley, Fontana ve Quick, 2007, s. 57).

⁵³ Sanherib’in Yahuda Krallığı üzerine düzenlediği askerî operasyonun ayrıntıları, Assur İmparatorluk Dönemi’ndeki kuşatmalarda bir kenti almak için uygulanan yöntemler hakkında bilgi sağlamaktadır. Birinci yöntemde kuşatma araçları ile ikinci yöntemde ise ablukaya alarak kent ele geçirilmektedir (Nadali, 2009, s. 143). Assur İmparatorluk Dönemi’nde sık olarak kullanılan iki yöntemin de birbirine göre avantaj ve dez avantajları vardır. Kuşatma savaşlarında kullanılan araç ve uygulanan taktikler hakkında daha fazla bilgi için bkz. (Akyüz, 2018, ss. 157-180).

depolanan sular ve kaynak suları kullanılabilir. Kentin içinden geçen ve düşman tarafından yönü değiştirilemeyen bir nehir de bu süreçte ablukaya alınan kentin direnmesi için hayati bir değere sahip olacaktır. Çevirme duvarının dışı, düşman kontrolünde olduğu için yerleşime dışardan getirilen sular da doğal olarak düşmanın elinde bulunmaktadır. Bir sistem dâhilinde kente getirilen sular yüzeyde ya da düşmanın kolayca erişebileceği şekilde yer altında olması halinde bile düşmanın ilaçlama veya benzeri müdahalesine maruz kalabileceği için abluka altındakilere bir tehlike unsuru haline gelebilir. Bu nedenle uzun süreli abluka tehlikesine önlem olarak yerleşim içinde bolca su depolanmalıdır.

Saldırganların bir defa perde duvarının dibine ulaşması, savunucu taraf için dezavantaj bir durum ortaya çıkarmaktadır. Çünkü savunma duvarı saldırganları koruyacağından savunmacılar, saldırganlara müdahale etmek için (üstlerine nesne atmak) kendilerini saldırganların göreceği şekilde açığa çıkarmak mecburiyetindedir. Bu durum karşısında savunmacının kendisi düşmanın ateşine maruz kalacaktır (Keeley, Fontana ve Quick, 2007, s. 57).

Surların uygarlıklar üzerindeki ideolojik ve sembolik yansımaları büyük ölçeklidir.⁵⁴ Bu yansımaların etkisini hem yönetici grup, hem tebaa hem de bir uygarlığın düşmanlarında takip etmek mümkündür. Etrafı güçlü surlar ile donatılmış bir kentte yaşayan insanların hissedeceği güven ve huzur duygusunun her türlü tehditlere açık bir yerde yaşayan insanlarla aynı olmayacağı tartışmasız bir şekilde kabul

⁵⁴ Mezopotamya'nın kentsel dünya görüşünde şehir alanı ve dış dünya farklı anlamlar taşımaktadır. Tabi burada kent ve dış alanı ayıran sembolik çizgi olarak karşımıza çıkan kent surları bunu temsil etmektedir. Kentler, uygar bir dünya ve düzenin sembolüdür. Dış dünyayı simgeleyen "bozkır", kent yakınındaki ekili toprakları da dâhil olmak üzere, dağ ve denizin olduğu bölgedir. Burası göçebeler, iblislerle vahşi hayvanların yaşadığı ve ayrıca insan hayatını tehdit eden kaosu hâkim olduğu bir alandır. Bu bağlamda kent surları, bir sınır olarak düşünüldüğünde düşman gruplarının yanında bozkırın tehditlerine karşı da alınmış bir önlemdir (Halama, 2011a, s. 282). Mezopotamyalılar, medeni yaşamın merkezi ve temeli olarak sembolleştirdikleri kentleri, sık sık edebiyatın teması olarak da işlemiştir. Yazılı belgelerde birçok Mezopotamya kenti, kent kavramının güzelliklerine atıf yaparak kentin benzersiz olduğu dile getirilmiştir. Sümer Edebiyatı'nda göçebelerin yaşam alanı olumsuz bir şekilde işlenmiştir. Metinde bu grup insanların; koyun postu giydiği, kurban sunmadığı, rüzgâr ve yağmurda çadırlarda yaşadığı, bozkırdaki (serseri) silahlı kişiler olduğu, yeri kazarak yer mantarı topladıkları ve yerinde durmadıkları, çiğ et yedikleri, hayatını evsiz geçirerek ve de öldüklerinde uygun ritüeller ile gömülmedikleri anlatılmaktadır (Mieroop, 1997, ss. 42-43). Şehir alanı ve dış dünya ile ilgili benzer bir durumu, Hititlerde de görmek mümkündür. Hitit yazılı kaynaklarında geçen *happria* ve *HUR.SAG* ifadeleri, yerleşimi çevreleyen surların yaşayan toplum üzerindeki etkisinin ortaya koymaktadır. Hititler, kontrol ve güvenin olduğu yeri *happria* (kent içi), kaos ve tehlikenin hüküm sürdüğü yeri *HUR.SAG* (kent dışı) olarak adlandırmışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Schachner, 2014, ss. 25-26).

edilmektedir. Aynı şekilde sağlam temel üzerine inşa edilen ihtişamlı surların düşman grupları üzerinde caydırıcılık ve psikolojik tesiri de göz ardı edilemez.

Önceki bölümde de değinildiği gibi düşmanlar, kritik bir noktayı ele geçirirken ilk karşılaşacakları engel hendeklerdir. Düşman birlikleri, hendekleri aşmaları dâhilinde ise ikinci insan yapımı engel, surlar ile karşılaşacaklardır. Kritik noktayı savunan insanların en son arzuları herhalde düşmanın ana suru aşmaları istemek olacaktır; çünkü ana surun aşılması, düşmanın doğrudan iç kaleyi hedef alması anlamına gelmektedir. İç kaleler, içerisinde yaşayan yönetici grup ve en önemli yapıların bulunduğu hayati değere sahip noktalardır. Bu nedenle buranın da ele geçirilmesi kritik noktanın düşmesi demektir.

Tahkimat yapılarının tasarımında birçok unsur etkili olmaktadır. Savunan ve saldıran arasındaki etkileşim savunma sisteminin tasarımında etkili bir faktördür. Saldırı yöntemleri, silah teknolojisindeki gelişmeler (Halama, 2011a, s. 253), coğrafya, inşaat ustaları ve mimarlar bu hususta önemli rol oynamaktadır.

Surlar, düşman tarafından hiçbir şekilde geçilmemesi amaçlanarak inşa edilmektedir; ancak çoğu zaman bu mümkün olmamaktadır. Saldıran tarafın, savunuculara hazırlıksız bir durumda saldırması, suru merdiven yardımıyla aşması, kuşatma kulelerine eklenen mızrak biçimli bir araçla, koçbaşları, diğer alet ve araçlarla surda gedik açılarak veya duvar temelini altında tünel kazılarak sur işlevsiz bırakılabilmektedir.

Coğrafik faktörler insanoğlunun birçok koşulları üzerinde etkili olduğu gibi inşa ettiği mimariyi de son derece etkilemektedir. Özellikle inşa ettiği mimari unsur kent surları ise burada arazi topoğrafyası, inşaat malzemeleri olarak kullanılan kayaların ve kısmen de ağaç varlığı daha önemli bir hale gelmektedir. Sur, oldukça engebeli ve yüksek bir arazi ile bütünleşerek inşa edildiğinde çevrelenen noktanın düşman tarafından ele geçirilmesi daha da güçleşecektir. Bu noktada, engebeli ve yüksek arazinin doğru kullanılması gerekmektedir. Surun, sarp ve kayalık alanlardan geçirilerek inşa edilmesi, bu noktaların ele geçirilmesini daha da imkânsız bir hale getirecektir. Hatta düşmanın sura ulaşmasını biraz daha güç duruma getirmek için surun dibine dik eğimler yapılabilir. Dik eğimler sayesinde düşmanın merdivenler ile duvara tırmanması

önünde önemli bir engel oluşturulabilir (Halama, 2011a, s. 254). Aşağıya doğru genişleyen bu eğim yardımıyla, saldırganların duvarın alt kısmını tahrip etmesi güçleşecektir (Yadin, 1963, s. 20). Surun önündeki eğimli engelin bir avantajı daha bulunmaktadır. Duvarın üzerindeki savunmacı, saldırganları hedefleyerek yukarıdan onlara nesneler fırlatabilir. Atılan nesnelerin, hedefe isabet etmemesi durumunda yükseklikten atılan nesne için yer çekimi sayesinde çarpma etkisi artacaktır. Fırlatılan nesnenin eğimli engele çarpması nedeniyle hedef yönü hızla değişecek ve diğer düşmanlara çarpabilecektir (Macqueen, 2013, s. 71).

Uygun kayaç malzemeleri, surun inşasında vazgeçilmez önemli bir unsurdur. Özellikle bu kayaç cinslerinin çeşitliği ve sağlamlığı surun mukavemetinde, genişlik ve yüksekliğinde etkili olmaktadır. En basit örnekle anlatmak gerekirse tümüyle kerpiç veya taş ya da sadece temel kısmı taş ve beden kısmı kerpiçten inşa edilen surun düşman karşısında dayanma derecesinin aynı olması beklenemez. Aynı şekilde surda kullanılan materyaller, kalıntıların günümüze ulaşma şeklini de etkileyecektir.

Surda ahşabın kullanımına dair ayrıntılar, Hitit yazılı metninden sağlanmaktadır (Alp, 2001, s. 79).⁵⁵ Assur İmparatorluğuyla çağdaş olan Urartu Krallığında, surların tabla kısmıyla bağlantı bölümünde ahşap hatılların kullanım gördüğü ifade edilmektedir (Çilingiroğlu, 1983, s. 36). Assur İmparatorluk Dönemi başkentleri surlarında doğrudan ahşabın kullanıldığına dair bir kanıt ne tasvirli sanat eserlerinde ne de yazılı kaynaklardan bilinmemektedir⁵⁶; ancak Assur Üçgeni'nin sınırları dışındaki Assur kültürünün biraz daha zayıf hissedilip yerel kültürün hâkim olduğu bölgelerde surların inşasında ahşap kullanımı görülebilir.

Kentin kurulacağı alan belirlendikten sonra sıra sur temeline gelmektedir. Vitruvius'un kent suru ve kulelerin temel kısımları hakkındaki şu önerilerde bulunmaktadır:⁵⁷

⁵⁵ Metin hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. (Miller, 2013, ss. 212-238).

⁵⁶ Assur surlara entegre edilen kulelerde ahşabın kullanıldığı bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Oates, 1962, ss. 7-9).

⁵⁷ Vitruvius, temel bölümü için sur ve kulelere aynı önerilerde bulunmaktadır. Tekrara düşmemek için bu bölümde kulelere değinilmeyecektir.

“Sağlam zemini varsa buluncaya kadar kazıp, temelleri önerilen yapı büyüklüğünün gerektirdiği derinliğe inerek yapınız. Temeller, toprak üzerinde görünen duvarlardan çok daha kalın yapılmalı, yapıları da mümkün olduğu kadar sağlam olmalıdır.” (Vitr. De arch. I.5.1).

Diğer tüm yapıların inşasında olduğu gibi surlarda da birinci adımda temel çukuru kazılmaktadır. Temel çukurunun genişlik ve derinliği doğrudan temele bağlıdır. Ana kayanın yüzeydeki durumuna ve temelin atıldığı yere göre temel derinliği değişebilir. Temel, eski bir yerleşim yerine atılırsa temel çukurunun kazılması esnasında karşılaşılan duvar, çukur ve sarnıç gibi unsurlara göre derinlik planında değişime gidilebilir. Temel genişliğinde yapının ağırlığı ve toprağın yapısı belirleyicidir. Sağlam bir zemin üzerinde inşa edilen yapının temeli için açılan çukurun genişliği ile zemini daha elverişsiz olan yerin genişliğinin aynı olması beklenemez. Zemin gevşek ise temel genişletilerek zemin üzerindeki baskı azaltılır ve yapının toprağa gömülmesi engellenir (Netzer, 1992, ss. 17-19).

Assurlu mimar ve inşaat ustaları tarafından surları, üzerine inşa edecekleri zemin için her zaman ana kaya veya sağlam temel seçilmemiştir. Böyle bir yola gidilmesinde kentlerin kurulduğu yerin elverişsizliği etkili olmuş olabilir. Çünkü tüm başkentlerdeki surlar, ana kaya veya sağlam zemin üzerine inşa edilmemiştir. Kireç taşı kaya çıkıntısı üzerinde yükselen Assur kentinin batısı boyunca uzanan surların bir kısmı doğrudan ana kaya üzerinde inşa edilmiştir (Sollee, 2020, ss. 20-22). II. Sargon yıllıklarında, Muşri Dağı'nın adını ondan fazla kez geçirerek (ARAB II, para. 48, s. 24; para. 72, s. 37; para. 83, s. 42; para. 93, s. 46; para. 97-99, ss. 49-52; para. 102, s. 54; para. 105, s. 56; para. 108, s. 57; para. 110, s. 58; para. 112, s. 59; para. 114, s. 59) bu dağın eteğinde Durşarrukin kentini kurduğunu belirtmekte ve aynı etekte bulunan Magganubba yerleşiminden bahsetmektedir (ARAB II, para. 119, s.63). Magganubba, Horsabad kentinin inşasından önce bilinen ve Horsabad'ın hangi tarafında kaldığı kesin olarak bilinmeyen bir yerleşimdir. Horsabad surlarının temeli bu yerleşim ile kesişmediği takdirde Horsabad'ın tümüyle doğrudan bakir bir zemin üzerinde inşa edilmiş olacaktır. Bu bağlamda Horsabad kenti surları, diğer Yeni Assur Dönemi başkentlerinde görülen eski duvar ve diğer mimari kalıntılar üzerinde inşa edilmeyen aday, tek başkent olarak değerlendirilebilir.

İnşa faaliyetlerinin ilk aşaması temel kısmı olduğu için statik kaygının da temel kısmında başladığı düşünülebilir. Geniş ve yüksek bir surun inşa edilebilmesi için, temel kısmında tüm yükü taşıyan sağlam yapı bir materyal kullanılmalıydı. Ayrıca bu materyalin neme karşı dirençli olması gerekiyordu. Bu nedenlerden ötürü uygarlıklar, imkânlar dâhilinde temelde taş kullanmayı tercih etmiştir.⁵⁸

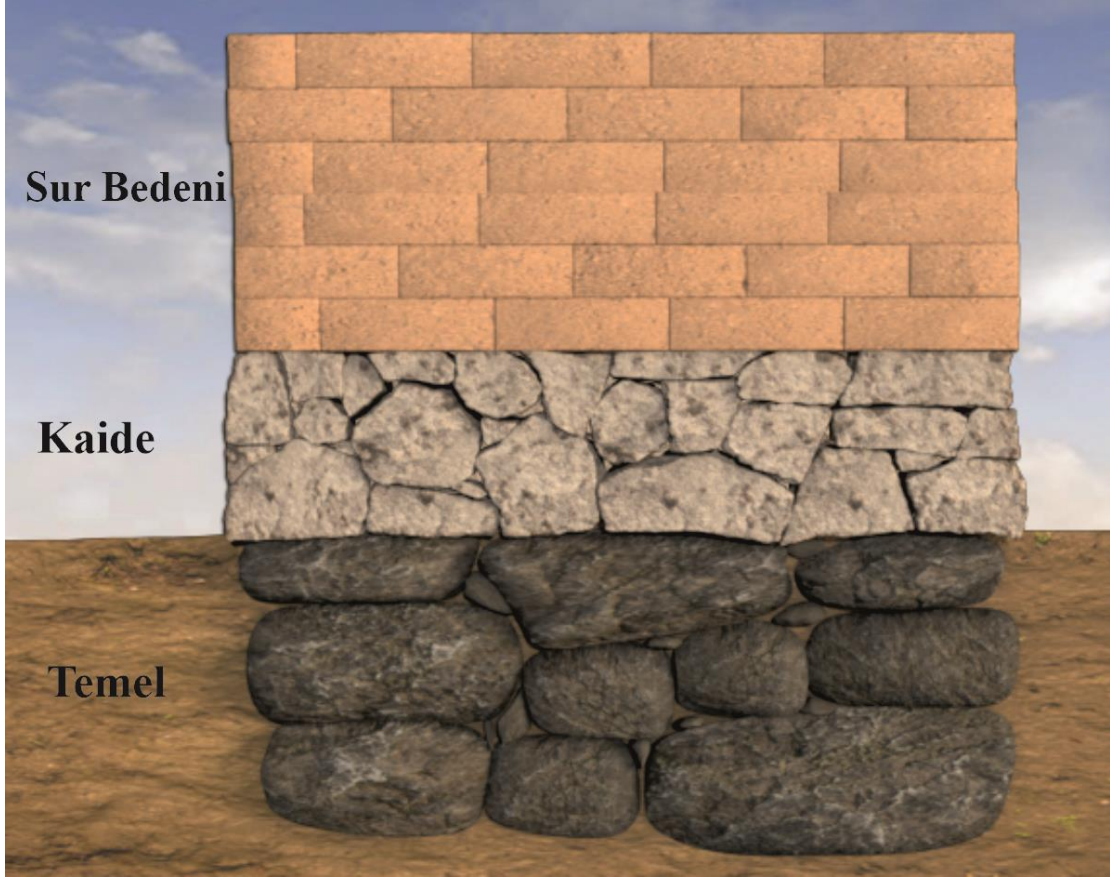
Yeni Assur Dönemi başkentlerinin sur temelinde taş kullanılmıştır (Şekil 4.8), (Gates, 2011, s. 173; Lippolis, 2017, s. 179; Madhloum, 1967, s. 77; Reade, 2000, s. 399; Sevin, 1999, ss. 28, 32).⁵⁹ Başkentlerin yanı sıra Tell Ahmar ve Hadatu gibi önemli Assur eyalet kentleri surlarının temellerinde taş kullanılmıştır (Sevin, 1999, ss. 40-41).

Diyarbakır ili, Bismil ilçesi sınırları içerisinde kalan ve 21. yüzyılın birinci çeyreği içinde kazılmış olan Ziyaret Tepe; hendek, sur, kapı ve kulelerin tespit edildiği çok önemli bir Yeni Assur merkezidir (Matney vd, 2014, ss. 329, 334). Buradaki surun temelinde taş kullanılmaması (Köroğlu, 2005, ss. 32-33) nedeniyle Yeni Assur Dönemi başkentleri ve Tell Ahmar ile Hadatu gibi önemli merkezlerden bu yönüyle farklı bir uygulama sunmaktadır. Ziyaret Tepe ile aynı bölgede bulunan Üçtepe’de anıtsal boyuta sahip; ancak niteliği kesinliğe kavuşmamış duvarın, temelinde de taş kullanılmamıştır.⁶⁰

⁵⁸ Doğrudan ana kaya veya sağlam bir zemin üzerinde ve taş temeli derine atılan bir surda düşmanın tünel kazarak ilerlemesi son derece zordur. Bu bakımdan temelin inşa edildiği zeminin derin kazılmalıdır ve zeminde taş kullanımı oldukça önemlidir. Düşmanın tünelle suru geçmesini bir seviye daha zorlaştırmak için temel, geniş tabanlı yapılmalıydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Yadin, 1963, s. 20).

⁵⁹ İlgili çizimde, derz ve kerpiç kullanımının ön plana çıkartmak amacıyla sur beden yüzeyinin kaplandığı ince sıvaya yer verilmemiştir.

⁶⁰ Diyarbakır ili, Bismil ilçe sınırları içerisinde kalan diğer önemli Yeni Assur yerleşimi Üçtepe’dir. Yetersiz araştırmalar nedeniyle höyüğün, Yeni Assur Dönemi’ndeki rolü hâlâ tümüyle açığa kavuşturulamamıştır. Yedi açmada gerçekleştirilen çalışmalar ile Yeni Assur Dönemi için kayda değer bazı sonuçlara ulaşılmıştır. Üçtepe Höyüğü’nün doğuyla kuzeyinde tespit edilen 7. yapı katındaki ve taş temelsiz inşa edilen anıtsal duvarların niteliği konusunda Kemalettin Köroğlu, yorumlarda bulunmuştur (Köroğlu, 1998, ss. 25-35). Doğu yamaçtaki açmalarda (III-IV-X) kalınlığı 3.10 m ve korunan, yüksekliği 3.30 m olan taş temelsiz kerpiç duvar ve bu duvarla bağlantılı toprak taban, döşeme tuğlaları ve de dibek taşı tespit edilmiştir. Höyük yüzeyinde takip edilebilen bölümü ile beraber anıtsal duvarın toplamdaki uzunluğu 44.50 m’dir. Anıtsal boyuttaki duvar ve duvar ile bağlantılı diğer unsurlardan yola çıkılarak doğudaki söz konusu bu duvarın anıtsal bir yapının avlusunu çevreleyen bölüme ait olabilir (Köroğlu, 2018b, ss. 333-334). Köroğlu, doğu duvarının iç kale suru (Köroğlu, 1993, s. 40; Köroğlu, 1998, s. 35), bir saray veya iç kaledeki farklı bir yapıya ait olabileceğini ifade etmektedir (Köroğlu, 2018b, s. 334). VII No’lu açmada, doğudaki duvardan 2,30 m daha kalın taş temelsiz kerpiç bir duvar ve bu duvarla bağlantılı sıva parçaları açığa çıkartılmıştır. Ayrıca bu yapının içinde bir depo varlığını işaret eden sağlam bir pithos saptanmıştır. Kuzeyde 5.40 m duvar kalınlığına sahip bu yapının, saray (?) olabileceği yorumlar arasındadır (Köroğlu, 2018b, ss. 333-334). Yeni Assur Dönemi’nde gizemini korumaya devam eden Sultantepe ve Yukarı Dicle Havzası’ndaki iki eyalet merkezinden biri olan Amedi (İç Kale Höyüğü) yetersiz arkeolojik araştırmalar nedeniyle askerî mimari konusundaki rolleri, arkeolojik verilere göre yeterli düzeyde bilinmemektedir. 2018 yılından beri kazı çalışmaların başladığı Amedi Höyük çalışmaları ve gelecekte Sultantepe yapılacak araştırmalar ile bu iki önemli merkez hakkında bilinmeyenler açığa kavuşacaktır.

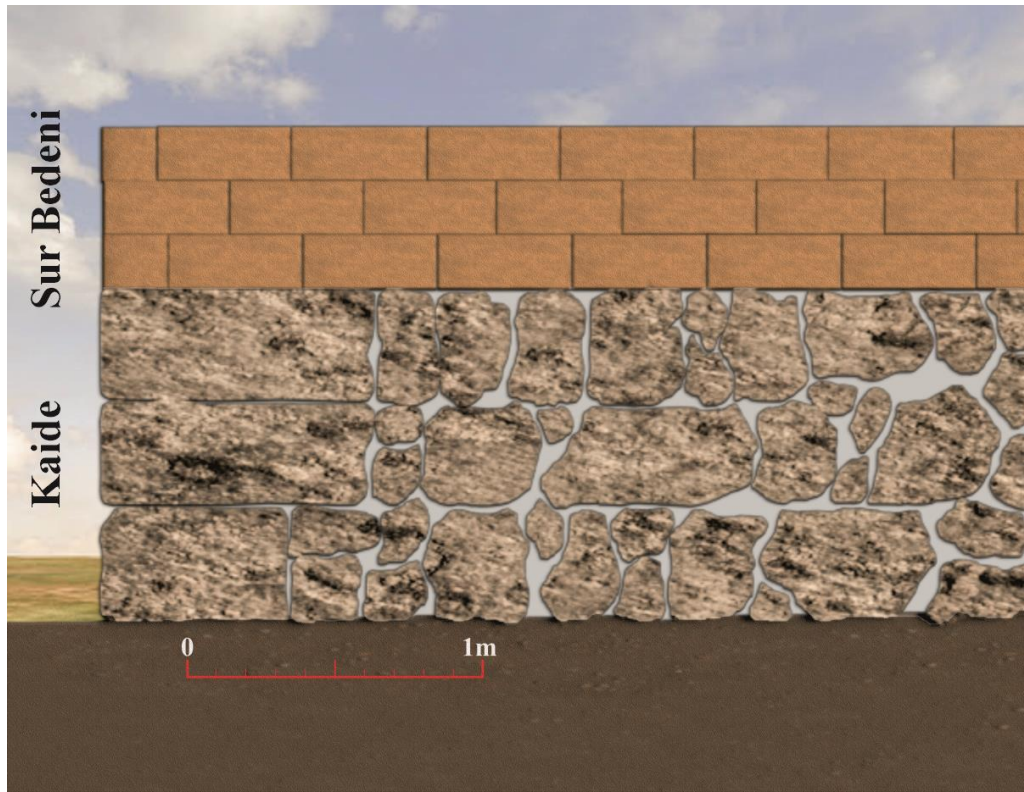

Şekil 4.8: Sur bileşenlerinin rekonstrüksiyonu

Surların temelden sonraki bölümünü meydana getiren öğeler, uygarlıktan uygarlığa ve dönemden döneme farklılık gösterebilir. Çağdaş olan uygarlıklarda⁶¹ ise bu durumu etkileyen birçok faktör bulunmaktadır. Genelde bu sıralamada en altta temel bölümü bulunmakta, üstünde kaide veya sur bedeni yükselmekte ancak temelden sonraki bölümlerde ara hatlar yer alabilmektedir. Sur beden ve temeli arasında tesviye sırası veya diğer ara hatlar olmaması durumunda temelden sonra en fazla yükün bindiği kısım kaidedir (Şekil 4.8). Zemin neminin kerpiçlere ulaşmasını engellemek amacıyla kaidede taş kullanılarak ve kaidenin temelden maksimum düzeyde yüksek inşa edilmesiyle sur bedeninin doğal faktörlerden daha az etkilenmesini sağlanacaktır. Hitit konut yapılarında kullanılan kaideler (0.40-0.60 m) günümüze ulaşmış ve Hattuşa surlarında taş kaideler 1.50 m'ye kadar korunmuştur (Seheer, 2020, s. 149). Yeni Assur Dönemi surlarında kaide kullanımı Hititlere göre daha belirsiz ve bu yöndeki kalıntılar

⁶¹ Assur İmparatorluğu ve Urartu Krallığının, sur bileşenleri arasındaki farkı oluşturan temel etken, ikisinin var olduğu coğrafyanın birbirinden oldukça farklı olmasıdır. Urartu coğrafyasındaki tektonik hareketler, iklim, taş çeşitliliği ve topoğrafyası bu farklılıklar üstünde etkili olmuş faktörler arasında sayılabilir. Urartu surlarının teknik ile statik özelliklerinin iyi bir şekilde temsil edildiği Ayanis Kalesi hakkında için ayrıntılı bilgi için bkz. (Caner, 2018, ss. 52-65).

oldukça sınırlıdır. Horsabad kent surunun korunan bölümünün çiziminde (Şekil 4.9)⁶² taş kaideye yer verilmiştir. İşlenmemiş büyük bloklar ve küçük taşlardan meydana gelen kaidenin yüksekliği en az 1 m'dir. Kaidenin üzerinde korunmuş kerpiçler 2 m yüksekliğindedir. (Botta ve Flandin, 1849-1850: V, s. 31).⁶³ Assur surlarında kaide varlığını işaret eden ipuçları, Assur kentinden de sağlanmaktadır. Kentin kuzeybatısındaki “İç çevirme” (Binnenhaken)⁶⁴ olarak nitelendirilen bölgede kireç taşları ile kaide yükseltilmiş olabilir (Şekil 4.10).

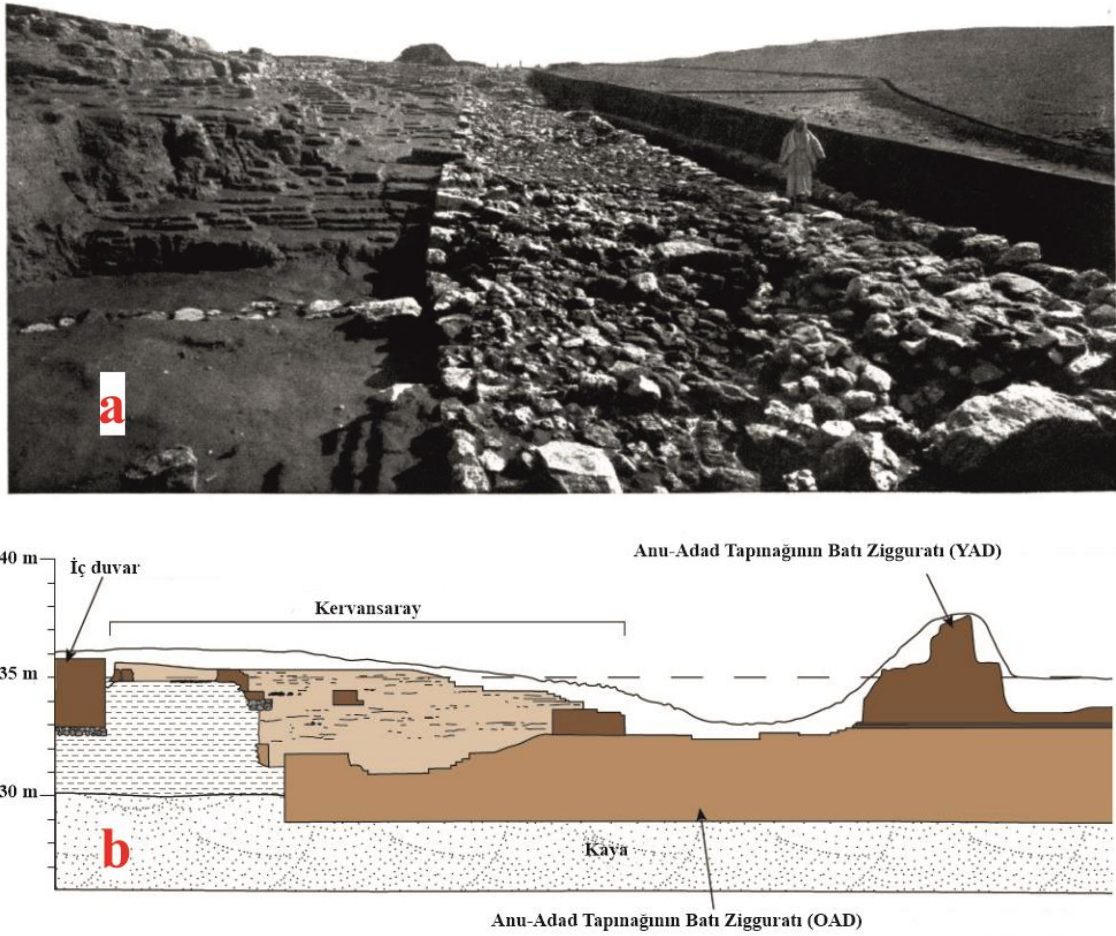
Şekil 4.9: Horsabad kent suru (Botta ve Flandin, 1849-1850: I, Pl. 3 esas alınarak yeniden düzenlenmiştir)

⁶² Orijinal çizimde Fransızca kökenli “subasman (soubassement)” ifadesi kullanılmıştır. Kelimenin anlamı daha çok modern mimarlık ile ilintili olduğu için bu kelimenin yerine, kullanımının daha uygun olduğunu düşünülen “kaide” ifadesine yer verilmiştir.

⁶³ Botta’nın çiziminden anlaşılabileceği üzere; kaidenin yüksekliği ölçülürken sadece toprağın üst seviyesindeki yüksekliğinin hesaba katıldığı anlaşılmaktadır; ancak kaidenin bir bölümünün de toprak altında bulunacağı için toplam kaide yüksekliğinin 1 m üzerinde olması gerekmektedir. Botta’nın sur kaidesi için ifade ettiği “kiklopiyen” teriminin abartılı olduğu düşünülerek yerine daha uygun bir tanımlama olan “işlenmemiş büyük bloklar ve küçük taşlar” tanımlaması kullanılmıştır.

⁶⁴ Binnenhaken ifadesi Walter Andrae (1875-1956)’nın çalışmalarında sıkça kullandığı Assur kentinin kuzeybatısında bulunan Yeni Saray’ın kısmen temel terası üzerinde inşa edilmiş bir savunma yapısıdır. Bu yapı, aynı zamanda kullanım işlevi aynı olan “Außenhaken” yapısının güneydoğusunda yer almaktadır. Yapılar, Assur kentinin kuzeybatısını daha iyi şekilde savunmak amacıyla, kuleler ile donatılarak inşa edilmiştir. “Binnenhaken” ve “Außenhaken” ifadeleri sırasıyla Türkçeye çevrilince iç kanca ve dış kanca” gibi yapının işlevi ile bağdaşmayan ifadeler ortaya çıkmaktadır. Söz konusu iki kelimenin uygun Türkçe karşılıklarını kullanmak amacıyla tarafımızca Außenhaken için “dış çevirme” ve Binnenhaken için “iç çevirme” ifadeleri önerilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Andrae, 1913a, ss. 99-117).

Surların diğer kısmını sur bedeni oluşturmaktadır. Genişlik ve yükseklik⁶⁵ surların savunma gücündeki önemli ölçütlerdir (Yadin, 1963, s. 20). Vitruvius, sur kalınlığını surların üzerinde karşılaşan iki askerin birbirini engellemeden geçebilecek genişliğe sahip olması gerektiğini önermiştir. Surların yapımında kullanılacak malzeme için net bir öneride bulunmaz. Burada coğrafyanın belirleyici olduğunun altını çizmiştir (Vitr. De arch. I.5-1-8). Yeni Assur Dönemi surları, taş ve çok daha yoğun olarak güneşte kurutulan kerpiçten meydana gelmektedir (Nossov, 2008, s. 13; Stronach, 2017, s. 233).

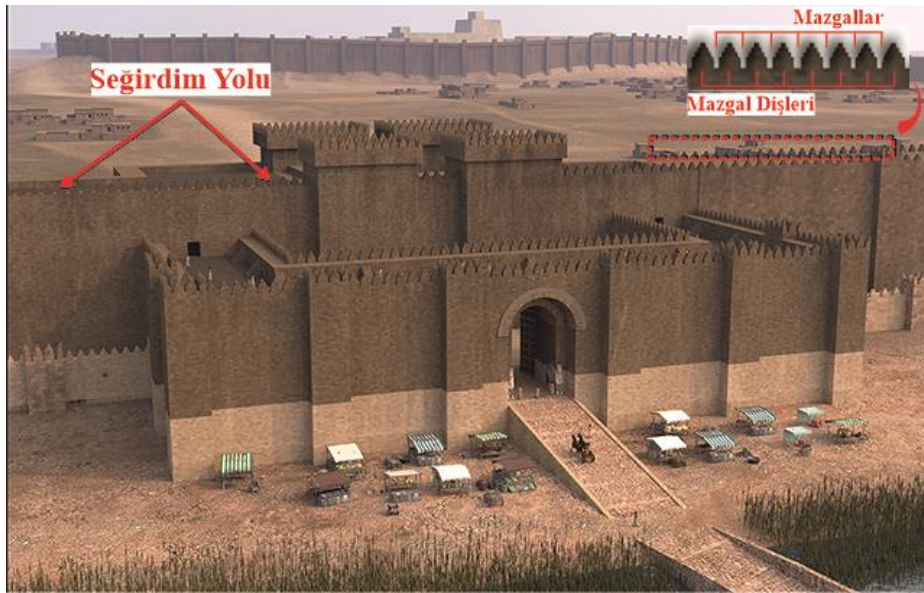
Şekil 4.10: (a) Assur kenti iç çevirme bölgesindeki kaide ipuçları (Andrae, 1913a, Abb. 154); (b) Assur kenti iç çevirmenin de yer aldığı kesit çizimi (Sollee, 2020, Abb. 52)

Assur surlarının üst kısmının nasıl görüldüğü bilgisine, imparatorluk dönemine tarihlenen az sayıdaki arkeolojik unsurlardan sağlanmaktadır. Surların üst bölümü, günümüze ulaşamadığı için Assur'un kentlerinde seğirdim yolunun genişliği, mazgal

⁶⁵ Macqueen, surlarda yüksekliğin savunucuları düşmanın menzili dışında ve üstünde tutması nedeniyle daha fazla avantaj sağladığını savunmaktadır bkz. (Macqueen, 2013, s. 71).

dışlerinin kaç cm ara ile yerleştirildiği ve mazgal dışlerinde taş dışında kullanılan materyallerin pişirilip pişirilmediği gibi soruların cevabı, şu anki araştırmalar ışığında ne yazık ki bilinmemektedir. Ancak arkeolojik kazılar, rölyefler ve diğer buluntular, Assur mazgal dışleri⁶⁶ ve mazgallarının görünümü hakkında kısmen ipucu vermektedir (Şekil 4.11). Bu konuda Assur başkentlerinde ele geçen ve fikir veren tüm eserler gözden geçirilerek Assur mazgal dışleri üç grupta değerlendirilmiştir (Şekil 4.12).

Gruplanan mazgal dışlerinin birinci tipini “üst kısmı sivri mazgal dışleri” oluşturmaktadır (Şekil 4.12a). Bu tipteki mazgal dışlerinin surlar ile beraber tasviri, Ninive kenti güneybatı sarayında (Room XXII, Plate 8) ele geçmiştir (Şekil 4. 6), (Layard, 1853a, s. 231). Bahsi geçen rölyefte, Ninive kentinin her iki surun ve hendeğin sağındaki dış surun mazgal dışleri, üst kısmı sivridir.

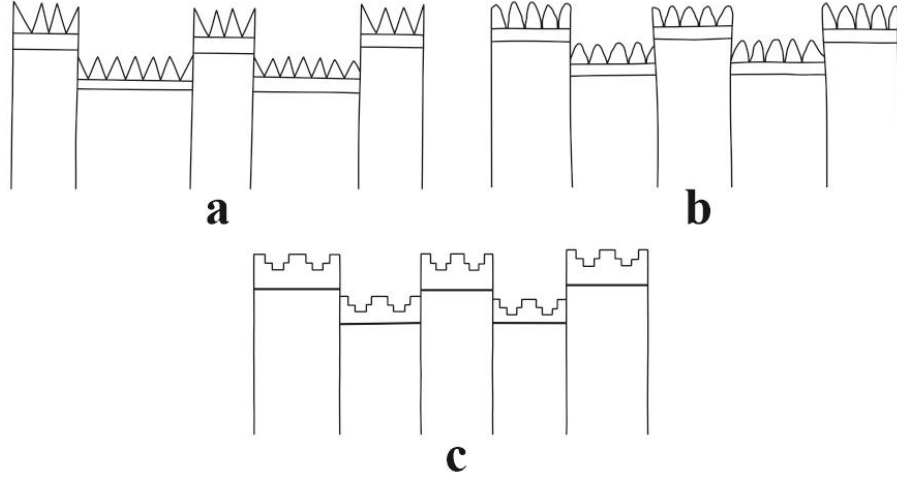

Şekil 4.11: Sur ve Nergal Kapısı rekonstrüksiyon çalışmasında surun üst kısmının gösterilmesi (Salih, 2017, Fig. 17.5 aslına bağlı kalarak eklemeler yapılmıştır)

Tasvirli sanat eserleri içerisinde üst kısmı sivri mazgal dışlerinin kent surlarında kullanımı tek bir örnekte temsil edilirken; tahkimat sistemleri bağlamında örnek sayısı artmaktadır. Askerî kamp rölyeflerinde kampların kule ve duvarlarında yoğun bir şekilde üst kısmı sivri mazgal dışlerine yer verilmiştir (Barnett, 1976, Pl. LXVI; Barnett, Bleibtreu ve Turner, 1998, Pl. 35, Pl. 346-348, Pl. 401-402, Pl. 412, Pl. 504;

⁶⁶ Assur mazgal dışlerinin sınıflandırmasında eserlerin yüksek çözünürlüklü görsellerine ulaşamadığı ve bazı eserlerin sadece çizimleri bulunduğu için çalışmanın ilgili bölümünde çizimler incelenerek stil kritiği yapılmıştır. Orijinal eser ve çizimleri sağlıklı bir şekilde karşılaştırılma imkânı olmadığı için yararlanılan çizimlere güvenmek zorunda kalınarak tarafımızca değerlendirmeler yapılmıştır.

Layard 1853b, Pl. 63, Pl. 77; Layard 1853c, Pl. 18, Pl. 24, Pl. 36, Pl. 50; Martin, 2017, Figure 62.5). Balawat Kapısı tunç bantlarında işlenen askerî kampların, kulelerinde üst kısmı sivri mazgal dişleri görülmektedir (King, 1915, Pl. I, Pl. VI, Pl. XII, Pl. XIX-XX, Pl. XXX, Pl. XXXVI, Pl. XLII, Pl. LI, Pl. LIII, Pl. LX, Pl. LXXI-LXXIII).

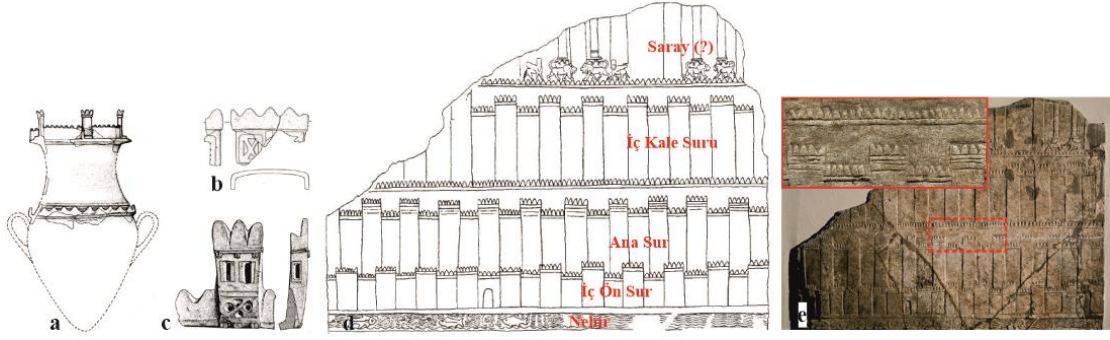
Şekil 4.12: Yeni Assur Dönemi mazgal dişi tiplerinin şematik çizimi

Assur İmparatorluğu sık olarak Assur çekirdek bölgesinden çıkarak düşmanlarının üzerine seferler düzenlemiştir (ARAB II, para. 612-614, ss. 224-227; Curtis ve Tallis, 2015, s. 59; Tucker, 1994, s. 112). Balawat kabartmalarında düşman tahkimat yapılarının mazgal dişlerinde, üst kısmı sivri tipi gözlemlenebilmektedir (King, 1915, Pl. XVI, Pl. XXI, Pl. XXIV-XXVII, Pl. XXX, Pl. XXXII, Pl. XLIV, Pl. XLVII, Pl. XLIX, Pl. L, Pl. LXIII, Pl. LXV-LXVI, Pl. LXV, Pl. LXXIII, Pl. LXXV, Pl. LXXVII). Gerek III. Salmanassar'ın bronz kabartmalarında; gerekse diğer kralların dönemine tarihlenen duvar rölyeflerinde (Barnett 1976, Pl. XVII, Pl. XXI; Botta ve Flandin 1849-50: I, Pl. 55, Pl. 61, Pl. 64, Pl. 68, Pl. 70, Pl. 77; Botta ve Flandin 1849-50: II, Pl. 89-90, Pl. 93, Pl. 145; Layard 1853b, Pl. 13, Pl. 17, Pl. 19-20, Pl. 29, Pl. 33, Pl. 62, Pl. 63, Pl. 66, Pl. 75; Layard 1853c, Pl. 18, Pl. 21, Pl. 39-40, Pl. 42-43) düşman tahkimat sisteminin üst kısmında sivri mazgal dişlerine yer verilmiştir.⁶⁷

Assur surlarının ikinci mazgal tipini “üst kısmı yuvarlatılmış mazgal dişleri” oluşturmaktadır (Şekil 4.12b). Üst kısmı sivri mazgal dişleriyle benzerlik göstermekte; ancak üst kısmı ve yanları daha yumuşak geçişlere sahiptir. Ninive kentinin (?) tasvir

⁶⁷ Sonuç bölümünde, Yeni Assur Dönemi mazgal dişlerinin tipleri daha genel biçimde değerlendirilmiştir.

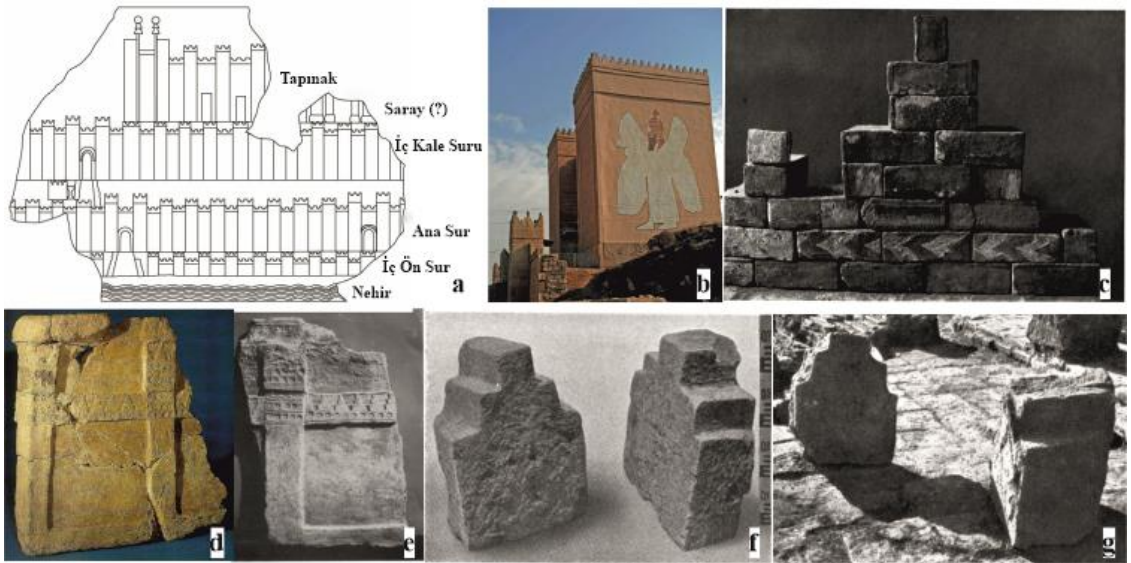
edildiği (Şekil 4.13d-e) rölyefte yer verilen üst kısmı yuvarlatılmış mazgal dişleriyle kısmen benzer örnekler, Hitit merkezlerinde (4.13a-c) ve Mısır betimlemelerinde görülen birçok Suriye ile Filistin (Naumann, 2019, ss. 320-325) kentlerinden de bilinmektedir. Assur örneği, yukarıda adları geçen diğer kentlerin mazgal dişlerinden hem daha uzun hem de keskin hatlara sahip olması nedeniyle ayrılmaktadır. Seeher, Hitit kule modellerinin gerçekten uzak ve orantısız ölçülere sahip olduğunu düşünmektedir. Ölçüler, doğru olarak değerlendirildiğinde 30-40 m gibi yanıltıcı kule yükseklikleri ortaya çıkar (Seeher, 2007, s. 24). Dar ve yüksek olması nedeniyle doğruyu yansıtmayan örneklerden özellikle sur ile tasvir edilen kule modellerin (Şekil 4.13c) mazgal dişlerinin de biraz daha basık olması beklenebilir. Özetle Hitit mazgal dişlerinin Ninive örneğine göre daha basık ve yumuşak geçişlere sahip olduğu söylenebilir.

Şekil 4.13: (a) Kuşaklı’da ele geçen kule model parçasının tamamlanan çizimi (Mielke, 2018, Fig. 6.3b); (b) Hattuşa’da bulunan kule model parçasının çizimi (Mielke, 2018, Fig. 6.3c); (c) Hattuşa’da tespit edilen kule model parçasının çizimi (Mielke, 2018, Fig. 6.3d); (d) Ninive kent surları ve sarayını gösteren rölyefin çizimi (Reade, 1998, Fig. 4); (e) Günümüzde British Museum’da bulunan 124938 numaralı eser (Nadali, 2017, Fig. 32.2)

Ninive kent surları hakkında bilgi kaynağı niteliğindeki rölyeflerde (Şekil 4.6 ve Şekil 4.13d-e), üst kısmı sivri ve üst kısmı yuvarlatılmış mazgal dişleri (Şekil 4.12a-b) görülebilmektedir; ancak üçüncü tipte değerlendireceğimiz mazgal dişi (Şekil 4.12c) konusunda daha somut veriler bulunmaktadır. Yeni Assur Dönemi surlarının üzerindeki mazgal dişlerinin tipolojisini değerlendirmede Ninive kentindeki tüm delilleri göz önünde bulundurmak durumundayız. Burayı betimleyen tasvirli sanat eserlerine göre, sadece Ninive kentinde üç tipte mazgal dişi bulunmaktadır. Bir kent surlarında üç farklı tipte mazgal dişinin görülmesi düşük bir ihtimaldir. Ayrıca Ninive kentinde bir ve ikinci tipte mazgal dişlerinin (Şekil 4.12a-b) olduğuna dair kazılardan destekleyici bir buluntu ele geçmemesi bu tipteki örneklerin varlığına şüphe düşürmektedir. Birinci tipteki keskin köşeli mazgal dişlerinin dez avantajları bulunmaktadır. Yıllık yağış miktarının

düşük olduğu bölgelerde tercih edilebilir; ancak savunmacının saldırganlar karşısındaki pozisyonunda olumsuz sonuçlara sahiptir. Bu tipteki mazgal dişinin arkasına saklanan bir okçunun düşmana etkili atış yapmasının mümkün olmadığı düşünülmektedir. Layard (1853a, s. 231)'a ait, Ninive'nin kent önü ve surlarının işlendiği rölyefin çizimi, günümüze değin birçok Assur uzmanının çalışmasında yer almıştır (Şekil 4.6). Bu durum, araştırmacıların orijinali kurtarılamayan eserin varlığına ve çizimine güvendiklerini göstermektedir. Aynı zamanda çizimdeki üst kısmı sivri mazgal dişlerinin konunun uzmanlar tarafından eleştirilmemesi nedeniyle uzmanların bu tipteki mazgal dişlerinin Ninive'deki varlığı konusuna makul baktığı da anlaşılabilir. Daha önce belirtildiği gibi üst kısmı sivri mazgal dişlerinin Assur surlarıyla kullanımı, tek bir rölyefte görülmesine karşın askerî kamp kabartmalarında bu sayı artmaktadır. Öte taraftan Assur düşmanlarına ait tahkim edilmiş merkezlerin tasvir edildiği kabartmalarda yine yaygın bir şekilde üst kısmı sivri mazgal dişleri görülmektedir. Ancak arkeolojik kazılarda ve yazıtlarda bu tipte mazgal dişlerinin saptanmaması nedeniyle bunların gerçeği ne kadar yansıttığı tartışmalıdır.

Şekil 4.14: (a) Ninive'nin kuzey sarayında bulunan ve Erbil kentinin tasvir edildiği rölyefin çizimi (Sollee, 2020, Abb. 91a); (b) Restore edilmiş Nergal Kapısı ve Ninive surunun görünümü (Lippolis, 2017, Fig. 35.4, fotoğraf, JoAnn S. Makinano ve Wikimedia Commons tarafından çekilmiştir); (c) Sırlı tuğlaların oluşturduğu mazgal dişlerinin kompozisyonu (Andrae, 1913a, Abb. 4); (d) Depolama kabı parçası (ND 11407) üzerinde kademelendirilmiş mazgal dişlerinin görünümü (Curtis ve Reade, 1995, s. 106); (e) Bir başka depolama kabı parçası (ND10931) üzerinde kademelendirilmiş mazgal dişlerinin işlenmesi (Mallowan, 1966:II, s. 462); (f) *muşlalu* Bölgesinde bulunmuş kademelendirilmiş kireç taşı mazgal dişi (Andrae, 1913a, Abb. 136); (g) I. Adad-Nirari rıhtım duvarının civarında (kA4I) bulunan kademelendirilmiş kireç taşı mazgal dişi (Andrae, 1913a, Abb. 266)

Yeni Assur Dönemi mazgal dişlerinin son grubu, kademelendirilmiş (basamaklı) mazgal dişleri ile temsil edilmektedir. Adından da anlaşılacağı üzere en alt sıradan itibaren üst sıralara doğru kademeli yükselen basamakların genişliği azalmaktadır (Şekil 4.14a-b-c). Mazgal dişleri içerisinde en fazla buluntu çeşitliğine sahip tipi, kademelendirilmiş tip oluşturmaktadır. Askerî kampların betimlendiği rölyeflerde kademelendirilmiş tip (Layard 1853b, Pl. 30), üst kısmı sivri mazgal dişlerine göre daha az sayıdadır. Salmanassar'ın Balawat Kapısı tunç bantları üzerindeki askerî kamp tasvirleri içerisinde kademelendirilmiş mazgal dişleri, üst kısmı sivri mazgal dişlerine göre daha az sayıdadır (King, 1915, Pl. XIII, Pl. XVII-XVIII).

Düşman tahkimat sistemlerinin betimlendiği duvar rölyeflerinde ve III. Salmassar'ın Balawat'taki tunç bantlarında hâkim olan mazgal diş tipi, çok belirgin bir şekilde üst kısmı sivri mazgal dişleri oluşturmaktadır; ancak II. Assurnasirpal'in Balawat tasvirlerinde bu durum tam tersine dönmektedir. Buradaki kabartmalarda düşmanın savunma duvarlarında kademelendirilmiş mazgal dişleri görülmektedir (Curtis ve Tallis, 2008, Fig. 10, Fig. 12, Fig. 20, Fig. 22, Fig. 24, Fig. 26, Fig. 28, Fig. 34, Fig. 38, Fig. 58, Fig. 66, Fig. 68, Fig. 70, Fig. 72, Fig. 74, Fig. 76, Fig. 78, Fig. 80, Fig. 82, Fig. 84).

Tariq Madhloum (1933-2007), Muhammed Ali Mustafa (1910-1997) ve Manhal Jabur (? -2003) gibi Irak arkeolojisindeki önemli isimlerinin Ninive'de gerçekleştirdikleri çalışmaların üçüncü ayağını şehir kapıları oluşturmuştur. Çalışmalar ile yedi kapı araştırılmış ve bazı kapılar restore edilmiştir (MacGinnis, 2017, ss. 91-92). Nergal Kapısı'nın restorasyonları yapılırken 1930'larda araştırılan Horsabad kapılarından yararlanılmıştır (Salih, 2017, ss. 94-96). Nergal kapısı ve Ninive surlarının (Şekil 4.14b) restorasyon çalışmaları, Ninive kenti kademelendirilmiş mazgal dişlerinin görünümünü göstermesi açısından ayrıca önemlidir. Madhloum, Nineve'de 1967-1968 yılları arasında gerçekleştirdiği çalışmalarda mazgal dişleri kalıntılarına ulaştıklarını bildirmektedir (Madhloum, 1968, ss. 45-50). Yukarıda bahsedilen çalışmalarda ele geçen mazgal dişleri kalıntıları ışığında, Walter (Şekil 4.14c, 4.14f, 4.14g)'⁶⁸

⁶⁸ Assur kentindeki muşlâlu bölgesinde bulunan kireç taşı kademelendirilmiş mazgal dişleri, bu tiptekilerin detayları hakkında bilgi vermesi yönüyle Assur mazgal dişleri konusuna önemli katkılar sağlamaktadır. Birkaç tane olarak ele geçmesi nedeniyle özellikle ölçü aralığı konusunda bilgi sahibi olabiliyoruz. Diğer taşlarla birlikte kaplama duvarının önünde bulunan kademelendirilmiş mazgal dişlerinin genişlikleri 50-62 cm, kalınlıkları 25-30 cm ve yükseklikleri 70-72 cm aralığındadır (Andrae,

saptamış oldukları, Kalhu'da tespit edilen depolama kabı parçaları (Şekil 4.14d-e)⁶⁹, diğer tüm somut delillerin değerlendirmeleri ve Assur mazgal dişleri için genel olarak kabul görülen kademelendirilmiş mazgal dişleri fikrinin, Ninive'deki mazgal dişlerinin restorasyon çalışılmalarında etkili olduğu düşünülmektedir.

Kireç taşından inşa edilen Ninive'nin dıştaki suru, bazı yerlerde kısmi olarak korunmuştur. Ninive kenti yıkıldıktan sonra özellikle dıştaki surun taşları, birçok yapıda devşirme yapı elemanı olarak kullanıldığı için mazgal dişleriyle ilgili ipucu verecek taşları yerinde saptamak oldukça zordur. Ninive kenti yıkıldıktan sonra yerinde kalma ihtimali bulunan mazgal dişleri de MS 6. yüzyılda Musul'un⁷⁰ inşasında bir yere atılmıştır (Stronach, 2017, ss. 233-234). Yukarıda değinildiği gibi Ninive kenti dıştaki surunun, kireç taşı mazgal dişleri tespit edilmiştir; ancak ana sur mazgal dişlerinin nasıl görüldüğünü destekleyecek arkeolojik bir kanıt ele geçmemiştir. Ninive kentinin konumu nedeniyle⁷¹ güneşte kurutulmuş kerpiçlerin kademelendirilmiş mazgal dişleri için dez avantaj yaratacağı düşünülmektedir. Bu tipteki mazgal dişleri güneşte kurutulmuş kerpiçlerle inşa edilirse kerpiç blokları aşınacak ve kerpiç derzlerini bağlayan harç hızlı bir şekilde açılacaktır. Bu nedenlerle Ninive kenti ve diğer Assur kentlerinde de muhtemel mazgal dişlerinin inşasında pişmiş tuğla kullanılmış olabileceği önerilebilir. Assur başkentleri içerisinde en az yağış alan Assur kentinin mazgal dişleri için Andrae (1913a, Abb. 4), sırlı tuğlalardan yapılmış mazgal dişlerini savunmaktadır. Bu nedenle daha fazla yağışın görüldüğü kuzeydeki başkentlerde de benzer boyutlara sahip pişmiş tuğla yapımı mazgal dişlerinin olduğu düşünülmektedir. 2019 yılında Tell Nebi Yunus'taki *ekal māšarti*'de gerçekleştirilen çalışmalarda dekoratif amaçlı kullanılan sırlı tuğladan yapılmış mazgal dişleri tespit edilmiştir (Miglus ve Stępnowski, 2020, s. 155). Her ne kadar süsleme ögesi olarak kullanılmış

1913a, ss. 90-91). Kazı araştırmalarında tespit edilen bir diğer kademelendirilmiş mazgal dişleri (Andrae, 1913a, Abb. 266), Assur kentinin doğu cephesinde yer alan I. Adad-Nirari rıhtım duvarının hemen yakınındadır (KA4I). muşlâlu Bölgesinde ve Horsabad kentinde de saray terası yakınlarında saptanan kademelendirilmiş mazgal dişleri tespit edilmiştir (Loud ve Altman, 1938, Pl. 8C).

⁶⁹ Mallowan, Nimrud kazılarında, kent duvarının betimlendiği üç adet (ND10931, ND 11406 ve ND 11407) depolama kap parçalarının ele geçtiğini ifade etmektedir (Mallowan, 1966:II, ss. 462-463).

⁷⁰ Musul kentinin tarihine kısa bir bakış, kentleşmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (al-Aswad, 2017, ss. 260-262). Kent suru, kuleler ve mazgal dişlerinin görünümü hakkında bilgi veren depolama kap parçalarının hangi yerleşmeyi simgeledikleri bilinmemektedir. Kap parçaları (ND 11407 ve ND10931) üzerinde, üç kademe halinde yükselen mazgal dişleri işlenmiştir. Sur ve kulelerin üzerindeki kademelendirilmiş mazgal dişleri ve rozet kabartmaları baskı tekniği kullanılarak yapılmıştır. Çalışmamızda iki şekline ulaşabildiğimiz ND 11407 ve ND10931 numaralı eserler, stil olarak birbirine oldukça benzemektedir. Ayrıca ND1093 numaralı eserin kule bölümünün üst kısmı aşınmaya uğramıştır. Daha fazla bilgi için ayrıca bkz. (Curtis ve Reade, 1995, s. 106; Oates, 1962, ss. 8-9, Plate Vc).

⁷¹ Çalışmanın 2. bölümünde Ninive kenti anlatılmıştır. Ayrıntılı bilgi için ilgili bölüme bkz.

olsa da mazgal dişi kullanımını gösteren somut örnekler olduğu için kademelendirilmiş tipteki mazgal dişlerinin hâkim mazgal dişi tip olabileceği konusunda destekleyicidir.

Assur'un savunma mimarisi haricinde birçok yerde kademelendirilmiş mazgal dişleri karşımıza çıkmaktadır. Duvar boyalarında (Layard, 1853b, Pl. 86-87), fildişi plaklarda, Jerwan'daki su kemerinde (beş basamaklı, genişlik 60 cm, yükseklik 55 cm, kalınlık 30 cm), dini yapılarda⁷² (Micale, 2019, Fig. 1-3, Fig. 6-7) ve birçok rölyefte bu tip görülmektedir. Ağaçlarla kaplı tepe ve aslanları öldüren kralın sahnesinde (Place, 1867-70: III, Pl. 51.3.), tepe üstündeki stelde ve tepenin solunda bulunan yapının üst bölümünde (Botta ve Flandin, 1849-50: II, Pl. 114.), su kemeri ve kral stelinin de yer aldığı sahnede; bahçeli bir tepe üzerinde bulunan sütunlu yapının ve aynı sahnedeki stelin üst bölümünde kademelendirilmiş tip tasvir edilmiştir (Reade, 1998, Fig. 5).⁷³ Ziggurat, tapınak, saray yapılarında mimari olarak, fildişi ve çeşitli plakalarda, mühürlerde, duvarlarda (dekoratif), bazı rölyeflerde, su yapılarında ve sur gibi çeşitli alanlarda geniş bir yelpazede kendisine yer bulan kademelendirilmiş mazgal dişlerinin kullanım amacının aynı olması beklenemez. Ancak mazgal dişlerinin simgesel veya estetik anlamındaki kullanımı da kademelendirilmiş mazgal dişlerinin var olduğu yönünde ikna edici kanıtlar olarak değerlendirilebilir.

Assur Çekirdek Bölgesi'ndeki yerleşmelerin etrafını çevreleyen surlar, yekpare duvarlardan oluşmaktadır. Bu nedenle Assur surlarının masif bir yapıya sahip olduğu söylenebilir. Assur surlarının yaygın inşaat malzemesi kerpiç iken, taş kullanımı da başvurulmuş bir materyaldir. Assur'un ana veya dış ve iç surları kerpiç malzemeden meydana gelirken; "ön tahkimatlar (Zwingermauer)"⁷⁴ grubunda değerlendirilen daha

⁷² Kademelendirilmiş mazgal dişleri, Nimrud Zigguratı'nın yakınındaki döküntüde (Layard, 1853a, s. 125) ve Horsabad Zigguratı'nın parapet rampasında birkaç örnek tespit edilmiştir (Place 1867-1870: III, pl. 36).

⁷³ İlgili rölyef hakkında daha fazla bilgi için bkz. (Dalley, 2017, ss. 188-190).

⁷⁴ Zwinger terimi zorlamak fiilinden gelmektedir. Ortaçağ surlarından gelen terim, düşmanı iki suru arasında zor durumda bırakan ve zorlayan bir savunma sistemidir. Zwinger, bazı zamanlarda kalelerde de kullanılmıştır. Zwingermauer terimi Türkçeye çift duvarlı bir tahkimatın dış duvarı veya bir kalenin etrafındaki surun dış duvarı olarak tercüme edilebilir; ancak tez çalışmasında Assur savunma duvarlarına uyarlayarak tercüme edilmesi gerektiği düşünülmektedir. Zwingermauer, Yeni Assur Dönemi mimarisinde bazen hendeklerle ana sur arasında veya ana sur önünde, ana surla bağlantılı, yarı bağlantılı veya tamamen bağımsız bir mimari unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Bahsedilen mimari unsur, ana suru tamamlayan bir ek savunma duvarı olarak anlamak mecburiyetindeyiz. Assur tahkimatları bağlamında Niederwall (iç ön sur), Nordwestliche Vormauer (kuzeybatı dış ön sur) duvarları, Zwingermauer grubunda değerlendirilmiştir. Assur kentinin kuzeyindeki muşlulu Bölgesi'nde Vormauer ve Verkleidungsmauer; Zwingermauer gibi benzer bir işleve sahip olabilir; ancak Nördliche Vormauer (kuzey dış ön sur) ve Verkleidungsmauer (kaplama duvar) daha çok güneyinde bulunan yapılar için

alçak ve dıştaki duvarlarda taş kullanımı çok daha yoğundur. Diğer uygarlıklarda olduğu gibi, Assur surları üzerinde de kule, burç ve anıtsal kapılar yer almaktadır.

Assur başkentlerini çevreleyen surlar, hem birbirleriyle hem de hendekler ile ilişkileri bakımından farklılık göstermektedir. En ön safta kuzeybatıdaki “dış ön sur (Vormauer)” ve bunun arkasında “iç ön sur (Niederwall)”⁷⁵ bulunmaktadır. Düşman birliklerini karşılayan ilk savunma duvarlarıdır. İç ön sur, iç hendek duvarından sonra gelmektedir. Düşman saldırılarına müdahale etmek ve savaşın gidişatını gözlemlemek amacıyla iç ön sur daha kısa inşa edilmiştir.

4.2.1. Assur

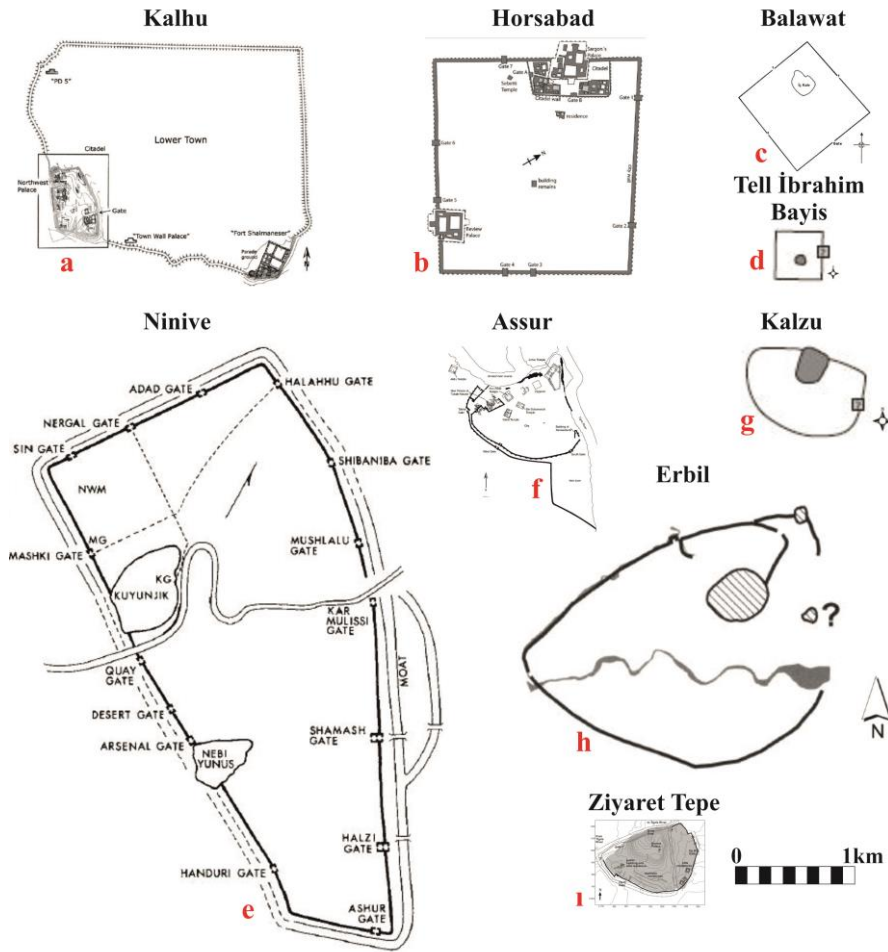
Assurluların kutsal başkenti Assur, başkentin kuzeye taşınmasından sonra siyasi olarak etkinliğini kaybetse de ideolojik olarak üstünlüğü elinde tutmaya devam etmiş (Postgate, 2011, ss. 93-94) ve Yeni Assur Dönemi’nde tahkimatlar bağlamında da yatırımların yapıldığı bir kent olmuştur. Kentin tahkimatları, imparatorluğun son yıllarında bile işlevselliğini korumayı sürdürmüştür (Sollee, 2014, ss. 135-136).⁷⁶ Assur

istinat duvarı işlevi veya koruma sağlamaktadır. Assur surları için ana sur, iç sur, dış sur, iç ön sur ve dış ön sur ifadeleri kullanılmıştır. Zwingermauer’in; diğer terimlerinin, Türkçe çevirileri ile anlam karmaşası oluşturmaması ve kolayca ayırt edilebilmesi için Zwingermauer, Assur mimarisi’ne uyarlanarak “ön tahkimat” olarak Türkçeye çevrilmiştir. Assur İmparatorluğunun Zwingermauer duvarları konusunda kapsamlı bilgi için bkz. (Sollee, 2020, ss. 153-157).

⁷⁵ Niederwall terimi, Assur ve Ninive kentlerinde yapılan kazı çalışmalarıyla ortaya çıkarılan, ana sur veya dış surların önünde yer alan alçak savunma duvarıdır. Farklı kentlerde varlığı bilinen bu duvarın ortak özellikleri arasında bahsedilen duvarların önünde yer alması, daha alçak olması, duvarın dış yüzündeki taşların düzgün ve özenli seçilmiş taşlardan oluşması, duvarlarında seğirdim yolunun bulunması, hendek ve ana duvarın arasında yer alması, gibi özellikler sıralanabilir. İç ön surun kazılarda sadece “bağlı (Verbundener Niederwall)” ve “yarı bağlı (Freistehender Niederwall)” tipi tespit edilmiştir. Bunlardan birinci tipi ana duvarla bağlantılı onun bir parçası olan Verbundener Niederwall’dır. Assur ve Ninive kentlerinin duvarlarını bu gruba dâhil edebiliriz. Ninive kentinde görülen bu duvar, ana duvar ile doğrudan ilişkili ve bağlı bir duvar olarak düşünülmektedir. İkinci tipteki yarı bağlı iç ön sur (Freistehender Niederwal), dış surla bağlantılıdır; ancak Ninive ve Assur kentindeki Verbundener Niederwall gibi değil, daha zayıf bir bağlantısı bulunmaktadır. Söz konusu yarı bağlı iç ön sur, kapı gibi geçişler ile ana duvara birkaç noktada bağlı olabilir. Niederwall, bir bariyer duvarı ve saldırganlara, müdahalenin yapıldığı öndeki duvardır. Bu nedenle “Niederwall” teriminin Türkçe karşılığı olarak “iç ön sur”un uygun bir ifade olduğu düşünülmektedir. Niederwall ile benzer özelliklere sahip “Vormauer” ifadesi tez çalışmada “dış ön sur” olarak çevrilmiştir. Assur savunma duvarları içerisinde hem iç ön sur ile olan benzerliği hem de en dışta yer alan duvar olması sebebiyle bu şekilde adlandırılmıştır. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için (Sollee, 2014, ss. 137-143; Sollee, 2020, ss. 25-26, 48-53, 109-110). Assurluların iç ön suru ile benzer mantık ve işlevde inşa edilmiş duvar, Hattuşa’daki Yukarı Kent’te gözlemlenmektedir. Yerkapı Rampası üzerinde yer alan söz konusu duvar, ana duvardan 8 m uzaklıkta ve 1.10 m kalınlığında inşa edilmiştir (Mielke, 2018, ss. 70-71); ancak Assur kentlerinde yer alan iç ön sur, Hattuşa’daki ana surun önündeki surdan daha geniş ölçülerde inşa edilmesi, ana surla hendek arasında yer alması ve bazen yarı eliptik burçlara sahip olması ve benzeri gibi bazı hususlar ile ayrılmaktadır.

⁷⁶ Assur kenti, savunma mimarisinin çeşitliliği ve karmaşıklığı bakımından, diğer Assur kentleri ile karşılaştırılınca ilk sırada yer almaktadır. Kuruluş döneminden ve imparatorluğun sonuna dek odak

kentinin, tahkimatlı Yeni Assur Dönemi yerleşimler içerisinde (Şekil 4.15) coğrafyadan en iyi düzeyde faydalanarak tahkim edilmiş bir kent olduğu söylenebilir. Doğal korumanın sağladığı doğu ve kuzey bölgelerinde savunma mimarisine daha az başvurulmuşken özellikle batı ve güney bölgeleri itina ile güçlendirilmiştir (Şekil 4.16). Kentin geometrik bir plan göstermeyen planı incelendiğinde, tamamlayıcı bir faktör olarak doğal savunma sağlayan topoğrafya ve tahkimat sisteminin birleşerek kentin savunma gücünü artırdığı gözlemlenebilmektedir.

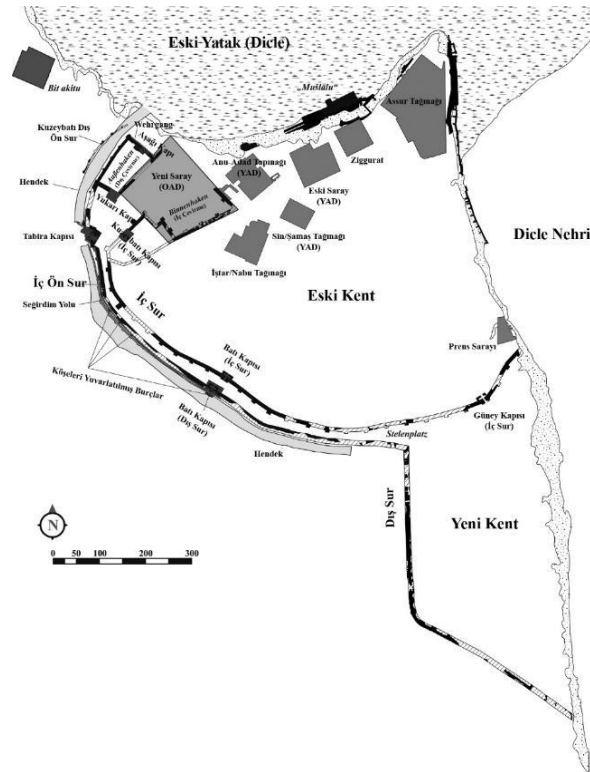
Şekil 4.15: (a) Kalhu kent planı (Harmanşah, 2013, Fig. 36; (b) Horsabad kent planı (Otto, 2015, Fig. 23.3); (c) Balawat sur planı (Oates, 1974, Pl. XXIV); (d) Tell İbrahim Bayis sur planı (Sollee, 2020, Abb. 150); (e) Ninive kent planı (Stronach, 2017, Fig. 48.1); (f) Assur kent planı (Novák, 2017, Fig. 24.2); (g) Kalzu kent planı (Sollee, 2020, Abb. 150); (h) Erbil kent planı (Nováček, Amin ve Melčák, 2013, Fig. 22.8); (i) Ziyaret Tepe kent planı (Matney vd, 2020, Fig. 21)

noktası halindeki kentte, savunma mimarisinin karmaşık olması olağan bir durumdur; ancak özellikle savunma çeşitliliğinin bu kadar fazla olmasının altında Tanrı Assur'un kenti olmasının yattığı düşünülmektedir. Assur'un var olma sebebi ve birçok şeyin üstüne kurgulandığı Tanrı Assur, fiziksel olarak güçlü gösterilmeliydi. Tanrı Assur'un kenti, öyle bir şekilde inşa edilmeliydi ki ele geçirilmesi imkânsız bir hal almalıydı. Ele geçirme ihtimalini en aza indirmek için çok sayıda savunma mimarisinin inşasında çözüm aranmıştır. Bu bağlamda Tanrı Assur'un, kutsal kentinin savunma mimarisinde etkili ideolojik bir faktör olduğu, önemli bir ihtimal olarak değerlendirilmelidir.

4.2.1.1. Assur Kentinin Batı ve Güney Bölgesi

4.2.1.1.1. Dış sur

Yeni Assur Dönemi krallarından önce Assur kentinin tahkimat çalışmalarına I. Şamsi-Adad (MÖ 1808-1776)'dan önce başlanmıştır. I. Şamsi-Adad ve oğlu Işme-Dagan (MÖ 1775-?) hem kendi dönemleri hem de sonraki dönemlere ait kayıtlarda onları, kent surlarının kurucuları olarak bildiren belgeler bulunmamaktadır. Surlar konusunda bilgi sahibi olduğumuz Kikkiya döneminde Eski Kent'in etrafı çevrelenmişken,⁷⁷ III. Puzur-Assur zamanında yeni kentin etrafı da, surlar ile koruma altına alınmıştır. Kikkiya, III. Puzur-Assur ve I. Tukulti-Ninurta (MÖ 1244-1208) savunma sistemlerinin inşasını başlatan isimler olurken, diğer birçok Orta Assur kralları da tamirat çalışmalarını gerçekleştirmiştir. Yeni Assur Dönemi'ne geldiğimizde ise büyük kapsamlı çalışmaların başrolünde III. Salmanassar bulunmuştur (Miglus, 2010, ss. 233-237, 240-241). İsmi geçen kralın Assur kentinde yaptığı tadilatların ayrıntıları, koruyucu tanrının (Kidudu) tasvir edildiği oturan bazalt heykelin, üzerindeki yazıttan anlaşılmaktadır (Reade, 1986, ss. 299-300).

Şekil 4.16: Assur kentinin planı (Sollee, 2014, Abb. 1)

⁷⁷ Assur kentinin 2. binyıl tahkimatları hakkında daha fazla bilgi için bkz. (Halama, 2011b, ss. 35-38).

Assur kentinin dış suru, kentin kuzeybatısında bulunan ve Yeni Saray (Neuer Palast)’ın terasından başlamaktadır (Sollee, 2014, s. 137). Eski kentin (kent merkezi) batı bölgesini tamamen kuşatan dış sur (Außenwall), dış bükey bir hat yaparak, “Stelenplatz”ın⁷⁸ güneydoğusunda “Yeni kent (Neustadt) ”i çevrelemek amacı ile güneye doğru keskin bir hat alarak kıvrılmaktadır (Şekil 4.16), (Sollee, 2020, s. 20). Dış sur’un III. Salmanassar’a atfedilmesinde temel dayanak, burada saptanan yazıtlı buluntulardır (Sollee, 2014, s. 137). Şiddetli erozyonun meydana getirdiği tahribat nedeniyle Dış sur, yalnızca parçalar halinde saptanmıştır (Sollee, 2020, s. 20).

Dış surda genel bir yenileme çalışmalarından ziyade, III. Salmanassar’dan sonra kısmi onarımların yapıldığı bilinmektedir. Kraliyet mektuplarında Nabû-şumu-ka” isimli yönetici, dönemin kralı Esarhaddon’a meydana gelen deprem (Elulun 21’i)⁷⁹ bilgisini vermektedir. Mektuptan, deprem sonucunda surların bazı kısımlarının hasar gördüğünü (30.5 kübit) ve hasarlı bölümlerin onarımdan geçirildiği öğrenilmektedir (SAA 16 100: 1-19, s. 93; SAA 16 100: r5-r17, s. 93). Dış çevirmede de III. Salmanassar sonrasında bazı değişimlere gidilmiştir. Çevirmenin kuzeydoğu ve kuzeybatı ayakları, 2.50m kadar daraltılmış, ayrıca daha sonra aynı ayakların iç kısmına 3 m kalınlığında iç takviye eklenmiştir. Assurbanipal döneminde dış çevirmenin muhtelif bir duvarında onarımlar yapılmış olabilir. Dış çevirmenin kuzey köşesi duvarında Sanherib dönemi tuğlaları kullanılarak tamirat çalışmasının yapıldığı söz konusudur. MÖ 8. yüzyılın sonlarında dış çevirmenin iç duvarları terk edilmesi muhtemel görülmektedir. Özellikle yukarı kapının kuzeydoğusunun yakınında bazı yapıların kalıntıları kapının, Yeni Assur Dönemi’nde terk edildiğini işaret etmektedir. Adı geçen dış çevirmenin işlevini yitirmesi sonucunda kentin kuzeybatısında bir savunma açığı oluştuğunun farkına varılarak, çevirmenin dışındaki dış duvara takviyeler yapılmıştır (Sollee, 2020, ss. 49-50).

⁷⁸ Stelenplatz, dış surun Yeni Kent’i çevrelemek amacı ile güneye doğru düz bir hat çizdiği noktanın kuzeyiyle, kabaca bu noktanın kuzeyinde bulunan iç surun güneyi arasında kalan, alan olarak tanımlanabilir. Söz konusu yerde çok sayıda Assur kral ve yöneticilerine ait steller yer almaktadır (Andrae, 1913b, ss. 1-4).

⁷⁹ Elul ayı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Filorioti, 2012, ss. 360-368, 376).

Tablo 4.2: Yeni Assur Dönemi başkentlerinin sur ölçüleri

Duvarın Yer Aldığı Başkent	Genişlik (m)
Assur dış suru	6-8
Assur iç suru	7-7.20
Kalhu ana suru	12 (?)
Horsabad ana suru	14
Ninive ana suru	15

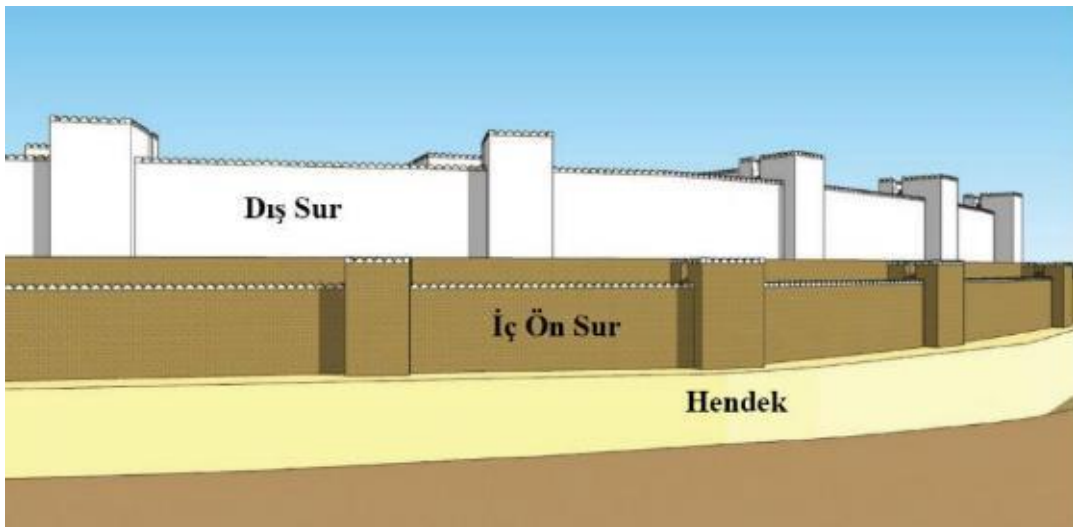
4.2.1.1.2. Dış Çevirme

Dicle Nehri eski yatağının güneybatısında, Yeni Saray'ın kuzeybatısında, Tabira Kapısı'nın kuzeyinde yer alan hendeğin doğusundaki ve Tabira Kapısı'nın (Tabīra-Tor) kuzeyindeki; "Außenhaken (dış çevirme)" olarak adlandırılan yeri, çevrelemek için dış sur bölünmüştür (Şekil 4.17), (Sollee, 2020, s. 20). Kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanan 74x122 m boyutlarındaki yapının bazı kısımları kerpiç alt yapıdan ziyade ana kaya üzerinde yükselmektedir. Genişliği öğrenilemeyen Außenhaken üzerinde yer alan kuleler, 2 m çıkıntıya sahiptir. Andrae, kule genişliklerinin 6 m'nin altında olmayacağını ve bu ölçünün de çok üstünde olmadığını belirtmektedir. III. Salmanassar'ın yararlandığı Yeni Saray'ın teras yüksekliği, kralın zamanında bile hatırı sayılır ölçülere sahipti. Kuleler ile güçlendirilen dış çevirmenin duvarları, 6.40 m genişliğine sahiptir (Andrae, 1913a, ss. 110-112). Dış çevirmenin güneydoğu ve güneybatı duvar genişlikleri sırası ile 5.50-5.70 m ve 7 m ölçülerindedir (Tablo 4.3)⁸⁰, (Sollee, 2020, s. 155).

Dış çevirmenin güneydoğu ayağı inşa edilirken Yeni Saray kerpiç terasının yükseltisinden yararlanmıştır. Adı geçen dış çevirmenin güneydoğu ayağı civarında sona eren Yeni Saray'ın güneybatı hattı, hendek veya dış sura en yakın olduğu mesafede yer almaktadır. Dış çevirme yapısının eklenmesi ile Assur kentinin kuzeybatısındaki surların gücü artmıştır (Sollee, 2020, s. 20). Dış çevirme üzerindeki kapılar, kentin iki duvar üzerinde yer alan yedi kapısından ikisini oluşturmaktadır (Halama, 2011a, ss. 256-257).

⁸⁰ Tablo, Sollee (2020, Abb. 148)'nin çalışmaları referans alınarak hazırlanmıştır.

yüzyılın başlarında konutlar mevcuttu. Bu da dış çevirme iç duvarının yerleşim alanı için bir sınır olarak tasarlandığını mümkün kılmaktadır. Dış çevirmenin güneybatıdaki ayak uzantısının dış duvara karşılık gelmesi, kuzeyi sınırlayan duvardan daha geniş ölçülere sahip olduğunu göstermektedir. Eğimin etkisi ve güney duvarın daha geniş oluşu Yukarı Kapı'nın daha büyük ve karmaşık inşa edilmiş olabileceğini işaret edebilir. Dış çevirme yapısını çevreleyen duvarın güneybatı köşesi, dış sur ile birleşmektedir. Buradan Tabira Kapısı yönüne devam eden duvarda tahribat gözlemlenmektedir (Sollee, 2020, ss. 20-22). Tabira Kapısı'nın kuzeyinde ve kapının rampasına paralel uzanan ve de güneydoğu yönünde bükülmüş duvarın, 24 m uzunluğunda bir bölümü bulunmaktadır (Halama, 2011a, s. 257). Söz konusu Tabira Kapısı'nın güneyinde devam eden ve dış bükey görünüm kazanan dış suru, yer yer iyi korunmuştur. Sadece temel bölümü ortaya çıkarılan duvar ile kent hendeği aynı seyirde devam etmekte ve dış surla hendek arasında ön sur yer almaktadır (Şekil 4.18), (Sollee, 2020, s. 22). Stellerin bulunduğu alanda iç ve dış sur arasındaki mesafe yaklaşık 20 m'dir. Dış surun daha iyi korunan yerlerdeki duvar kalınlığı, 6 m olarak belirlenmiştir (Sollee, 2020, s. 22). III. Salmanassar dönemine ait yıllıklarda Assur kentinin dış sur kalınlığı konusunda bilgiler mevcuttur. Yıllığa göre surun genişliği 20 kerpice denktir (RIMA 3 A.0.102.11: ii 2b-4, s. 58). Yıllıktaki 20 kerpiç genişliği de, sur orijinal genişliğinin 8 m olduğu anlamına gelmektedir (Tablo 4.2), (Sollee, 2020, s. 22). Dış sur kalıntılarının genişlik ölçüleri kentin her yerinde aynı değildir. Kentin güneyinde bu ölçü 6-6.50 m aralığındadır (Tablo 4.2), (Sollee, 2020, s. 155).

Şekil 4.18: Assur kentinde birbiriyle aynı seyirde ilerleyen hendek, iç ön sur ve dış surun Google SketchUp programı kullanılarak yapılan üç boyutlu rekonstrüksiyonu (Sollee, 2014, Abb. 6)

Dış sur, Stelenplatz'dan, Yeni Kenti çevrelemek için doğu ve güneydoğuya yönelmeden önce doğrudan güneye inmektedir. Duvarın mevcut korunan temel üzerindeki genişliği, 6-6,50 m aralığındadır. Bu ölçüler, hafirlerin etkisi ile oluştuğundan gerçek ölçüsünden daha fazla olduğu düşünülmektedir (Sollee, 2020, s. 23). III. Salmanassar'ın yıllıklarında söz konusu bölgedeki dış sura değinilmektedir. Adı geçen kralın kayıtlarında duvarı, daha önce inşa eden krallarının isimleri anıldıktan sonra, eskisinden daha kudretli bir görkeme kavuşturarak yeniden inşa edildiğini belirtmektedir. Kralın yıllığında, duvar genişliğinin 13 kerpiç olduğu bilgisi geçmektedir. Büyük tuğla kalıbı (standart) ifadesi, kayıta geçmektedir (RIMA 3 A.0.102.10: iv 40b-55, ss. 55-56). Buradan tuğla kalıbının ölçüleri için olasılıklar değerlendirildiğinde sur genişliğinin 4,81 m (37x37 cm) veya 5,20 m (40x40 cm) ölçülerine sahip olduğu sonucuna varılabilir (Sollee, 2020, s. 23).

4.2.1.1.3. İç Ön Sur

Assur kentinde iç ön surların, yarı bağlı (Freistehender Niederwall) ve bağlı (Verbundener Niederwall) tipleri bulunmaktadır. Daha önce değinildiği gibi yarı bağlı iç ön sur, ana duvara yarı bağlıydı. Ana duvarın birkaç metre önünde yer alan yarı bağlı iç ön sur, Tabira ve Batı Kapısı boyunca dış sura hendek arasında uzanmaktadır (Şekil 4.18-4.19). Yarı bağlı iç ön sur, 3-4 m kalınlığına sahipti (Tablo 4.4) ve kulelerle güçlendirilmişti. Andrae, Yarı bağlı iç ön surun tamamlanmadığını savunmaktadır (Andrae, 1913a, s. 128).

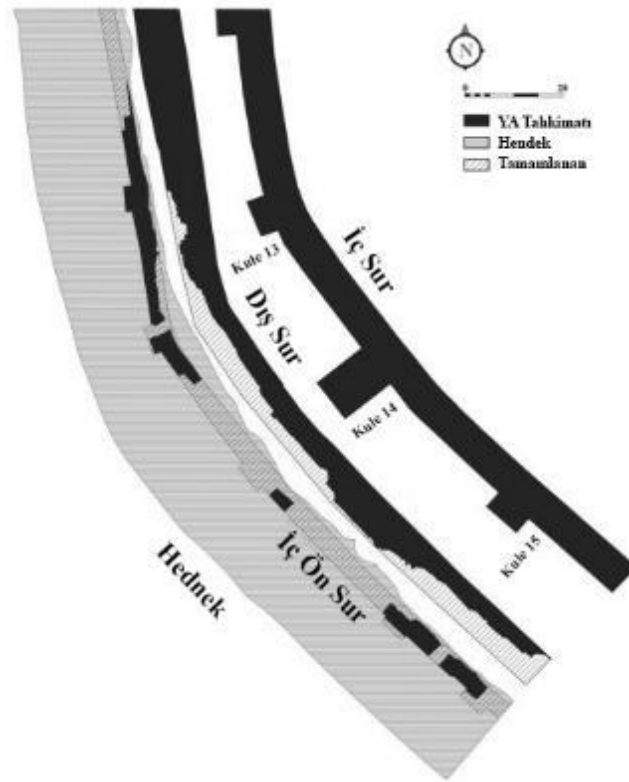
Tablo 4.4: Yeni Assur Dönemi başkentlerinin ön tahkimat grubundaki ve diğer duvarların ölçüleri

Açıklama	Genişlik (m)
Yarı bağlı iç ön sur (Assur)	3-4
Bağlı iç ön sur (Assur)	2.90
Horsabad iç ön suru	5-10 (?)
Ninive iç ön suru	11-14
Kaplama duvarı (Assur)	2.90-3.30
Kuzeybatı dış ön sur (Assur)	2
Kuzey dış ön sur (Assur)	3

Ana duvara bağlı iç ön surun duvar kalıntılarına, dış çevirmenin kuzeybatısında, Tabira ve Batı Kapısı arasında ulaşılmıştır (Sollee, 2020, s. 25). Kule 13, 14 ve 15'in dış sura karşılık gelen sınırında, bağlı iç ön sur bulunmaktadır. Buradaki bağlı iç ön sur; yarı bağlı iç ön sur ve dış sur arasında bulunmaktadır (Şekil 4.16). Kentin güney

duvarındaki iç ön sur, belgelenmemişse de duvarın konumu göz önünde bulundurulduğunda iç ön sur varlığı, ihtimal dâhilindedir (Sollee, 2020, s. 25).

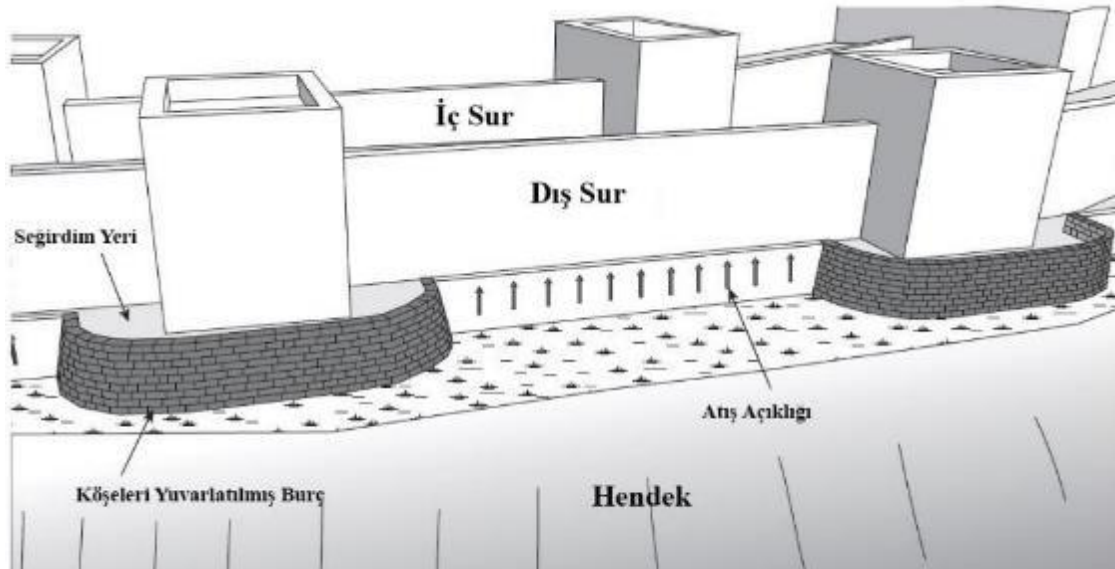
MÖ 8 ve 7. yy'ın sonlarında dış surun seyrinde bir değişiklik gözlenmemekte ancak surun dışına seğirdim yolu, köşeleri yuvarlatılmış burçlar ve atış açıklığı gibi eklemeler yapılmıştır (Sollee, 2014, ss. 137). Bağlı iç ön sur (Şekil 4.20), kendisinin dışındaki yarı bağlı iç ön sur (Şekil 4.18-4.19) ile aynı amaca hizmet ederek düşmanı ateş altına almıştır (Sollee, 2020, s. 52). Buradaki “wehrgang” sadece seğirdim yeri/yolu işlevinin dışında bağlı iç ön sur ile bütünleşen bir eleman durumundadır (Andrae, 1913a, ss. 50-52). Bağlı iç ön surun seğirdim yeri, Assur standartlarından farklı bir yapıya sahiptir. Diğer Assur başkentlerinde görülen seğirdim yerleri, düz bir hatta sahipken burada yarı eliptik bir yola dönüşmektedir (Şekil 4.20).

Şekil 4.19: Tabira ve Batı Kapısı arasındaki yarı bağlı iç ön sur (Sollee, 2014, Abb. 2)

İç ön sur (Şekil 4.21a)'un üzerindeki savunmacıların seğirdim yeri genişliği, 2,85 m genişliğe sahiptir. Yaklaşık 0,85 m'lik mazgal bölümünün genişliği çıkartıldığında, savunmacılar için 2 m'lik hareket alanı kalmaktadır (Şekil, 4.21b), (Andrae, 1913a, s. 115). Dıştan ok görünümüne sahip açıklıklar, içeriye doğru daralmaktadır. Bu görünüm sayesinde aşağıdaki düşmanın, savunmacıyı hedefe alma

ihtimali minimuma düşürülmektedir. Atış açıklığının eğimi, duvarın dip kısmındaki kör nokta için önemli çözüm ortaya koymuştur. Her biri 1,40-1,60 m aralıklarla yerleştirilen atış açıklıkları, 1,05-1,35 m yüksekliğindedir (Andrae, 1913a, ss. 115-116).

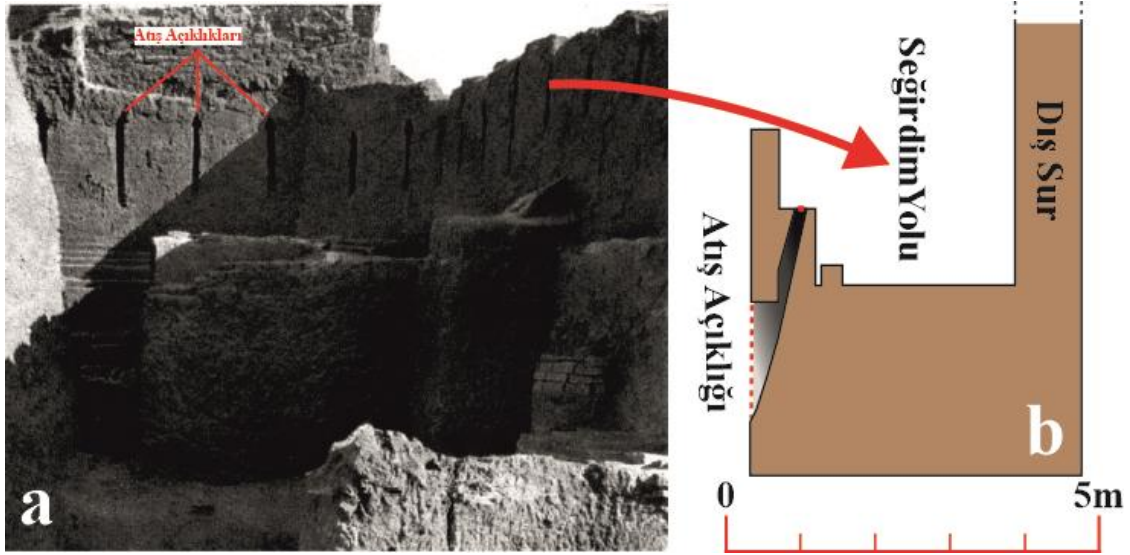
Şekil 4.20: Kule 13-15'in karşısındaki dış sura bağlı kule, burç ve siperlerin rekonstrüksiyonu (Sollee, 2020, Abb. 48)

Bağlı iç ön sura entegre edilen ve dış kısmı taşlar ile kaplanan yarı eliptik yer, 12.80 m genişliğe ve 2.40 m ölçülerinde çıkıntıya sahiptir (Sollee, 2020, s. 53). Tabira ve Batı Kapısı arasındaki köşeleri yuvarlatılmış burçlardan (Quaderbastionen)⁸¹, bir tanesinde in situ dört satırlık yazıt (Andrae, 1913a, Abb. 208) ele geçmiştir. Sanherib dönemine tarihlenen yazıtlı taş, tarihleme açısından önemlidir. Andrae (1913a, s. 127), yazıtlı taş, baş aşağı durduğu için ikincil kullanım olduğunu düşünmektedir. Batı kapılarında yapılan keşifler nedeniyle, iç ön sur ve köşeleri yuvarlatılmış burçların çağdaş olması oldukça muhtemel görünüyor (Sollee, 2014, ss. 139-143; Sollee, 2020, ss. 51-53).

Surun koruyucu Tanrısı, Kidudu'ya ait bazalt heykeldeki yazıt, Assur kentinin "BÂD GAL" ve "BÂD šal-ḫu-šu" duvarları konusunda mühim bilgiler sunmaktadır. III. Salmanassar yazıtta; tahrip olan iki duvarı, Tabira Kapısı'ndan Dicle'ye kadar yeniden inşa ettiğini bildirmektedir (RIMA 3 A.0.102.25: 21-34a, s. 98). Bu iki duvarın, Assur kazılarında hangi duvarı temsil ettiği, özellikle BÂD šal-ḫu-šu'nun tartışma konusu

⁸¹ Burçların dış kabuğu, kesme taşlardan inşa edildiği için "Quader" ifadesi kullanılmıştır. Tez çalışmasında "Quaderbastion" teriminin yerine, burcun biçiminden yola çıkarak, köşeleri yuvarlatılmış burçlar ifadesi tercih edilmiştir.

olmuştur. BÂD GAL ifadesi “büyük duvar” anlamıyla ana duvar olarak düşünülebilir. Her Assur kentinde bir BÂD GAL duvarı olabileceği için, bu da bir kentteki en görkemli duvara karşılık gelebilir. Bu bağlamda BÂD GAL, Assur kentindeki dış sur ile temsil edilmektedir.

Şekil 4.21: (a) Dış çevirmeden mazgal açıklığı ayrıntıları (Andrae, 1913a, Abb. 165); (b) Seğirdim yolu ve atış açıklığının şematik çizimi (Sollee, 2020, Abb. 50)

BÂD GAL teriminin taşıdığı özellikler nedeniyle hangi duvara karşılık geldiği, “şal-ḥu” duvarına göre daha belirgindir. şal-ḥu’nun bağımsız bir duvar olmadığının bilinmesi ve iki duvar arasındaki ilişkiyi işaret etmesi hangi duvar olduğu yönündeki belirsizlikleri ortadan kaldırmıştır. Aynı zamanda dış ve iç sur arasında doğrudan herhangi bir bağlantının olmaması, şal-ḥu’nun temsil ettiği duvarın belirlenebilmesi için önemli bir ipucudur. Duvarın kimliğini ortaya koyan tüm ipucular bir araya getirildiğinde şal-ḥu’nun⁸², Yeni Assur Dönemi’ndeki karşılığının iç ön sur olduğu anlaşılmaktadır (Sollee, 2014, s. 138). Assur kenti savunma duvarı, “ihtişamı ülkeyi kaplayan” BÂD GAL ve “bölgeleri sarsan” BÂD şal-ḥu-šu (RIMA 3 A.0.102.40: iii 9-11, s. 119) olarak geçmektedir. Bunun yanı sıra dış sur ve iç ön sur, III. Salmanssar

⁸² Güney Mezopotamya’daki Babil kentinde de şal-ḥu duvarının varlığı birçok Assur kralı tarafından belirtilmiştir. II. Nabukadnezar (MÖ 604-562) döneminde *dūru* ve *šalḥū* ifadelerinin bulunması, bu dönemde de adı belirtilen duvarın kullanıldığını işaret etmektedir. Yine aynı kral döneminde “*dūru*” ifadesi, “*Nīmit-Enlil*” ve “*šalḥū*” ifadesi “*Imgur-Enlil*” olarak tanımlanmıştır (Sollee, 2014, s. 139). Babil kentinin tahkimatlarına yer veren Herodotus, kentin iki sura sahip olduğunu bilgisini vermektedir. (Hdt. *The Histories*, 1. 179-181). Dikdörtgen iç kentin etrafını saran abidevi surlar, *Imgur-Enlil* (ana sur) ve *Nīmit-Enlil* (ön sur) isimlerini almaktadır (Grabowski, 2014, s. 28). İlgili Babil surları hakkında detaylı bilgi için bkz. (George, 1992, ss. 130-141).

dönemine tarihlenirken, iç surunun adı geçen kralın hükümdarlığının sonunda veya sonrasında inşa edildiği muhtemeledir (Sollee, 2014, s. 135).

Assur surlarına entegre edilen pişmiş toprak çiviler, yazılı olması nedeniyle önemlidir; ancak bunların surların önündeki molozda bulunmaları ve bazen de duvar bağlamı dışında tespit edilmesi, nesnelerin net kullanımının anlaşılmasına gölge düşürmektedir. Ayrıca bunların dekoratif işlevde de kullanılmış olabileceği unutulmamalıdır (Sollee, 2020, s. 152).

4.2.1.1.4. İç Sur

Assur kenti surları içerisinde iç sur, ne zaman inşa edildiği sorusunun sorulduğu duvardır. III. Salmanassar, dış sur ve iç ön sur inşasını hayranlıkla kayıt altına almışken, iç sur inşasının III. Salmanassar devrinde atıf bulmaması, saltanatının son yıllarında veya haleflerinden biri tarafından inşa edilmiş olabileceği ihtimalini desteklemektedir. Söz konusu iç surun kentin dış suru ile aynı zamanda inşa edildiği yönü arkeolojik olarak ispatlanamaz (Sollee, 2020, s. 26); ancak iç surun genel olarak MÖ 8. yüzyılda terkedildiği ön görülen tarihler arasındadır. Terkedilen iç surun, daha geç Yeni Assur yapıları tarafından kaplandığı varsayılmaktadır (Hausleiter, 2010, ss. 47-48; Miglus, 1982, s. 273; Sollee, 2020, s. 53). Güneybatı kanadındaki surların civarında ve iç surun bazı kalıntılarında açığa çıkartılan mezarların neredeyse tümü, Assur olarak yorumlanmış; ancak mezarların kronolojileri konusunda pek bir ayrıntı söz konusu değildir (Andrae, 1913a, ss. 131-132). İç suru tahrip eden mezarların, iç surdan daha geç bir döneme tarihlenebileceği aşikâr bir durumdur. Böylece inşa tarihi belirsiz olan iç sur için mezarların son bitiş tarihi oluşturması, surların terkedilme tarihi konusunda katkı sağlamıştır. Mezarların tarihlenme çalışmalarını gerçekleştiren Hausleiter, mezarlar içerisinde ele geçen seramiklerden yararlanmıştır (Hausleiter, 2010, ss. 66-67). İç surun ne zaman terkedildiği konusunda daha fazla kanıtlara ihtiyacımız vardır (Sollee, 2020, s. 53). B8:1 evinde tespit edilen pişmiş toprak eserler, Tabira Kapısı'nın yakınında, iç duvarın dışındaki binada ele geçen arkeolojik buluntular, iç duvar hattı üzerinde açığa çıkartılan diğer yapılar ve Stelenplatz'dan saptananlardan, iç surun terkediliş tarihi konusunda aydınlatıcı arkeolojik deliller elde edilmiştir (Sollee, 2020, ss. 59-55).

İç ve dış sur arasındaki mesafe kentin batı ve güneyinde farklılık göstermektedir (Şekil 4.16). Anu-Adad Tapınağının güneybatı kısmından, “Prinzenpalais”⁸³ kadar arkeolojik olarak takip edilebilen iç surun, üzerinde üç adet kapı yer almaktadır (Sollee, 2020, ss. 26-27). İç surun batıda 7 m ve güney bölgesindeki genişliği 7.20 m’dir (Halama, 2011b, s. 164).

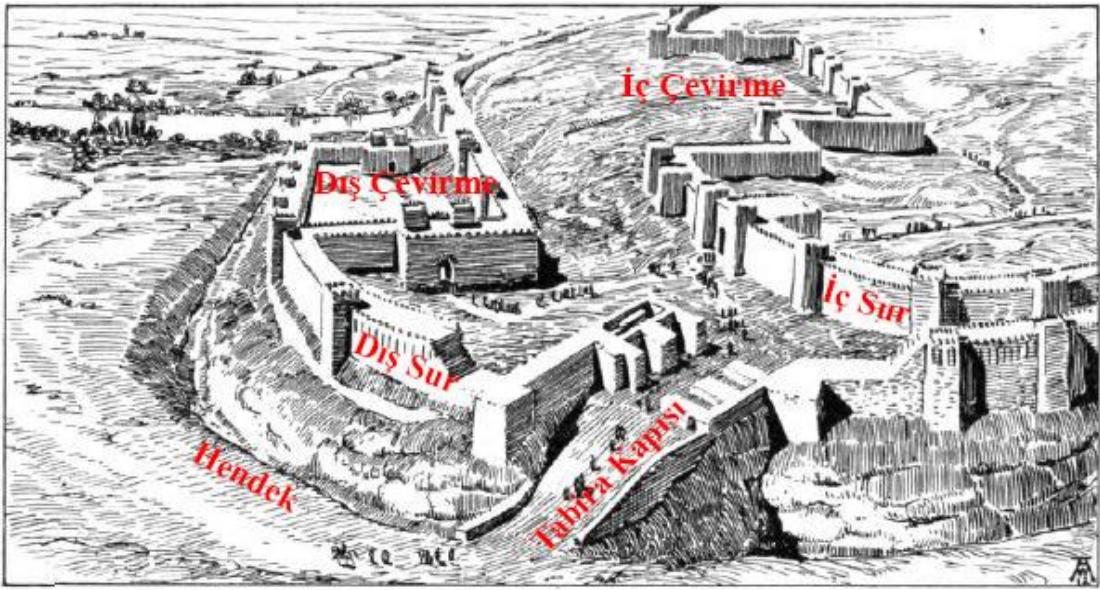
4.2.1.1.5. İç Çevirme

Dış çevirmenin güneydoğusunda yer alan ve Anu-Adad Tapınağının batısından başlayan açılı duvar seyrinin olduğu alan, “iç çevirme (Binnenhaken)” olarak adlandırılmaktadır (Şekil 4.16, Şekil 4.22), (Andrae, 1913a, ss. 99-103). Yeni Saray, dış ve iç çevirmenin üzerinde inşa edildiği önemli bir terastır. Dış çevirmenin iç duvarı, teras üzerinde yer alırken, İç çevirmenin önemli bir bölümü söz konusu Yeni Saray terası üzerinde konumlandırılmıştır. İç çevirmeyi, Yeni Saray terasının doğu, kuzey ve güney sınırında takip edebilmek mümkündür (Şekil 4.16). İç çevirmenin duvar ölçüleri farklılık göstererek; kuzeydoğuda 7 m, güneydoğuda 8.50 m ve güneybatıda 7.10 ölçülerindedir (Tablo 4.2), (Sollee, 2020, s. 155). İç çevirme, çevresinde yer alan dış çevirme ve Anu-Adad Tapınağından daha geniş bir açı eğimine sahiptir. Üzerinde inşa edildiği Yeni Teras’ın doğu sınırını kısmen takip etmektedir (Andrae, 1913a, s. 100).

Temel halinde kalıntıları tespit edilen dış ve iç çevirmenin arasında yükseklik farkı bulunmaktadır (Andrae, 1913a, Taf. 18, Taf. 22-23, Taf. 28). Dış çevirmeye tehlike anında daha etkili müdahale etmek veya dış çevirme bölgesinin daha iyi gözlemlenebilmesi amacıyla iç çevirme için daha yüksek bir nokta seçilmiş olabilir. Andrae (1913a, s. 100), iç çevirmenin kesin tarihlendirilmesine yardımcı olabilecek in situ yazılı bir belgelerin bulunmayışını aktarmakta ve duvarın terastan daha geç bir döneme ait olduğunun da kolay anlaşılabilirliğine yer vermiştir. Yazılı belgelerin azlığı konusunda iç sur da, iç çevirme ile aynı kadere sahiptir. Duvarlar yıkıldıktan sonra, duvarı oluşturan ve üzerinde yazıtların da bulunabildiği materyaller tekrardan taşınarak kullanılabileceği için, iç çevirmede tespit edilen bu duruma sahip parçalar pek değerlendirilmemiştir (Andrae, 1913a, ss. 110-111). I. Tukulti-Ninurta’ya ait (Neuer Palast) sarayın terası, birçok defa kullanılarak yeni yapıların inşa malzemesine

⁸³ Sanherib’in ikinci oğlu (Aššur-ilī-muballissu) için inşa ettirdiği, ancak işlevi bilinmeyen ve ev olarak anılan yapıdır (RINAP 3/2 no. 181: 1-8, s. 263). Eski kentin güneydoğusunda yer almaktadır.

dönüştürülmüştür. Yeni Saray'dan temin edilen kalker blokların duvar temelinde kullanılması ve bazı yazıtlı tuğlalar ikincil kullanımı ispatlamaktadır. Terasta, moloz ve kül tabakaları zamanla oluşmuştur. Kent bakımsızlığa düştükten sonra sular terasın güneybatı bölümünde, iç çevirme ve bazı konutlarda olumsuz etkiler yaratmıştır. Yeni Saray terasında saptanan konutların; III. Salmanassar döneminde inşa edildiğine dair bir kanıt bulunmazken; ele geçen tabletten buradaki konutlar Sargonidler Dönemi'ne tarihlendirilmiştir (Andrae, 1913a, s. 101). Kuzeydoğu kanadında 7 m kalınlığında taş temelli duvar, bir veya iki kireç taşı tabakasından meydana gelmektedir (Andrae, 1913a, s. 102).

Şekil 4.22: Assur kentinin kuzeybatısını gösteren rekonstrüksiyon çalışması (Andrae, 1913a, Abb. 150)

İç çevirmenin güneydoğu tarafında 1.50m'lik takviyeyle 7 m genişliğine ulaşan taş temel korunmuş vaziyettedir. İç çevirme yüzeyinin güneybatıya doğru 1.80 m eğimi nedeniyle doğu ve batı arasında tabaka farkı oluşmaktadır. Duvarın bu kısmından iç çevirmenin güney köşesine ait 7 m'lik bir bölümün sonraki süreçte eklendiğini işaret eden bir inşaat bağlantısının farkına varılmıştır. İç çevirmenin güneydoğusunda taşlar ile kaplanmış kanalın geçtiği bir yolun (?) mevcut olduğu ön görülüyor (Sollee, 2020, ss. 27-28). Söz konusu iç çevirmenin güney kanadında yer yer temel taşları; özellikle de güney köşesinden kuzeybatı iç duvar kapısının sınırına kadar korunamamıştır. Aynı zamanda iç çevirmenin güney kanadındaki bazı duvar hatlarının taş temeli bulunmadığı için söz konusu duvar kısımları doğrudan I. Tukulti-Ninurta'ya ait sarayın alt yapısı üzerinde yükseltilmiştir (Andrae, 1913a, s. 106). Kuleler ile güçlendirilen güney

kısımındaki duvar hattı, zikzaklar yaparak, iç çevirmenin güneydoğu köşesiyle birleşmektedir (Sollee, 2020, s. 28). Birbirine bakan Kule 6 ve Kule 7'nin köşeleri arasındaki mesafe 29.80'dir (Andrae, 1913a, s. 106). Kapının kuzeydoğusunda yer alan Kule 8, boyut olarak diğer kulelerden oldukça büyüktür. Kule'nin 7 m taşması ve 10 m genişliğe sahip olması nedeniyle kule, anormal boyutlu olarak belirtildi. Kule çıkıntısı, Kuzeybatı İç Duvar Kapısı'ndan normal uzaklığın neredeyse yarısı kadar 15.50 m uzaklıkta bulunması, kapının daha etkili bir şekilde koruması amacına bağlanmıştır (Andrae, 1913a, s. 45). İç çevirmenin ayakları arasındaki kesinti nedeniyle söz konusu iki duvar bölümünün inşaları beraber yapılıp yapılmadığı sorusuyla karşı karşıya kalınmaktadır. Yapısal ve kronolojik ayrımların gözlendiği duvarların bir ayağı (güneydoğu) 25 ve 27. odaları keserken; diğer ayağı (güneybatı) sarayın terasını temel olarak yükselmektedir. Bu hususta üstünde durulan bir diğer fikir, güneydoğu ve güneybatıdaki duvar inşasının aynı zamanda başladığı; ancak duvarların lojistik ve pratik konularda ayrıldıkları göz önünde bulundurulmalıdır (Sollee, 2020, s. 29).

İç çevirmenin kesin inşa ve terkediliş tarihleri belirsizliğini korumaktadır. Yeni Assur Dönemi içerisinde kesin olarak Yeni Saray'dan sonraki bir döneme ait olduğu söylenebilir. Kervansaray inşa edildiği zaman, konutlar ve iç çevirmenin doğu kısmının mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Sonraki süreçte konutlarla kaplandığı bilinmektedir; ancak iç çevirmenin doğu bölgesindeki konutların benzer şekilde varlığı tespit edilmediği için, buranın bir süre daha var olması muhtemeldir. Bahsi geçen iç çevirmenin güney duvarına eklenen bölümler nedeniyle iki evreli olduğu anlaşılmakla beraber; bu evreler arasındaki zaman aralığı net değildir (Sollee, 2020, ss. 26-30, 53-59).

Kervansaray (Karawanserai) olarak adlandırılan ahır benzeri yapının odaları, iç çevirmenin kuzeydoğu kanadının iç tarafına dayanmaktadır (Andrae, 1913a, s. 113). Aynı zamanda kervansaray yapısı, tarihlendirme açısından iç savunmaya katkı sağlamıştır (Sollee, 2020, s. 55). II. Sargon dönemine tarihlenen tuğlalar, Kervansaray'ın MÖ 8. veya 7. yüzyıl sonlarına inşa edilmiş olabileceğini göstermektedir (Hausleiter, 2010, s. 28).

4.2.1.1.6. Kuzeybatı Dış Ön Suru

Assur savunma mimarisinin bir diğer unsuru olan “Nordwestliche Vormauer (kuzeybatı dış ön suru)”, dış çevirmenin kuzeybatısında yer almaktadır. Assurdaki bağlı ve yarı bağlı iç ön surlar ile yakın duvar genişliğine sahiptir; ancak hendeğin dışında bulunması, onu iç ön surlardan ayıran en belirgin özelliğidir. Dış surdan tamamen bağımsız bağlantıya sahip duvar, çok tahrip olduğu için, dört açmada gerçekleştirilen çalışmalarda sadece duvarın bazı temel kalıntılarına ulaşılmıştır. Söz konusu duvar, Andrae tarafından “Freie Niederwall”⁸⁴ olarak nitelendirilmiştir. Genişliği 2 m olan duvarın uzunluğu 24 m, duvar üzerindeki kuleler, 4.50 m genişliğindeydi ve 1.30 m dışarıya taşmaktaydı. Hafif dışa doğru kavisli olan duvarın (Şekil 4.16) kuzeyi, hendeğin içine doğru daha fazla kavis alarak burada bükülmenin şiddeti artmıştır. Dış ön surun devamı niteliğindeki kalıntılara ulaşmak amacıyla dış çevirme, ova ve teras tarafında yapılan çalışmalarda istenilen sonuca ulaşılammıştır. Duvar, dış çevirmenin kuzeydoğusunda bulunan konut kalıntılarıyla çağdaş olarak yorumlamıştır (Andrae, 1913a, s. 116).

I. Tukulti-Ninurta’nın hükümdarlık döneminde inşa edilen hendek, dış ön sura temel işlevi görmüştür. Adı geçen Assur kralından sonra hendeğin, Yeni Assur krallarından III. Salmanassar ve Sanherib dönemindeki tahkimatlar için de önemli bir unsur olarak hizmet verdiği görülmektedir. Assur kentinin batı kapısındaki çalışmalar ve batı kanadı surlarındaki yenileme faaliyetleri bunu destekler niteliktedir. Kentin, savunma açısından zayıf kuzeybatı bölümünü korumada, hendeğin yerine geçen dış ön surun inşası, Sanherib hükümdarlığının sonrasına yorumlanmaktadır (Sollee, 2020, ss. 48-49).

4.2.1.2. Assur Kentinin Kuzey Bölgesi (*mušlālu* Bölgesi)

mušlālu Bölgesi, kabaca Assur Tapınağının kuzeybatısı, Büyük Ziggurat ve Eski Saray’ın kuzeyine konumlandırılmaktadır (Şekil 4.23). Tespit edilen kireç taşların, üzerindeki yazıtlar, W. Andrae’nin söz konusu bölgeyi *mušlālu* şeklinde

⁸⁴ İlk bariyer duvarı işlevindeki “kuzeybatı dış ön suru” hendeğin önünde bulunması nedeniyle, tez çalışmasında yer verilen iç ön surlardan farklı bir kategoride, değerlendirilecektir. Sollee’nin Zwingermauern olarak özetlediği grupta kabul edilecektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Sollee, 2020, ss. 48-49, 153-159).

adlandırmasında etkili olmuştur (Andrae, 1913a, ss. 63, 176-177). Andrae (1913a, ss. 64-92), bu bölgedeki kalıntıları beş gruba ayırmıştır. Bu kronoloji, 2. binyılın başından Assur sonrası aralığında değerlendirmiştir.⁸⁵

Assur kentinin⁸⁶ kuzey bölgesi, dik kayalıklarla korunmanın yanı sıra aynı zamanda tahkimat yapılarıyla güçlendirilmiştir. Zamanla yıpranan ve çürüyen tahkimatlar, sonraki dönemlerde de yenilenmiş (Andrae, 1913a, s. 64) ve bazen yerleri değiştirilmiştir. Yukarıda yeri işaret edilen *muşlālu* Bölgesi'nde Yeni Assur Dönemi'nde de, değişimler gözlemlenmiştir (Sollee, 2020, ss. 59-60). Kentin kuzey bölgesi, sahip olduğu topoğrafya nedeniyle, batı ve güney tarafından farklı bir şekilde tahkim edilmiştir. Aynı zamanda kuzey bölgesi topoğrafyasının etkisiyle daha az savunmaya ihtiyaç duyulduğu, kentin bu bölgesinde inşa edilen tahkimat sisteminden anlaşılmaktadır. Kuzey bölgesi mimari öğeleri, tez çalışmasında güneyden kuzeye doğru ele alınacaktır (Şekil 4.23).

Şekil 4.23: Assur kentinin kuzeyindeki *muşlālu* ve Büyük Ziggurat'ın görünümü (Andrae, 1913a, Abb.85)

⁸⁵ *muşlālu* Bölgesi'nde çalışmamızın kapsamında olan üç ve dördüncü gruptaki kalıntılar üzerine yoğunlaşmıştır.

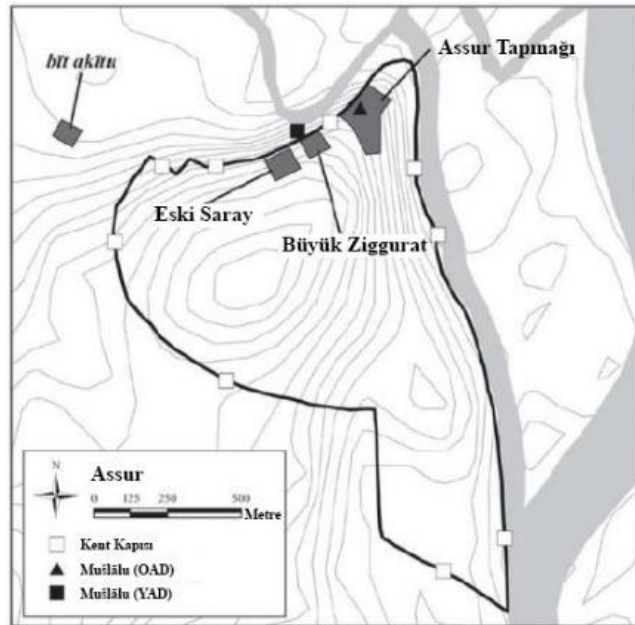
⁸⁶ *muşlālu* varlığını bildiğimiz iki kentten bir diğeri Ninive'dir. Kentin Sanherib dönemindeki yazıtlardan dört adet *muşlālu*'ya sahip olduğu bilinmektedir. *muşlālulardan* bir tanesi kentin doğu tarafında, üç adedi ise iç kalelerde yer almaktadır (Sollee ve Tudeau, 2018, ss. 431-432). Orta Assur dönemi kralı I. Tiglat-Pileser, yıllığında Ninive kentindeki bir dizi inşaat faaliyetlerinden bahsetmektedir. İlgili kısımda Tell Koyuncuk'ta bir *muşlālu* inşa ettiğine yer vermiştir (RIMA 2 A.0.87.10: 71-88, s. 55). Ninive kentindeki *muşlālular* konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. (Reade, 2000, ss. 398-402; Reade, 2016, ss. 58-59, 61, 74,84-85; RINAP 3/1 no. 15: vii l'-10, s. 103; RINAP 3/1 no. 16: vii 38-54, s. 122; RINAP 3/1 no. 17: vii 74-86, s. 143; RINAP 3/1 no. 18: vii 13'b- vii 40', s. 158-159; Sollee, 2020, ss. 115, 120-121).

Büyük Ziggurat'ın yükseklik bakımından aşağısında bulunan "Scherbenzimmer" tek mekândan meydana gelmektedir. Yapıda, yoğun olarak "Nuzi Malı" seramik parçaları ele geçmesi nedeniyle, hafiri tarafından Scherbenzimmer olarak adlandırılmıştır (Andarae, 1913a, ss. 69-72). Andrae, dışardan kilitlenebilen bir düzeneği bulunmayan yapıyı, muşlâlu muhafız/nöbetçilerinin hizmetindeki bir oda olabileceğinin ihtimaline yer vermiştir (Andarae, 1913a, s. 73).

İçinde yoğun seramik parçalarının saptandığı yapının kuzeyinde, genişliği, yaklaşık 4 m olan rizalit duvarı (Risalitmauer) yer almaktadır. İsmi duvara entegre edilen çıkıntılardan almaktadır. Duvarın dış tarafındaki yaklaşık 0.20 m'lik çıkıntılar, 1.90-2 m genişliğe sahiptir. Nuzi Malı seramik parçaların geçtiği mekânın civarında iki kule kalıntısından söz edilmektedir. Kuzeydeki kule kalıntılarının 7.80 m genişliği ve 4.80 m'lik çıkıntısı bilinirken, diğerinin bulguları saptanamamıştır (Andarae, 1913a, ss. 81-83). Rizalit duvarının kuzeyinde yer alan "Nördliche Vormauer (kuzey dış ön sur)" adındaki duvar, yaklaşık olarak 3 m genişliğe sahiptir. Rizalit duvarı ile yakından ilişkili, dış ön sur; rizalit duvarını tamamlamak amacıyla inşa edildiği ifade edilmektedir (Andarae, 1913a, ss. 78, 84). Rizalit duvarının temeli, dış ön surdan daha yüksekte inşa edilmiş ve iki duvar arası mesafe 2 m'den daha fazladır (Şekil 4.24b). Her iki duvarın ortak bir inşaat sürecinde sahip olduğu savunulmaktadır (Sollee, 2020, s. 30). II. Sargon'a tarihlenen 1 m genişliğindeki mimari öge, rizalit duvarının takviyesi ve tahrip olan rizalit duvarının onarımı için olabilir (Andrae, 1913a, s. 86). Scherbenzimmer, I. Tukulti-Ninurta dönemi kalıntılar ve II. Assurnasirpa'lin rıhtım duvarı sayesinde rizalit duvarıyla dış ön surun tarihlenmesi konusunda bazı tutarlı tarihlendirmeler yapılabilir. Scherbenzimmer'ın içinde ele geçen Nuzi Malı seramik parçaları Scherbenzimmer'ı tarihlenmesinde önemli rol oynar. Rizalit duvarı inşa edilirken Scherbenzimmer'ın kesilmesi, rizalit duvarının inşası konusunda ilk tarihlendirici göstergedir, bu da 2. binyılın ikinci yarısıdır. Söz konusu rizalit duvar, I. Tukulti-Ninurta dönemine ait yanmış kalıntılardan oldukça yüksek olduğu için I. Tukulti-Ninurta'nın kalıntılarının sonraki bir döneme tarihlendirilmesi söz konusudur. Rizalit duvarının tarihlendirme aralığı konusundaki son delil, II. Assurnasirpal dönemine tarihlendirilen "rıhtım duvarı"dır. II. Assur-nasirpal'in rıhtım duvarından daha geç bir döneme ait olduğu anlaşılan rizalit duvarı ile beraber dış ön sur, MÖ 9/8 yüzyıla tarihlendirilebilir. Sollee (2020, s. 32), Assur'un batı cephesindeki ana sur-iç ön sur arasındaki benzerliği, kentin

47, s. 99; RINAP 3/2 no. 178: 1-5, s. 260; RINAP 3/2 no. 199: 1-3, s. 279; RINAP 3/2 no. 200: 1-4, s. 280; RINAP 3/2 no. 201: 1-4, s. 281; RINAP 3/2 no. 202: 1-3, s. 282; RINAP 4 no. 61: 1-11, s. 139; RINAP 4 no. 62: 1-9, s. 140; RINAP 4 no. 63: 1-5, s. 141)’a tarihlenen metinlerde atıfta bulunulmuştur.

Kapsamlı muşlālu ifadesinin, Assur kültürüne ait birçok unsur gibi zaman içerisinde kavramsal olarak evrimler geçirdiği söylenebilir (Sollee ve Tudeau, 2018, s. 434). Kaniş metinlerinde Assur kentinin muşlālusu geçmektedir. Assur kentiyle ilgili metinlerde geçen muşlālu, yargı işleriyle ilintili bir kamu binası olarak yorumlanabilir. muşlālu, Assur’un 2. binyılı içinde değerlendirilen Eski Assur Dönemi ve Orta Assur Dönemi’nin başlarına kadar, Assur kentinde yer alan Assur Tapınağı ile bağlantılı geçmektedir. O dönemde hukuki işlerin yürütüldüğü ve sonuca bağlandığı “sebet dayyānū”, yani, yedi hâkim/yargıcın hizmet yeri işlevinde kullanıldığı şeklinde değerlendirilmektedir. I. Tiglat-Pileser (MÖ 1114-1076)’den itibaren ve devamında Yeni Assur Dönemi süresince, muşlālu’nun işlevi değişmiş, artık saray ve sur kapılarıyla ilişkisi kurulmaya başlanmıştır (Şekil 4.25), (Sollee ve Tudeau, 2018, s. 426). muşlālu’nun, III. Salmanassar’ın hükümdarlık döneminde sarayın girişi olarak kullanıldığı ihtimal dâhilinde değerlendirilebilir (George, 1992, 176: 121, ss. 176-177, 458). Arkeolojik olarak ispatlanmadığı için III: Salmanassar’ın dönemine atfedilen muşlālu’ya kuşkuyla yaklaşılmalıdır.

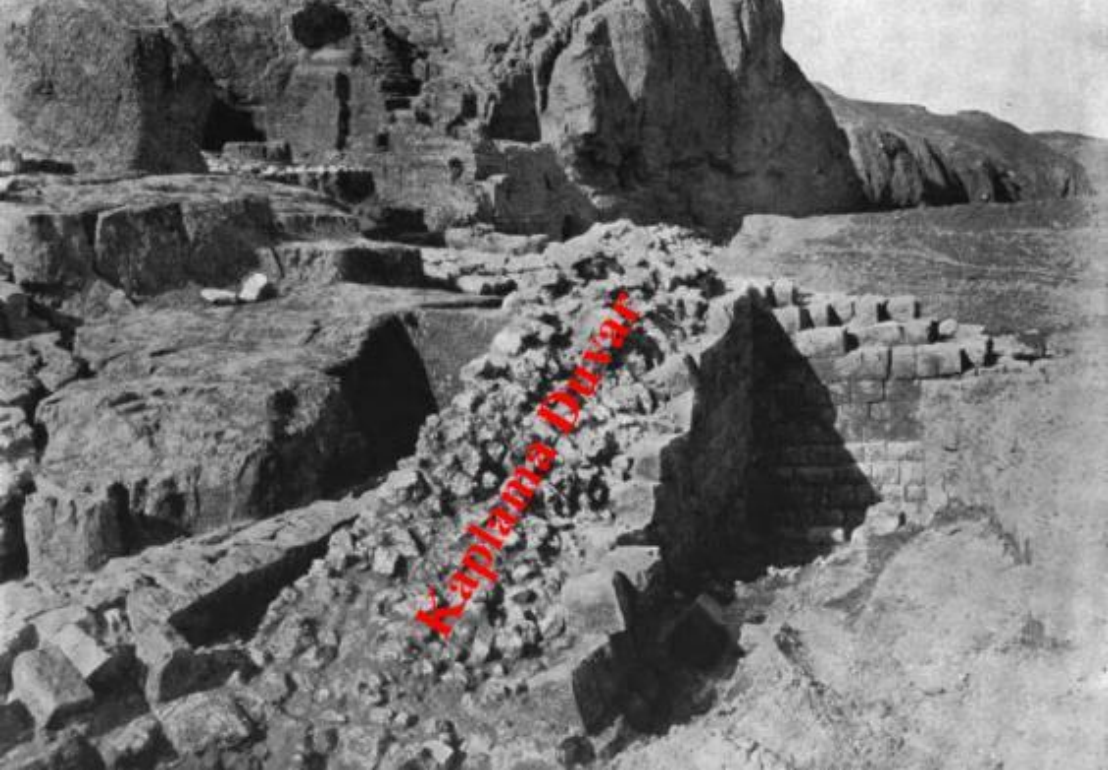

Şekil 4.25: Assur kentindeki muşlālu’nun 2.-1. binyıldaki konumu (Sollee ve Tudeau, 2018, Fig. 2)

Kuzeydeki dış ön surun kuzeyinde doğu-batı boyunca korunan 12x44 m'lik bir alanda takip edilen muşlâlu, burada tespit edilen taşların üzerindeki yazıtlardan dolayı Sanherib ve Esarhaddon dönemine tarihlenmektedir. Assur Tapınağının bir unsuru konumdaki muşlâlu, Sanherib döneminde dik kayalık alana taşınmıştır (Sollee, 2020, s. 60). Esarhaddon'un muşlâlusunu, II. Assurnasirpal'in Rıhtım Duvarı üzerinde uzanmaktadır. Andrae (1913a, s. 87), bu durumun tesadüf olmadığını belirtmekte ve adı geçen kralın, muşlâlusunu inşa edildiğinde rıhtım duvarının iyi bir durumda olduğu ve de belki hâlâ bu dönemde Dicle'nin akan nehir koluna karşı koruma işlevini yerine getirdiğini ifade etmektedir. Adı geçen ifadenin, Esarhaddon döneminde Assur kentindeki (Baltil) saraya giriş ve çıkış için yenilendiği bilinmektedir (RINAP 4 no. 62: 1-11, s. 139; Sollee ve Tudeau, 2018, s. 427). Kuzeydeki muşlâluların, kent kapısı (abullu) ve yapı (bîtu) olarak anılması olasılıklıdır (Sollee, 2020, s. 60). Arkeolojik veriler ve yazılı belgeler değerlendirildiğinde, Sanherib ve Esarhaddon muşlâlularının Yeni Assur Dönemi tahkimat sistemindeki işlevinin hâlâ belirsizliğini korumaya devam ettiği söylenebilir.

Blok Kütlesi'nin doğusuna eklenen Verkleidungsmauer (Kaplama Duvarı), Esarhaddon muşlâlusunun kuzey cephesinin hemen önünde veya yaslanmış bir şekilde yer almaktadır (Şekil 4.24). Duvarın dış kabuğu, ön yüzleri fazla taşkın bir bosaj göstermeyen, pürüzsüz ve düz bir yüzeye de sahip olmayan kabaca dikdörtgenler prizması şeklindeki bloklardan oluşmaktadır. Kaplama Duvarı'nın iç kısmında işlenmemiş daha küçük boyutlu taşlar kullanılmıştır (Şekil 4.26). Esarhaddon döneminde veya sonrasında inşa edilmiş olabileceği tahmin edilmektedir. Yukarıda bahsi geçen duvar, yaklaşık 2.90-3.30 m kalınlığına sahiptir (Andrae, 1913a, s. 89). Blok Kütlesi'nin yaklaşık 11.50 m doğusunda yer alan duvar kalıntısı, 6 m genişliğinde ve 0.50 m'lik çıkıntı ile takviye edilmiştir (Şekil 4.27), (Andrae, 1913a, ss. 89-90). Kaplama duvarının, devamı muşlâlu'nun doğusunda açığa çıkartılmıştır (Andrae, 1913a, s. 90).

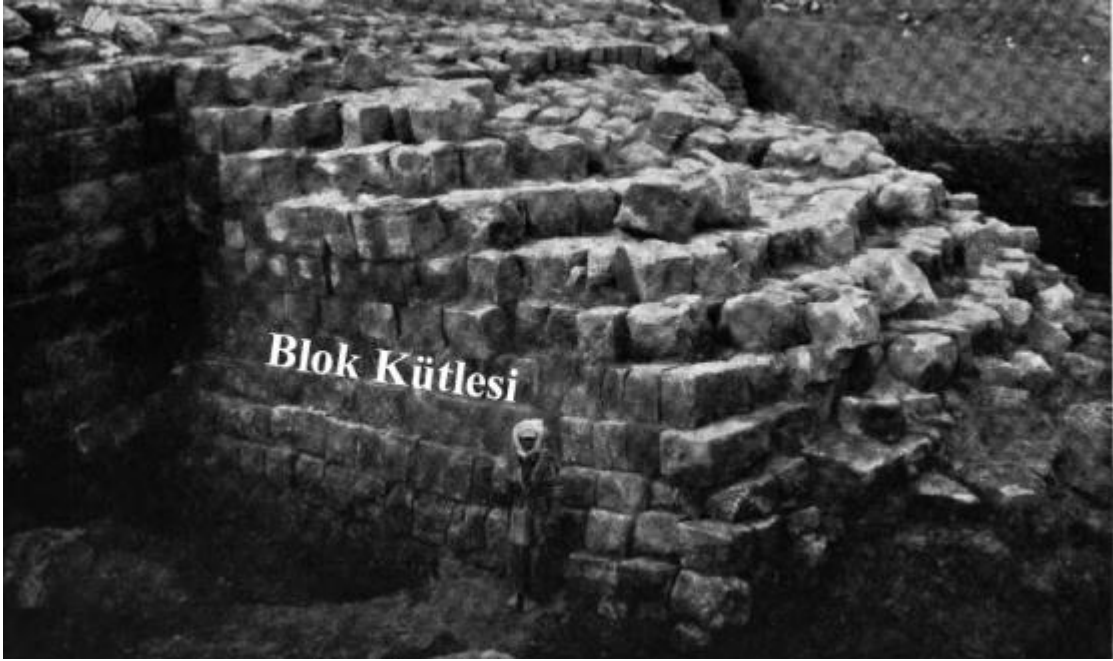
Blok Kütlesi (Blockmassiv), muşlâlu'nun hemen kuzeyinde yer almakta ve kaplama duvarının batısına bitişiktir (Şekil 4.24b). Kareye yakın plana sahip blok kütlesi; işlenmiş, kabaca dikdörtgenler prizması şeklindeki bloklardan meydana gelmektedir (Şekil 4.28). Kesin olarak ne amaca hizmet ettiği bilinmeyen blok kütlesi, Esarhaddon dönemine tarihlendirilmektedir (Sollee, 2020, s. 60).

Şekil 4.26: muşlālu Bölgesi'ndeki kaplama duvarı (Andrae, 1913a, Abb. 134)

Şekil 4.27: Çıkıntı ile güçlendirilen kaplama duvarı (Andrae, 1913a, Abb. 135)

Şekil 4.28: Blok kütlesinin görünümü (Andrae, 1913a, Abb. 132)

muşlālu'nun, kireç taşı temel üzerinde yükseltildiği bilgisi, I. Adad-Nirari, Sanherib ve Esarhaddon'un yıllıklarından bilinmektedir. Aynı zamanda Sanherib'in yıllıklarında muşlālu'nun tuğla duvar bilgisine ulaşılrken, arkeolojik olarak bu durum ispatlanamamıştır (Sollee ve Tudeau, 2018, s. 427). Kerpiç yerine, yapımı daha zahmetli tuğlanın burada tercih edilmesi, Dicle'nin veya herhangi bir su kolundan gelebilecek su baskınına karşı alınmış bir önlem olabilir. muşlālu'nun tamamen taştan inşa edilmemesinin nedeni, taşın tedariki ve inşa malzemesine dönüştürülmesindeki zahmet, taşıma, süre ve benzeri faktörlerin etkisi muhtemeldir. Taşlar ile cephesi kaplanan kaplama duvarının, düşman saldırıları karşısında muşlālu'ya⁸⁸ destek sağlamanın yanı sıra yukarıda bahsedilen kentin kuzey bölgesini su baskınlarından korumak amacıyla inşa edildiği düşünülen ilk bariyer olabilir. Suların kaplama duvarını aşma ihtimali hesaplanarak muşlālu'nun tuğladan inşa edilmesi, su baskını tehlikesi karşısında en az etkilenmesi amaçlandığı düşünülmektedir. Yaklaşık 12x44 m'lik bir alanda gözlemlenen muşlālu kalıntıları göz önünde bulundurarak bu alanın, kuzey bölgesi için sadece bir giriş olarak düşünülmesi abartılı ölçüler olarak değerlendirilmektedir. Burada bir kapı olması halinde topoğrafya açısından nakliye trafiğine elverişli değildir. Sarayın bir ögesi veya yaşamın geçtiği bir yer olması halinde bile her zaman su baskını tehlikesinin bulunduğu unutulmamalıdır. Özellikle kentin söz

⁸⁸ Bu bölümdeki amacımız *muşlālu*'nun ne olduğundan ziyade ihtimal dâhilindeki tüm olasılıkları değerlendirerek mantık çerçevesindeki işlevlerinin neler olduğu konusunda önerilerde bulunmaktır.

konu bölgesinde sel baskını için yüksek kotta fazla taş sıralı inşa edilmiş ve suya karşı tuğlaların üzerinde yükseltilmiş mimari unsurlar olsa da her yıl su baskını tehlikesinin bunlara rağmen yaşanıldığı düşünülmektedir. İnsanlık tarihinin her devrinde, insanların doğanın ezici gücünün farkında olduğu ve bunu tecrübe ettiği bilinmektedir. Aynı zamanda muşlālu'nun, saraydan hem uzakta ve hatırı sayılır alçak kotta olduğu da değerlendirmeler yapılırken hesaba katılmalıdır. Öte taraftan kentin anıtsal yapılarının toplandığı kuzey bölgesi ile muşlālu arasındaki iletişimin veya gidiş gelişlerin nasıl sağlandığı merak konusudur. muşlālu Bölgesi ile kentin bu yapıları arasındaki alanın dik bir kayalıktan meydana geldiğine birçok defa değinilmiştir. Bu iki bölge arasında ulaşımın sağlandığı düzenli bir güzergâhın kullanılması gerekiyordu. Söz konusu bu iki alan arasında yüksek zümredeki kişilere ait bir yol inşa edildiği ve bu yolun bir bağlantısının muşlālu ile ilişkili kapı, giriş, yol, merdiven ve belki de rampa olabileceği düşünülmektedir. Bu bağlamda muşlālu'nun işlevinin anlaşılmasına katkı sağlayabilecek bir öneri olabilir. Andrae'nın çalışmalarına rağmen bu yol arkeolojik olarak tespit edilmemiştir (Sollee ve Tudeau, 2018, s. 431). Assur kentinin kuzeyindeki tahribatların etkisi, bir zamanlar var olan yolun saptanamamasında etkili olmuştur.

muşlālu'nun anlamlarına yönelik çalışanların, söz konusu ifadeyi merdiven, kapı ve rampa ile ilişkilendirmişlerdir (Sollee ve Tudeau, 2018, s. 423). Bu yüzden Yeni Assur Dönemi Kalatşerkat kentindeki muşlālu'nun kuzeye açılan bir kapı olarak sayılan kriterleri bünyesinde barındıran çok işlevli öğeyi bir arada bulunduran ideolojik işlevine bağlı bir unsur olduğu düşünülebilir.

Andrae (1913a, s. 90), kaplama duvarının su ile münasebeti konusunda şüphelidir; ancak kaplama duvarında zift kalıntısının hiç saptanamaması ve duvarda su kaynaklı bir tahribatın gözlenmemesi nedeniyle; Andrae'nın yorumlarında, duvarın kuru alanda olduğu fikri daha ağır basmaktadır. Kaplama duvarının sürekli veya uzun süreli olarak belirli bir su seviyesine maruz kaldığı savunulmamaktadır. Her yıl meydana gelmesi muhtemel olan su baskınları karşısında alınmış bir tedbir olabileceği düşünülmektedir. Yeni Assur Dönemi'nde Dicle Nehri ve kollarının bulunduğu coğrafyada meydana gelen sağanak ve uzun süreli yağışlarla nehir sularının oldukça yükseleceği ortadadır. Araştırmalar ışığında Yeni Assur Dönemi'nde Dicle Nehir sularının Assur kentinin kuzeyinde kaç metre yükseldiğinin bilinmesi şu an için olanaklı değildir. Aynı zamanda suların normal akışında, muşlālu Bölgesi'nin kaç metre

uzağında aktığı da bilinmemektedir. Bu nedenle kuzeydeki mimari öğelerin nehrin denetimindeki rolü şu an için gizemini korumaktadır; ancak söz konusu dönemde kentin kuzey bölgesinin Dicle Nehri'nin karşısında set gibi uzanması nedeniyle bir su baskınında tahribat boyutunun fazla olacağı ortadadır.

Kaplama Duvarı ve muşlâluların kullanımındaki tüm olasılıkları değerlendirmek tez çalışmasının amaçları kapsamındadır. Blok kütlesi yakınında, kaplama duvarının önünde ve muşlâlu'nun doğusunda bulunan kademelendirilmiş mazgal dişleri (Andrae, 1913a, s. 91), söz konusu kentin kuzey bölgesinin tahkimat sisteminin bir parçası oldukları yönünde destekleyici kanıtlardır.

4.2.1.3. Assur Kentinin Doğu Bölgesi

Assur kentinin doğu bölgesi, Dicle suları ve düşman tehlikesinin karşısında bir dizi önlemlerle ön plana çıkmaktadır. Çalışmanın konusu olan rıhtım duvarı ve tahkimatlar Assur kentinin doğusunda; kuzey ve güney boyunca konumlandırılmıştır (Şekil 4.29). Kentin kuzeydoğu ucundan başlayan cephe, yeni kentin tüm doğusu boyunca devam etmektedir. Cephenin toplam uzunluğu yaklaşık 1500 m ve cephe üzerinde yer alan mimaride, tahribatlar gözlemlenmektedir. Cephenin kuzeyinde korunan mimari kalıntıları sayesinde, nehrin suları tarafından yıkanan ve taşınan bölümleri tamamlamak mümkün hale gelmektedir (Andrae, 1913a, s. 146).

Doğu cephesindeki rıhtım duvarı, Dicle Nehri'ne paralel uzanmaktadır. Rıhtım duvarı, bazen yükselen ve sürekli akıntı halindeki nehir sularına karşı bariyer işlevi görmüştür. Kullanılan taşlarla zift sayesinde kent kıyısı, suyun aşındırıcı ve diğer tahrip edici gücü karşısında blok oluşturarak, kentin doğu cephesi korunmuş ve de tahkimat duvarlarının daha uzun süre varlık göstermesine katkı sağlanmıştır. Doğu cephesinin güney kısmında su akımının etkisi daha fazla hissedilmiştir. I. Adad-Nirari döneminde inşa edilen rıhtım duvarı, sonraki dönemlerde de onarım görmüştür. Rıhtım duvarında zift kullanımına ilişkin kalıntılara ulaşılmıştır (Andrae, 1913a, ss. 149-150). Kentin yukarıda birçok kez değinilen cephesinin, kuzey cephesine göre suya daha fazla maruz kaldığı ortadır; ancak su yükselmeleri karşısında kentin doğu cephesinin daha az etkileneceği tahmin edilmektedir; çünkü burada kent, Dicle Nehri'ne hem paralel uzanır

ve nehir yatağı daha geniştir. Bu sebepler ile suyun tahrip edici gücünün azaldığı düşünülmektedir.

Orta Assur Dönemi'ne tarihlenen rıhtım duvarının arkasındaki 3 m kalınlığa sahip duvar, tahkimat işlevinde inşa edilmiştir. Söz konusu Sargon Hanedanlığı dönemi kaplama duvarının doğu cephesi (Sargonidische Verkleidungsmauer), düzgün kesme taşla çerçeveli bloklar, işlenmiş, kabaca dikdörtgenler prizması şeklindeki bloklardan, az işlenmiş kaba yonu kireç taşlarından oluşmaktadır (Andrae, 1913a, Abb. 264-265, 267, 270).

Arabisches Bad'in batısında 5 m genişliğinde ve 0.4 m çıkıntıya sahip bir rizalit mevcuttur. Rizalitin üzerinde yer aldığı duvarın, en batıdaki duvarın ve rıhtım duvarının; Arabisches Bad'in güney sınırına karşılık gelen bu üç duvarın sınırlarında batıdan doğuya doğru genişleyen açıklık seçilebilmektedir (Andrae, 1913a, Taf. 65-67, ss. 147-148).

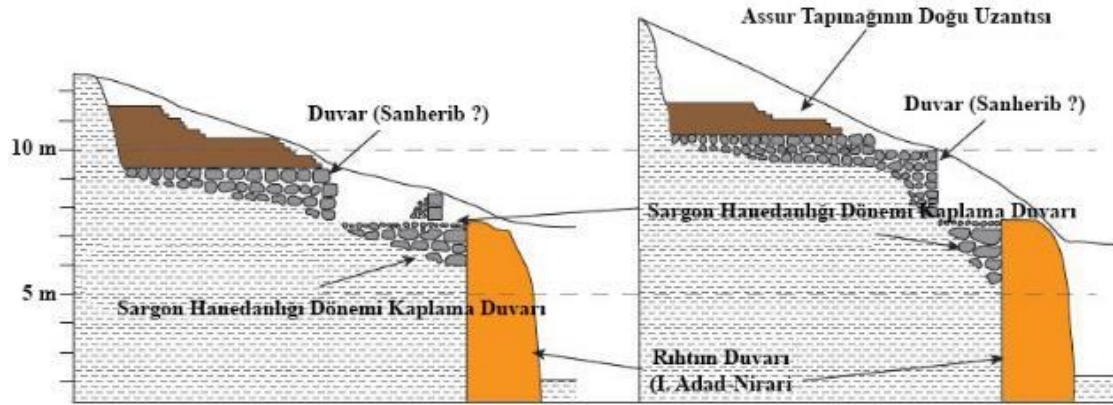

Şekil 4.29: Dicle Nehri'ne paralel uzanan rıhtım duvarı ve kaplama duvarı (Andrae, 1913a, Abb. 267)

I. Adad-Nirari Rıhtım Duvarı'nın civarında (kA4I) tespit edilen kireç taşından (Hellan) yapılmış kademelendirilmiş mazgal dişinin (Andrae, 1913a, Abb. 266), buraya taşındığı düşünülmektedir. Hangi duvar ya da yapıyı taçlandığı net olarak bilinmese de Sargon Hanedanlığı dönemi kaplama duvarı veya Assur Tapınağına ait olduğu

düşünülmektedir. Kademelendirilmiş mazgal dişlerinin devamı, hâlâ toprak altında, insan eliyle farklı bir yerde kullanılmak üzere ve doğal yollar ile taşındığından dolayı sınırlı sayıda saptandığı düşünülmektedir. Sargon Hanedanlığı dönemi kaplama duvarı, yer yer girinti ve çıkıntılarla donatılmıştır (Andrae, 1913a, ss. 147-148). Kuzey cephesinde ifade edildiği gibi doğu cephesindeki kaplama duvarının kenti, savunma işleviyle beraber düşük bir ihtimal olarak önerilse de cepheyi su baskını tehlikesine karşı korumuş olabilir. Adı anılan duvarının temeli, rıhtım duvarından daha yüksek kotta inşa edilmiştir (Şekil 4.30).

Erozyon nedeniyle kentin surlarında tahribatlar meydana gelmiştir. İ3 ve İ4 plankarelerinde, tahkimatların kalıntıları açığa çıkartılmıştır (Andrae, 1913a, ss. 146-147). Cephenin doğal dolgusuna ve arkaik mimari kalıntılara yaklaşık 7 m genişliğine sahip duvar yaslanmaktadır. Andrae (1913a, s. 147), kullanılan tuğlaların renk ve boyut özelliklerini öne sürerek bu duvarı, III. Salmanassar'ın duvarları ile ilişkilendirmiş ve söz konusu kralın döneminden kalmış olabileceği konusunda şüphelenmiştir. Duvarın temelinde saptanmış taş bloğu üzerindeki yazıt; Assur Tapınağının inşaat faaliyetleri hakkında bilgi vermektedir. Sanherib'in yazıtında, beyaz kireç taşı kullanarak Eşarra avlusunun temellerini attığını bildirmektedir (RINAP 3/2 no. 169: 1-5, s. 250).

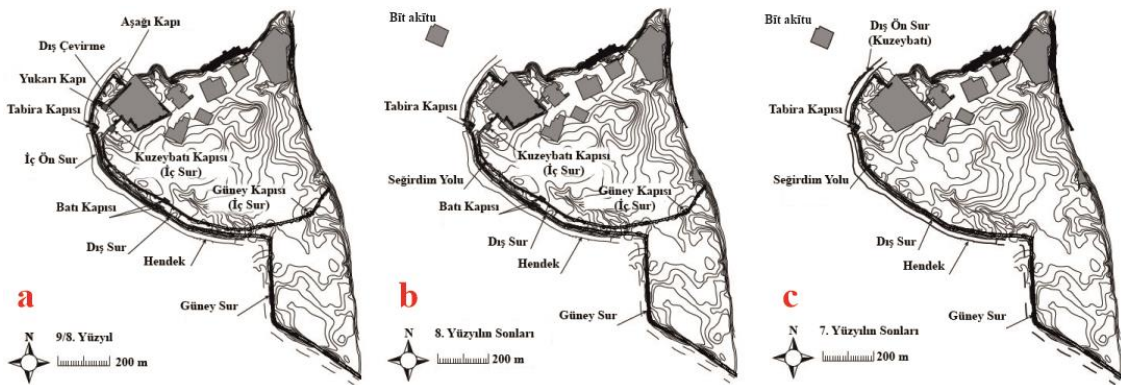

Şekil 4.30: Aşşur Tapınağının doğusundaki mimari öğelerin doğu-batı doğrultulu kesit çizimi (Sollee, 2020, Abb. 61)

Sanherib'in, oğlu Aşşur-ilī-muballissu için temellerini kireç taşından inşa ettirdiği "Prinzenpalais"nin işleviyle ilgili bir iz yazılı kaynaklarda bilinmemektedir (RINAP 3/2 no. 181: 1-8, s. 263; RINAP 3/2 no. 182: 1-7, s. 264; RINAP 3/2 no. 184: 1-7, s. 266). Kalın duvarları (3-3.50 m) ve doğu cephesindeki sur ile ilişkisi nedeniyle Prinzenpalais, tahkimat işlevine sahip bir yapı olarak yorumlanmıştır. Hem yapının kötü

korunmuş olması hem de yukarıda ifade edilen işlevi için yeterli kanıt bulunamaması nedeniyle işlevi konusunda belirsizlikler söz konusudur (Sollee, 2020, s. 63).

Assur kenti surlarında, MÖ 9-7. yüzyıllar içerisinde bir dizi tadilat ve yenilikler yapılmıştır (Şekil 4.31). Eski Assur Dönemi'nde başlayan sur inşaat çalışmaları, orta Assur Dönemi'nde de devam etmiştir. Yeni Assur Dönemi'ne geldiğinde Eski ve Orta Assur Dönemi surları korunarak daha çok tadilat çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Yeni Assur Dönemi krallarından III. Salmanassar, kentin tadilatına oldukça katkı sağlamıştır.

Şekil 4.31: Assur kent surlarının MÖ 9-7. yüzyıllar içerisindeki değişimi (Sollee, 2020, Abb. 65)

MÖ 9/8. yüzyıllarda Assur kentinin batı ile güneyinde dış ve iç surların bulunduğu görülmektedir. Her iki duvarın kuzeyinde yer alan sırası ile dış ve iç çevirmeler, kentin kuzeybatıdaki savunmasına ayrıca katkı sağlamıştır. Dış surun dışında konumlandırılan yarı bağlı ve bağlı iç ön sur, bu dönemlerde aktif rol oynamaktadır. İnşası Orta Assur Dönemi'ne giden kentin hendeği, iç ön surun kısmen altında ve hemen önünde bulunarak, iç ön sura savunma konusunda katkı sağlamıştır (Şekil 4.31a). Rizalit ve dış ön sur (kuzey) duvarları, kentin kuzey bölgesindeki savunma kuşağının önemli elemanlarıdır. Kentin surları üzerinde çok sayıda kapı görülmektedir. Söz konusu yüzyıllar arasında Yukarı ve Aşağı Kapı, Kuzeybatı Kapısı, Tabira Kapısı, Batı Kapısı (iç ve dış sur üzerinde), Güney Kapısı olmak üzere kentte yedi kapı mevcuttur. Assur kentinin 9/8. yüzyıllardaki kapı sayısının bu denli fazla olması, Assur krallarının dış tehditlerin tehlikesinden çekinmediğini ve oldukça güçlü bir devlet yapısına sahip olduğunu göstermektedir. MÖ 8. yüzyılın sonuna gelindiğinde kentin kuzeybatısında “bīt akītu” yapısı görülmeye başlanır (Şekil 4.31b). Bu yüzyıldaki en önemli gelişmelerden biri dış çevirmede görülen değişimler ve bu yüzyıldan sonra dış çevirmenin işlevini yitirmeye başlaması ve de bağlı iç ön surun görülmesidir. Dış

çevirmenin yarattığı savunma boşluğu, dış surlara eklenen seğirdim yolu ve siperler ile giderilmeye çalışılmıştır. Dış çevirmeyle beraber dış çevirme üzerinde yer alan Yukarı ve Aşağı Kapı'nın işlevini yitirmesi ile Assur kentinin kapı sayısı beşe inmiştir. Assur kenti savunma duvarlarının genel özelliklerini değerlendirildiği son şekilde (Şekil 4.31c), kentin kuzeybatısında beliren dış ön surdur. Kentin kuzeybatısının savunma açısından güçlendirildiği, bu ilk bariyer duvarı ile anlaşılmaktadır. Kent, MÖ 7. yüzyılın sonlarında çok sayıda değişim gözlemlendiği bir yer halini almaktadır. İç sur bu dönemde işlevini yitirmiştir. Kentin kuzeyindeki Sanherib'in ve Esarhaddon'un muşlâluları da MÖ 7. yüzyılda inşa edilmiştir. Sargonidler Dönemi yapıları, Assur kentinin doğu cephesindeki savunma duvarı ayağını oluşturmaktadır. Sonlara doğru kent trafiğinin tek kapıyla sağlanması giriş ve çıkışlarının kontrol altına alınmak istenmesi, tehlike çanlarının habercisidir.

4.2.2. Kalhu

Kuzey Irak'ta yer alan ve Yeni Assur Dönemi'ndeki başkent statüsüne sahip Kalhu kenti, farklı ekipler tarafından uzun yıllar boyunca araştırılmıştır (Russell, 1999, s. 9). Yaklaşık 7,5 km uzunluğunda (Halama, 2011b, s. 60; Oates ve Oates, 2001, s. 27) ve 375 hektarlık⁸⁹ bir alana yayılan kent, iki iç kale ve aşağı kent olmak üzere ayrılmıştır. Güneybatıdaki iç kale 22.5 hektar iken, kentin güneydoğu kısmındaki "Fort Shalmaneser",⁹⁰ yaklaşık 6 hektarlık alana yayılmaktadır. Geçmiş Neolitik Çağ'a kadar inen kentin, Kalkolitik Çağ ve 3-1. bin yıl kalıntıları mevcuttur (Sollee, 2020, s. 75).

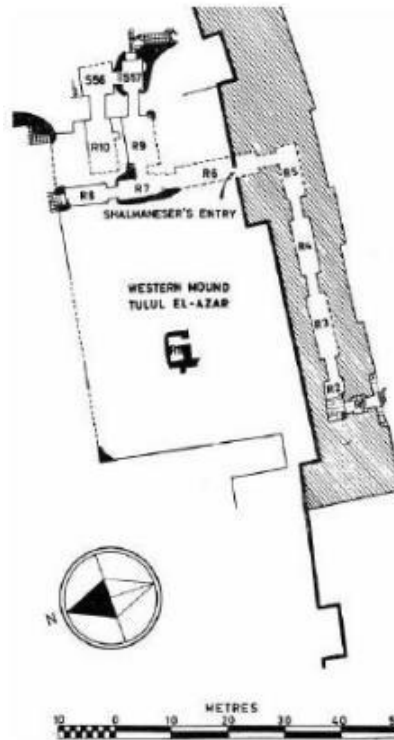
ekal māšarti'nin dışında Kalhu kentinin çeşitli bölgelerinde yer alan surlar ayrıntılı incelemeden geçmemiştir. Kent surlarının inşasını anlatan yazılı kaynaklar yeterli düzeyde olmasa da, savunma yapılarının inşası; başkenti kuzeye taşıyan II: Assurnasirpal'e mal edilebilir. Surların tamamlanma sürecinde III. Salmanassar'ın etkili olduğu varsayılmaktadır (Halama, 2011a, s. 261). II. Assurnasirpal, yıllıklarında kentin kuruluşu ve atası I. Salmanassar'ın inşa ettiği kentten bahsetmektedir. Söz konusu yazılı

⁸⁹ Kentin kapladığı alan ile ilgili farklı fikirler bulunmaktadır. Sollee, uydu görüntüleri ve arazi hesaplamaları yaparak Kalhu'nun toplam yayıldığı alanı, 375 hektar olarak hesaplamıştır. Kentin yayılım alanının 360 hektar olduğu fikri hali hazırdaki birçok akademisyen tarafından kullanılmaktadır, bkz. (Halama, 2011a, s. 261; Halama, 2011b, s. 60; Otto, 2015, s. 477).

⁹⁰ Tez çalışmasının 5.2. bölümünde daha ayrıntılı olarak incelenmiştir. Daha fazla bilgi için ilgili kısma bakınız.

kaynağa göre, I. Salmanassar'ın inşa ettiği kentin harap bir halde olduğunu; ancak kendisinin kenti yeniden kurduğu ve tahkimatlandırıldığını anlatmaktadır (RIMA 2 A.0.101.1: iii 132b-136, ss. 222-223). Kalhu kentinin II. Assurnasirpal döneminde tahkimat işlevini yerini getirdiği kabul edilse de, kentin askerî mimarisinin inşa çalışmalarının bir kısmının oğlu III. Salmanassar devrinde devam ettiği bilinmektedir. Bu yöndeki en önemli kanıt buradaki *ekal māšarti*'nin inşasının MÖ 9. yüzyılın ikinci yarısında tamamlanmasıdır (Sollee, 2020, s. 79).

Kentin duvarları, batı ve güney suru; doğu ile kuzey suruna göre iç ve dış kavisler yapması nedeniyle kentin planını etkilemiş ve düzgün olmayan bir kent planı ortaya çıkmıştır (Şekil 4.15a). II. Assurnasirpal tarafından yeniden kurulan kentin planında topoğrafya ve akarsu vadisinin uzanımı takip edilmiştir (Novák, 2004, s. 180). Kalhu kenti surunun ölçüleri konusundaki kısmi bilgiler, buradaki *ekal māšarti* ve Tulul al-‘Azar bölgesinde yapılan çalışmalarla öğrenilmiştir (Şekil 4.32). Bu bilgilere dayanılarak Kalhu surlarının 12 m kalınlığa sahip olabileceği düşünülmektedir. Söz konusu surun genişlik ölçüleri, Horsabad ve Ninive kentlerinki ile karşılaştırıldığında akla uygun görünmektedir.

Şekil 4.32: Tulul al-‘Azar'ın konumu (Reade, 2013, Fig. 5)

Kalhu'daki *ekal māšarti*'nin doğu sınırı, Kalhu kent surunun kalınlığını belirlemede bir ölçüt olarak kullanılmamalıdır. Kalhu kentinin hafırları, kent surunun yüksekliğiyle ilgili yorumlar yaparken, II. Assurnasirpal'ın yıllığındaki bilgileri referans almışlardır. Burandan da 120 tuğla sırasının yaklaşık 15 m'lik bir yüksekliğe denk geldiği sonucuna ulaşılmıştır; ancak bu yükseklik surdan ziyade farklı bir unsura ait ölçüdür. *ekal māšarti*'nin batı kapı yüksekliği, surun 7 m dolaylarında yüksekliğe sahip olabileceği yönünde ipucu sağlamaktadır (Sollee, 2020, ss. 79-81).

Kalhu kentinin savunma duvarının, kurucusundan sonraki krallar döneminde de tamir edildiği bilinmektedir (Sollee, 2020, s. 89). Esarhaddon'un yazıtlarında kent surunun tamir edildiği bilgisi geçmektedir. Yazıtına göre kralın ele geçirdiği yerlerdeki esirlerle kentin surla kapılarını ve tahrip olan sarayları tamir ettirdiği öğrenilmektedir (RINAP 4 no. 78: 37-39, s. 159). II. Assurnasirpal hükümdarlığında başkent haline getirilen ve savunma mimarisiyle güçlendirilen kentin, imparatorluğun sonuna kadar önemli bir merkez olduğu bilinmektedir. Yaklaşık olarak 200 yıldan uzun bir zaman diliminde önemli olan merkezin birden fazla kez onarım görmesi mantık çerçevesinde kabul edilmektedir.

4.2.3. Tell İbrahim Bayis (Eski Mahmur)

Amin ve Mallowan tarafından, Tell İbrahim Bayis (Eski Mahmur)'te birkaç sondaj çalışması gerçekleştirilmiştir. Çalışmalarda Yeni Assur Dönemi mimari yapıları tespit edilmiştir. Aynı zamanda III. Salmanassar'a tarihlenen yazıtlı tuğla saptanmıştır (Hausleiter, 2010, ss. 183-184). Kare planına sahip kent (Şekil 4.5a, Şekil 4.15d), 440x440 m'lik sur ile çevrelenmiştir (yak. 19.36 ha), (Postgate, 1987-1990, s. 271). Tell İbrahim Bayis'in imparatorluğa hizmet etme şekli konusunda farklı öneriler bulunmaktadır. Askerlerin dinlendiği bir yer olduğu görüşüne karşılık; kamu binaları ve konut yapıları nedeniyle askerî bir yerleşimden ziyade yerleşim yeri olarak anlaşılması gerektiği önerilmektedir. III. Salmanassar döneminin son yıllarındaki çalkantılı süreç nedeniyle Tell İbrahim Bayis'in tahkimatlandırıldığı yorumlar arasında yer almaktadır (Sollee, 2020, s. 73). Yerleşimin sur varlığını CORONA uydu görüntüleri işaret etmektedir. Kazı çalışmalarında tespit edilen kanatlı ok uçları, surların MÖ 7. yüzyıl sonlarında da işlevini yerine getirdiği yönünde ip ucu sağlamaktadır (Sollee, 2020, ss. 74-75).

4.2.4. Kalzu (Kasr Şemamok/Kilizu/Kakzu)

Yerleşim, yaklaşık olarak yuvarlak bir plana sahiptir (Şekil 4.5b, Şekil 4.15d). Kentin üst kısmında tahkimat kalıntısına ulaşılmadığı için, buranın iç kale olup olmadığı şu anki veriler ışığında bilinmemektedir. Doğu, batı ve güney yönlerine doğru genişleyen kentin toplam yayılım alanı 58.40 hektardır (Sollee, 2020, ss. 92-94). Layard ve G. Furlani'nin çalışmaları Kalzu'nun bilinmeyen konularının anlaşılmasında önemli rol oynamıştır. Orta Assur Dönemi'ne tarihlenen belgelerde, kentin adı "KUR/URU ki-li-zi" olarak geçmektedir. Yeni Assur Dönemi'nin büyük kentlerinden Assur, Kalhu, Ninive ve Erbil gibi kentlerle bazı ortak özelliklere sahip bir kenttir. Yazılı kaynaklar sayesinde Kalzu'nun konumu saptanabilmiştir. Assur'un merkezindeki Kalzu'nun, Kalhu kentinin doğusunda yer aldığı ve bu kentten bir günlük mesafede yer aldığı öğrenilmektedir (Postgate, 1976-1980a, ss. 591-593). G. Furlani geniş duvarlar ortaya çıkarmayı başarmıştır. Çalışmalarında Sanherib'in inşa ettiği kentin tuğla duvarıyla karşılaşmıştır (Furlani, 1933-1934, ss. 74-75).

Yeni Assur Dönemi krallarının Kalzu inşaat faaliyetleri konusundaki bilgiler, krali yıllıklardan bilinmektedir (RIMA 2 A.0.98.6: 1-2, s. 141). Sanherib dönemi yazılı kaynakta, Kalzu kentinin iç (BÂD) ve dış (şal-ḥu-u) duvarının yeniden inşa edilerek, dağlar kadar yükseltildiği bilgisine ulaşılmaktadır (RINAP 3/2 no. 218: 1-6, s. 304). Sanherib dönemindeki bir diğer yazılı kaynakta kralın, Kalzu kentinin dış surunu kerpiçten inşa ettiği bilgisi mevcuttur (RINAP 3/2 no. 219: 1-3, s. 306). II. Assur-dan'ın onarım çalışmaları, Sanherib'in inşa faaliyetleri ve Assurnasirpal'in Kalzu'yu, Zamua seferleri sırasında bir hareket noktası olarak kullanılması, kentin Assur için önemini göstermektedir (Postgate, 1976-1980a, ss. 592-593).

4.2.5. Erbil (Arbela/Urbilum/Arbail)

Arbail kenti, Assur Üçgeni'nin doğu kısmında yer almaktadır. Antik kentin kalıntıları, günümüzdeki modern Erbil'in altında kalmıştır. Kentin arkeolojik araştırmaları ve keşfedilişi Assur ile Ninive kentleri gibi köklü bir geçmişe sahip değildir. Erbil'in, Tanrıça İştar'ın kült merkezi olması (Radner, 2011, ss. 321-323), kentin ideolojik anlamda da oldukça önemli olduğunu göstermektedir. Erbil önemli bir

istasyon, verimli tarım topraklarına sahip bir kent ve doğuya yapılan seferlerde oldukça önemli bir uğrak noktasıdır (Sollee, 2020, s. 95).

Uydu görüntüleri referans alınarak ölçülen kentin Yeni Assur Dönemi'nde yaklaşık 330 hektarlık alan kapladığı öngörülse de, modern yerleşim nedeniyle bu bilgi doğrulanamamıştır (Nováček, Amin ve Melčák, 2013, s. 25).

Arkeolojik çalışmalar yapılmadığı için kentin tahkimat sistemleri konusunda tasvirli sanat eserleri ve yazıtlara başvurulmaktadır. Erbil'de ele geçen II. Assurbanipal zamanına ait bir tablette, kentin ayrıntıları hakkında bilgi edinilmektedir. Yazılı kaynaklarda kentin bir süre ilgisiz bırakıldığı belirtilmekte, sonrasında kentte önemli yeniliklerin yapıldığı ve kent surlarının tamamlanması bilgisi birkaç kez yinelenmektedir (Nováček, Amin ve Melčák, 2013, s. 5). Assurbanipal dönemine ait bir yazıt, Erbil kentinin sadece *dūru* duvarı ile değil ayrıca bir *šalḫū* duvarı ile kuşatıldığı öğrenilmektedir (Sollee, 2020, s. 97). Bu yazıtta geçen duvarlar, Ninive'deki kuzey sarayda ele geçen ve Erbil (?)'i tasvir ettiği düşünülen rölyefte bulunmaktadır (Şekil 4.14a). Rölyefte en ön sırada iç ön sur, onun gerisinde ana sur ve en son sırada da iç kale suru yer almaktadır (Şekil 4.33). Buradaki ön surun bağlı veya bağımsız olduğu konusunda bir bilgi mevcut değildir. Kentin nasıl bir plana sahip olduğu da modern yerleşimler nedeniyle bilinmemektedir (Sollee, 2020, s. 97).

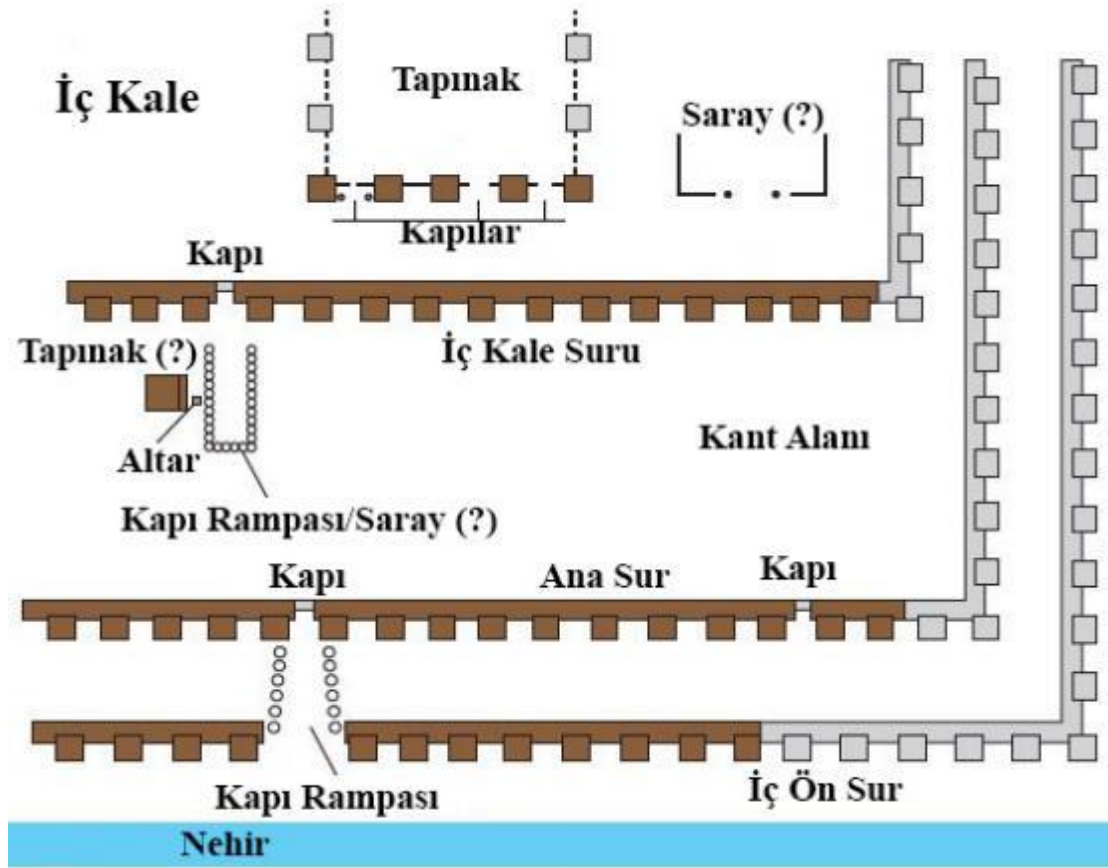
4.2.6. Balawat (Imgur-Enlil)

Balawat, modern Musul kentinin 28 km güneydoğusunda ve Ninive ile Kalzu güzergâhı üzerinde yer almaktadır (Postgate, 1976-1980b, s. 66). Balawat Höyük, 150x250 m ölçülerinde ve ovoidan 15 m yüksekliğe sahiptir (Curtis, 2008, s. 7). Kareye yakın planlı kentin suru, yaklaşık 800 m uzunluğundadır (Şekil 4.15c), (Oates, 1974, s. 174; Postgate, 1976-1980b, s. 66). Söz konusu Balawat merkezinde 1989 yılında gerçekleştirilen yüzey araştırmasında surun kuşattığı alanın 52 hektar olduğu hesaplanmıştır (Tucker, 1994: dp. 8, s. 108).

Oates (1974, ss. 174-175), Balawat kentinde kraliyetin varlığı konusunda bazı önemli hususlara değinmektedir. Ninive'nin kalabalık ve gürültüsünden kaçarak buraya

sıgınıldığı fikrinin savunan Max Mallowan'a katılmaktadır. Ayrıca Balawat'ın daha çok yapılacak seferlerde buluşma noktası olarak kullanılmış olabileceğini önermektedir.

Kent kazılmadığı için, kentin tahkimat varlığı konusundaki en somut kaynakları yazıtlar oluşturmaktadır. II. Assurnasirpal'in yıllığı, kralın kentteki icraatları konusunda aydınlatıcı bilgiler sunmaktadır. Kral, yıllığında kente İmgur-Enlil adını verdiği, çevresini, surla çevrelediği ve içine kendisi için bir saray inşa ettiğinden bahsetmektedir (RIMA 2 A.0.101.51: 28b-30, s. 322). Yazılı kaynaklar dışındaki bir önemli referans uydu görüntüleridir. Uydu görüntüsünden kentin etrafını çevreleyen kerpiç surun yaklaşık 20 m'lik kalınlığını seçilebilmek mümkündür (Şekil 4.4), (Sollee, 2020, s. 100).

Şekil 4.33: Erbil kentinin şematik çizimi (Sollee, 2020, Abb. 91b)

4.2.7. Tarbişu (Tarbişi/Şerikhan/Şerifhan)

Ninive kentnin 4.50 km kuzeybatısında yer alan Tarbişu kentiyle ilgili bilgiler, I. Tiglat-Pileser döneminden ve MÖ 9. yüzyıldan bilinmektedir. Tarbişu kentindeki surların kazılmamış olması nedeniyle surların kalınlık, uzunluk ve yükseklik gibi ayrıntıları hakkında bilgi bulunmamaktadır. Sur varlığı konusundaki kayda değer bilgiler, Esarhaddon dönemine ait kraliyet mektubundan gelmektedir (Miglus, 2012, ss. 454-456). Nabû-ra'im-nišeşu'nun, adı geçen krala gönderdiği mektupta; Tarbişu kentinin sur temeline yazılacaklar konusuyla ilgilidir (SAA 16 143: 6-11, s. 126). Kentin sura sahip olduğu konusundaki tek bilgi, kraliyet mektubundan sağlanması kentin diğer tahkimatlandırılmış Assur kentlerine göre daha gizemli kılmıştır. Kentin içindeki diğer anıtsal yapıların tahkimatlarından daha ön plana olduğunu düşündürmektedir; ancak bu nedenle de, kentin Ninive dolaylarında bulunan ovanın kuzey ucundaki tahkimatlı bir kent olduğuna gölge düşürmemelidir (Sollee, 2020, s. 127).

4.2.8. Ziyaret Tepe

Diyarbakır Havzası'nda yer alan Ziyaret Tepe, etrafını çevreleyen ovadan 22 m yüksekliktedir. Farklı disiplinlerdeki uzmanlardan meydana gelen uluslararası ekip, 18 mevsim süren arazi çalışması gerçekleştirerek 32 hektara yayılan alanın tümünde incelemeler yapmayı başarmıştır (Matney vd, 2017, ss. 21, 26, 53).

Elektrik rezistivite ve manyetik gradyometre çalışmalarından elde edilen sonuçlar ile yerleşimin sur varlığı anlaşılmıştır (MacGinnis ve Matney, 2009a, s. 36). Surun kalıntılarına yönelik çalışmalar, Operasyon D, K ve Y'de gerçekleştirilmiştir (Matney vd, 2020, s. 97).

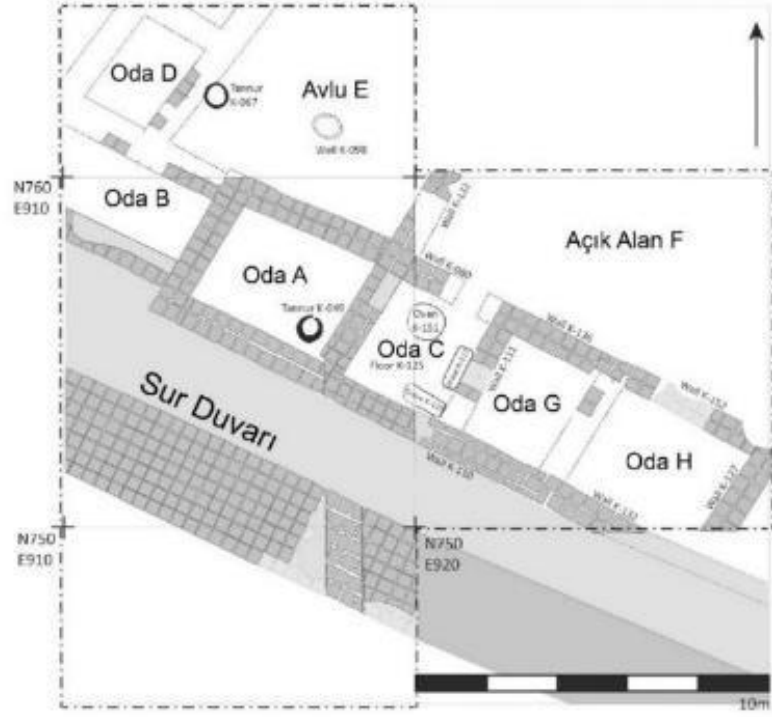
John MacGinnis'in direktörlüğündeki Operasyon D çalışmaları (Matney vd, 2012, s. 316), 2000 yılında gerçekleştirilmiştir. Aşağı kentin doğu tarafındaki bu çalışmalar ile sur kesiti ve sur ile bağlantılı mimariler tespit edilmiştir. Kuzey-güney yönündeki ana sur parçalarının altında, Assur öncesine tarihlenen kalıntılar gözlemlenmiştir (Matney vd, 2002, s. 60). Manyetik gradyometre çalışmalarında elde edilen verilerde, doğu-batı hattında uzanımı takip edilebilen kalın bir duvar, kule ve bir

kapının varlığının anlaşılması ile 2003 yılında (Matney ve Rainvillee, 2006, s. 121) John MacGinnis'in direktörlüğündeki K Operasyonu çalışmalarına başlanmıştır (Matney vd, 2015, s. 258). Çalışmaların gerçekleştirildiği 2003 yılında 2.50x15 m'lik alan kazılarak surun varlığı konusunda kanıtlara ulaşılmıştır. Kemalettin Köroğlu ve ekipteki diğer üyelerin katkıları ile 2004 yılında 10x20 m'lik alanda gerçekleştirilen çalışmalar ile çalışmamızın bu bölümünü ilgilendiren aşağı kentin suru araştırılmıştır. K-031 olarak adlandırılan çalışma alanında surun tarihi ve yapım aşaması hususunda bilgilere ulaşılmıştır (Köroğlu, 2005, s. 32). Buradaki sur inşa edilmeden önce alan, 4 m yükseltilerek bir teras oluşturulmuştur. Daha sonra temel çukuru kazılmış ve temelin dış kısmına drenaj kanalı yapılmıştır. Bir sonraki aşamada drenaj sistemi, 1 m kalınlığa sahip kil dolgu ile kaplanarak, suyun temele ulaşması engellenmeye çalışılmıştır. Son aşamada kumlu tabakalar, kalınlığı 13-14 cm olan bir çamur tabakası ile kaplanmış, kum ve çakıldan meydana gelen karışım ile kapatma işlemi gerçekleştirilmiştir (Matney ve Rainvillee, 2006, s. 121).⁹¹Aşağı kentte yapılan bu işlemlerin, sur temelini yağmur suyundan korumaktan ziyade, güneyde varlığı muhtemel olan dereden gelebilecek su baskını riski karşısında alınmış bir önlem olduğu düşünülmektedir (Köroğlu, 2005, s. 32).

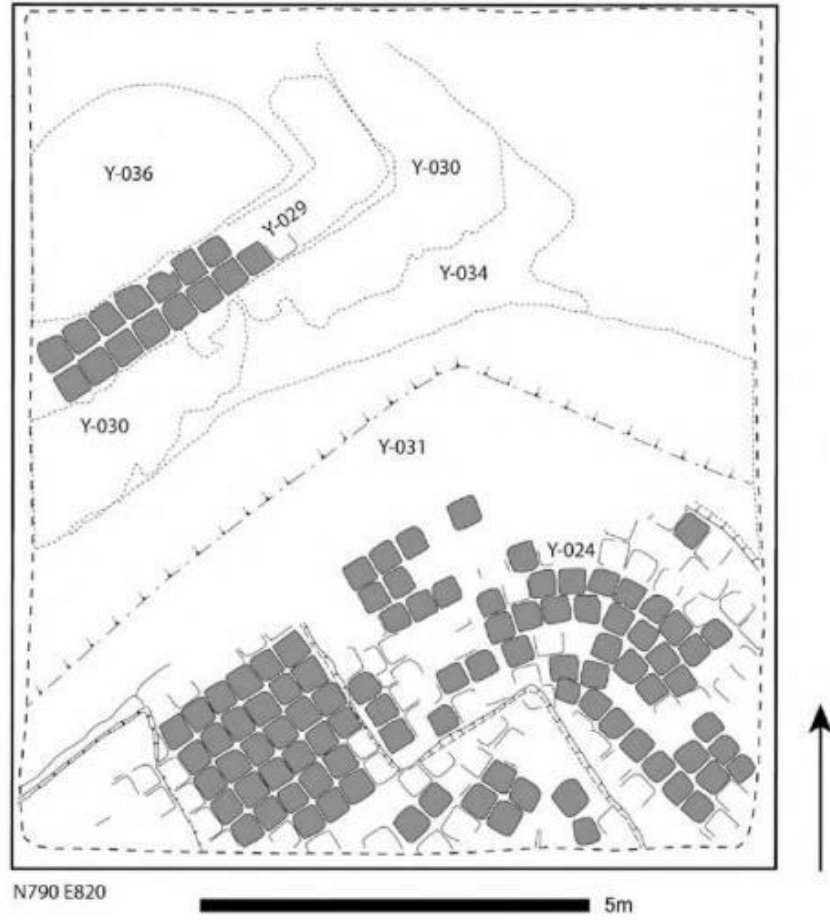
Operasyon K'deki çalışmalarda kalınlığı 3 m'nin hemen altında olan sur tespit edilmiştir (Şekil 4.34). Kare kerpiçler, 38-40x38-40x12-13 cm boyutlarındadır. Kerpiçler arasındaki çamur harç, 4-9 cm kalınlındaydı. Kenti çevreleyen toplam sur uzunluğu yaklaşık 2 km uzunluğa sahip olduğu ve sur yüksekliğinin ise yaklaşık 7-8 m olduğu tahmin edilmektedir (Matney vd, 2017, ss. 115-116).

Operasyon Y çalışmalarına, 2013 yılında Mary Shepperson direktörlüğünde başlanmıştır. Kentin güneybatı kısmında kazı çalışmaları gerçekleştirilmeden önce burada yapılan jeofizik çalışmalarında kent surunun dik açılı dönüş yaptığı görülmüştür (Matney vd, 2017, s. 223); ancak kazı çalışmalarından sonra duvarın daha yumuşak bir kavis yaparak dönüş yaptığı anlaşılarak bu detay belgelenmiştir (Şekil 4. 35). Sur, 35x35 cm'lik kare kerpiçler ile eş merkezli olarak bu eğriyi oluşturmaktadır. Surun kavisli görünümü sayesinde insan, hayvan ve tekerlekli araçların trafiğine kolaylık sağlandığı düşünülmektedir (Macginnis, Matney ve Köroğlu, 2014, s. 92).

⁹¹ Bu aşamalar hakkında daha fazla bilgi için bkz. (Köroğlu, 2005, s. 32, Fig. 10).

Şekil 4.34: Operasyon K'daki çalışmalarda tespit edilen sur ve diğer yapılar (Matney vd, 2020, Fig. 14)

Şekil 4.35: Operasyon Y çalışmalarda tespit edilen sur (Matney vd, 2015, Fig. 9)

4.2.9. Dūr-Šarrukīn (Horsabad)

Birçok ekip tarafından çalışmalara konu olan Horsabad başkenti, II. Sargon'un ölümünden kısa bir süre sonra terkedilmiştir. Kent, Ninive'nin yaklaşık 20 km kuzeydoğusunda yer almaktadır (Halama, 2011b, s. 65). Yaklaşık olarak 1,600x1,750 m'lik (yak. 300 ha.) alan kaplayan (Loud ve Altman, 1938, s. 9) ve iki iç kaleyi bünyesinde barındıran Horsabad kenti yaklaşık kare planına sahiptir (Şekil 4.15b). II. Sargon'un ölümünden sonra başkent taşınmış olsa da, Horsabad kenti terkedilmemiş ve Assur valileri tarafından yönetilmeye devam edilmiştir. Kentin en az Med-Babil saldırılarından önceye kadar önemli bir Assur kenti olduğunun aksi düşünülemez. Aynı kentin büyük Med-Babil saldırıları karşısındaki karşı koyma gücü ve nasıl düştüğü gibi sorularının cevabı hâlâ gizemini korumaktadır (Sollee, 2020, s. 128).

Yeni Assur Dönemi diğer başkentlerindeki tahkimatların tarihlenmesinde görülen belirsizlikler, Horsabad kentinde görülmektedir. Özellikle kentin kuruluş sürecinde II. Sargon'un olması bu hususta önemli bir etkindir. Horsabad kenti surlarının inşası, birden fazla sayıda kraliyet mektubunda⁹² kendisine yer bulmuştur (Sollee, 2020, s. 135).

Kentin surları ile ilgili Botta'nın çalışmalarına bakılırsa, kaideden itibaren 2 m korunmuş ve 14 m kalınlığında sur tespit edilmiştir (Botta ve Flandin, 1849-1850: V, s. 31). Sonraki yıllarda çalışmaları yürüten Place, surların bir kısmını ortaya çıkarmıştır; ancak sur için belirttiği 24 m'lik kalınlık (Place, 1867-1870: I, ss. 161-164) oldukça abartılı durmaktadır. Bu açıdan Botta'nın sur için belirttiği 14 m'lik kalınlık daha mantıklı bir ölçü olarak kabul edilebilir.⁹³ Surun yüksekliği konusunda da Place'ın bir kez daha yanlışlığı görülmektedir. Place'ın 23 m'lik abartılı ölçüsü yerine, Loud'un önerdiği 12 m'lik sur yüksekliği daha muhtemeldir (Halama, 2011b, ss. 66-67).

⁹² Arapha, Kalhu, Que, Birtu, Arpad, Bit-Zamani, Hatarika, Barhalzi ve Raşappa yöneticilerinin mektuplarında bu konu hakkında detaylı bilgilere ulaşmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. (SAA 11 15: ii 1-r. i 8', ss. 16-17).

⁹³ Place'ın kazı sistemi nedeniyle ana sur ve ön suru bir duvar olarak algılamış gibi görünmektedir. Öte taraftan Botta'da tespit ettiği 14 m'lik kalınlık sadece bir duvara (ana sur) aittir. Bu nedenle her iki hafirin ulaştığı sonuçta kısmen doğru kabul edilebilir (Sollee, 2020, s. 133).

Horsabad kentinin tahkimat sistemi 14 m'lik bir ana sur ve onun önünde yer alan 5-10 m (?) arasında kalınlığa sahip bir ön surdan oluşmaktadır.⁹⁴ II. Sargon dönemi mektuplarda geçen sur yüksekliği konusundaki ipuçları yükseklik konusunda bazı yorumların yapılmasını mümkün kılmıştır. Mektuplarda surun 105 sıra kerpiçten oluştuğu bilinmektedir. Her biri yaklaşık 12 cm yüksekliğe sahip 105 sıra kerpiçin toplam yüksekliği 12.60 m'dir. Kerpiçler arasındaki 1 cm'lik kerpiç harç da göz önünde bulundurulduğunda karşımıza 13.65 m'lik sur yüksekliği çıkmaktadır (Sollee, 2020, ss. 113-114, 155).

4.2.10. Ninive (Ninova)

4.2.10.1. Ana Sur

Husur Nehri tarafından ikiye bölünen kentte, Tell Koyuncuk ve Nebi Yunus isimli iki höyük bulunmaktadır. Husur'un kuzeyinde yer alan Tell Koyuncuk, yaklaşık 45 hektarlık bir alana yayılmakta ve etrafından 25-30 m yüksekliğe sahiptir. Dicle Nehri'nin küçük kolu Husur'un güneyinde kalan Nebi Yunus, 15 hektar alan kaplamakta ve çevresine göre 15 m yüksekliktedir (Reade, 2000, s. 390). Olağanüstü boyutlara sahip Ninive kenti, yaklaşık 807 hektarlık bir alan kaplamaktadır. Sanherib ile bu boyuta ulaşan kent, MÖ 612 yılında, Ninive'nin düşüşüne kadar kullanılmıştır. Bu süreçten sonra da ayakta kalan surların kullanılmaya devam edildiği bilinmektedir (Sollee, 2020, s. 101). Dörtgen planlı kenti çevreleyen surlar arasındaki mesafe kuzeyde, doğu-batı yönünde artmaktadır (Şekil 4.15e).

Ninive kentinin surları hakkındaki önemli bir bilgi kaynağı Anabasis'tir. Xenophon, Ninive harabelerini Mespila adında (Al-Aswad, 2017, s. 260; Bonacossi, 2017b, s. 251; Curtis, 2017, s. 255; Frahm, 1997, s. 100) büyük bir kent olarak anlatmaktadır (Vlaardingerbroek, 2017, s. 41). Anabasis'te geçen ölçü ifadelerinin doğruluğu sorgulanmakta ve kimi zaman abartılı bulunmaktadır (Curtis, 2017, s. 255;

⁹⁴ Horsabad kenti surları iç ve dış duvar olarak ayıran Unger, iki duvarın toplam uzunluğunun 24 m olduğunu belirtmektedir ve duvarları sırası ile *dūru* ve *šalḥū* olarak yorumlamıştır (Unger, 1938, s. 251). *dūru* ve *šalḥū* terimleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Tudeau, 2019, ss. 75-77).

Vlaardingerbroek, 2017, s. 41).⁹⁵ Anabasis'in ilgili bölümünde şu bilgiler yer almaktadır:

“Bu yerden (Larissa) bir aşama altı fersenk ilerleyerek; terk edilmiş ve harabeye dönmüş müstahkem mevkiye vardılar. Bu kentin adı Mespila'ydı ve bir zamanlar Medler tarafından iskân edilmişti. Mevkideki surun temeli, parlak cilalı taştandı, kalınlığı ve yüksekliği 50 feetti. Bu temelin üstünde kalınlığı 50 feet, yüksekliği 100 feet ve çevresi altı fersenk olan tuğladan bir duvar yükseliyordu.” (Xen. Anab. III. 4. 10-12).

Kent surlarının geçmişi, Ninive'nin başkent olmasından önceye dayanmaktadır. Yazılı kaynaklarda, Sanherib'in devrinden önce, Ninive'nin etrafının 9300 kübit⁹⁶, yani yaklaşık 5115 m sura sahip olduğu öğrenilmektedir (Reade, 2000, s. 395). I. Tiglat-Pileser'in yıllıklarında kent surları hakkında önemli bilgilere ulaşılmaktadır. Adı geçen kral, saltanatından önce Ninive kent surlarının inşa edildiğini; ancak kendi devrinde harap bir durumda olduğunu ve kendisinin buna el atarak temel çukuruna kadar kazdığını, büyük bir onarımdan geçirerek eskisinden daha büyük yaptığını aktarmaktadır (RIMA 2 A.0.87.10: 54-62, s. 54). Yıllıktaki ifadelere dikkat edildiğinde kent surlarının I. Tiglat-Pileser'in öncesine tarihlenebileceği ortaya çıkmaktadır (Reade, 2000, ss. 397-398). II. Assurnasirpal devrine ait bir yıllıkta Ninive surlarının varlığı bilinmektedir. Metne göre Assur kralı, Ahi-iababa isimli düşmanını Ninive kentine getirerek derisini yüzdürdüğü ve derisini kent suruna astığı anlatılmaktadır (RIMA 2 A.0.101.1: i 90-i 95, ss. 199-200).

Sanherib ile beraber Ninive kentinin ana sur ve iç ön surla kuşatıldığı görülmektedir. Atasının 9,300 (yak. 5,115 m) kübitlik suru, 21,815 kübite (Novák, 1999, s. 153), yani yaklaşık 12 km uzunluğa ulaştırmayı başarmıştır (RINAP 3/1 no. 8: 9'-10', s. 77). Anıtsal kent surları iki parça halinde inşa edilmiş ve inşası yaklaşık 10 yıl

⁹⁵ Xenophon'un Ninive'yle ilgili anlatımları kendi gözlemleri mi, diğerlerinin anlatımları ile mi şekillendiği, surun o zaman nasıl görüldüğü, Ninive'nin yanından geçerken hemen sonra sıcağı sıcağına mı kaydettiği, hafızasında kalanları mı yazdığı gibi birçok bilinmezlik bulunmaktadır. Paralı askerlerle yapılan söz konusu bu yürüyüşte yazmak için yeterli vakti olmadığı da tahmin edilebilir. Assur topraklarındaki yolculuk ve buradaki bazı yer isimleri, mesafeler ve konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Reade, 2015, ss. 173-176, 191-200).

⁹⁶ 1 kübit, yaklaşık 0.55 m'ye denk gelmektedir. Daha fazla bilgi için bkz. (Reade, 2016, s. 55).

sürmüştür. İhtişamı düşmanı bozguna uğratan duvar olarak nitelendirdiği, “bād ní-gal-bi lú-kúr-ra šú-šú”, ana duvarı (iç duvar), kireç taşı temeller üzerine, 40 sıra kerpiç kalınlığında ve 180 sıra kerpiç yüksekliğinde inşa etmiştir. Surlarda ele geçen yazıtta 180 sıra kerpiç; 200’e çıkmıştır. 37x37x12 cm kerpiç boyutu 180 sırada 21,60 m; 200 sırada 24 m’ye ulaşır. Bu bağlamda ana surun maksimum yüksekliği için 25 m önerisi mantıklıdır (Reade, 2000, ss. 397-400; Sollee, 2020, s. 111).

Maşki Kapısı’nda 14 Ağustos 1968’de gerçekleştirilen çalışmalarda 37x37x12 cm boyutlarına sahip kerpiçle inşa edilen 15.80 m’lik surun iç ve dış kısımları ortaya çıkartılmıştır. Kazıyı yapan hafir, kerpiç boyutunun Sanherib’in diğer yapılarıyla aynı boyuta sahip olduğunu not etmiştir (Madhloum, 1968, s. 48). Mullisu Kapısı’nın⁹⁷ (Şekil 4. 36) civarındaki kazılarda, doğudaki ana surun kalınlığı yaklaşık 15 m olarak saptanmıştır (Madhloum, 1967, ss. 77-79, Pl. VII; Reade, 2000, s. 399). Çizimde ana sur ve iç surların bitişik olması önemli bir husustur. Madhloum (1967, ss. 77), yukarıda adı geçen iki surun yer yer 45 m’yi bulduğunu bildirmektedir. Duvarlardan düşen molozlar, 45 m’lik kalınlığın ölçülmesinde etkisi olduğu varsayımlar arasındadır (Frahm, 1997, s. 99). Sollee (2020, s. 110), Ninive kentindeki ana sur ve iç ön surun (Niederwall)⁹⁸ toplamda 26-30 m kalınlığa sahip olduğunu önermektedir. Kapı 4 ve 12’nin; 15-16 m arasında kalınlığı, Sanherib’in yazıtlarında geçen 40 kerpiç⁹⁹ sırasına denk gelen 14,80 m’lik kalınlık ile uyushmaktadır (Frahm, 1997, s. 99; Reade, 2000, s. 399).

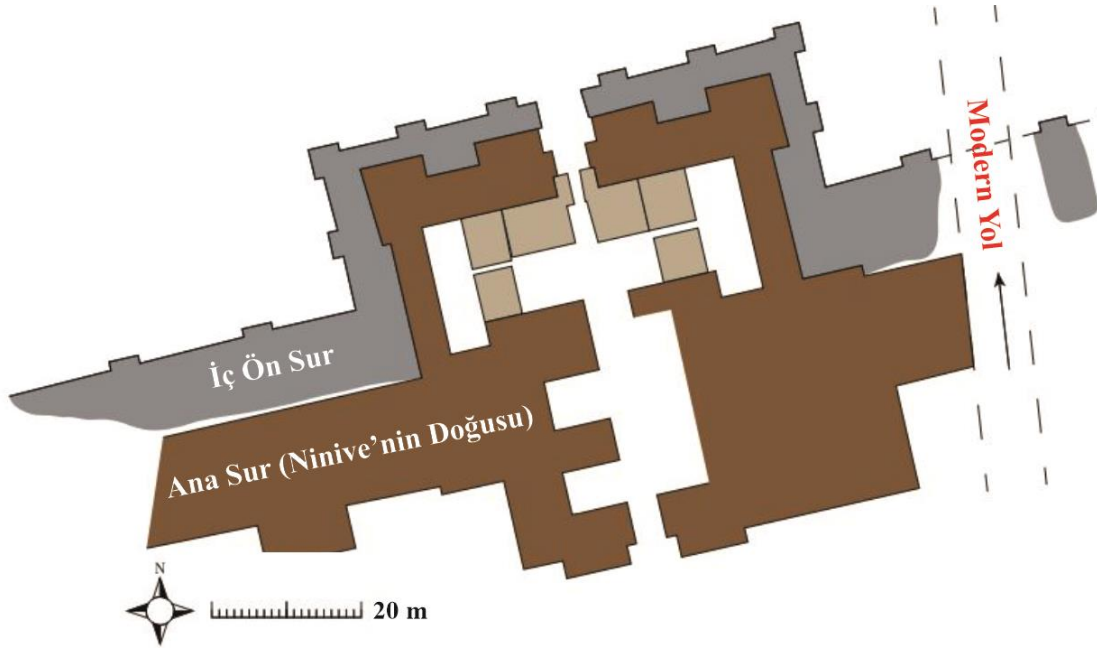
Ninive kentinin tasvir edildiği düşünülen iki rölyef (Şekil 4.6 ve Şekil 4.13e) ve rölyefin çiziminde (Şekil 4.13d), kentin bir zamanlar sahip olduğu sur konusunda bilgiye ulaşılmaktadır. Layard (1853a, s. 231) tarafından çizimi yapılan Ninive’nin güneybatı sarayındaki rölyefte (Şekil 4.6), surların iki sıra halinde Ninive kentini kuşattığı görülmektedir (Reade, 1998, s. 90; Reade, 2000, s. 400). Şu anki bölümün

⁹⁷ Reade’in Ninive kapılarıyla ilgili son çalışmasındaki öneri ve lokalizasyonları referans alınarak, yayınlarda geçen kapı isimleri de yayın dâhilinde değerlendirilmiştir. Konu ile ilgili bkz. (Reade, 2016, ss. 62-71, Fig. 7; Sollee, 2020, ss. 113-114).

⁹⁸ Ninive’deki surların tanımlamaları farklı ifadeler ile yapılmaktadır. Ana sur, konunun birçok uzmanı tarafından “*dūru*” (Yeni Assur Dönemi metinlerinde), “Hauptmauer” (Almanca), Inner Wall ya da Main Wall (İngilizce) ifadeleri ile belirtilirken, “iç ön sur” olarak tanımladığımız duvarı ifade etmede “*šalḫū*” (Yeni Assur Dönemi metinlerinde), “Niederwall”, “Vormauer” (Almanca), “Outer Wall”, “Curtain Wall”, “External Wall”, Lower Wall (İngilizce) gibi ifadeler tercih edilmiştir. Konuyla ilgili daha fazla bilgi için ayrıca bkz. (Frahm, 1997, ss. 98-99; Nadali, 2017, s. 168; Powell, 1987-1990, ss. 295-308; Reade, 2000, ss. 399-400; Sollee, 2020, ss. 101-110; Stronach, 2017, ss. 233-235).

⁹⁹ Bu hesaplamalar yapılırken kerpiçlerin 37x37x12 cm’lik ölçüleri referans alınmıştır.

konusu olan taş temel üzerinde yükselen kerpiç surlara sahip ana sur (Reade, 2016, Fig. 17), önündeki duvardan daha büyük boyuta sahiptir. Kuleler ile desteklenen ana sur üzerinde (Sollee, 2020, s. 110) iki giriş seçilebilmektedir (Reade, 1998, s. 90). Sanherib'in birçok yazıtında, kentin anıtsal sur sistemine atıfta bulunmaktadır (Sollee, 2020, s. 105). Ana surun sınırları içinde kalan at tasvirlerinin bulunduğu alanın, askerî bir yer ile ilişkisi kurulmaktadır (Reade, 1998, ss. 90-93; SAA 1 37, ss. 37-38; Sollee, 2020, s. 123). Rölyefin sağ tarafında işlenen ağaçlarla çevrili hendek, kanal veya ırmağın sağındaki duvarın savunma mimarisindeki yeri bilinmiyor. Tasvir edilen duvarın Damlamağa'nın kuzey kıyısı hattı boyunca uzanan ön tahkimatlar grubunda bir duvar olabileceği ön görülmektedir; ancak yapılan çalışmalar ışığında şu ana kadar bahsi geçen duvarın varlığı konusunda bir kalıntı ele geçmemiştir (Sollee, 2020, s. 154).

Şekil 4.36: Mullisu Kapısı'nın planı (Sollee, 2020, Abb. 107)

Ninive'nin kuzey sarayında ele geçen ve kentin batıdan tasvir edildiği kabartma ve kabartmanın çiziminde (Şekil 4.13d-e) üç sur görülmektedir. En dışta iç ön sur, ortada ana sur ve en üstte iç kaleyi çevreleyen sur betimlenmiştir (Nadali, 2017, s. 168). Bu bölümde ele alınan ana sur, savunmanın ikinci halkasını oluşturmaktadır. Kabartmada (Şekil 4.13e) iç ön surdan daha yüksek duvarlara sahip olduğu gözlemlenen ana sur, ayrıca kuleler ile güçlendirilmiştir.

4.2.10.2. İç Ön Sur

Sanherib'in öncesine ait herhangi bir yazılı kaynakta veya tasvirli bir sanat eserinde *šalḫû* duvarının varlığı konusunda bir ipucuya rastlanmamaktadır (Sollee, 2020, s. 105). Assur kralı Sanherib'in rakipsiz başkentini çevreleyen çift surdan iç ön sur, ana suru kalkan işleviyle korumaktadır (Stronach, 2017, s. 233). Kireç taşı bloklardan¹⁰⁰ inşa edilmiş iç ön sur, ana surla bütünleşmektedir. Doğa şartları karşısında kerpice göre oldukça dayanıklı olan taşlar, insanoğluna farklı dönemlere ait birçok yapıda tekrar kullanılabilme olanağını sağlamaktadır. Bu nedenle Ninive iç ön surunun taşları, sonraki dönemlerde tekrar değerlendirilmek üzere yerlerinden alınmıştır (Sollee, 2020, ss. 109, 154). Sanherib, yazıtlarında iç ön suru *bād níg-érim-ḫu-luḫ-ḫa*, yani "kötülüğü korkutan duvar" olarak adlandırmaktadır. Duvarın temeli için 45 nindanu derinliğinde çukur kazmış, kazdığı derinliğin ölçüsünü yer altı suyunu ulaştım şeklinde anlatmıştır. Devamında büyük boyutlu taşlarla surları, dağlar kadar yükselttiğini kaydetmiştir (RINAP 3/1 no. 8: 12'-14', s. 77). Sanherib'in bahsettiği 45 nindanu derinliği yaklaşık 270 m (1 nindanu, yak. 6m)¹⁰¹ gibi oldukça abartılı bir yüksekliğe denktir. Frahm, Sanherib'in 45 nindanu derinliğine karşılık, 3/4 nindanu önermiştir. Bu da 9 kübite (4.5 m) denktir (Frahm, 1997, s. 100).

Düzgün işlenmiş, çerçeveli dikdörtgen bloklardan oluşan (Şekil 4.37) Ninive'deki iç ön sur, sabit bir kalınlığı sahip değildir. Kapı 5'teki kalınlığı 11 m'yken, Kapı 12'de bu ölçü 3.50 m'ye düşmektedir. Kapı 4'te gelindiğinde, avlusu 10 m kalınlığında kerpiç duvar ve bu kerpiç duvarın hemen önünde kalınlığı 4 m olan taş duvarla çevrelendiği görülmektedir. Burayla benzer bir durum, Kapı 5'te de görülmektedir. Kapının avlusunda kalınlığı 7 m olan kerpiç duvar ve bu duvarın hemen ön kısmında 4 m kalınlığında taş duvar bulunmaktadır (Sollee, 2020, s. 109). Reade

¹⁰⁰ Stronach (2017, s. 233), Ninive iç ön surunun tamamen kireç taşından inşa edildiğini savunurken arkeolojik bir kanıt sunmamaktadır. Halzi Kapısı civarında yapılan arkeolojik kazılarda iç ön surunun belirli kısımlarında taşlar saptanmış; ancak duvarın tümünün taştan inşa edildiği iddiasını ispatlayacak nitelikte değildir (Pickworth, 2005, Fig. 27). Bu nedenle iç ön surun tamamen kireç taşından mı, sadece duvarın ön yüzünün kireç taşları, kireç taşlarına yapışık, taşların gerisinde (arkasında) kerpice mi olduğu veya çift kabuğa sahip duvarın iç kısmında işlenmemiş veya moloz benzeri materyallerin mi bulunduğu net değildir. Duvar için önerilen kalınlığın tamamının taşlardan meydana gelip gelmediği bilinmemektedir.

¹⁰¹ Nindanu'nun diğer ölçü birimlerine dönüşümü ve Sanherib dönemindeki karşılığı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Powell, 1987-1990, ss. 459-460, 463-464, 475).

(2000, s. 400), Kapı 4'ün yakınındaki iç ön sur kalınlığının 11 m ve yüksekliğinin 4.50 m; Kapı 12'de söz konusu duvar yüksekliğinin 4.50 m'ye ulaştığını belirtmektedir.

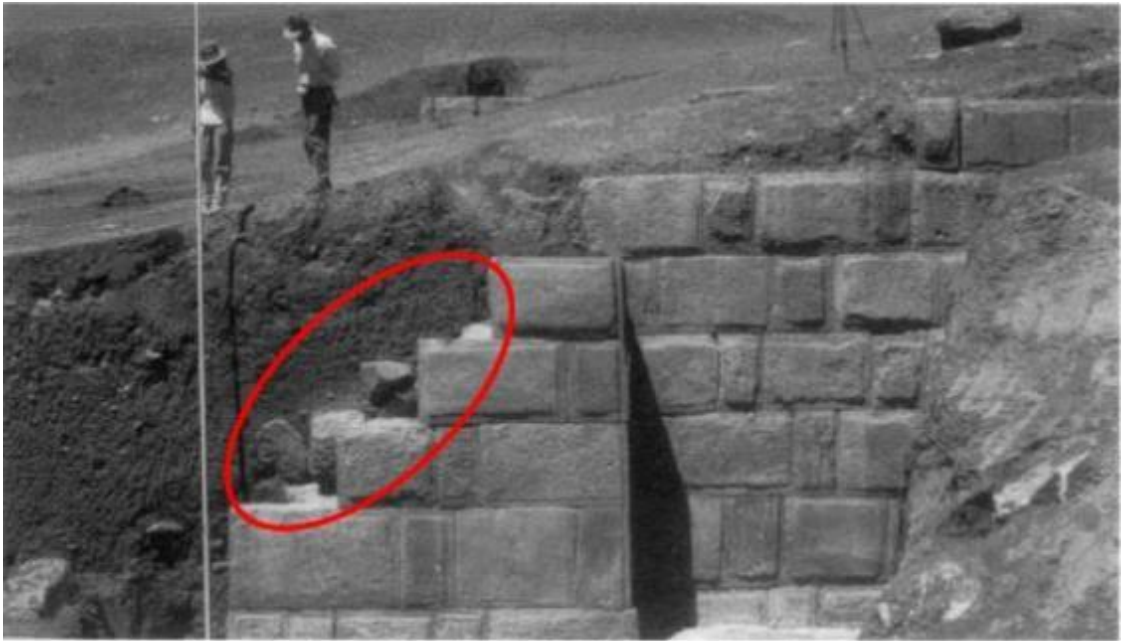
İç ön suru oluşturan iki unsurdan olan kireç taşı ve kerpiçten bahsedebiliriz. İç ön sur, ön yüzü 3.50-4 m kalınlıkta kireç taşları ve hemen arkasındaki 10 m kalınlığa sahip kerpiç duvardan meydana gelmiş olabilir. İç ön surun kule ve mazgal dışlarının inşasında da kireç taşı kullanımı görülmektedir (Sollee, 2020, s. 109). Satır aralarında, duvarda kullanılan taşlar içerisinde düzgün kesme taşlar dışında, özellikle duvarın çekirdeğinde kaba yonu taşların bulunduğu bilgisine ulaşılmaktadır (Pickworth, 2005, ss. 303-304). Kule 3'ün ön yüzündeki düzgün kesilmiş taşların arkasında, dolgu taşları seçilebilmektedir (Şekil 4.38).

Şekil 4.37: Ninive iç ön surunun dış yüzeyi (Reade, 2016, Fig. 22)

Kapı 4 çalışmalarının raporlarındaki bir fotoğraf (Şekil 4.37), en az 5 m'lik yüksekliğe dair önemli bir ipucu vermektedir. Kapı 5'te iç ön surun kalıntıları esas

alınarak, duvar yeniden yükseltilmiştir. Bu çalışmalarla yeniden inşa edilen 8.50 m yüksekliğindeki duvarın 1.45'ini duvarın en üst kısmı (mazgal) oluşturmaktadır. Yakın zamanda gerçekleştirilen çalışmalarda 7 m yüksekliğe sahip iç ön surun taş yüzeyi (Şekil 4.37), açığa çıkartılması nedeniyle yukarıda bahsedilen yeniden inşa edilen duvarın yüksekliği, tutarlı görünmektedir. Arkeolojik bulgular ile Sanherib yazıtlarında Nineve'nin iç ön suru hakkındaki yükseklik ölçüleri birbiriyle uyuşmamaktadır. Bunun temel nedeni Sanherib yazıtlarındaki yüksekliğin duvarın daha çok temel derinliği veya taban ile ilişkili olmasından kaynaklanıyor olabilir (Sollee, 2020, s. 110).

Şekil 4.38: Ninive'deki Kule 3'te seçilebilen dolgu taşlar (Pickworth, 2005, Fig. 21)

Ninive (?) kent surunun tasvir edildiği kabartmanın (Şekil 4.6), ön kısmında ana sur boyunca iç ön sur uzanmaktadır. Kabartmada işlenen (Güneybatı Sarayı'nın XXII. Odası) iç ön suru (*şalḫû*), duvarın taş blokları (Frahm, 1997, s. 99) ve kule çıkıntıları tasvir edilmiştir. Aynı kentin işlendiği diğer kabartmada (Şekil 4.6 ve Şekil 4.13e) kentin kuleleri betimlenmiştir (Sollee, 2020, s. 109). Her iki tasvirli sanat eserinde de, iç ön sur, en önde tasvir edilmiş ve ana surdan daha alçak boyuta sahiptir. Ele alınan kabartmada (Şekil 4.13e) iç ön suru meydana getiren kireç taşlarına yer verilmemiştir. Yine aynı kabartmada iç ön sur üzerinde kemerli bir girişin işlenmesi, Assurluların girişlerde kemer kullanımını gösteren somut bir örnek olması açısından ipucu sağlamaktadır. Her iki kabartmada da (Şekil 4.6 ve Şekil 4.13e) Ninive kenti kulelerinin pencerelere sahip olmadığı görülmektedir (Sollee, 2020, s. 151).

İç ön surların kentte giriş-çıkışların sağlanmasındaki etkisinin bulunması gerekmektedir; ancak herhangi bir yazılı kaynakta veya arkeolojik olarak saptanan bir kalıntıda kilitlenebilir kapılara sahip oldukları konusunda bir ipucu saptanmamıştır. Ninve (?) kabartmasındaki (Şekil 4.6 ve Şekil 4.13e) potern benzeri giriş (?), bunun istisnai bir örneğini temsil etmiş olabilir (Sollee, 2020, s. 154).

4.3. İç Kale Surları

İdari, dini ve seçkin grupların kullanımındaki yapılar, bilindiği gibi tarihsel yerleşimlerin farklı nitelikteki noktalarında konumlandırılmaktadır. Özellikle yöneticilerinin yaşam alanı ve ayrıcalıklı yapıların (Yadin, 1963, s. 23) kurulacağı alan, özel olarak seçilir ve ayrıca bir savunma duvarı ile korunarak, bir savunma birimi haline dönüştürülür. Bu amacı ve içeriği taşıyan iç kaleler, kentin en yüksek noktasına inşa edilerek, doğal koruma sağlanıyordu. Yadin (1963, s. 24), benzerlikleri nedeniyle iç kaleleri, “müstahkem bir kentin kopyası” olarak yorumlamıştır. Novák (2004, s. 181), iç kaleleri üç özellikle karakterize etmektedir. İç kaleler, kentin diğer konut alanından kendi tahkimatları ile ayrılmalı, kentin yüksek rakımlı bir yerinde bulunmalı ve içerisinde barındırdığı yapılar ile bu yapılarda yaşayanlar, kentin aşağı kısmındaki yapılar ve gruplardan farklı niteliklere sahip olmalıdır. Assur’da iç kale geleneğinin erken örneğinin Kār-Tukultī-Ninurta merkezi ile temsil edilebileceği düşünülmektedir; ancak iç kalenin kurulduğu alan yükseltilmediği için buranın gerçek iç kaleden ziyade bir “pseudo-citadel” olabileceği görüşü hâkimdir (Novák, 2004, ss. 181-184; Novák, 2018, s. 264). MÖ 9. yüzyılla birlikte, iç kalelerin Assur için karakteristik unsurlar haline geldiği görülmektedir (Novák, 2004, s. 181).

Assur İmparatorluğunun başkentleri ile önemli merkezlerinde bir veya iki iç kale bulunurken, bazen iç kaleye rastlanmamakta, bazen ise iç kalenin varlığı belirsiz olarak karşımıza çıkmaktadır (Tablo 4.5). En eski başkent konumundaki Assur kentinde, iç kalenin varlığı tartışmalıdır. Assur kentinde idari ve dini yapıları doğrudan çevreleyen bir sur kalıntısı tespit edilmemiştir. Organik gelişen bir kent konumundaki Assur’da, başlangıçta bir iç kale yapısının varlığına ilişkin herhangi bir iz, arkeolojik kazılar ile

saptanmamıştır. Daha sonraki dönemlerde iç kalenin geliştirildiğine dair bu yönde doyurucu kanıtlar mevcut değildir.¹⁰²

Tablo 4.5: Yalancı ve gerçek iç kalelerin Yeni Assur Dönemi kentlerine göre dağılımı

Kent İsimleri	İç Kale	Yalancı İç Kale
Assur	(?)	
Kalhu	x	x
Horsabad		x
Erbil	x	
Ninive	x	x

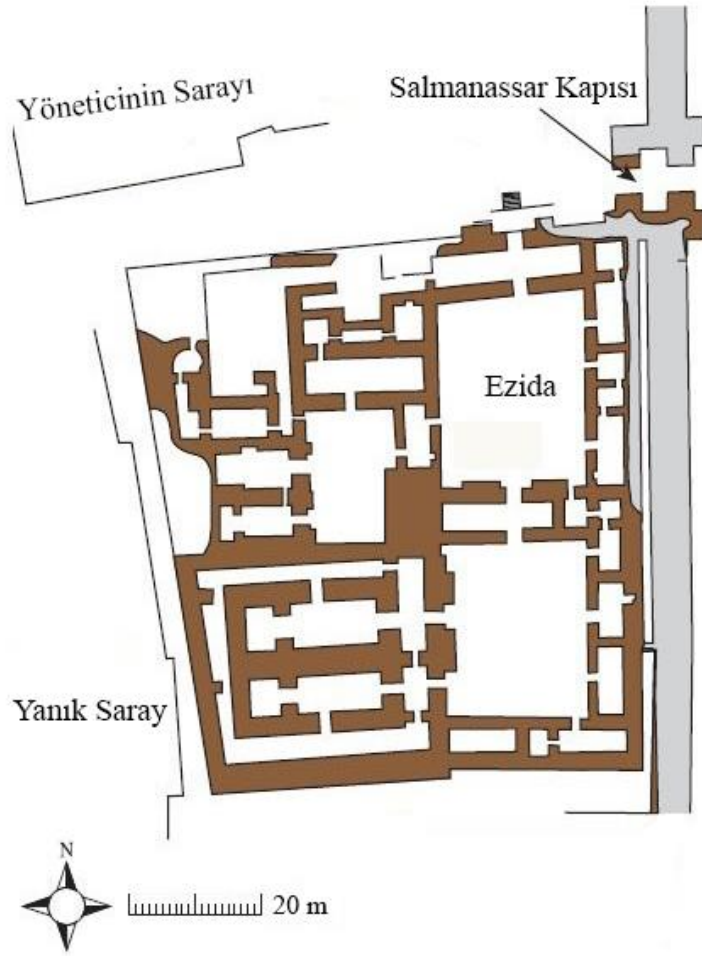
Kalhu kenti, güneydoğu ve güneybatıda olmak üzere iki iç kaleye sahiptir. Güneybatıda yer alan iç kale, yaklaşık 400x600 m ölçülerindedir (Oates ve Oates, 2001, s. 27). Yaklaşık 22.5 hektara yayılan iç kalenin (Sollee, 2020, s. 75), kerpiçten inşa edilmiş bir suru bulunmaktaydı. İç kalede yer alan idari, dini ve diğer yapıların hangi kral döneminde inşa edildiği tespit edilmiştir (Russell, 2017, ss. 436-441); ancak iç kaleye ait surların tarihi belirsizdir. II. Assur-nasirpal dönemine tarihli güneybatıdaki iç kalede yer alan anıtsal yapıların varlığı bilinmektedir; ancak yapıları çevreleyen bir surun varlığı yönünde kanıtlar bulunmamaktadır. Bu nedenle yukarıda adı geçen kralın dönemindeki anıtsal yapıları kuşatan bir surun varlığı kuşkuludur. İç kale, II. Assur-nasirpal zamanında sur ile çevrelenmemiş olsa bile, Tell Nimrud'un yüksekliği, buranın savunmasında etkili bir role sahipti. İç kale yamaçlarının kerpiçle ayrıca güçlendirildiğini, iç kalenin doğu ve batı cephelerinde görmek mümkündür (Sollee, 2020, ss. 82-83). İç kalenin batı kısmındaki çalışmalarda rıhtım duvarı saptanmıştır. İşlenmiş büyük boyutlu kireç taşı bloklardan inşa edilen rıhtım duvarı, kerpiç ile inşa edilmiş diğer duvarlardan farklı bir işçiliğe sahiptir (Mallowan, 1966:I, fig. 31). Rıhtım duvarının genişliği, taşların zamanla yerlerinden alınması nedeniyle net olarak bilinmemektedir (Oates ve Oates, 2001, s. 31, Fig. 10). Aynı iç kalenin doğusunda, genişliği 37 m ve yüksekliği 13 m olan bir kerpiç duvar kalıntısı tespit edilmiştir (Şekil 4.39), (Mallowan, 1966:I, s. 76). Belirtilen 37 m'lik genişlik yanıltıcı bir ölçü olarak değerlendirilmektedir. Özellikle 37 m'lik genişlik birden fazla duvarın ölçüsünü temsil edebilir (Reade, 2002, s. 138).

¹⁰² Assur kentinde iç kalenin varlığı konusunda daha fazla bilgi için bkz. (Barbanes, 1999, s. 78; Novák, 1999, s. 115).

Şekil 4.39: Kalhu güneybatı iç kalesi doğu surları çalışmalarının yapıldığı alandan görünüm (Mallowan, 1966:I, Fig. 29)

Ana iç kale suru hakkında bilgi sağlayan bir diğer yer, “Ezida” alanıdır (Şekil 4.40). Ezida’nın kuzeydoğusunda, bir kapı (Salmanassar Kapısı) saptanmıştır. Kapının Salmanassar devrine tarihlendirilmesinde buradan ele geçen ve üzerindeki yazıtta, Salmanassar’ın üçüncü seferini konu alan figürin parçası etkili olmuştur. Aynı zamanda Salmanassar Kapısının varlığı, iç kalenin en azından III. Salmanassar döneminden beri bir sur ile kuşatıldığı yönünde destekleyicidir. İç kaleye ait surun bir parçası, “Town Wall Houses” bölgesinde tespit edilmiştir. Bu bölgedeki evlerden elde edilen verilerle adı geçen duvarın Yeni Assur Dönemi’nin sonuna kadar varlığını koruduğu sonucuna varılmıştır. Ezida’nın doğu kısmında ele geçen buluntular, yine iç kale surunun dönemsel varlığı konusunda deliller sağlamıştır. İç kalenin kuzey ve güneyinden, surun ayrıntıları hususunda arkeolojik kalıntılara rastlanmamıştır (Sollee, 2020, ss. 85-86).

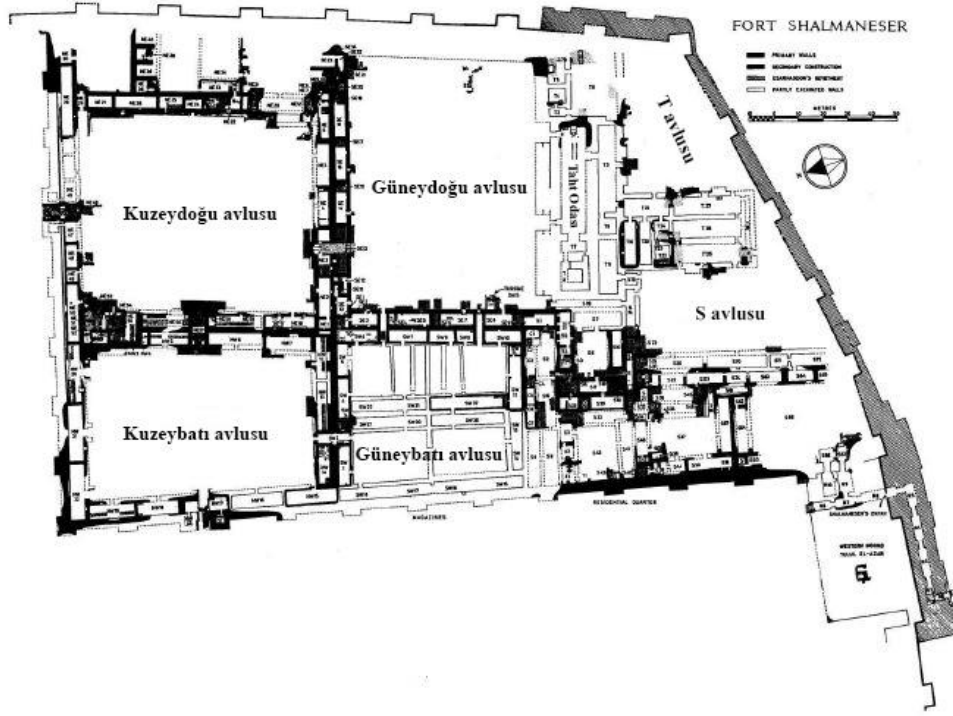

Şekil 4.40: Ezida Alanı ve diğer mimari unsurlar (Sollee, 2020, Abb. 79)

III. Salmanassar döneminde kentin güneydoğu köşesine kentin ikinci bir iç kalesi konumlandırılmıştır. İç kalenin üzerine kurulacağı bir höyük bulunmadığı için, kerpiçten yapay bir teras inşa edilmiştir. Bu modeli, daha sonra henüz yapılaşmamış, düz alanlar üzerine kurulan Yeni Assur Dönemi merkezlerinde de görmek mümkündür. 150 yıl sonra kurulan Horsabad, bu modeli yansıtmaktadır (Novák, 2018, s. 264). Kalhu kentindeki, “*ekal māšarti*”¹⁰³ (Şekil 4.41), yaklaşık 6 hektarlık alana yayılmaktadır. Askerî amaçlı bu yapı, çevresine göre alçak seviyededir. Bu nedenle *ekal māšarti*’nin yer aldığı ikinci iç kale, yalancı veya sahte (pseudo) iç kale olarak değerlendirilmektedir. Kompleks yapının yanlış idrak edilmesinde Tulul Al-Azar gibi yükseklikler etkili olmuştur. Aynı zamanda Tulul Al-Azar ve diğer tepelerin altında ne tür yapıların olduğu bilinmemektedir (Sollee, 2020, s. 87). *ekal māšarti*’nin günümüze

¹⁰³III. Salmanassar dönemine ait tuğla üzerindeki yazıt nedeniyle yapının ismi, Fort Shalmaneser olarak belirlenmiştir (Mallowan, 1966:II, s. 369). Daha sonraki çalışmalarda ele geçen yazıtlar ve Geç Assur Dönemi’ne tarihlenen metinler, buranın *ekal māšarti* olarak tanımlanabileceğini doğrulamıştır. *ekal māšarti*’nin diğer ayrıntıları için bkz. (Oates ve Oates, 2001, ss. 144-149). Tez çalışmasının 5.2. bölümünde daha ayrıntılı bir şekilde *ekal māšarti* irdelenmiştir.

ulaşan 290 m uzunluğundaki kerpiç batı duvarı, askerî amaçlı yapının anıtsal boyutunu gözler önüne sermektedir. Anıtsal boyutlu duvarın üzerinde, 18.70 m aralıklarla inşa edilmiş kuleler bulunmaktadır (Mallowan, 1966, s. 373).

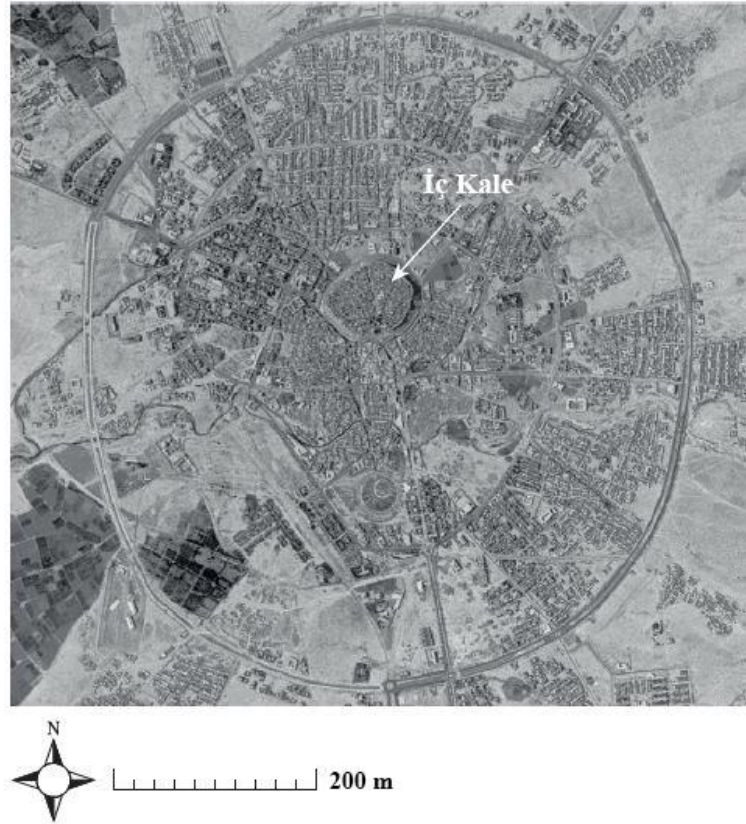

Şekil 4.41: Kalhu'daki *ekal māšarti*'nin planı (Mallowan, 1966, Plan VIII)

Kalhu kentinin köşelerine kurulan ana iç kale ve *ekal māšarti* farklı duvar kalınlıklarına sahiptir. Güneybatıdaki ana iç kalenin suru, 6 m genişliğinde ve 7 m yüksekliğindedir. Kentin güneydoğusunda konumlandırılan iç kaledeki iç duvarın, yaklaşık 3.50 m kalınlığa ve 7 m yüksekliğe sahip olduğu kabul edilmektedir (Sollee, 2020, Abb. 169).

Erbil kentindeki düzgün dairesel plana sahip olmayan iç kale, ovadan 25-32 m kadar yukarıda yer almaktadır. İç kale, yaklaşık 340x430 m genişliğindedir ve 10.2 hektarlık bir alan kaplamaktadır (Nováček, Amin ve Melčák, 2013, s. 16). İç kalenin varlığı konusunda 1968 yılına ait CORONA uydu görüntüsü (Şekil 4.42) dışında destekleyici bir diğer veri Erbil'i (?) tasvir ettiği düşünülen rölyeftir (Şekil 4.14a, Şekil 4.33). Rölyefin en üst kısmında, tapınak ve saray (?) yapılarını çevreleyen iç kale suru tasvir edilmiştir. Tasvirde, iç kale surunun kuleler ve kademelendirilmiş mazgal dişleri ile desteklendiği görülebilmektedir. Erbil kentindeki iç kale, kentin merkezine

konumlandırılması nedeniyle büyük boyutlu diğer Assur kentlerinden farklı bir özellik sergilemektedir.

Şekil 4.42: Erbil kentinin Corona uydusundan görüntüsü (Sollee, 2020, Abb. 89)

Yeni Assur Dönemi başkentleri içerisinde iki iç kaleye sahip bir diğer merkez, Horsabad kentidir. Yapay bir yükselti üzerinde kurulan iç kale, uzaktan görülen, erişilmesi güç bir birimdir (Novák, 2012, s. 257).

Ana iç kale, Horsabad'ın kuzeybatısında yer almakta, kent sınırının dışına doğru çıkıntı yapmaktadır. Surlar ile çevrili iç kale, 25 hektarlık alan kaplamaktadır. İç kaleye A ve B Kapısı ile giriş sağlanabilmektedir. İç kalenin A Kapısı yönündeki kısmı eğimli bir hat boyunca inşa edilmiştir. Ayrıca iç surun köşeleri yumuşak dönüşlere sahiptir. İç kalenin içinde inşa edilen yapılar da bu dönüşlere uydurularak kurulmuştur. A Kapısı ile ana sur arasındaki duvarda kuleler yoktur (Şekil 4.43), (Loud ve Altman, 1938, s. 53, Pl. 70-72). Zemin yüksekliğinin değişken olması nedeniyle iç kale ve kent surunun yüksekliği konusunda sabit bir ölçüden bahsedilemez. Ana iç kale surunun yüksekliği

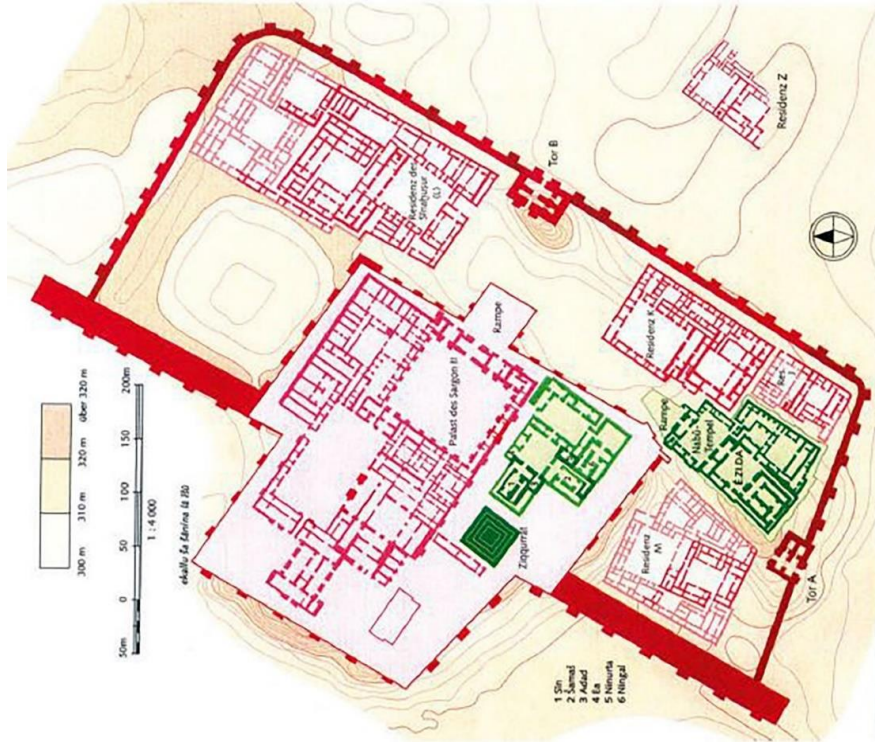
için yaklaşık 12 m¹⁰⁴ makul görülerek restorasyonu yapılmıştır. Restorasyonu yapanlar, surun 7.50 m'lik saray terasından daha yüksek olması gerektiği görüşünü savunmaktadır. Aksi takdirde sur yüksekliğinin savunma açısından verimli olmayacağı düşünülmektedir. Ayrıca Place'ın sur yükseklikleri için önerdiği ölçüler abartılı bulunmaktadır. Buna göre, eğer sur yüksekliği Place'ın savunduğu ölçülere sahip olsaydı, II. Sargon'un, "*Arzabia Dağı*" üzerinde tahkim edilmiş kentlerin 120 tipku (yak. 12 m)¹⁰⁵ yüksekliğindeki surlarını övmemesi gerekirdi (Loud ve Altman, 1938, s. 90). İç kale suru üzerinde yer alan kuleler, 14-19 m aralıklarda inşa edilmiştir. Her biri 11.50-13 m arasında genişliğe sahip kulelerin çıkıntıları, 5.50 m'dir (Loud ve Altman, 1938, s. 18). İç kale surunun altında, genişliği 1.20 m ve yüksekliği 1.60 m ölçülerinde bir drenaj kanalı saptanmıştır (Loud ve Altman, 1938, ss. 34-35).

Chicago Üniversitesi Doğu Enstitüsü ekibi tarafından Horsabad iç kalesi surunun sınırları takip edilerek çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Ana sura bağlanan iç kale surunun iki noktası 1,200 m uzunluğundadır. Taş temel üzerinde yükselen kerpiç sur, 6 m yüksekliğindedir. Kentin ana surdan farklı olarak, iç kalenin suru, zeminden 3 m'ye kadar dıştan eğimlidir (75°); bu nedenle surun tabandaki genişliği 7.50 m'yi bulmaktadır. Horsabad ana iç kalesi, iç kalelerin sahip olması gereken yapıları bünyesinde taşımak ile beraber, aşağı kentten belirgin ölçüde daha alt kottaydı. Bu nedenle burası işlevsel özellikleri bünyesinde barındıran bir pseudo-sitadel olarak adlandırılmalıdır (Sollee, 2020, s. 139).

Horsabad kentinin diğer iç kalesi, kentin güney köşesine yakın bir yere konumlandırılmıştır (Şekil 4.44). Kent suruna entegre edilen iç kale, dışarıya doğru çıkıntı yapmaktadır. Yazılı kaynaklarda "bit kutalli" olarak geçen bu alandaki yapı, işlevsel olarak bir *ekal māšarti* (Novák, 1999, s. 150) 'dir. Etrafı sur ile kuşatılan iç kalede sadece F Sarayı'nın bulunması nedeniyle ve iç kalenin kotundan dolayı; kentin güneydoğusundaki söz konusu iç kale, bir pseudo-sitadel olarak değerlendirilmektedir (Sollee, 2020, s. 141).

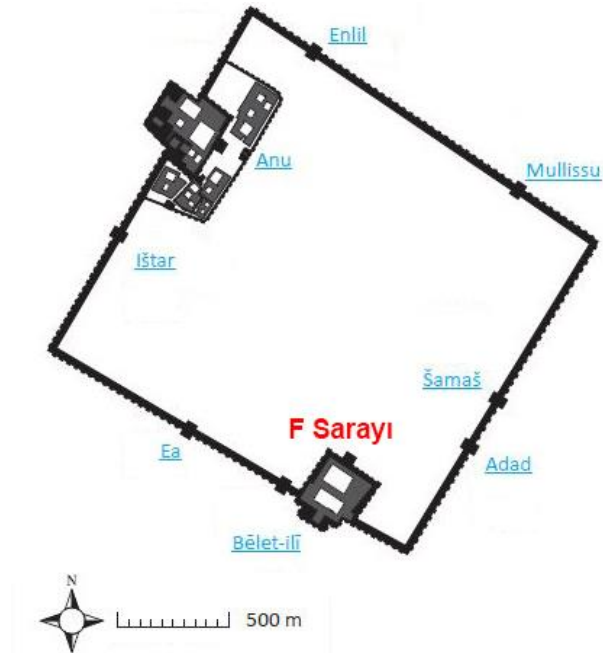
¹⁰⁴Sollee, ana sur ve iç kale surunun aynı yüksekliğe sahip olabileceğini varsaymaktadır. Bu bağlamda Horsabad kenti iç kale suru yüksekliğinin 13.60 m olduğunu ifade etmektedir (Sollee, 2020, ss. 139-140).

¹⁰⁵Arzabia Dağı üzerinde kurulan kentler hakkında daha fazla bilgi için bkz. (ARAB II, para. 163, ss. 85-89).

Şekil 4.43: Horsabad kentindeki ana iç kalenin planı (Novák, 2018, Fig. 11)

Bünyesinde iki iç kale bulunduran Ninive kenti, yaklaşık 807 hektarlık bir alan kaplamaktadır (Sollee, 2020, s. 101). Ana iç kale ve *ekal māšarti*'ye sahip olması yönünden diğer iki başkent, Kalhu ve Horsabad ile benzerlik göstermektedir (Şekil 4.15). İç kalesinin höyük üzerinde yükselmesi nedeniyle Kalhu kenti ile ortak bir özellik sergilemektedir.

Şekil 4.44: Horsabad kentinin planı (Sollee, 2020, Abb. 130)

Husur Nehri'nin kuzeyinde kalan Tell Koyuncuk, etrafına göre 25 m ila 30 m kadar yüksektedir. Höyük üzerine kurulan iç kale 45 hektara yayılmaktadır (Reade, 2000, s. 390). Kurulduğu alan gereği iç kalenin konumlandırıldığı yer savunma açısından avantajlı bir alandır. Husur Nehri, iç kalenin doğu kısmında, kuzey yönüne doğru kıvrım yapmaktadır (Şekil 4.45). Nehrin bu kıvrımı sayesinde, Tell Koyuncuk'un doğu ve güney bölümü doğal olarak korunmaktadır. Nehrin haricinde sarp yamaçlar, iç kaleye ek olarak koruma sağlamaktadır (Sollee, 2020, s. 121). İç kalenin kuzey ve kuzeybatısının bir hendek veya çöküntü ile korunduğu varsayılmaktadır (Halama, 2011b, s. 76). Daha büyük boyutlu olan iç kalenin (Novák, 2004, s. 182) Yeni Assur Dönemi'ndeki surları ile ilgili yapılan kazılarda herhangi bir kalıntıya ulaşılmamıştır (Halama, 2011b, s. 76).

Genel olarak Yeni Assur Dönemi'nde Ninive ana iç kalesinin tahkim edildiği fikri kabul edilse de arkeolojik olarak bu ispat edilmemiştir. Husur Nehri dolaylarında saptanan taş duvar kalıntılarının surdan ziyade Husur suları için yapılmış bir set olarak yorumlanması daha isabetli görülür (Sollee, 2020, s. 121).

Şekil 4.45: Tell Koyuncuk'un havadan görünümü (Sollee, 2020, Abb. 89)

Ana iç kale surlarının varlığına ilişkin deliller, Sanherib metni (Frahm, 1997, s. 98) ve Ninive’yi tasvir ettiği düşünülen kabartmadan sağlanmaktadır. Metinde kralın iç kale surlarına yaptığı müdahalelere yer verilmiştir. Bazı inşaat metinlerinde geçen *dūrqabalāli* ifadesinin iç sur ile ilişkili olduğu düşünülmektedir (Reade, 2000, ss. 397-398). Kabartmada, kenti saran üç sur kuşağı gösterilmiştir, en üstteki, iç kale surunu temsil etmektedir (Şekil 4.13e).

Ninive kentindeki diğer iç kale, Husur Nehri’nin güneyinde yer almaktadır. İç kale, yaklaşık olarak 15 hektarlık bir alan kaplayan Nebi Yunus Tepesi üzerinde konumlandırılmıştır (Reade, 2000, s. 390). Tepe, bugün yaklaşık 500x600 m ölçülerindedir (Miglus, 2020, s. 140).

Yunus Peygamberin mezarının burada bulunduğu kabulüyle Nebi Yunus (Şekil 4.46), yüzyıllar boyunca saygı gören bir ziyaret yeri niteliği kazanmış (Turner, 1970, s. 68) ve dinsel önemi burada arkeolojik çalışmaları sınırlamıştır (Iamoni, 2017, s. 109). Nebi Yunus, MÖ 7. yüzyılda *ekal māšarti*’nin bulunduğu nitelikli bir üs konumundaydı (Reade, 2017, 431). Sınırlı sayıda arkeolojik araştırmalar nedeniyle daha çok yazıtlardan bilinen Nebi Yunus’ta (Sollee, 2020, s. 122) uzun aradan sonra tekrar 2018-2019 yıllarında çalışmalar gerçekleştirilmiştir (Miglus, 2020, ss. 140, 151).

Şekil 4.46: Nebi Yunus’un 20. yüzyıl ortalarındaki görünümü (Maul ve Miglus, 2020a, Abb. 2)

4.4. Kule ve Burçlar

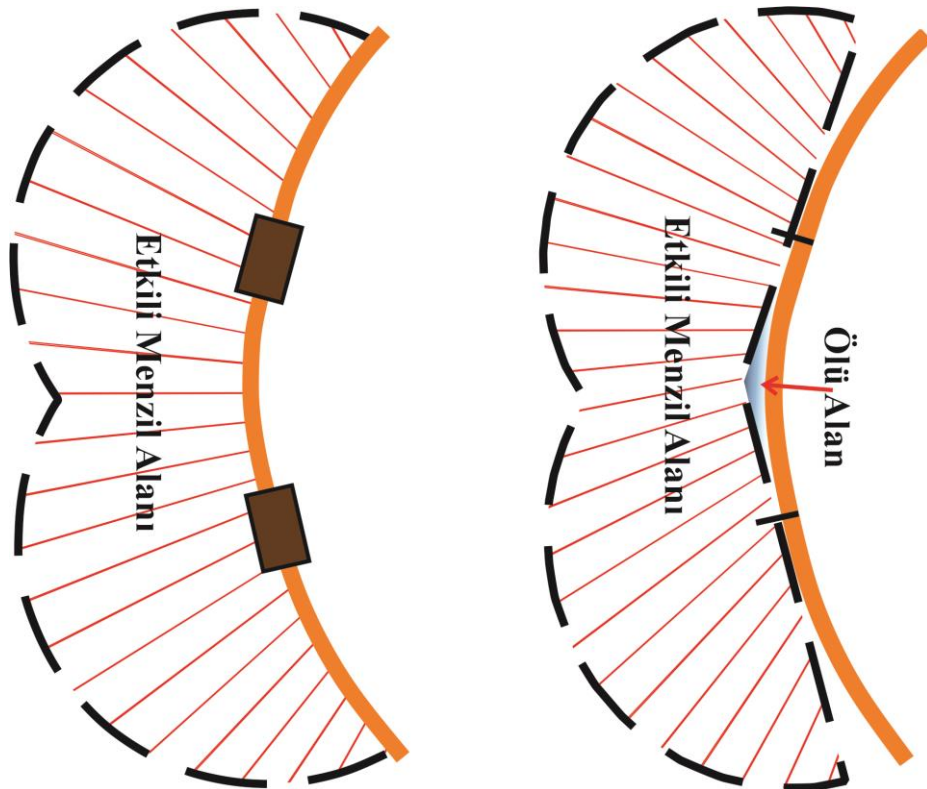
Kule ve burçlar, tahkimat sistemlerinin asal unsuru olan surlardan ileriye doğru çıkıntı yapan öğeler olarak tanımlanmaktadır (Yücel, 2018, s. 419). Vitruvius, kulelerin savunma mimarisindeki önemi hakkında bilgilere yer vermiştir. Kuleler, surun ilerisinde konumlandırılarak bir saldırı anında suru tehdit etmeye çalışan korumasız düşmana, sağ ve soldan ateş edebilme, karşılık verebilme imkânı sağlamaktadır. Vitruvius kulelere yapılan saldırılarda, tehlike altındaki kuleye müdahale edebilmek için; kuleler arasındaki mesafenin ok atımını geçmemesini tavsiye etmektedir. Bu sayede ele geçirilen kuleye, sağ ve soldaki kulelerden atış yapılarak, müdahalede bulunabilecektir (Vitr. De arch. I.5.1-4).

Vitruvius'un askerî mimari hakkındaki bir diğer önerisi, kulelerin biçimleri ile ilgilidir. Vitruvius'a göre, kuleler, çok köşeli veya yuvarlak bir şekle sahip olmalıdır. Koçbaşı darbeleri karşısında dayanıksız olduğu için, kare biçimli kulelerin inşasını önermemektedir. Yuvarlak biçimli kulelerin savaş makineleri karşısında daha az zarar göreceğini düşünmektedir (Vitr. De arch. I.5.5). Vitruvius'un kuleler için söylediklerinin, burçlar için de geçerli olduğu aşîkârdır, bundan hareketle Vitruvius'un önerilerinin burçlar üzerinde de etkili olduğu düşünülmektedir.

Surlar ile bütünleşen kule ve burçların¹⁰⁶ günümüze ulaşan kısımlarının sadece temellerden ibaret olması, bu iki uygulama arasındaki ayrımı ortaya koymayı zorlaştırmaktadır. İkisinin ayırt edilmesinde, sur bedeninin yüksekliği ölçüt olarak kabul edilmektedir. Surun ilerisinde (önünde) yer alan ve yüksekliği surun yüksekliğini aşan birimler “kule”; sur ile aynı yükseklikteki yapılar ise “burç” olarak adlandırılmaktadır (Naumann, 2019, s. 245). Üst kısımları korunamayan bu iki unsurun temel kalıntılarından yola çıkılarak ancak bazı varsayımlarda bulunabilmektedir. Kuleler, burçlara göre daha fazla yükseldiği için alt kısımlarının taşıyıcılık açısından daha güçlü olması gerekmektedir.

¹⁰⁶ Yeni Assur Dönemi savunma duvarlarına entegre edilen kule ve burçların yanı sıra rizalitler, savunma duvarlarına destek sağlayan ve bazen de estetik görünüm veren unsurlar olarak kullanım görmüştür. Rizalitler, özellikle Assur kentinin kuzeyindeki *muşlâlu* Bölgesi'nde daha yoğun gözlemlenmektedir. Kentin kuzeyindeki rizalit duvarına destek sağlayan bu çıkıntılar, 0.20x1.90-2 m ölçülerindedir (Andrae, 1913a, ss. 81-83). Rizalitin mevcut olduğu bir diğer yer, Assur kentinin doğu bölgesidir. Arabisches Bad'in batısındaki rizalit, 5 m genişliğinde ve 0.4 m'lik çıkıntıya sahiptir (Andrae, 1913a, ss. 147-148).

Surlara entegre edilen kule ve burçlar sayesinde, savunma hatlarının aşılması oldukça zorlaşmıştır. Kule ve burçların mevcut olmadığı surlarda, savunma duvarının uzunluğu oranında kör nokta (Şekil 4.47) sayısı artacak, düşmana müdahalede ve ateş gücünde dezavantajlar yaşanacak, duvarın etkili savunmasında çok daha fazla savunmacıya ihtiyaç duyulacak ve savunmacıların ateş için uygun pozisyonlar alması gerekecektir. Duvarın ilerisinde yer alan kule ve burçlar ile beraber tüm bu sorunlara çözümler bulunmuştur. Çoğu zaman suru tamamlayan kule ve burç ikilisinin, kentlerin en zayıf noktaları niteliğindeki kapılara, savunma açısından sağladığı katkılar yadsınamayacak boyuttadır. Sapan, ok, kargı ve diğer fırlatılabilen silahların maksimal menzili dışında tahribat gücünün etkili olabileceği mesafelerde kule ve burçlar inşa edilmiştir (Burke, 2004, ss. 131-132). Bu mesafe aralığı da binlerce yıl boyunca kullanılan yaklaşık 25-40 m'ye tekabül etmektedir (Keeley, Fontana ve Quick, 2007, ss. 70, 72).

Şekil 4.47: Sur ile bütünleşen kule ve burçlar arasındaki ilişki (Burke, A. 2004, Fig. 8 esas alınarak yeniden düzenlenmiştir)

Kent alanının geniş yer kaplaması, kenti çevreleyen surların uzunluğuna yansiyacaktır. Surun uzun olması da, kule ve burç sayısını doğrudan etkileyecektir. Kule ve burç sayısı ise daha fazla maliyet getirecektir.

Yarım daire planlı burç ve kuleleri inşa etmek, kare ile dikdörtgen biçimli kule ve burçlara göre teknik olarak daha zordur; ancak yarım daire biçimli kule ile burçlar, atış için daha geniş bir alan sunması ve ölü alanlara hükmetme konusunda daha avantajlı yapılardır (Yadin, 1963, s. 20).

Yeni Assur Dönemi kentlerinde karşımıza; köşeleri yuvarlatılmış burçlar ve dikdörtgen kuleler çıkmaktadır. Assur kenti tahkimat çeşitliliği bakımından en kalabalık kent olduğu için, birçok savunma yapısında da kuleler görülmektedir. Kentin dış sur üzerindeki kuleler, yaklaşık 7-8 m genişliğindedir ve beden duvarından 3 m kadar dışarıya taşmaktadır. Genişliği 8 m olan kentin güney duvarında kulelerin taşma ölçüleri, 3 m'yi bulmaktadır. Kentin iç suru üzerinde yer alan kulelerin genişliği, 7.7-8 m ve taşma ölçüleri 3.90 m'dir. Assur kentinin dış ve iç surunun dışında tahkimat açısından oldukça önemli iki unsuru olan dış çevirme ve iç çevirme de kuleler ile değerlendirilmiştir. Dış çevirme üzerindeki kuleler, 4-7 m arasında genişliktedir ve 2-2.50 m kadar taşmaktadır. İç çevirme kuleleri genişlik ve taşma boyutları bakımından daha büyüktür. Yaklaşık 7.50-10 m aralığındaki genişliğe sahip kuleler, dışarıya doğru 3.7-7 m kadar uzanmaktadır (Tablo 4.6). İç çevirme üzerinde yer alan Kule 8, yaklaşık 70 m²'lik bir alan kaplamaktadır. İç sura bütünleşik anıtsal boyuttaki Kule 14, 9.20 m genişliğindedir; 11.40 m kadar dışarıya taşındır ve 104,88 m²'lik büyük bir alana oturmaktadır. Kentin dış suru dışındaki diğer savunma duvarları da kuleler ile güçlendirilmiştir. Assur kentinin kuzeybatısındaki dış ön sur hattı üzerinde 4.50x1.30 m ölçülerindeki kuleler, 24 m aralıklar ile yerleştirilmiştir (Sollee, 2020, ss. 48, 150).

Tablo 4.6: Yeni Assur Dönemi kule ve burçlarının boyutları

Bulunduğu Kent	Niteliği	Genişliği (m)	Beden duvarından taşma mesafesi (m)
Assur	Dış sur	7-8	3
Assur	Güney sur	8	3
Assur	İç sur	7.7-8	3.9
Assur	Kule 14	9.20	11.40
Assur	Dış çevirme	4-7	2-2.50
Assur	İç çevirme	7.50-10	3.70-7
Assur	Kuzeybatı dış ön Suru	4.50	1.30
Assur	Bağlı iç ön sur (Burç)	12.80	2.40
Assur	Yarı bağlı iç ön sur	5.2-6	1.4-1.5
Kalhu	Ana sur	9	4
Horsabad	Ana sur	13.5	4
Horsabad	İç kale suru	11.5-13	5.5
Ninive	İç ön sur	3.5-3.6	1.5-1.6

Yarı bağı iç ön sur 5.2-6x1.4-1.5 m ölçülerindedir. Kentin kapı kuleleri, 6-6.70 m genişliğindedir ve 2.30-3.80 m kadar taşmaktadır (Sollee, 2020, ss. 48, 150). Bu ölçülerden hareketle, Assur kentindeki kapı kulelerinin, diğer tahkimat yapıları üzerinde yer alan kulelerden genişlik ölçüleri bakımından daha büyük olduğu söylenemez.

Kabaca yarı eliptik biçimli burçların varlığı Assur kentinden kesin olarak bilinmektedir. Çalışmada “köşeleri yuvarlatılmış burçlar” (Quaderbastionen) olarak tanımlanan bu yapılar (Şekil 4.48), bağı iç ön sura entegre edilmiştir. Bağı iç ön suru takviye eden köşeleri yuvarlatılmış yaklaşık 12.80x2.40 m ölçülerindeki burç (Tablo 4.6), askerler için geniş bir hareket alanı sunmaktadır. Burcun dış cephesi, ön yüzleri fazla taşkın bir bosaj göstermeyen, ancak pürüzsüz ve düz bir yüzeye de sahip olmayan çerçeveli (kabaca) dikdörtgen bloklardan meydana gelmektedir.

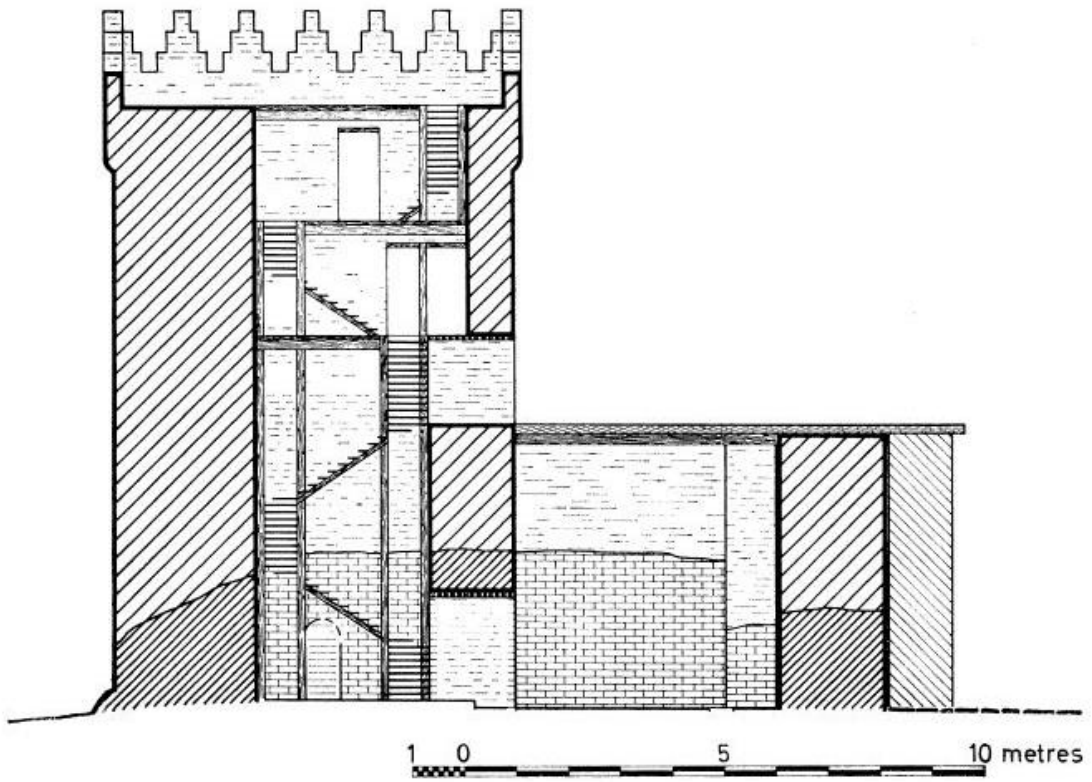

Şekil 4.48: Assur kentindeki köşeleri yuvarlatılmış burç (Andrae, 1913a, Abb. 68)

Yeni Assur Dönemi'ne tarihlenen kuleler konusunda tasvirli sanat eserleri, yazıtlar ve arkeolojik kazılar önemli bilgiler sunmaktadır. Kalhu kenti ana suru, kuleler ile desteklenerek savunma gücü artırılmıştır. Genişliği yaklaşık 9 m ve taşma ölçüleri 4 m olan kuleler, yaklaşık 23-25 m aralıklarla inşa edilmiştir (Oates, 1963, s. 32). Kalhu

iç kaledeki Salmanassar Kapısı, 4.50 m genişliğindedir ve 3 m'lik bir taşma ölçüsüne sahiptir (Sollee, 2020, s. 85).

Kalhu kentindeki *ekal māšarti*'nin batı kapısı kulesinin rekonstrüksiyonunda, merdivenlerin sabitlenme şekli ve konusunda ipucu sağlanmaktadır (Oates 1962, ss. 6-8). Oates'in çalışmasında merdivenlerin direkler ve kerpiç duvar ile sabitlendiği görülmektedir. Birden fazla kattan oluşan kulenin, katları arasında ahşap hatıllar kullanılmıştır. Kulenin en üst kısmının, kademelendirilmiş mazgal dışları ile değerlendirildiği Oates'in çalışmasında dikkati çeken bir diğer ayrıntıdır (Şekil 4.49).

Şekil 4.49: Kalhu kentindeki *ekal māšarti*'nin batı kapısındaki kulenin rekonstrüksiyonu (Oates 1962, Plate III)

Assur kraliyet mektuplarında her ne kadar kuleler hakkındaki ilgili kısımlar kırık olsa da metinlerde ahşabın kullanıldığına dair ipuçları yakalanabilmektedir (SAA 11 15: r. i. 4'-10', s. 17; SAA 1 56: 12 -r4, s. 52).

Horsabad kentinin mukavemet açısından en önemli duvarı konumundaki ana sur, 27 m aralıklarla inşa edilen 13.50 m genişliğinde ve 4 m taşma ölçüsünde kuleler ile donatılmıştır (Place 1867-1870: I, s. 165). Aynı kentin ana iç kalesi üzerindeki kuleler

14-19 m mesafeyle inşa edilmiştir. İç kale suru üzerindeki öne doğru 5.50 m'lik bir uzantıya sahip bu destek yapıları, 11.50-13 m genişliğindedir (Loud ve Altman, 1938, s. 18). Kentin doğu suru üzerinde yer alan Kapı 3 Kulesi, 106.93 m²'lik bir alan kaplamaktadır. İç ana kale A Kapısı'nın doğu kulesi, 6.40x2.80 m, aynı kapının batı kulesi 10.3x2.80 m ölçülerindedir (Sollee, 2020, s. 150).

Assur'un en büyük başkenti konumundaki Ninive'de yapılan kazı çalışmaları ve burayı temsil ettiği düşünülen iki rölyef (Şekil 4.6 ve Şekil 4.13e), kentin kuleleri konusunda aydınlatıcı role sahiptir. Ninive kazıları, iç ön surun kuleler ile desteklendiğini göstermiştir (Madhloum, 1967, s. 78). İç ön surun 1.5-1.6 m'lik kapı çıkıntıları, yaklaşık 3.5-3.6 m genişliğindedir (Halama, 2011b, s. 166). Kapı 12'deki taşma, 3.5x1.15-1.25 m boyutlarındadır (Sollee, 2020, s. 109). Taş temel üzeri kerpiçten inşa edilen ana sur günümüze ulaşmadığı için, hat üzerindeki kulelerin kesin ölçülerinden de bahsedilemez.

Ziyaret Tepe'de toplamda on sezonda jeofizik çalışmaları yapılmıştır. Aşağı kentte uygulanan manyetik gradyometre yöntemi ile de kentteki tahkimat yapılarının varlığı ortaya konulmuştur (Şekil 4.50). Sonraki süreçte yapılan kazı çalışmalarıyla da bunların varlığı kanıtlanmıştır (Matney ve Rainvillee, 2006, s. 121; Matney vd, 2020, ss. 90-91). Manyetik gradyometre haritasında kentin güney suru üzerindeki anıtsal kapı ve kapının iki tarafına 20-30 m aralıklar ile iki kule konumlandırılmıştır. Kuleler, yaklaşık 8 m genişliğe sahiptir (Matney vd, 2008, ss. 162-163). Operasyon D'de gerçekleştirilen çalışmalarda yerleşimin doğu sınırında surla ilişkili kerpiç bir kule veya payandadan söz edilmektedir (Matney vd, 2002, s. 60).

Yeni Assur Dönemi Assur kentlerini temsil eden rölyeflerde ana, dış, iç kale surları üzerindeki kuleler ve kapı kuleleri konusunda önemli bilgilere ulaşılmaktadır. Ninive kentinin tasvir edildiği (Şekil 4.6 ve Şekil 4.13e) kabartmalarda, kent surlarının kuleler ile desteklendiği ve kulelerin üst kısmında mazgal dışlarının mevcut olduğu görülmektedir. Her iki kabartmadaki bir diğer ortak nokta, kulelerde pencerelerin bulunmamasıdır. Ninive kentinin en alçak suru niteliğindeki dış ön sur, yüksekliği en az olan surdur. Bu duvar üzerindeki kuleler de gerçeğine benzer şekilde kentin diğer surlarındaki kulelere göre daha alçak işlenmiştir. Kent kapıları ise gerçeğin aksine, surlardaki diğer kuleler ile eşit büyüklükte tasvir edilmiştir. Kazılarda da saptandığı

Assur kuleleri hakkında ayrıntıların yer aldığı diğer önemli eserler, Kalhu'da ele geçen depolama kabı parçalarıdır (Mallowan, 1966:II, ss. 462-463).¹⁰⁷ Kap parçalarında, sadece sur ve kule ayrıntıları korunmuştur. Söz konusu seramik parçalarında kulelerin üzerinde kademelendirilmiş mazgal dişleri ve rozet kabartmaları tasvir edilmiştir (Şekil 4.14d-e). Kademelendirilmiş mazgal dişleri, birçok Yeni Assur tasvirli sanat eserlerinde kendine yer bulmuşken, kulelerin rozetler ile süslenmesi bu düzeyde yoğun işlenmiş değildir. Depolama kaplarında baskı tekniği kullanılarak yapılan tasvirlerden; kulelerde pencerelerin yer almadığı anlaşılmaktadır.

Rölyeelerde surların dışında kulelerin tasvir edildiği diğer önemli grubu, kampların savunma duvarları oluşturmaktadır. Kamp savunma duvarının yapımında kerpiç ve ahşap malzemenin kullanıldığı bilinmektedir (Fales ve Rigo, 2014, ss. 415-416). Bu bağlamda Assur askerî kamplarındaki kulelerin de¹⁰⁸ kampların savunma duvarı ile aynı malzemeden yapıldığını söylemek uygun bir yorum olarak kabul edilebilir.

Kuleler, Assur askerî kamp kabartmalarında¹⁰⁹ oval, dairesel, dikdörtgen ve kare planlı bir savunma duvarı ile kuşatılmış bir şekilde tasvir edilmiştir (Barnet, 1976, Plate LXVI: Slab B; Barnett, Bleibtreu ve Turner, 1998, Plate 30: 26, Plate 35, Plate 44, Plate 62, Plate 69:76a, Plate 81, Plate 129: 190a, Plate 133, Plate 138, Plate 308, Plate 309, Plate 311, Plate 322, Plate 346, Plate 347, Plate 348, Plate 401, Plate 402, Plate 404: 529, Plate 412: 529a, Plate 504; King 1915, Plate I, Plate VI, Plate XII-XIII, Plate XIX-XX, Plate XXX, Plate XXXVI, Plate XLII, Plate LI, Plate LIII-LIV, Plate LX, Plate LXIX, Plate LXXI-LXXIII; Layard 1853b, Plate 30, Plate 77; Layard 1853c, Plate 24, Plate 36, Plate 49, Plate 50). Askerî kamp kabartmalarında savunma duvarından yüksekte inşa edilmiş kuleler, düzenli aralıklarla inşa edilmiştir (Fales ve Rigo, 2014, ss. 415-416).

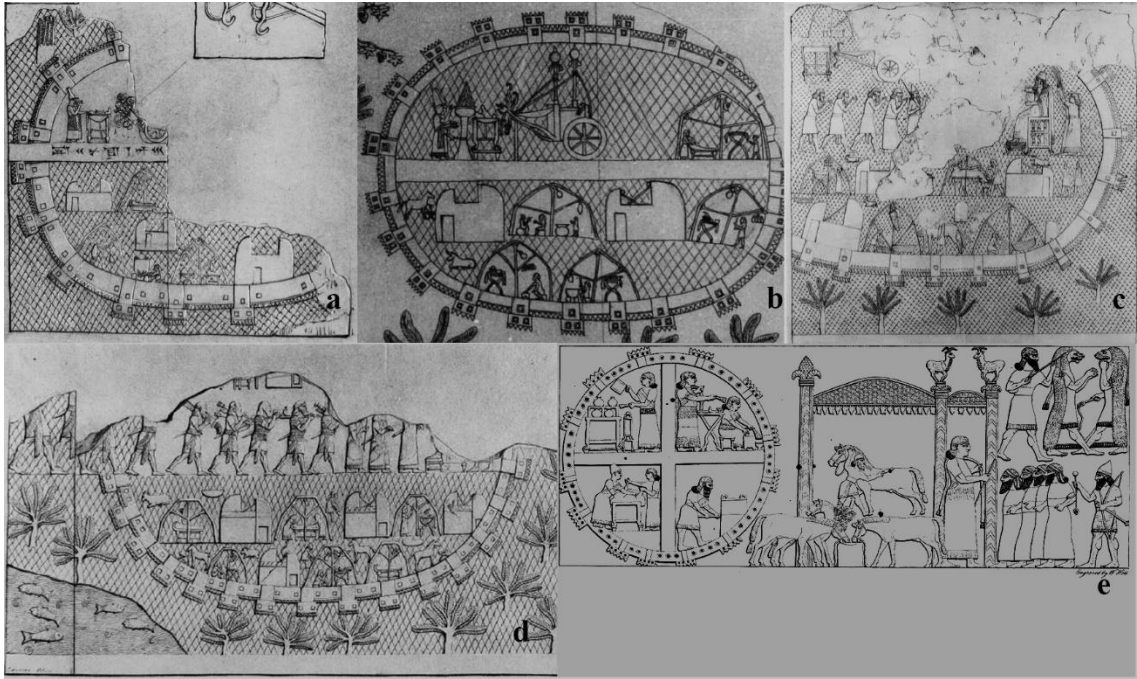
Yeni Assur Dönemi başkentlerinde yapılan kazılarda kule ve burçlarda pencere kullanımına yönelik herhangi bir kalıntı saptanmadığı için bu konuda yardımcı tek

¹⁰⁷ Depolama kabı parçalarının hangi kenti betimledikleri belirsizdir; ancak Assurluların bir kentini simgelemiş olabileceği ihtimali düşünülerek, çalışmamızın ilgili bölümünde değerlendirilmiştir.

¹⁰⁸ Tasvirlerde gösterilen unsurların kule olarak değerlendirilmesinde, kulelerin savunma duvarından daha yüksek olarak tasvir edilmesi belirleyici olmuştur.

¹⁰⁹ Askerî kamplar bölümünde ayrıntılı anlatılacağı için bu bölümde kuleler bağlamında değerlendirilecektir.

kaynak tasvirli sanat eserleridir. Assur kentlerini simgeleyen tasvirli eserler içerisinde kule ve burçlarda pencerelerin varlığı hususunda bir işaret mevcut değildir. Tez çalışması dâhilinde beş Assur askerî kamp rölyefinde pencere, hava delikleri veya atışların yapıldığı açıklıklar belirlenmiştir (Şekil 4.51 a-e). Daire planlı kamp kabartmasının (Şekil 4.51e) savunma duvarı ve savunma duvarı üzerindeki kulelerde yuvarlak açıklıklar görülmektedir. Yuvarlak biçimli olması sebebiyle ele alınan diğer kamp kabartmalarından ayrılmaktadır. Söz konusu unsurun hava delikleri veya atışların yapıldığı açıklık olabileceği üzerinde durulmaktadır (Fales ve Rigo, 2014, ss. 416). Diğer dört kabartmada (Şekil 4.51 a-b-c-e) tasvir edilen kuleler, kareye yakın biçimli açıklıklara sahiptir.

Şekil 4.51: (a) Kulelerde pencere kullanımının betimlendiği askerî kamp rölyefi (Barnett, Bleibtreu ve Turner 1998, Pl. 142); (b) Oval planlı kamp rölyefinde tasvir edilen kule ve kule pencereleri (Barnett, Bleibtreu ve Turner 1998, Pl. 346); (c) Pencereli kule kabartması (Barnett, Bleibtreu ve Turner 1998, Pl. 412); (d) Kamp rölyefinden pencereli kule tasvirleri (Barnett, Bleibtreu ve Turner 1998, Pl. 504); (e) Assurnasirpal kuzeybatı sarayında ele geçen kuleli pencerelerin işlendiği kamp kabartması (Layard, 1853b, Pl. 30)

4.5. Kent Kapıları ve Poternler

4.5.1. Kent Kapıları (*abullu*)¹¹⁰

Dış dünya ile fiziksel bağlantılarda kullanılan kapıların, üzerinde yer aldığı mimariye göre bazen önemi iyice artabilmektedir. Konu bağlamında savunma unsuru özelliği taşıyan kapıların, barış ve savaş zamanlarındaki işlevi elbette aynı olmayacaktır. Kent kapıları, barış dönemlerinde, ulaşımın sağlandığı açıklıklar olarak faydalı bir unsurdur; savaş zamanında veya kentin düşman tehdidi altında olduğu dönemlerde ise, kent tahkimatlarını zayıflatan kritik noktalara dönüşmektedir. Savunma mimarisini zayıflatan; ancak kullanımı elzem olan kent kapıları, farklı yöntemler geliştirilerek, savunmacıya yarar sağlayacak, saldırana da sorun yaşatacak biçimde tasarlanmıştır (Yadin, 1963, s. 21).

Surların üzerine yerleştirilen kapı sayısının artması, kentin daha fazla zayıf noktaya sahip olması demektir. Kenti savunanlar, bu noktaları kontrol altında tutma çabasıdadır; dışardaki saldırgan birlikleri de bu kilit noktaları ele geçirmek için aynı düzeyde çabayla planlama yapmaktadır.

Bir saldırı anında kent kapıları, hem savunmacı hem de saldıran için tehlike yaratmaktadır. Savunmacıların bu noktalarda başarısız olması, düşmanın kent içine girmesi anlamına gelmektedir. Kent içinde de düşman saldırılarının kırılmaması, kentin ele geçirileceğinin en büyük göstergesidir. Saldıran açısından kent kapılarının ele geçirilme sürecinde büyük riskler bulunmaktadır. Kapılarda kullanılan uygulamalara bağlı olarak, kapıların ele geçirilmesi bir o kadar zorlaşmakta ve düşman daha fazla can kaybı yaşamaktadır. Çünkü fazla sayıda keskin nişancının konuşlandığı ve ciddi savunma önlemlerinin alındığı bu noktalarda, düşmanın kapıları ele geçirme girişiminde fazla kayıplar vereceği, her iki taraf için de bilinen bir durumdur.

Sur kapılarının, düşman saldırıları karşısındaki zayıflıklarını ortadan kaldırmak için bir dizi önlemler alınmaktadır. Kapıya ulaşmada kullanılan yolların eğimli ve zor aşılır olması, düşmanı yavaşlatması gibi özellikler, savunucuları avantajlı konuma

¹¹⁰ “*abullu*”yla ilgili daha fazla bilgi için bkz. (CAD A/1, ss. 82-84; Tudeau, 2019, s. 100).

getirmektedir (Yadin, 1963, s. 21). İnşa edilen dolambaçlı ve uzun geçitler düşmanın ilerleme hızını yavaşlatmış, saldıran birlikler için zaman kaybı yaratmıştır. Saldırganların yavaşlaması, savunma yapıları üzerinde konum alan savunucuların daha isabetli atışlar yapmasına olanak sağlayacaktır. Kule ve burçlar ile donatılan kapılar; kapı yapıları üzerinde inşa edilen kapı odaları, bölmeler, payandalar, kapı geçitleri ve kapı geçidi üstündeki köprüler; kapıların zayıflıklarına çözüm getiren yöntemlerdir. Yukarıda sayılan birçok kriter, Anadolu, Suriye ve Doğu Akdeniz'deki 2.-1. binyıl anıtsal kapılarında kendine yer bulmuştur (Frese, 2020, ss. 18-19; Naumann, 2019, ss. 277, 286-296, 310, Res. 406; Sollee, 2020, Abb. 163). Yeni Assur Dönemi kent kapılarında Doğu Akdeniz geleneklerinin etkileri görülmektedir. Bununla beraber, Yeni Assur kapılarındaki merdivenlerin ana kapı odalarından birine doğrudan bağlanması Doğu Akdeniz uygulamalarından ayrılmaktadır. Assur'a has bir diğer özellik de kapılarda kullanılan sınırlı dekorasyonlardır. Doğu Akdeniz bölgesi kapılarında ise tematik ve ikonografik unsurlar çok çeşitlilik göstermektedir (Sollee, 2020, s. xiv).

Mezopotamya kapıları içerisinde Babil'in İştâr Kapısı sırlı tuğla süslemeleri ile ön plana çıkan önemli bir yapıdır. Sırlı tuğla kullanımının Assur kapılarında da kullanılmış olabileceği öne sürülmektedir. Horsabad'taki kent kapısı 3 ve 7'de böyle uygulamaların olduğu bilinmektedir. İmparatorluğun bir diğer başkenti Kalhu'da da girişlerde süslemelerin kullanıldığı bilinmektedir. Kalhu'daki *ekal māšarti*'nin güney girişinin R7 odasında ve Horsabad kent kapısı 7'nin iç kısmında süsleme kalıntılarına ulaşılmıştır (Sollee, 2020, s. 165).

Orta Assur Dönemi kralı Assur-nadin-apli (MÖ 1207-1204), yıllıklarında kent girişine heykelini koydurduğunu bildirmektedir. Ayrıca Dicle kıyısında bir mimari yapı inşa ettiğini ve bunun içine anıtsal yazıtlarını ve kil yazıtlarını koyduğunu kayıt altına almıştır (RIMA 1 A.0.79.1: 15-33, s. 301). Kralın yazıtından yola çıkarak kent girişlerine krallık imajlarının yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Orta Assur Dönemi'nde görülen bu uygulamanın Yeni Assur Dönemi'nde devam ettirildiği bilgisi, yine yazılı kaynaklardan sağlanmaktadır. Yeni Assur Dönemi krallarından III. Salmanassar'ın, yıllıklarından, kendi kraliyet heykelini yaptırdığı ve daha sonra heykeli Tabira Kapısı'na yerleştirdiği bilgisine ulaşılmaktadır (RIMA 3 A.0.102.28: iii 9-11, s. 119). Assur kralları, kent kapılarına stel veya heykel dikme geleneğini Assur'un başkentleri dışında ele geçirdikleri kentlerde de sürdürdükleri bilinmektedir. Sargon Sarayı Oda

2'deki bir kabartmada işlenen Tikrakka kentinin kuşatma sahnesinde, kent kapısında III. Tiglat-pileser'in kraliyet steli bulunmaktadır. Bir diğer Assur İmparatorluk Dönemi kralı Esarhaddon, zapt ettiği kentlerin kapısına stellerini diktirmiştir. (May, 2014, s. 87).

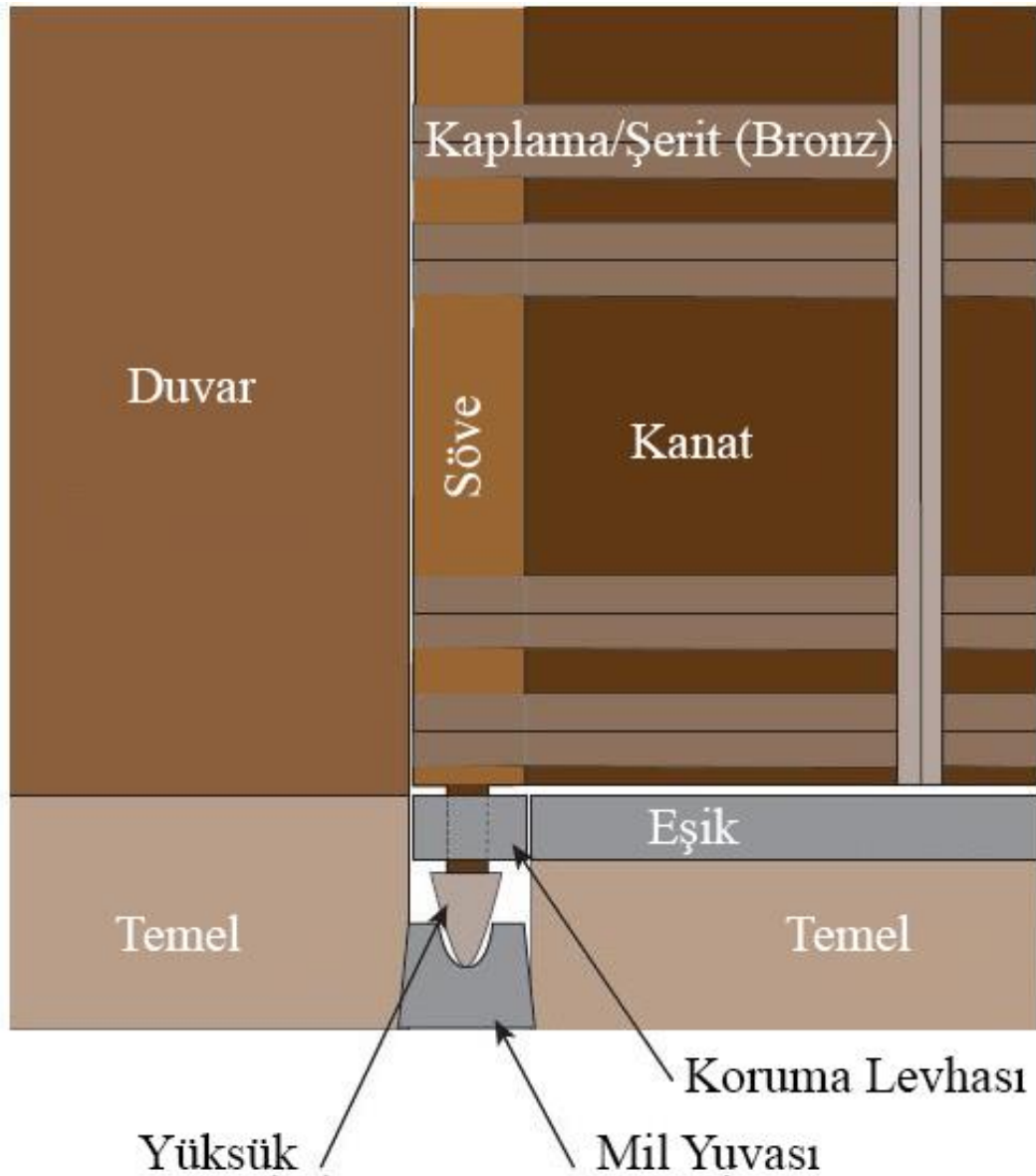
Assur kent kapılarında duvar resmi ve heykel kullanımının yoğunluğuna oranla, apotropaik amaçlı karışık yaratıklar, lamassular, aslan ve kahraman tasvirleri içeren dekoratif unsurlar daha fazla sayıdadır¹¹¹. Bunlar arasında en yoğun kullanılan, yüksek kabartma tekniğinde büyük bloklara işlenen devasa boyuttaki boğa kabartmaları, Ninive'deki Kapı 10, Horsabad'taki Kapı 1, 3, 6, A ve B'ye yerleştirilmiştir. Lamassulardan sonra kapıları yoğun biçimde süsleyen diğer bir dekoratif grubu, “insan başlı cin” tasvirleri oluşturmaktadır. Ninive'deki Kapı 10'daki bir diğer tasvir, “kartal başlı cin”dir. Birden fazla süsleme ögesini barındıran Horsabad Kapı 1'de, mitolojik kahraman figürü tasvirler arasındaki yerini almıştır (Sollee, 2020, Abb. 159). Antik Mezopotamya'nın dünya görüşünde hâkim olan medeniyet alanın, kaos ile şeytani güçler tarafından ele geçirilme korkusu karşısında; kent kapılarına koyulan karışık yaratık kabartmalarıyla kent kapı ve surlarına verilen isimlerin etkili önlemler olduğuna inanılmaktadır. Kozmolojik ve teolojik imalara, birçok Assur kent kapısında atıf yapılmıştır (Halama, 2018, ss. 83-92).

Yeni Assur Dönemi kapıları ve kapıların kilitleme sistemi birden fazla bileşenden meydana gelmektedir. Temelin içine taştan bir mil yuvası yerleştirilmektedir. Mil yuvasının içinde dönen yüksük sayesinde kapı kanatları hareket ettirilmektedir. Yüksüğün üstünde ve eşik seviyesinde, kapı miline bir koruma levhası eklenmiştir. Bu sistemin üzerinde söve yer almaktadır. Söveye entegre edilen kapı kanadı, çoğu zaman bronz şeritler ile kaplanarak, sağlam bir yapıya kavuşturulmuştur (Şekil 4.52).

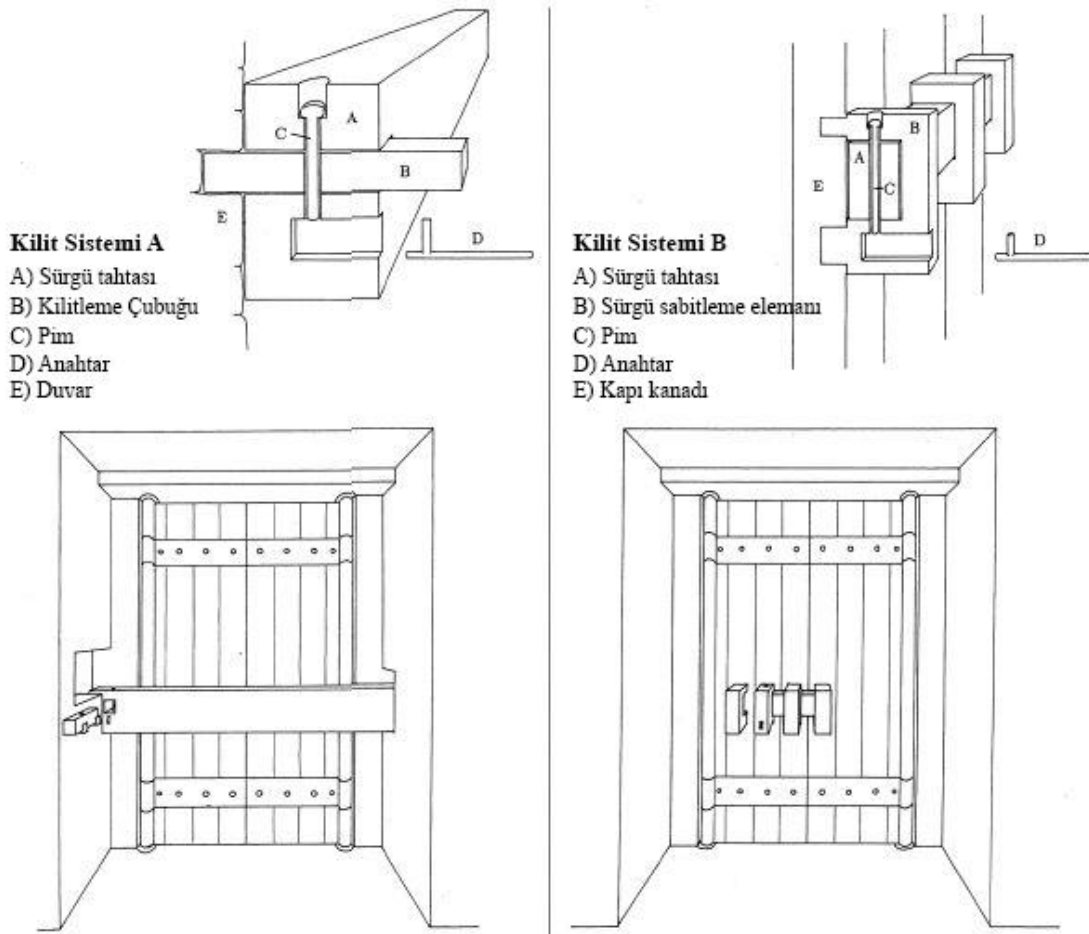
Yeni Assur Dönemi kapılarının kilitleme mekanizmaları konusundaki bilgiler Yeni Assur Dönemi'yle çağdaş yazıtlardan sağlanabilmektedir. İki tip kilitleme sistemi

¹¹¹ Girişlerin kabartma veya figürler ile süslenmesi geleneği geniş bir coğrafyada görülmektedir. Yakındoğu ve Yunanistan'da görülen bu süsleme unsurları içerisinde aslanlar popüler bir uygulamayken, Hitit kapılarında aslanlar dışında, sfenksler ve figür kabartmaları da yerleştirilmiştir. Girişlerin orthostatlar ile süslenmesi, sonraki süreçte daha yaygın bir şekilde Geç Hitit Krallıklarında devam etmiştir (Nossov, 2008, s. 13). Gaziantep ili, İslahiye ilçesi sınırları içerisinde kalan Tilmen Höyük Doğu Kapısı'nda aslan kabartmaları kullanılmıştır (Naumann, 2019, s. 303). Girişlere yerleştirilen dekoratif unsurlar hakkında daha fazla bilgi için bkz. (Ussishkin, 1989, ss. 485-490).

önerilmektedir. Her iki sistemde sikkatu (pim), namzāqu (anahtar) ve aşkuttu (sürgü tahtası) olarak adlandırılan ortak elemanlar bulunmaktadır (Sollee, 2020, s. 164, Abb. 158). Sürgü tahtasının (aşkuttu) duvar ve sürgü sabitleme (uppu) elemanı ile bağlantısı iki varyasyon oluşturmuştur. Ayrıca “A” varyasyonunda bir kilitleme çubuğu (sikkūru) mevcuttur. A varyasyonunda sürgü tahtası, kapı kanatlarının yanlarında açılan yuvalara geçirilmektedir. Bu yuvalar sayesinde sürgü tahtası aşağı, yukarı ve sınırlı olarak ileri geri hareket ettirilebiliyordu; ancak A varyasyonunda sürgü, tahtası sabit olan sürgü sabitleme elemanı içerisinde sadece ileri ve geri itilebiliyordu. A varyasyonunda sürgü tahtası, duvar ile ilişkiliyken, “B”de kapı kanadı ve sürgü sabitleme elemanı ile bağlantılıdır (Şekil 4.53).

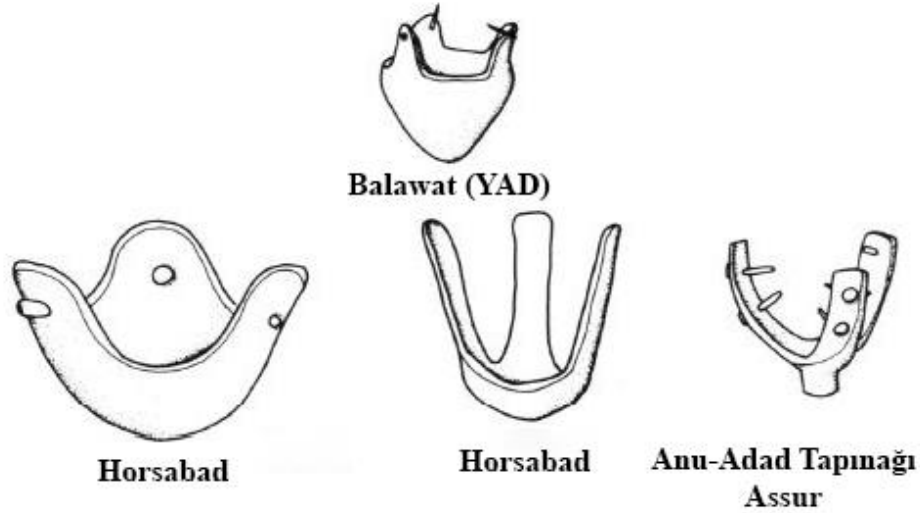

Şekil 4.52: Yeni Assur Dönemi kapılarının bileşenlerini gösteren rekonstrüksiyon çalışması (Sollee, 2020, Abb.157)

Şekil 4.53: Yeni Assur Dönemi kapılarının kilitleme sistemini gösteren rekonstrüksiyon çalışması (Sollee, 2020, Abb. 158)

Aralarında Yeni Assur kapılarının da olduğu Assur kapı millerinin altına bronz yüksükler geçirilmekteydi. Muhtemelen kapıların, zarar görmeden uzun süre işlevini yerine getirebilmesi için bu önleme başvurulmuştur. Kapı milleri, ahşap yapımı olduğu için taş veya metal olan mil yuvaları ile temas ettiğinde çok kısa sürede aşınıp dağılacağı için elverişli bir malzeme değildir. Öte taraftan kapıların boyutuyla doğru orantılı olarak yükleri de artacaktır. Bu da yüksük üzerine fazla basıncın olacağı anlamına gelmektedir. Bahsi geçen koşullar atında uzun vadeli kapı kullanımları için Assur'da bronz yüksükler kullanılmıştır. Çeşitli merkezlerden ele geçen yüksüklerin üzerindeki deliklerden, ahşap kapı millerine geçirildikten sonra, yüksüğün çiviler ile tutturulduğu anlaşılmaktadır. Kapıların sorunsuz bir şekilde dönebilmesi için yüksük ve kapı millerinin uyumlu olması gerekmektedir. Bu uyum için de muhtemelen önceden bir takım ölçü ve hesaplamalar yapılmaktaydı. Günümüze ulaşan yüksük tiplerine bakıldığında Assur'da standart bir tipten bahsedilmeyeceği görülmektedir (Şekil 4.54).

Şekil 4.54: Assur merkezlerinden ele geçen metal yüksükler (Frese, 2012, Fig. 4.9)

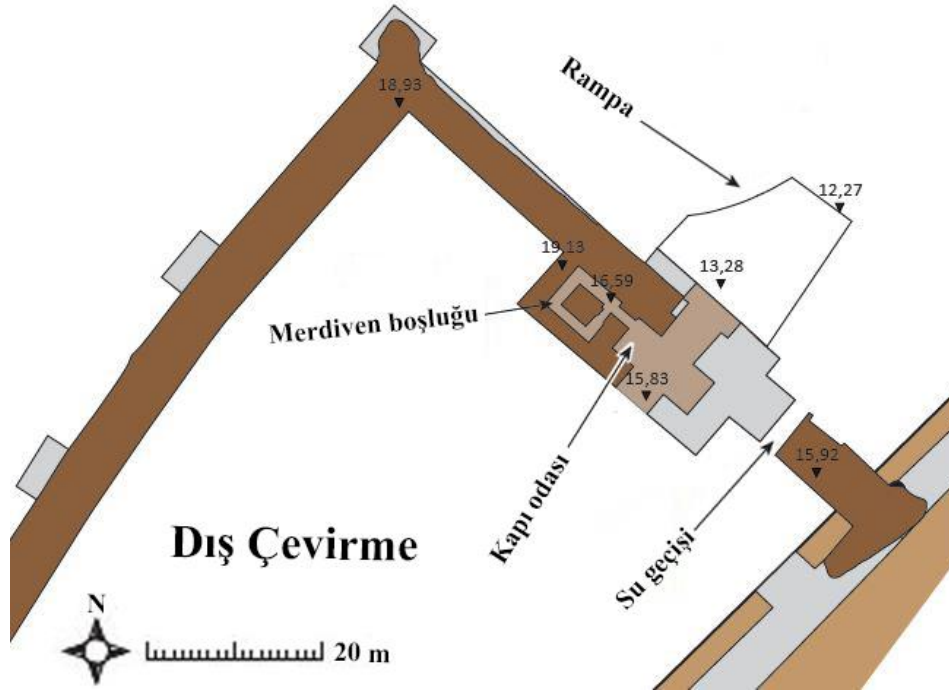
4.5.1.1. Assur

Assur¹¹² kentindeki yenileme çalışmaları ile beraber, birkaç kapı inşa edilmiş ve bu kapıların bazıları Andrae'nin Assur'daki kazı çalışmalarıyla gün yüzüne çıkartılmıştır (Sollee, 2020, s. 32). Assur'daki iç ve dış sur kuşağı üzerinde toplamda yedi kapı bulunmaktadır (Halama, 2011a, ss. 256-257). Dış sur üzerinde Tabira Kapısı ve Batı Kapısı; dış suru ile kuzeyde birleşen dış çevirme üzerinde Aşağı Kapı ile Yukarı Kapı; iç surun üzerinde ise Kuzeybatı Kapısı, Batı Kapısı ve Güney Kapısı yer almaktadır (Şekil 4.16).

Aşağı Kapı, dış çevirmenin kuzeydoğu duvarında yer almaktadır. Kalıntısı yaklaşık 16x26 m olan kapının, şiddetli erozyon nedeniyle güneydoğu yarısı korunmamıştır (Sollee, 2020, s. 33). Buna rağmen kapının, Assur kent kapıları içerisindeki yeri hakkında bilgilere sahibiz. Aşağı kapı; geçişler, kapı odası ve merdiven boşluğundan meydana gelmektedir. Dış geçişten sonra kapı odasına ulaşılmaktadır. Kapı odasının kuzeybatı köşesine yerleştirilen bir açıklık ile merdiven odasına geçiş sağlanmaktadır (Şekil 4.55). Merdiven boşluğunun belgelendiği bir fotoğrafta, bir zamanlar burada ahşabın kullanıldığını işaret eden delikler seçilebilmektedir (Şekil 4.56).

¹¹² Kalat Şerkat'taki diğer kent kapıları hakkında bilgi için bkz. (George, 1992, ss. 168-182; Miglus, 1982, ss. 275-279; Unger, 1928, ss. 175-179; Unger, 1929, ss. 23-28, Abb. 1; Sollee, 2020, ss. 67-73; Yamada, 2020, ss. 88-93).

Kapı kulesinin korunan kısmı, yaklaşık 6 m genişliğinde ve duvardan taşan kısmı 2.30 m'dir. Andrae, temel kalıntısı nedeniyle güneydoğuda da yaklaşık ölçülere sahip bir kulenin varlığını düşünmektedir. Andrae, kapı odasının ölçülerini 4.70x12.50 m olarak değerlendirmiştir (Tablo 4.7). Kapı odasının kuzeybatısındaki yan odaya genişliği 1.20 m olan kapı ile geçiş sağlanmaktadır. Yaklaşık 3.40x3.80 m ölçülerinde kerpiçten inşa edilmiş duvar kalıntısı, merdiven ile ilintilidir (Andrae, 1913a, ss. 40-41).

Şekil 4.55: Dış çevirme üzerinde yer alan Aşağı Kapı (Sollee, 2020, Abb. 11)

Tablo 4.7: Yeni Assur Dönemi kapı yapıları üzerinde yer alan unsurların ölçüleri

Kapının Adı	Niteliği	Genişliği (m)	Derinliği (m)
Habur Kapısı Evre I (ZT)	Kapı odası	12	2.25-2.75
Habur Kapısı Evre II (ZT)	Kapı odası	8	2.75
Habur Kapısı Evre III (ZT)	Kapı odası	9	4
Habur Kapısı Evre IV (ZT)	Kapı odası	8.60	3.80
Aşağı Kapı (Assur)	Kapı odası	12.50	4.70
Tabira Kapısı (Assur)	Kapı odası 1-2	15.70	2.50, 4.25
Güney Kapsı (Assur)	Kapı odası	16.30	4.37
Salmanassar'ın Kapısı (Kalhu)	Kapı odası	?	4.50
Kapı 3 (Horsabad)	Kapı odası 1-2	22.50, 24	5.80, 6.10
Kapı 7 (Horsabad)	Kapı odası	21	6.50
Kapı A (Horsabad)	Kapı odası 1-2	18	5.75
Nergal Kapısı (Ninive)	Kapı odası 1-2	23	7.60
Maşki Kapısı (Ninive)	Kapı odası	24.60	6.40
Kapı 3 (Horsabad)	Kapı avlusu	34.90	12.50
Şamaş Kapısı (Ninive)	Kapı avlusu	45	19
Mullisu (Ninive)	Kapı avlusu	40	20
Nergal Kapısı (Ninive)	Kapı avlusu	44	19

Yukarı Kapı, dış çevirmenin güneybatı duvarına yerleştirmiştir. Tahribattan etkilenen kapının temeli, 24x24 m boyutlarındadır. Andrae, temelin güney kısmında yer alan 4x9 m'lik mimari unsurun, merdiven boşluğu ile ilişkili olduğunu düşünmüştür. Ayrıca kapının temel kalıntılarından yola çıkarak Tabira Kapısı'nda kapı odaları gibi bir sistemin mevcut olabileceğini düşünmüştür (Andrae, 1913a, s 39).

Şekil 4.56: Aşağı Kapı merdiven boşluğunun görünümü (Andrae, 1913a, Abb. 43)

Kalat Şerkat kentindeki kapılar içerisinde en bilinen kapı olan Tabira Kapısı¹¹³, arkeolojik kazılar (Şekil 4.57), (Andrae, 1913a, ss. 20-27), yıllıklardan (RIMA 1 A.0.78.1: iv 37-61, s. 237; RIMA 1 A.0.78.3: 18-36, s. 242; RIMA 1 A.0.78.10: 47-62, s. 252; RIMA 1 A.0.78.19, s. 267; RIMA 3 A.0.102.46: 5-11a, s. 47; RIMA 3 A.0.102.47: 1-9, s. 129; A.0.102.48: 1-4, s. 130; RIMA 2 A.0.89.7: v 1-19, ss. 104-105; RIMA 2 A.0.98.3: 5-14a, s. 138), Tabira Kapısı, Kiddu'nun heykeli üzerindeki yazıtlar

¹¹³ Tabira Kapısı, *Craftsman's Gate* (RIMA 3, dn. 24, s. 98) ve Gurguri Kapısı olarak da adlandırılmıştır (Andrae, 1913a, s. 20).

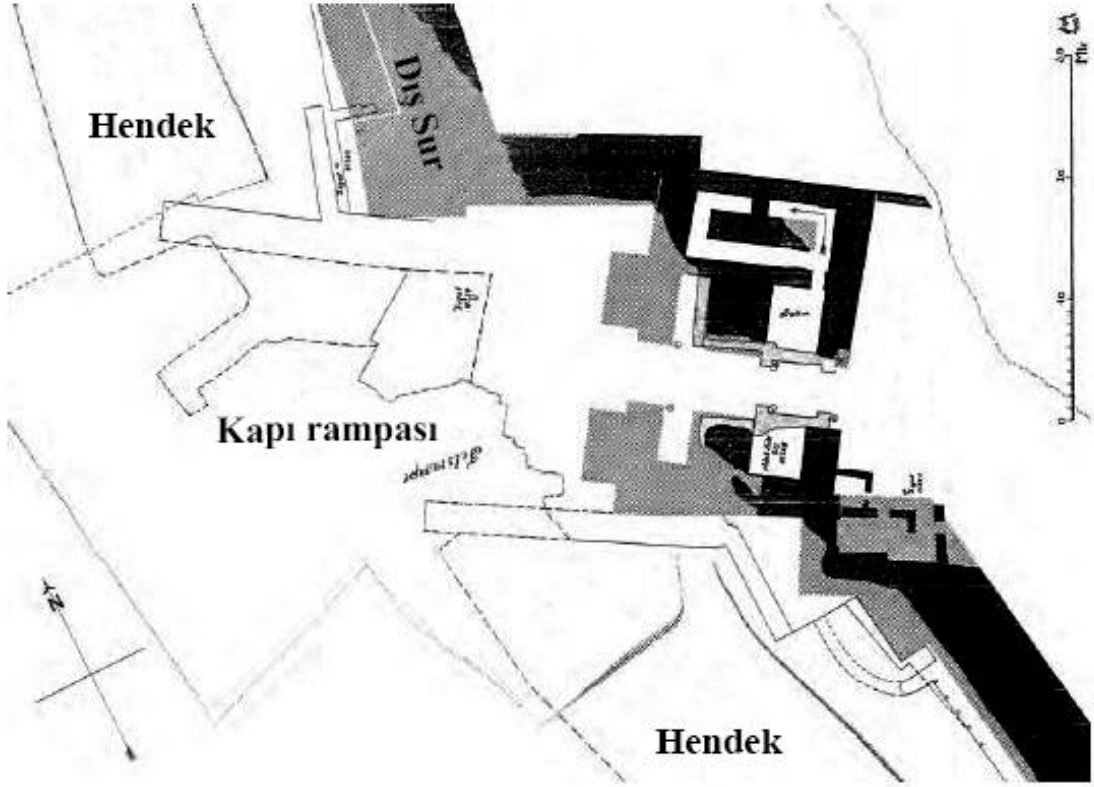
(Yamada, 2020, s. 89) ve kapı yapısının hemen yakınında ele geçen yazıtlı arkeolojik unsurlardan daha iyi bilinmektedir (Miglus, 1982, s. 268; Sollee, 2020, s. 34).¹¹⁴

I. Tukulti-Ninurta'nın yıllıklarında verdiği bilgilerden Tabira Kapısı'nın en azından Orta Assur Dönemi'nden beri var olduğu bilinmektedir. Kentte yaptığı bir dizi onarım çalışmalarının bir kısmını *abul tabīra* olarak bahsettiği Tabira Kapısında gerçekleştirmiştir (RIMA 1 A.0.78.1: iv 40-61, s. 237; RIMA 1 A.0.78.10: 47-62, s. 252; RIMA 1 A.0.78.19, s. 267). Tukulti-Ninurta'nın yanı sıra I. Tiglat-Pileser, Assur-bel-kala ve II. Assur-dan zamanında da kapıya atıf yapılmıştır (RIMA 3 A.0.102.46: 5-11a, s. 47; Sollee, 2020, s. 34). Yeni Assur Dönemi kralı III. Salmanassar, Tabira Kapısı'nı onarımlardan geçirdiğini yıllıklarında belirtmiştir (RIMA 3 A.0.102.46: 5-11a, s. 47; RIMA 3 A.0.102.47: 1-9, s. 129; A.0.102.48: 1-4, s. 130).

Orta Assur Dönemi'nden beri varlığı bilinen Tabira Kapısı'nın, Yeni Assur Dönemi'nin sonuna kadar ve belki sonrasında da kullanıldığı düşünülmektedir (Sollee, 2020, s. 34). Orta Assur Dönemi'nden kalma bir diğer unsur da Tabira Kapısı'na ulaşımı olanaklı hale getiren, kapının batısındaki rampadır. Uzun bir zaman diliminde kullanım gören kapı ile rampanın yeri ve planında değişimler görülmüştür (Andrae, 1913a, ss. 21-22).

Tabira Kapısı'nın dıştaki geçişinin önünde sağ ve solda olmak üzere iki kule yer almaktadır. Tabira Kapısı, iki kapı odası, bir merdiven boşluğu ve merdiven boşluğuna geçişin sağlandığı açıklık ve üç geçişli plan özelliği sergileyen kapı sisteminden meydana gelmektedir (Şekil 4.57). Dıştaki kapı yaklaşık 5 m'lik genişliğe sahiptir ve bu kapının açıldığı kapı odası, 2.50x15.70 m ölçülerindedir. İç kısımda kalan diğer kapı odasının genişliği dıştaki kapı odası ile aynı ölçülere sahiptir, derinliği ise 4.25 m'dir. Duvarların sıvası hala korunmuş vaziyettedir. Buradan 1 m genişliğine sahip bir kapı vasıtasıyla, 5.50x12 m ölçülerindeki bir mekâna ulaşılmaktadır. Bahsi geçen mekânda tespit edilen 2.40x8.20 m boyutlarındaki merdiven ile bağlantılı mimari unsur nedeniyle, buranın bir merdiven boşluğu olduğu ifade edilmiştir (Andrae, 1913a, ss. 22-27).

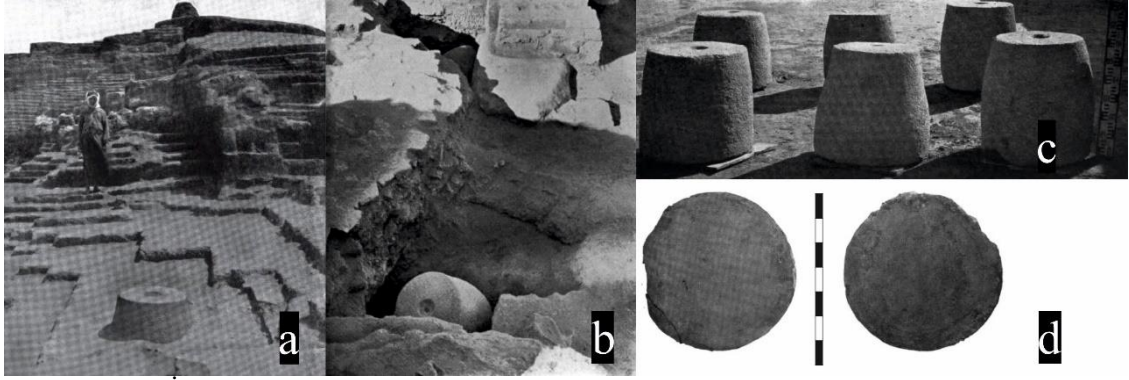
¹¹⁴ Assur kentindeki diğer kapılar ve Tabira Kapısı hakkında daha fazla bilgi için bkz. (George, 1992, ss. 167-184).

Şekil 4.57: Tabira Kapısı'nın planı (Andrae, 1913a, Taf. 32)

Kapı sisteminin anlaşılması noktasında katkı sağlayan bazalt mil yuvaları ve kurşun yapımı yuvarlak levhaların¹¹⁵ bir kısmının (Şekil 4.58), geçişlerin sağ ve solunda saptanması, iki kanatlı kapıların varlığını işaret etmektedir. Ayrıca in situ saptanan kapı mil yuvalarının konumu, kapıların iç tarafa doğru açıldığını göstermektedir. Üç geçişli kapıda, hangilerinin kilitlenebilir özellikte olduğu bilinmemektedir; ancak en azından en dışakinin kilitlendiğini düşünmek doğru olacaktır. Kente izinsiz giriş yapma niyetindeki bir kimsenin veya düşman gruplarının hemen ilk adımda en dışta, kilitli olmayan bir kapı ile karşılaşmaları zayıf ihtimaldir.

¹¹⁵ Yeni Assur Dönemi kent kapılarının dönmesini sağlayan mil yuvaları, kapı kanatlarının ağırlığı ile beraber önemli bir ağırlık taşımaktaydı. Mil yuvalarının maruz kaldığı bu basıncı eşit bir şekilde dağıtmak için çapı, yaklaşık 0.65 m, kalınlığı 2-2.50 cm ve ağırlığı yaklaşık 90 kg olan kurşun yapımı yuvarlak levhalar kullanılmıştır (Andrae, 1913a, s. 26). Bazen yüzeyinde yazıtların da görüldüğü bu levhaların sadece sabitleme ve taşıyıcı unsuru olmak dışında, onları yapan kralı anmak gibi bir işlevleri de olmalıydı. Bu yazıtlar sayesinde, gelecek nesiller, kapıyı inşa eden krallarının hizmetini öğrenmiş oluyordu. Özellikle yazıtlı kurşun levhaların derinde bulunuyor olması, onları ayrıca korunaklı bir hale getirmiştir.

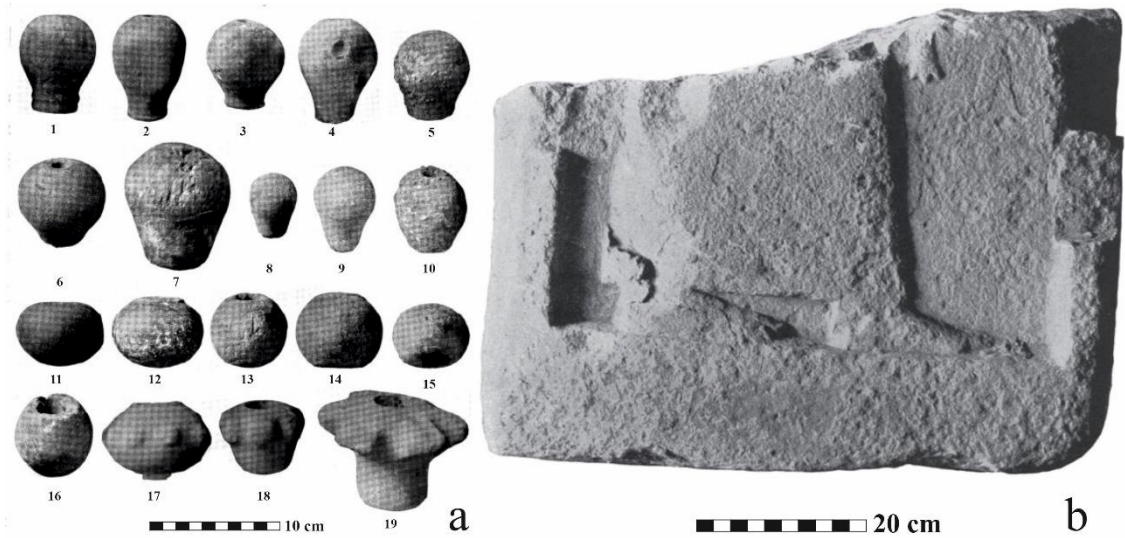

Şekil 4.58: (a) İn situ olarak tespit edilen Tabira Kapısı bazalt yapımı kapı mili yuvası (Andrae, 1913a, Abb. 15); (b) Özgün konumunda tespit edilen bir diğer kapı mili yuvası (Andrae, 1913a, Abb. 16); (c) Tabira Kapısı'ndan III. Salmanassar Dönemi'ne tarihlenen bir grup bazalt kapı mili yuvası (Andrae, 1913a, Abb. 19); (d) Kurşun yapımı yuvarlak levhalar (Andrae, 1913a, Abb. 17)

Kapı kanatlarının kabartmasız bronz şeritler ile desteklendiğine dair kanıtlar iç kapı odasında tespit edilmiştir. Bu konuya atıf yapan bir diğer delil de kırık bir stel parçasından sağlanmaktadır. Stel parçasının üzerindeki yazıt, Assur-bel-kala'nın yıpranan Tabira Kapısı'nı yeniden onardığı ve kapı kanatlarındaki ahşapları bronz şeritler ile tutturduğunu aktarmaktadır (Sollee, 2020, s. 38). Ahşap yapımı ve büyük boyutlu kapı¹¹⁶ kanatlarının uzun ömürlü olması için kanatlarda kullanılan ağacın doğal koşullar karşısında dirençli olması gerekmekte ve bunun için ayrıca bronz şeritler ile güçlendirilmektedir.

Tabira Kapısı'nın iç kapı odasında ele geçen 19 adet asa başının dördü yazıtlıdır. Asa başları, Tanrı Nergal'e adanmış olabilir (Şekil 4.59a). Aynı kapıda bulunmuş bir diğer önemli eser, Yeni Assur Dönemi'ne tarihlenen kireç taşı stel parçasıdır. Stel parçasında sağa doğru ilerleyen uzun etekli bir erkek, elindeki üç çatalı değneği ile tasvir edilmiştir. Eserin, devşirme malzeme olarak buraya getirilmiş olabileceği için, Tabira Kapısı'nı süsleyip süslemediği bilinmemektedir (Şekil 4.59b), (Sollee, 2020, ss. 39-40).

¹¹⁶ Balawat Kapısı, Assur anıtsal kapılarının boyutları hakkındaki fikir vermektedir. Çift kanatlı ve 3.70x7 m ölçülerindeki ahşap kapı, kabartmalı tunç şeritlere sahiptir. Her bir kanat, çift kuşaklı sekiz şerit ile kaplanmıştır (Naumann, 2019, ss. 171-172). Assur kapılarında bronz şerit kullanımına ilişkin önemli bir eser, günümüzde İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde bulunan III. Salmanassar Dönemi'ne tarihlenen kapı kanadıdır. Ahşap kapı kanadı kabartmalı bronz şeritler ile kaplanmıştır (Demirarslan, 2020, Res. 7).

Şekil 4.59: (a) Tabira Kapısı iç kapı odasında tespit edilen asa başları (Andrae, 1913a, Abb. 33); (b) Tabira Kapısı'nda saptanan kireç taşı stel parçası (Andrae, 1913a, Abb. 31)

Günümüzde İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde bulunan ve eksik kısımları tümlenen III. Salmanassar heykeli, Tabira Kapısı'nda durmaktaydı. Kısmen tahrip olan III. Salmanassar'ın bazalt heykelinin kaidesiz yüksekliği 1.90 m'dir. Tören giysisi içinde tasvir edilen kralın elinde bir çeşit asa bulunmaktadır (Şekil 4.60a), (Karlsson, 2013, s. 44, fig. 31). Part yapısında ele geçen heykelin; üzerindeki yazıt nedeniyle Tabira Kapısı'na yerleştirildiği kabul edilen bir görüştür. Andrae, Salmanassar'a ait olan eseri, iç kapı odasının güneybatı kısmına yerleştirmektedir (Andrae, 1913a, s. 34).

III. Salmanassar dönemi surlarının koruyucu Tanrısı Kidudu'nun bazalt heykelinin Tabira Kapısı'nda bulunduğu görüşler arasındadır (Şekil 4.60b). Layard, 1947 yılının başlarında oturur vaziyetteki Kidudu'nun heykelinin bulunuşunu ve sonraki süreçte İngiltere'ye taşınmasını not etmektedir. Felix Jones'un 1853 yılında hazırladığı haritada heykelin bulunduğu yer işaretlenmiştir. Heykelin haritadaki konumu, Almanların yaptığı çalışmada "C 5" olarak nitelendirdikleri yere veya civarına denk gelmektedir. Buna karşın Andrae, heykelin buluntu yeri olarak Tabira Kapısı'nı işaret etmektedir. Günümüzde British Museum'da olan eserin buluntu yeri hâlâ tartışmalıdır (Reade, 1986, s. 299). Başsız bazalt heykel, 1.35 m yüksekliğindedir (Karlsson, 2013, s. 44; Strommenger, 1970, s. 15).

Assur dış suru üzerine yerleştirilen son kent kapısını Batı Kapısı oluşturmaktadır. Kentin güneybatısına konumlandırılan Batı kapısı, hendeğin gerisinde (Şekil 4.16) ve Tabira Kapısı'nın yaklaşık 400 m güneydoğusunda yer almaktadır. İlk

inşa evresi bilinmemektedir. I. Tukulti-Ninurta hendeğine rağmen rampa kalıntılarının günümüze ulaşması, I. Tukulti-Ninurta döneminde bile bu noktada bir kapının mevcudiyetini göstermektedir. Sonraki süreçte rampanın iki tarafına rampa korkulukları eklenmiştir (Halama, 2011b, s. 52).

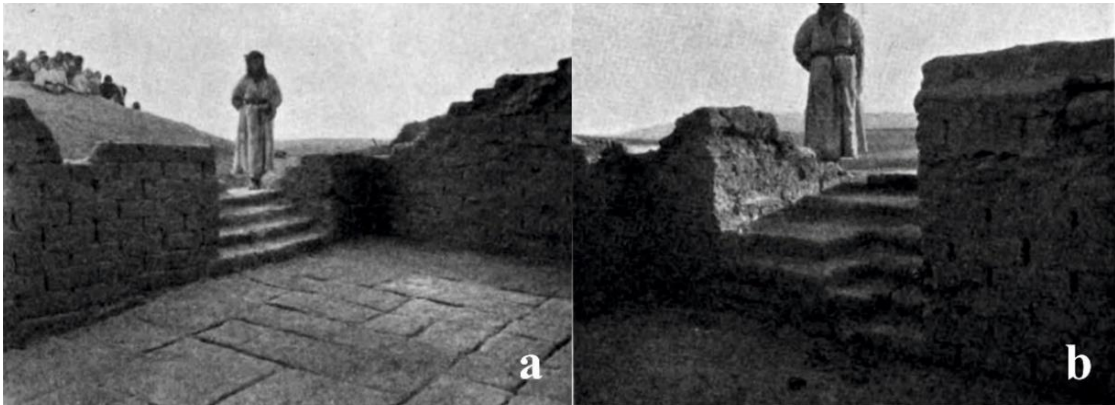

Şekil 4.60: (a) Günümüzde İstanbul Arkeoloji Müzelerinde yer alan III. Salmanassar'a ait bazalt heykel (Andrae, 1913a, Abb. 34); (b) Buluntu yeri tartışmalı olan Kidudu heykeli (Andrae, 1913a, Abb. 38)

Kapı yapısı, 23×22.10-23.20 m ölçülerindeki kerpiç teras üzerine oturtulmuştur (Sollee, 2020, s. 40). Kapıda birden fazla inşa evresi mevcuttur (Halama, 2011b, s. 52). Revize edilmiş ölçüsü ile 4 m genişliğindeki dış kapı geçidinin iki kapı kulesine sahip olduğu belirtilmektedir (Sollee, 2020, ss. 40-41). Dış duvarın arkasına 4.36x16.50 m ölçülerinde dikdörtgen planlı bir kapı odası eklenmiştir. Söz konusu dış sur ile içten bağlantılı kapı odasının her iki köşesinde olmak üzere (yak. 0.80 m uzaklıkta) 1.66 m genişliğine sahip kapılar, dış surun içine yerleştirilmiştir. Basamakları korunan kuzeydeki (Şekil 4.61a) ve güneydeki (Şekil 4.61b) merdivenler ile her iki yanda yer alan kulelere çıkılabilmekteydi (Andrae, 1913a, ss. 45-46).

Dış sur üzerine konumlandırılan Batı Kapısı'nda üç inşa evresi görülmektedir (Şekil 4.62). Muhtemelen güvenlik sebebiyle adı geçen kapının işlevine Yeni Assur

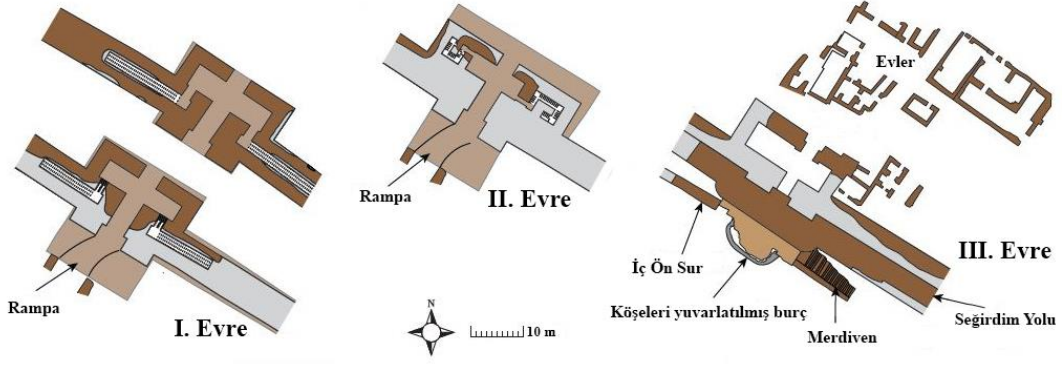
Dönemi'nde son verilmiştir. İşlevine son verilen bir diğer unsur da merdivenlerdir. Merdivenlerin kaldırılmasıyla yerine ve ana odanın her iki kısmına küçük boyutlu iki yan oda inşa edilmiştir. Kapı odası, tabanı yükseltilerek 35.35 m'lik bir seviyeye ulaşmıştır. Dış sur kapısının ikinci inşa evresindeki zemini, kapı rampasının oldukça üst kotunda korunmuştur (+9.50 m). Görülen bu yeni eğim farkı nedeniyle, dış sur batı kapısına ulaşımında yan merdivenin düzenlenmiş olması mümkündür. Uzunluğu 12.50, yüksekliği 4.60 m ve azami genişliğinin 2.20 m olduğu varsayılan merdiven, toplamda 28 basamaktan meydana gelmektedir. Merdivenin, merdiven temelinin inşasından sonra, Sanherib'in "seğirdim yolu" ve "köşeleri yuvarlatılmış burçlar"dan önce inşa edildiği ifade edilmektedir. Kapının yeni inşa evresindeki değişimi karşısında oluşan eğim farkı için merdivenin çözüm olarak inşa edildiği söylenebilir. Yarı bağlı iç ön surun bu dönemde var olduğu düşünülmektedir. Bu konuda aksini işaret eden bir durum mevcut değildir (Sollee, 2020, s. 42).

Şekil 4.61: (a) Assur Kenti dış sur içine entegre edilen merdiven boşluğuna çıkan kuzeydeki basamaklar (Andrae, 1913a, Abb. 54); (b) Aynı kapıda yer alan güneydeki basamaklar (Andrae, 1913a, Abb. 55)

Dış sur batı kapısındaki inşa evrelerinin kesin olarak kaç yıl ara ile yapıldığı belli değildir. Aynı zamanda kapının yapısal değişimleri için de aynı durumdan bahsedilebilir. Kapının sonraki inşa evresi, iç duvarın inşasıyla aynı zaman diliminde veya sonrasında gerçekleşmiş olabilir (Sollee, 2020, s. 43).

Tabira Kapısı'nın kuzeydoğusunda yer alan Kuzeybatı İç Sur Kapısı (Şekil 4.16), geç dönem evleri tarafından oldukça tahrip olmuştur. Tahribat nedeniyle kapı yapısının ancak 21x24 m ölçülerindeki temeli korunmuştur. Tabira Kapısı ve dış çevirme yolunun birleştiği noktada yer alması nedeniyle ulaşım açısından önemli bir rol oynamış olması gerekmektedir (Andrae, 1913a, s. 44).

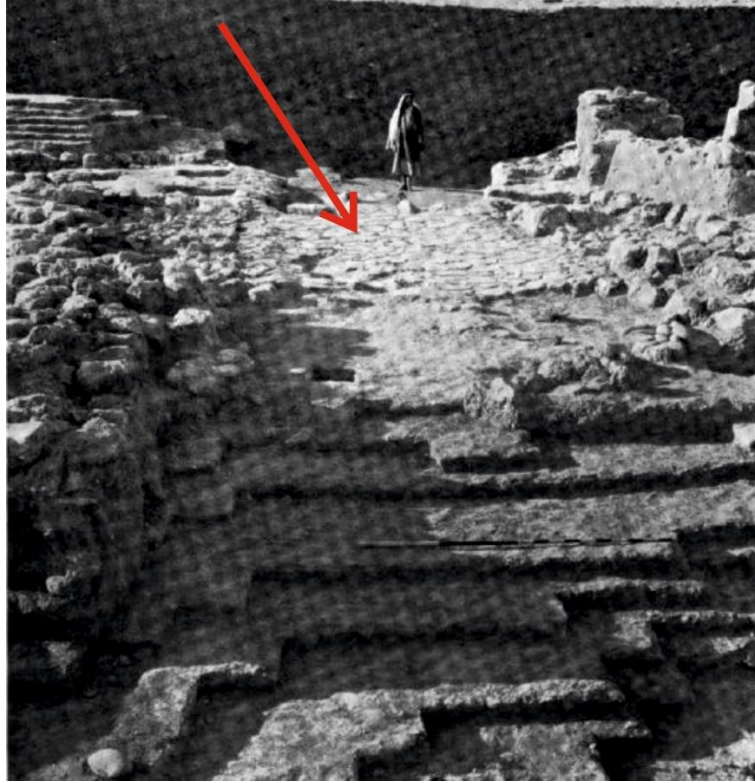
Şekil 4.62: Dış Sur Batı Kapısı'nın inşa evreleri (Sollee, 2020, Abb. 33)

İç sur üzerinde bulunan Batı Kapısı, Kuzeybatı İç Sur Kapısı'nın güneydoğusuna konumlandırılmıştır (Şekil 4.16). Duvarın korunmuş yüksekliği yaklaşık 1.8 m'dir. Dış sur üzerindeki Batı Kapısı'ndan 18 m arkada ve onun 11 m güneydoğusunda bulunmaktadır (Andrae, 1913a, ss. 52-53). Genişliği 17 m ve derinliği 4.58 m olan kapı odasının yanlarında, iç surun üst kısmına ulaşmayı sağlayan merdivenler bulunmaktadır. Kapı odasının içten duvar kalınlığı yaklaşık 2.80 m'dir (Andrae, 1913a, s. 53). Birbirinden 5.5 m uzaklıkta olan Kule 21 ve Kule 22, 6.05 m genişliğindedir ve ileriye doğru 2.65 m taşmaktadır (Andrae, 1913a, ss. 53-54, Abb. 71). Kapı yapısının iyi korunması nedeniyle Andrae'nin ifadelerine güvenilse de dış sur ve iç sur üzerindeki iki Batı Kapısı'nın stratigrafik ilişkisi konusunda bazı şüpheler vardır. Andrae, Dış Sur Batı Kapısı I. Evresi'nin, iç kapı ile kayda değer benzerlikler göstermesi nedeniyle, iç sur üzerindeki kapının, dış sur batı kapısının I. Evresi ile çağdaş olduğunu ifade etmektedir. İç sur üstündeki kapının, kapı odası taban seviyesinin, dış sur Batı Kapısı'ndan 1.90 m yüksekte bulunması sebebiyle, dış sur kapısından iç sur kapısı istikametine doğru yükselen bir yol olması gerekirdi. Ancak iç sur üzerine konumlandırılan Batı Kapısı'nın dış sur üzerindeki Batı Kapısı'nın hangi evresiyle çağdaş olduğu kesin değildir (Sollee, 2020, s. 45).

Kalat Şerkat kentinde değerlendireceğimiz son kapı, iç sur üzerinde yer alan Güney Kapısıdır. Taş temeller üzerine inşa edilmiş ve korunma durumu iyi sayılabilecek Güney Kapısı'nın, planını tamamlamak mümkündür. Kısmen korunan 6.70 m genişliğindeki kapı kulelerinin, ön kısma doğru yaklaşık 3.80 m taşıdığı tahmin edilmektedir. Yükselen duvar kalıntılarında kerpici görebilmek mümkündür. Kapı döşemesinin hatırı sayılır bir kısmı korunmuştur. Kaba yonu taşlardan oluşan döşemede, taş araları daha küçük taşlar ile doldurulmuştur. Andrae, döşemenin üzerindeki izlerden

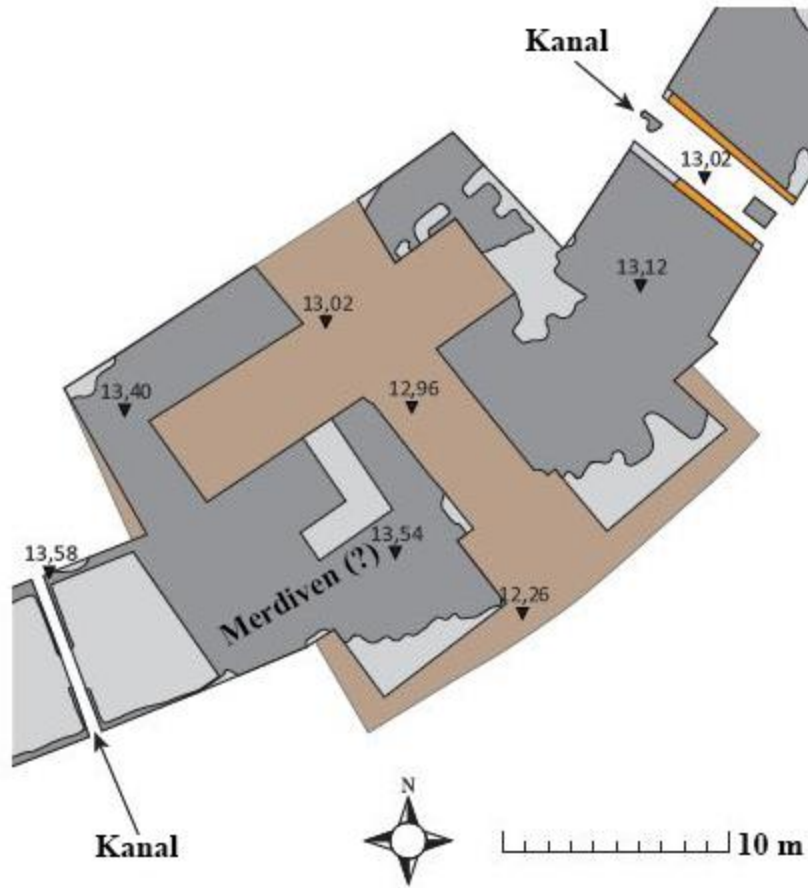
yola çıkarak kapıda önemli bir trafik akışının olduğunu ifade etmektedir (Şekil 4.63), (Andrae, 1913a, s. 60).

Surun arkasına entegre edilen kapı odası, dikdörtgen bir plan sergilemektedir. Kapı yapısının tek kapı odası, 4.37x16.30 m ölçülerindedir. Kapı odasına, 3.75 m genişliğine sahip dış geçitten ulaşılmaktadır. Kapı odasının duvarları, 2.50-3.22 m kalınlığındadır. Andrae, dış kapının her iki yanında bulunan yaklaşık 0.40 m genişliğinde, içeriye doğru giren bölümün orthostatlarla ayrıldığını işaret etmektedir. Andrae, her ne kadar merdivenin varlığına dair herhangi bir kanıt saptamasa da; kapı odası üzerindeki geçişler ortalanmadığı için, odanın güneybatısında merdiven olabileceğinden şüphelenmiştir. İçte yer alan geçiş, ön kısımda 4.80 m, arkada 5.40 m genişliğinde olması sebebiyle asimetrik bir görünüme sahiptir. Su tahliyesi için kapı yapısının her iki tarafında, sura entegre edilmiş kanallar mevcuttur. Kapı yapısının batısında kalan ve 0.60 m genişliğine sahip kanal daha basit bir yapıdadır. Doğuda yer alan kanal, dikdörtgen biçimli bir taşıyıcı sayesinde 0.60 m ve 0.70 m genişliğe sahip iki oluklu bir sisteme kavuşmuştur (Şekil 4.64), (Andrae, 1913a, ss. 60-61).

Şekil 4.63: Güney Kapısı'nın korunan döşemesi (Andrae, 1913a, Abb. 81)

Andrae (1913a, s. 61), kapı girişinde mil yuvalarının bulunmadığını ve bunlar için açılan çukurların da olmadığını ifade etmektedir. Ayrıca bu argümanları öne sürerek iç sur üzerinde yer alan Batı Kapısında olduğu gibi, burada da kapının açık kaldığını düşünmektedir. Ancak kapının uzun zaman açık bırakılması güvenlik açısından pek akla yatkın görünmemektedir (Sollee, 2020, s. 47).

Şekil 4.64: İç sur üzerinde yer alan Güney Kapısı'nın planı (Sollee, 2020, Abb. 44)

Hâfir, konut kalıntıları ve açığa çıkartılan birçok mezarı kanıt göstererek Güney Kapısı'nın Geç Yeni Assur Dönemi'nde terkedildiğini ifade etmiştir. Ancak bu yorumu destekleyen argümanlar güçlü değildir. Mezarların bir kısmı zaten soyulmuştur ve geriye kalan buluntular da kesin bir şekilde tarihlendirilebilecek ipuçları sağlamamaktadır. Aynı zamanda ev yapısının tarihlendirmesinde hata olabileceği ihtimali yüzünden, kapının kronolojisinin oturtulmasında güvenilebilecek bir referans değildir. Kapı yapısında, kapının terkedildiği tarihi açıklığa kavuşturacak herhangi bir buluntunun da ele geçmemesi, bu hususta belirsizlik yaratmaktadır. Bu nedenle kapı

yapısının MÖ 7. yüzyılda terkedildiğini işaret eden bir kanıttan söz etmek mümkün değildir (Sollee, 2020, s. 47).

4.5.1.2. Kalhu

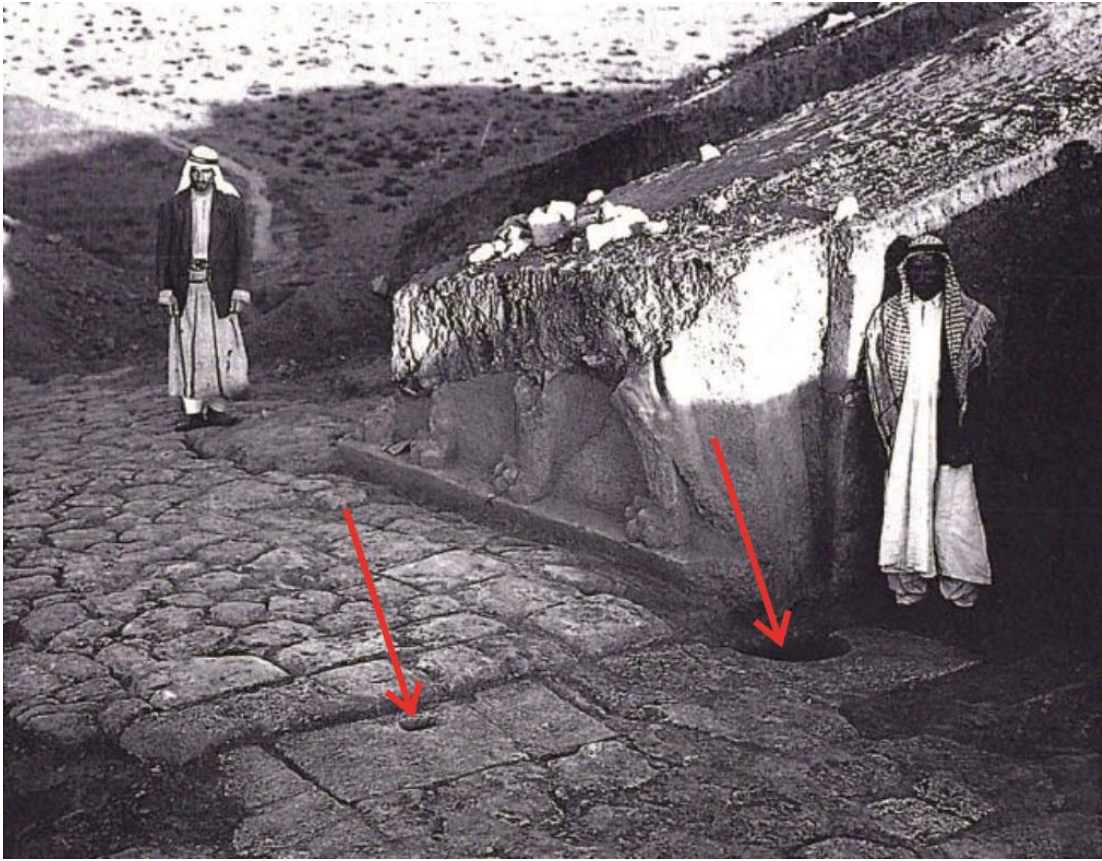
Kalhu'daki kazılar, iç kalelerde yoğunlaştığı için kenti çevreleyen sur ve kapılar arka planda kalmıştır ve bu nedenle isimleri bilinmemektedir (Yamada, 2020, ss. 93-94). II. Assurnasirpal'ın sur üzerine yerleştirilmiş birkaç kent kapısının olması muhtemeldir, ancak bunların yeri tespit edilememektedir (Sollee, 2020, s. 81).

Mallowan, önerilerinde (1966:II, s. 372), Kalhu kentinin kuzeydoğu bölgesinin 300 m kadar kuzeyine bir kapı yerleştirmiştir. Erbil Kapısı olarak nitelendirdiği kapının, Assur krallarının yaptıkları seferler sırasında kullanıldığını ifade etmiştir. Mallowan'ın çalışmalarından yıllar sonra İtalyanların Nimrud'ta yürüttüğü topoğrafik araştırmaların odak noktalarından biri de kent kapılarıydı (Ur, 2013, ss. 13-14). Topoğrafik araştırmaların işlendiği haritada kentin doğusuna bir kapı yerleştirmiştir (Lippolis ve Masturzo, 2012, ss. 117,120, Fig. 1; Lombardi, 2015, Fig. 2). Uzaktan algılama yöntemleri içerisinde başvuru CORONA uydu fotoğraflarında Kalhu kentinin kuzey ve doğu kısmında, kapıların varlığına dair işaretlere ulaşılabilir (Şekil 4.2). Uydu görüntülerinden anlaşılabildiği kadarıyla kentin kuzey suru üzerinde en az bir kapının varlığı kuvvetle muhtemeldir. Surun daha doğusundaki kapının (?) ismi için Halzi Kapısı ve Ninive Kapısı'na atıfta bulunulabilir. Uzaktan algılama yöntemleri dâhilinde Kalhu kentinin doğu ve kuzey surları üzerinde iki ilâ üç kent kapısı olması muhtemeldir. (Sollee, 2020, s. 82).¹¹⁷ Kentin batı ve güney kısımlarında ve de Salmanassar'ın Kalesi'nin poterni haricinde, kent girişlerinin varlığı belirsizliğini korumaktadır. Ancak kentin söz konusu iki cephesinin Dicle Nehri ile konumu düşünüldüğünde bu iki yönde kapıların olması mümkün görünmektedir. Çünkü kentin batı ile güney cepheleri Dicle Nehri'nin elverişli ekim alanlarına doğrudan erişim sağlamaktadır (Sollee, 2020, s. 82).

Ezida'nın kuzeydoğusunda tespit edilen Salmanassar Kapısı, yüksek kabartma tekniğinde bloklarla dekore edilmiştir (Reade, 2002, s. 138, Fig. 1). Taş temelleri

¹¹⁷ Halzi Kapısı'nın konumu ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. (Postgate, 1973, ss. 191-192; Reade, 2016, ss. 68-71).

korunan kapı yapısının önünde bulunan 6.10 m genişliğe sahip taş döşemeli yol girişte daralmaktadır. Yolun zemininde, Assur savaş arabalarının meydana getirdiği oluklar görülebilmektedir. “Salmanassar Caddesi” olarak adlandırılan yol, 50 m’den daha uzun bir mesafede takip edilmiştir (Mallowan, 1966:I, s. 83). Genişliği 4.30 m olan Salmanassar Kapısı’ndaki orthostat parçasının hemen gerisinde mil taşının oturtulduğu bir yuva ve orta kısımda çift kanatlı kapının kilitleme mekanizmasında kullanılan bir delik mevcuttur (Oates ve Oates 2001, s. 31). Dış girişin her iki yanında kuleler mevcut olmalıdır. Günümüze ulaşmayan kuzeydeki kulenin aksine güneydeki kule, 4.50 m genişliğindedir ve dışarıya doğru 3 m taşmaktadır (Şekil 4.40). Kalhu’daki ana iç kalede başka kapılar bulunmamıştır¹¹⁸; ancak daha fazla girişin olabileceği varsayılmaktadır. Konumları bilinmemekle beraber, iç kalenin doğu duvarında da bir kapı olabileceği düşünülmektedir (Sollee, 2020, ss. 85-86).

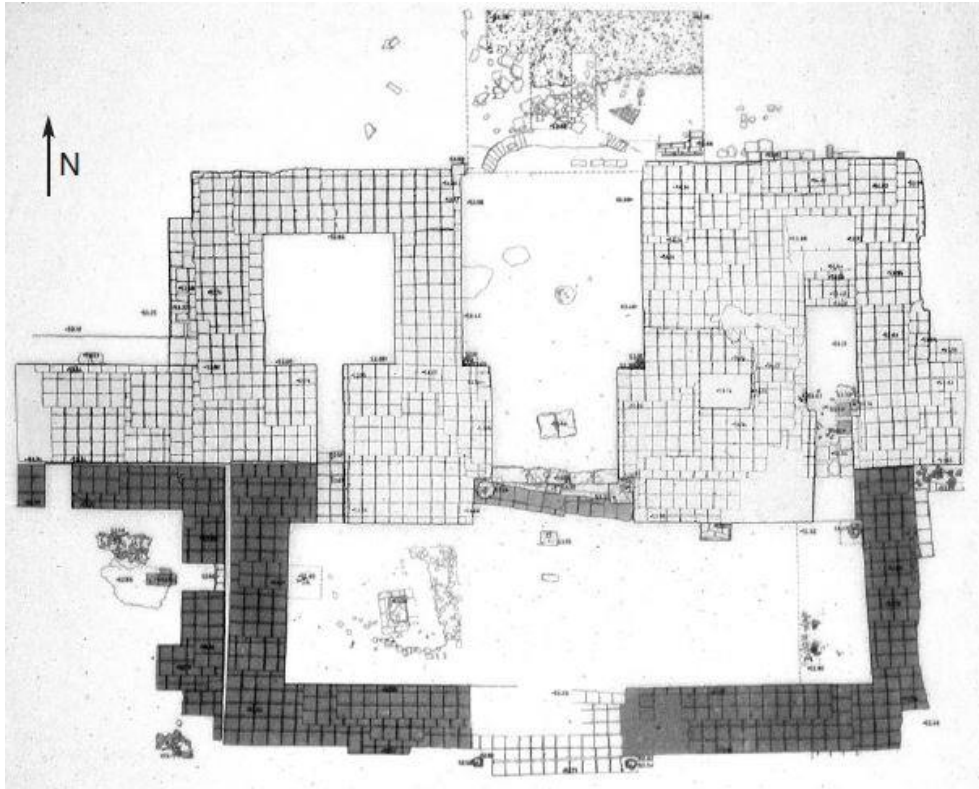

Şekil 4.65: Salmanassar Kapısı ve diğer öğelerin görünümü (Oates ve Oates, 2001, Fig. 11)

Paolo Fiorina’nın öncülüğündeki ekibin, Kalhu’nun çeşitli kısımlarında gerçekleştirdikleri 1987, 1988 ve 1989 yılları çalışmaları Kalhu araştırmalarının önemli

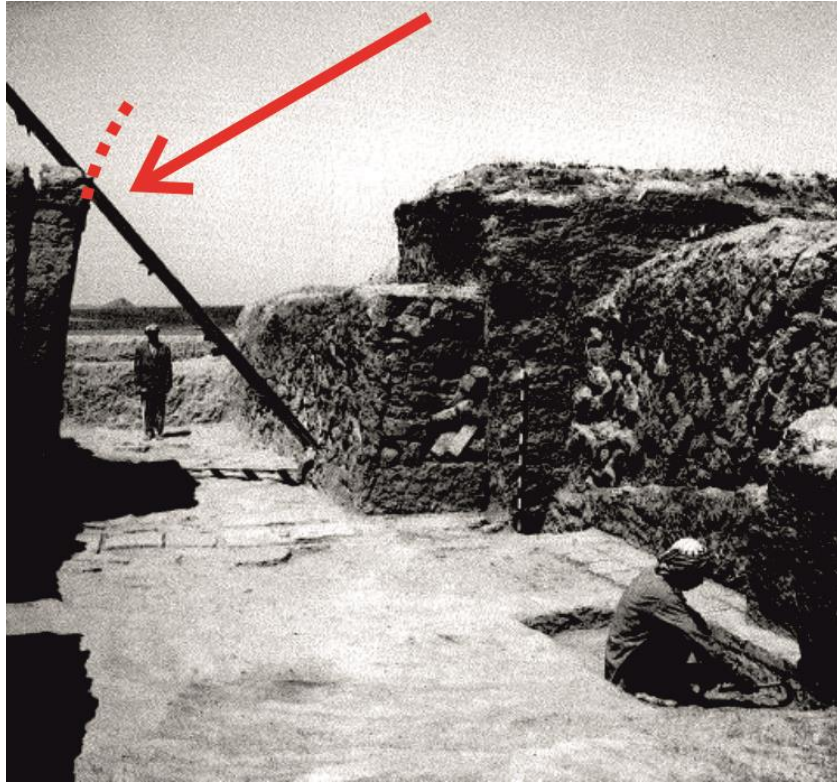
¹¹⁸ Reade, ana iç kalenin kuzeybatısında bir kapı olabileceği önerisinde bulunmuştur. Kentin batı suru ile ziggurat arasındaki açık alan bu yorumunda etkili olmuştur (Reade, 2002, ss. 140, 160, Fig. 2).

bir ayağını oluşturmaktadır. Ekibin 1987 yılı çalışmalarında kentin doğu suru ile Kalhu'daki *ekal māšarti* duvarlarının birleştiği yerde kazılara başlanmıştır. 1988 yılında iç kalenin kuzey duvarında bir kapı kazılmıştır (Şekil 4.66). Kapı, sağ ve soluna eklenen iki kule ile desteklenmiştir. Batıdaki kapı kulesinin güney duvarı üzerinde yer alan bir açıklık ile kapı odasına ulaşılmaktadır. Aynı kule mekânının zemini, kapı odasının kerpiç zemininden 0.20 m yüksektedir (Fiorina, 2008, ss. 53-54). Fiorina'nın çalışmasında, kapının çiziminde ölçek bulunmadığı için Sollee, kerpiçlerin boyutunu 0.40 m kabul edilerek kapı kulelerinin genişliğini 8.60-8.75 m ve duvardan taşmasını 5.30-5.70 m olarak hesaplamıştır. Ölçüleri verilen kapı kulelerinin içine yan odalar yerleştirilmiştir. Kapı odası 4.70 m derinliğinde ve 16.80 m genişliğindedir (Sollee, 2020, s. 88). Doğu kulesinin içinde üst kısma ulaşımı sağlayan merdiven kalıntıları tespit edilmiştir. Kapı odası üzerindeki iç ve dış geçitte, kapı mili yuvaları saptanmıştır. Dış girişte, mil yuvası ve ortada da kapının kilitleme mekanizmasına ait yuvanın mevcut olduğu dikdörtgen bir taş saptanmıştır. Salmanassar'ın hükümdarlığında inşa edilen kapı yapısı, Yeni Assur İmparatorluğunun sonuna kadar kullanım görmüştür. Kapı yapısının parabol biçimli (?) bir kemere sahip olduğuna dair kalıntılar, kapı kulesinin ön kısmında tespit edilmiştir (Fiorina, 2008, ss. 53-55).

Şekil 4.66: İtalyan ekibin 1987 yılında kazısına başladığı, kapı yapısının evreleriyle beraber planı (Fiorina, 2008, Fig. 7-a)

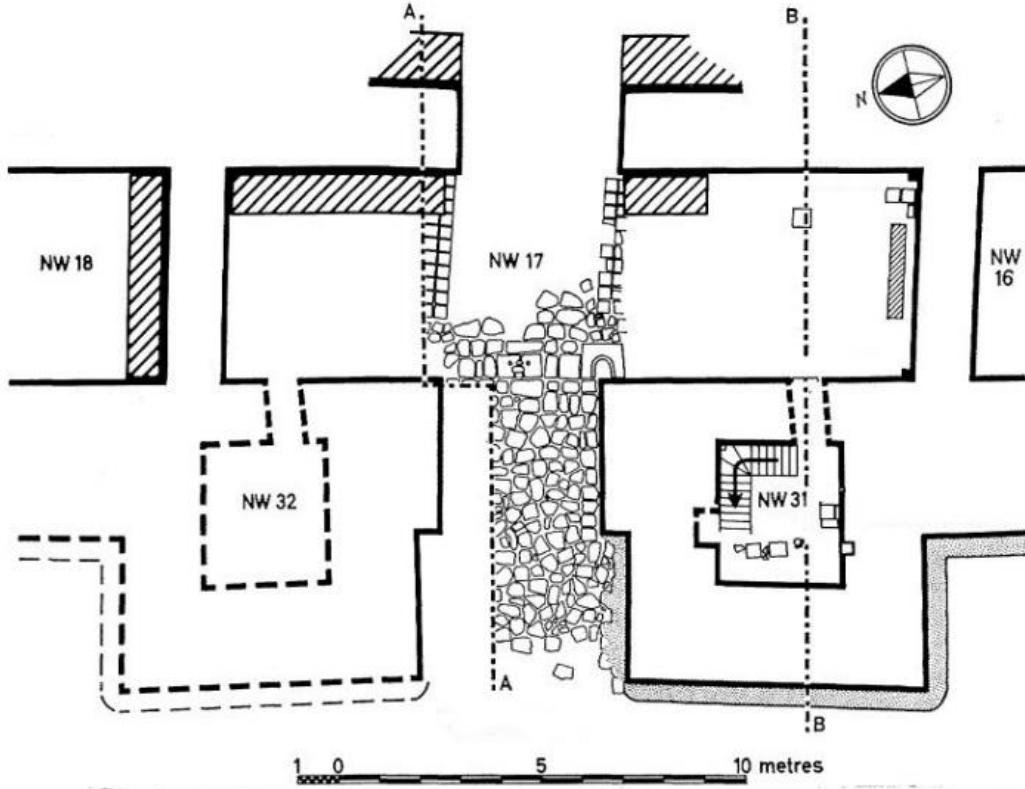
Kalhu'daki *ekal māšarti*'ye, iki anıtsal kapı ile giriş yapılmaktadır (Şekil 4.41). Bunlardan Batı Kapısı'nın, parabol biçimli kemerinin (?) 4 m'den biraz daha geniş bir açıklığa ve 4 m yüksekliğe sahip olduğu tahmin edilmektedir. Kazı çalışmaları ile kemer kalıntısının ancak çok az bir kısmı tespit edilmiştir (Şekil 4.67). NW 31 ve NW 32 numaralı kuleleri ile desteklenmiştir (Şekil 4.68). Her iki kulenin doğu duvarından kapı odasına ulaşmayı sağlayan açıklıklar mevcuttur. Kuleler, dışarıya doğru 3.60 m kadar taşmaktadır ve 7.50 m genişliktedir. Kapı odasına ulaşmayı sağlayan geçiş taşlar ile döşenmiştir. Derinliği 5.10 m olan dikdörtgen planlı kapı odası (NW 17), 16.85 m genişliğindedir. Kapı odasının güneybatı kısmında yer alan açıklık ile girişin sağlandığı kule odasında, üst kısma çıkmayı sağlayan merdiven kalıntılarına ulaşılmıştır (Mallowan, 1966:II, ss. 456-461).

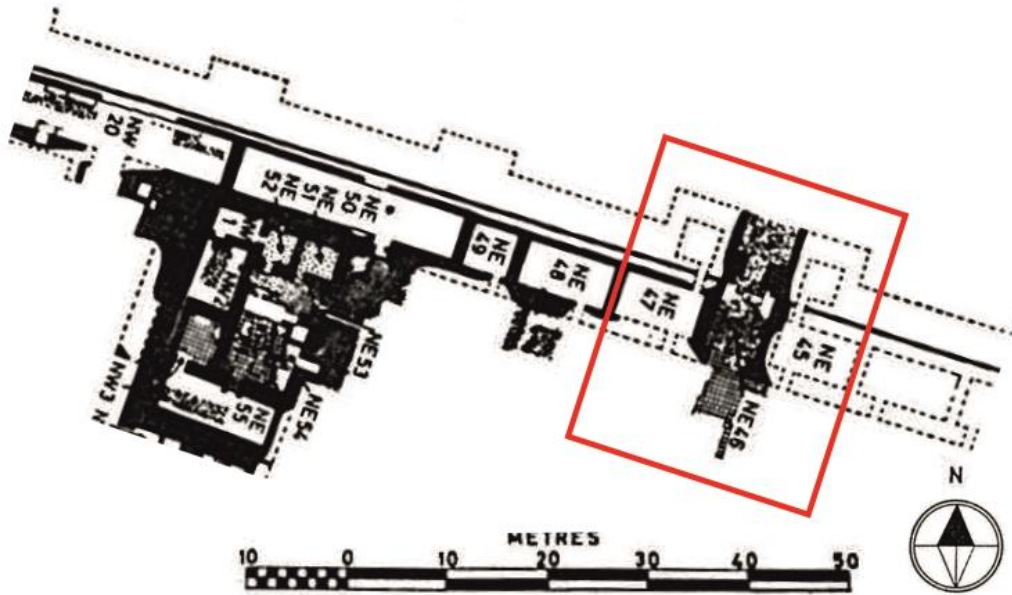
Şekil 4.67: Kalhu'daki *ekal māšarti*'nin Batı Kapısı kemer kalıntısı (Mallowan, 1966:II, Fig. 374)

ekal māšarti duvarının üzerindeki bir diğer kapı olan Kuzey Kapısı, Batı Kapısı ile plan açısından benzerlik göstermektedir. Batı Kapısı'nın tek mekân olan kapı odası, Kuzey Kapısı'nda üçe ayrı odaya bölünmüştür (NE 45, NE 46, NE 47). Kapı odalarının birbirinden ayrı olması sebebiyle, ana kapı odasına kuzeydoğudaki avludan ulaşılabilir (Şekil 4.69). Ana kapı odasını (KD 46) çevreleyen odalara ulaşım, kuleler üzerindeki geçitlerden sağlanmaktadır. Kapı kulelerinde merdiven kalıntılarına

ulaşılmamıştır (Mallowan, 1966:II, ss. 463-464). Anıtsal yapıyı, güney cephede kesen 1.70 m genişliğindeki açıklığın, *ekal māšarti*'nin bir diğer girişi olabileceği değerlendirmeler arasındadır (Mallowan, 1966:II, s. 464).

Şekil 4.68: Kalhu'daki *ekal māšarti*'nin Batı Kapısı planı (Mallowan, 1966:II, Fig. 375)

Şekil 4.69: Kalhu'daki *ekal māšarti*'nin Kuzey Kapısı'nın planı (Mallowan, 1966, Plan VIII)

4.5.1.3. Kalzu

Yeni Assur Dönemi kentleri içerisinde kent kapısının olabileceği bir diğer kent, Erbil'in güneybatısında yer alan Kalzu'dur. CORONA uydu görüntüsünden kentin, doğu surunun yaklaşık ortasına denk gelen kısımda konik bir yükseltinin varlığı anlaşılmaktadır (Şekil 4.5b). Giriş (?) ile ilişkili olabilecek bir yolun izlerinin, girişin her iki kısmında da görülmesi bu yorumu destekler niteliktedir. Bu noktada bir kent kapısının olması durumunda kapının, Erbil yönüne açıldığı söylenebilir (Sollee, 2020, s. 94).

4.5.1.4. Erbil

İmparatorluğun doğusunda yer alan önemli kenti, Erbil'de, ana sur ve iç ön sur varlığı yazılı belgelerde ve bir rölyefte bilinmektedir. Surların sınırladığı kentte sur dışıyla ilişki bağlamında en az bir kent kapısının olması beklenir. Erbil'i tasvir eden rölyefte (Şekil 4.14a) ve kraliyet mektuplarındaki bir kayıta bu durum açıkça görülebilmektedir. Assurbanipal dönemine ait bir arazi tahvil kaydında Erbil kentinde yer alan "Ninive Kapısı" bilgisi geçmektedir (SAA 12 50: 8, s. 51). Kabartma örneğinde ana surda iki ve iç kale suru üzerinde bir kemerli kapı tasvir edilmiştir. İç ön surda ise bir kapı sisteminden ziyade bir açıklık görülmektedir. Bu açıklıkta rampa benzeri bir sistem ile ana sura yerleştirilen kent kapısına ulaşılmaktadır. Tasvirde dikkati çeken bir diğer nokta, Assur mimarisinde kemerli kapıların asal bir uygulama olmasıdır.

4.5.1.5. Balawat

Assur üçgeninin kalbinde yer alan Balawat, kent kapısının olabileceği bir diğer merkezdir. Kazı çalışmalarının olmadığı veya sonuç vermediği noktalarda başvuru en önemli yöntem uzaktan algılamadır. Bu merkezde de kentin kapısının yerleştirilebileceği başlıca nokta, güneydoğu surunun ortasına denk gelen kısımdaki konik yükseltidir. David Oates her ne kadar dört yöndeki her duvarın ortasında birer kapının olabileceğine önerilerinde yer vermiş olsa da¹¹⁹ bunu bulgular ile desteklemek şu anki veriler ışığında mümkün görünmemektedir (Sollee, 2020, s. 100).

¹¹⁹ Balawat'ın kent kapıları hakkında daha fazla bilgi için bkz. (Oates, 1974, s. 174, Pl. XXIV).

4.5.1.6. Horsabad

Horsabad kentinin kurucusu II. Sargon'un yazıtlarında kentin kapıları ile ilgili bilgilere ulaşılabilmektedir. Yazılı belgelere göre kent surunun her dört tarafına ikişer adet olmak üzere sekiz kent kapısı yerleştirilmiştir. Doğuya bakan kapılara, Šamaš ile Adad; batıya bakan kapılara Anu ile İstar; kuzeye bakan kapılara Bêl ile Bêlit ve güneye bakan kapılara da Ea ve Bêlit-ilâni isimleri verilmiştir (Şekil 4.44), (ARAB II, para. 121, s. 65).¹²⁰ Yazıtların verdiği bilgiye karşılık, arkeolojik kazılarda yedi kent kapısı tespit edilmiştir. Ayrıca kuzeybatı suru hariç, diğer yönlerdeki sur kuşaklarının üzerine ikişer kapı yerleştirilmiştir (Halama, 2011b, s. 65). Adı geçen kentte 7 kent kapısını açığa çıkarttığını belirten Place, kapıları “portes ornées” (dekore edilmiş kapılar) ve “portes simples” (basit kapılar) olarak nitelendirmektedir. Place, dekore edilmiş kapılar grubunda Kent Kapısı 1, 3, 6'yı, basit kapılar grubunda ise Kent Kapısı 2, 4, 5 ve 7'yi değerlendirmiştir (Place 1867-1870: I, ss. 170-181).

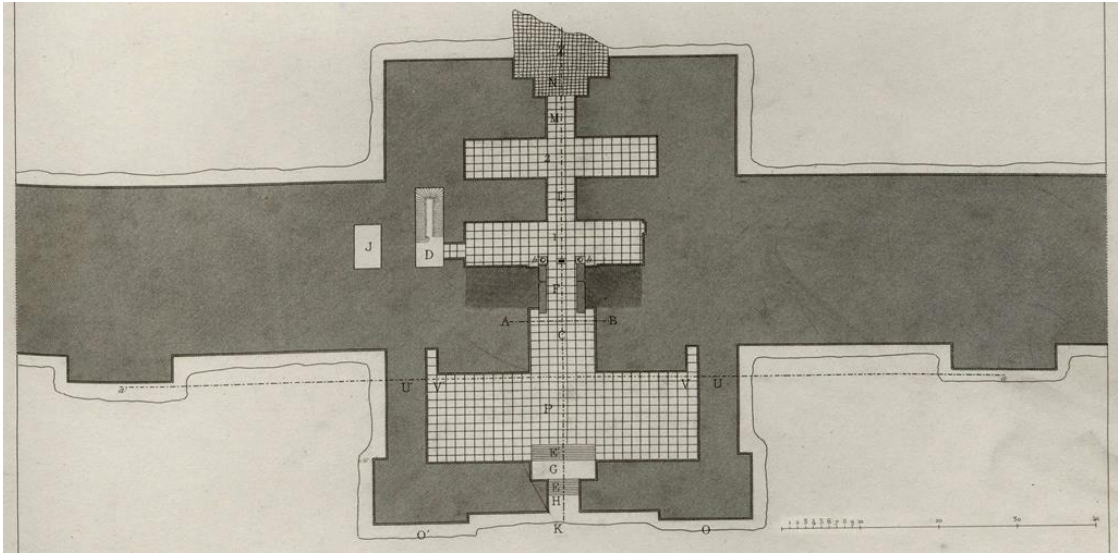
Horsabad'taki ilk kazıları 1843-1844 yıllarında gerçekleştirilen Paul Émile Botta, haliyle kentin tahkimatları konusunda da gözlemlerde bulunmuştur. Konu bağlamındaki kentin 7 kapısını; konik görünümüleri nedeniyle kule olarak, yanlış değerlendirmiştir (Botta ve Flandin, 1849-1850: V, s. 27). Sonraki kazıları yapan Place da dekore edilmiş kapılar grubunda Kent Kapısı 3'ü, basit kapılar grubunda ise Kent Kapısı 4'ü ele almıştır.¹²¹ Geriye kalan kapılar hakkındaki çalışmaları doyurucu değildir. Çünkü kapıların göze çarpan birkaç ayrıntısı dışında, plan çizimleri ve fotoğraflarına yer vermemiştir. Amerikan ekibinin Kent Kapısı 7'de yaptığı kazı çalışmaları, Horsabad kent kapılarının doğru anlaşılmasında önemli referans sağlamaktadır (Sollee, 2020, s. 135).

Dekore edilmiş anıtsal Kent Kapısı 3, yaklaşık 49x67 m boyutlarındadır. Yaklaşık 5 m genişliğe sahip iç ön surun çıkıntı yapmasıyla kapı, 12.50x 34.90 m ölçülerinde bir avluya (P) sahip olmuştur. Kapı yapısı, iç ve dış kapı odasından

¹²⁰ Kent kapılarının anlamları ve lokalizasyonlar için bkz. (Sollee, 2020, ss. 137-138; Yamada, 2020, ss. 95-96).

¹²¹ Place, dekore edilmiş kent kapıları grubundaki, Kent Kapısı 1 ve 6'yı Kent Kapısı 3'e benzetmektedir (Place, 1867-1870: I, ss. 170-180). Veri yetersizliği nedeniyle ve Place'ın yorumlarının yanıltıcı olabileceği düşünülerek dekore edilmiş kapılar grubunda, sadece Kent Kapısı 3 tez çalışmamızda değerlendirilecektir.

oluşmaktadır (Şekil 4.70), (Sollee, 2020, s. 135).¹²² Kapı yapısının birinci girişi (H), 4x4.60 m ölçülerindedir. Giriş (H), birbirine 24 m mesafede yerleştirilen 1.40x12 m ölçülerine sahip çıkıntılar ile desteklenmiştir. Kabartmalı bloklar ile süslenen kapı, 4 m genişliğinde ve 6.80 m derinliğindedir. H'nin hemen gerisinde tuğlalardan yapılmış yaklaşık 1.50 m yüksekliğinde merdivenler görülmektedir (E/G). Girişte merdivenlerin bulunması, buranın araç trafiğine kapalı olduğunu göstermektedir. Kapı geçişinde (F), ele geçen mil yuvaları, kilitleme sistemi konusunda aydınlatıcıdır. Girişin (F) her iki yanı, yaklaşık 9.10 m taşan ve 11.75 m genişliğinde kapı kuleleri (V/V') ile güçlendirilmiştir. Söz konusu iki kapı kulesi (V/V'), kent suru üzerinde yer alan kulelerden daha az genişliktedir; ancak daha fazla miktarda çıkıntıya sahiptir. Merkezde yer alan kapı geçişinin (F) üzeri, 6,46 m yüksekliğinde bir kemer (?) ile örtülüdür ve kemerin üzerinde *apotropaik* figürler ile çeşitli süslemelerin yer aldığı sırlı tuğla süslemesi mevcuttur (Şekil 4.71), (Sollee, 2020, s. 135).

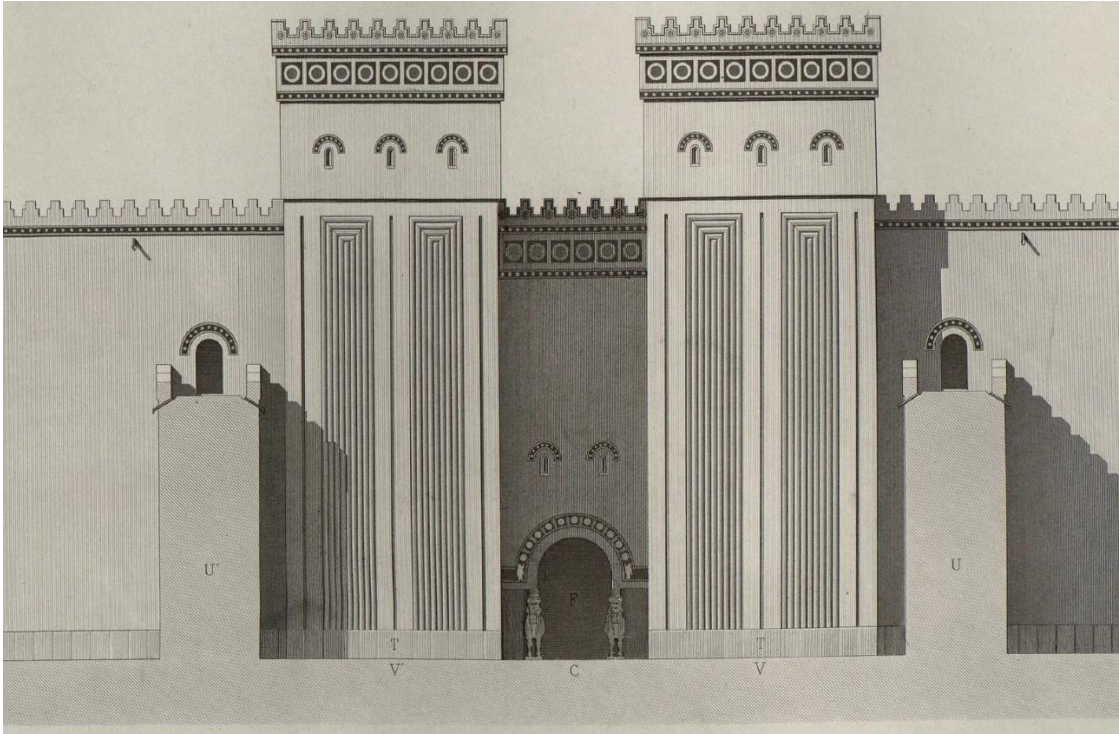

Şekil 4.70: Horsabad'taki Kent Kapısı 3'ün planı (Place, 1867-1870: III, Pl. 12)

Kapı yapısının dışında bulunan daha derin ve daha az genişliğe sahip olan kapı odası (1), 6.10 m derinliğinde ve 22.50 m genişliğindedir. Kapı girişinin doğusunda bir giriş vasıtasıyla 3.50x11.25 m ölçülerindeki merdiven boşluğuna (D) ulaşılmaktadır. Yaklaşık 3,50 m genişliğinde ve 5.80 m derinliğindeki kemerli bir geçiştan (L), içteki kapı odasına ulaşılmaktadır. Derinliği 5.80 m ve genişliği 24 m olan içteki kapı odası (2), dikdörtgen planlıdır. İçteki kapı odasından sonra yaklaşık 3,50 m genişliğe ve 5.90

¹²² Place'ın kapı çizimlerinde (Place, 1867-1870: III, Pl. 12, Pl. 18) iç ön sur ve ana sur tek duvar olarak verilmiştir. İki sur kuşağı arasında 4 m'nin üstünde bir boşluk olabilir. Daha fazla bilgi için bkz. (Sollee, 2020, Abb. 125).

m derinliğe sahip son geçişe (M) varılmaktadır. L ve M olarak tanımlı girişler, F ve H'ye göre daha dardır (Şekil 4.70).¹²³

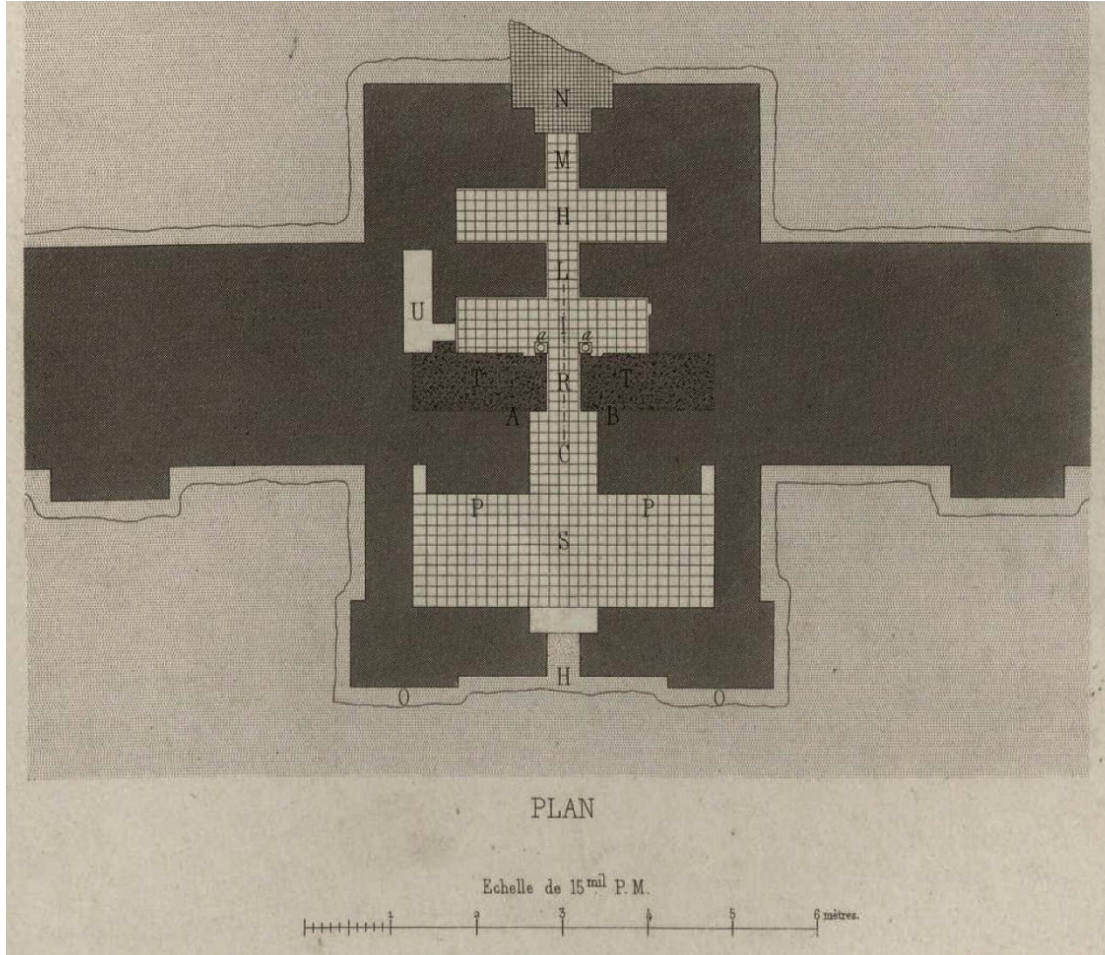
Şekil 4.71: Harsabad'taki Kent Kapısı 3'ün merkez girişi ve girişin ayrıntılarının gösteren bir rekonstrüksiyon çalışması (Place 1867-1870: III, Pl. 9)

Basit kapılar grubunda değerlendirilen ve planı mevcut olan Kent Kapısı 4, plan açısından Kent Kapısı 3'e büyük oranda benzerdir.¹²⁴ Temelde bazı küçük farklılıklar gözlemlenmektedir. En dıştaki geçişte (H) merdivenin olmaması, burada araba trafiğinin olabileceğini işaret etmektedir. Merkezdeki geçişte süsleme öğelerinin olmaması yine Kapı 3 ile olan bir farklılıktır. Öndeki kapı odasının doğusunda merdiven boşluğunu işaret eden ince uzun bir boşluk kapının planı üzerinde işlenmiştir. Merkezi geçişin her iki yanında bulunan mil yuvaları ve yuvaların konumu çift kanatlı kapıların iç kısma doğru açıldığını göstermektedir (Şekil 4.72). Place'ın Kapı 3 ve Kapı 4'ün planları referans alınarak iki kapı yapısı üzerindeki mimari unsurların boyut olarak birbirine oldukça yakın ölçeklere sahip olduğu yorumu yapılabilir (Şekil 4.70, Şekil 4.72).

¹²³ Kapı yapısı öğeleri ölçülerinin bir kısmı, Place'ın çiziminin (Place 1867-1870: III, Pl. 12) ölçeklendirilmesiyle hesaplanmıştır.

¹²⁴ Bu benzerlikler nedeniyle, kapı yapısı öğelerinin ölçüleri verilmemiş ve aynı özelliklere sahip öğelerden bahsedilmeyecektir.

Horsabad sur hattı üzerindeki Kapı 7 ile ilgili sağlıklı bilgiler, Amerikan ekibinin kazı çalışmalarından sağlanabilmektedir. Kayda değer bir yükseklikte ayakta kalan kapının (7 m), kemerleri de kısmen korunmuştur. Beyaz sıva ile kaplanan geçitte, sırlı tuğlanın bulunduğu belirtilmektedir (Şekil 4.73), (Frankfort, 1936, ss. 3-5).

Şekil 4.72: Horsabad'daki Kent Kapısı 4'ün planı (Place 1867-1870: III, Pl. 18)

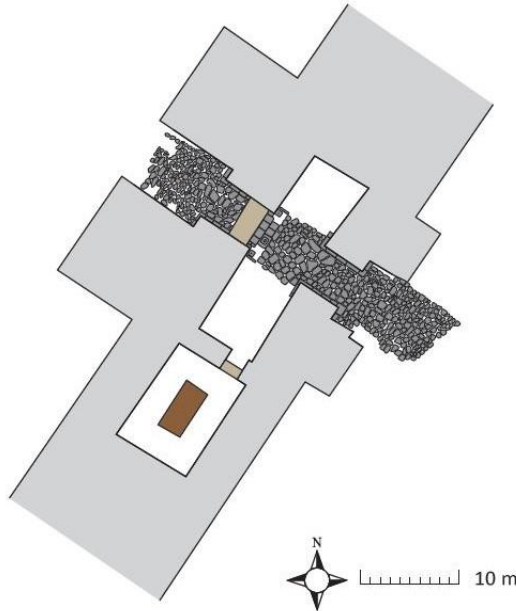
Kapı odası, 6.50 m derinliğinde ve 21 m genişliğindedir. Bu ölçüleri Kent Kapısı 7, Place'm 6.50x20 m olarak bilgisini verdiği kapı odası ölçülerine oldukça yakın ölçeklidir. Dörtgen planlı kapı odasının güneybatısında 8x11.50 m ölçülerinde bir merdiven boşluğu yer almaktadır. Place çiziminde, merdiven boşluğunu kapı odasının kuzeydoğu tarafına yerleştirmiştir. Dış geçiş ile kapı odası arasında taşlar ile örülen eklemenin ne zaman yapıldığı belirsizdir (Şekil 4.74), (Sollee, 2020, s. 137).

Kapının zemininde takip edilen taş döşeme, sokak olduğu düşünülen alanda bulunan küçük taşlar ile birleşmektedir. Kapının örtü konstrüksiyonuna ait olabilecek yanmış ahşap kalıntıları saptanmıştır. Bu yanmış kalıntılar, kapı yapısının bir yangın

sonucu yıkıldığını işaret edebilir. Merkezi odanın dolgusunda saptanan kalıntılar içerisinde yüksek kotta saptanan mil yuvası ve diğer arkeolojik unsurlar nedeniyle yapının ikinci bir katı olabileceği ihtimaline yer verilmiştir. Diğer süsleme öğeleri dışında, bir mimari öğeye ait kırmızı kaplamaların ele geçtiği bilgisi verilmektedir (Frankfort, 1936, ss. 5-9).

Şekil 4.73: Horsabad'daki Kent Kapısı 7'nin dış geçişinden kabartmasız orthostatlar, kemer ve diğer ayrıntıları (Frankfort, 1936, Fig. 3)

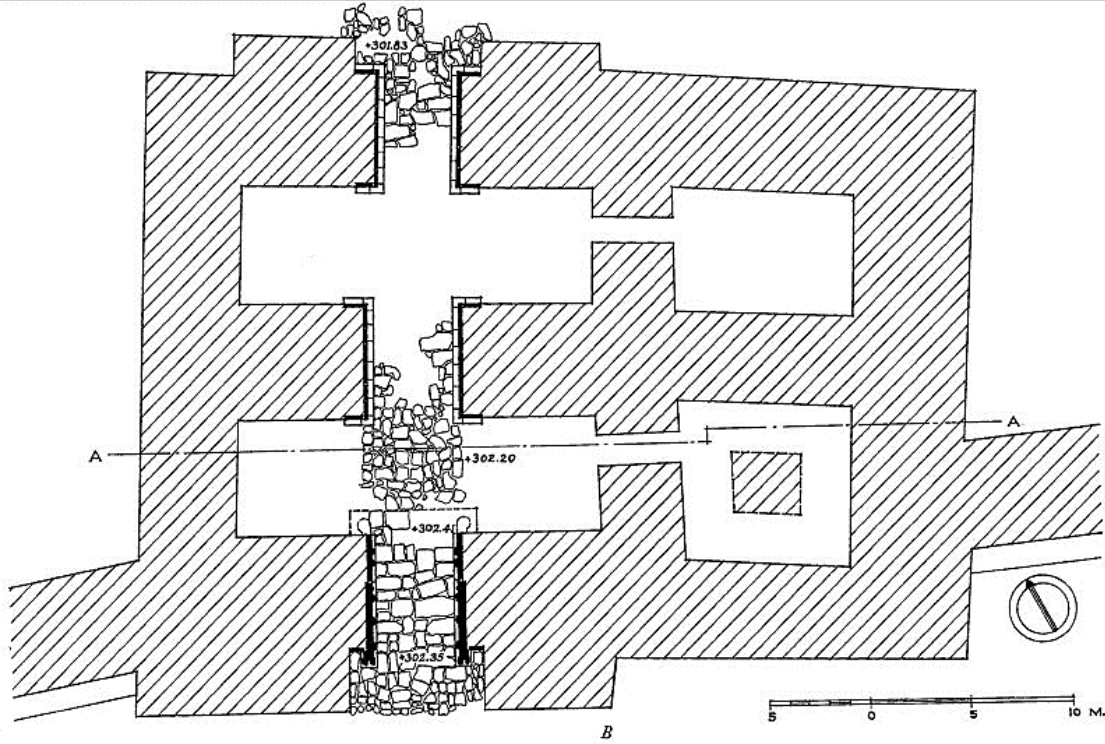
Şekil 4.74: Horsabad'daki Kent Kapısı 7'nin planı (Sollee, 2020, Abb. 129)

Kapılar, kentin ana sur ve iç ön surları dışında, her iki iç kale surları üzerinde de bulunmaktadır. Ana iç kalede A ve B Kapıları mevcuttur. A Kapısı iç kalenin güneybatısına yerleştirilmiştir (Şekil 4.43). Chicago Üniversitesi Doğu Enstitüsü'nün kazı çalışmalarını gerçekleştirdiği A Kapısı'nın, iç kale suruna sonradan dâhil edildiği iddia edilmektedir. Kapının sura eklenmesi nedeniyle, surun eğik konumunun kaydırılmış olabileceği belirtilmektedir. Ayrıca kapının, iç kale suruna eğik yerleştirildiği fikri, kazıyı gerçekleştiren ekip tarafından savunulmaktadır. A Kapısı'nın üzerinde yer aldığı surun kuzeyinde kulelerin bulunmaması dikkat çekicidir. Kapının dış geçişinin iki yanına eklenen kuleler boyut olarak birbirinden farklıdır (Loud ve Altman 1938, s. 53). Dış geçişin doğusundaki kule, diğerinden en az 4 m kadar daha geniştir. Üç geçişli ve her bir geçişi tonoz örtülü olan (Loud ve Altman, 1938, s. 54) A Kapısı (33.30x41.30 m), yaklaşık olarak aynı ölçülere sahip iki kapı odasına sahiptir (5.75x18 m). Bu kapı odalarının güneydoğusuna yerleştirilen geçitler ile yan odalara ulaşılmaktadır (Şekil 4.75). Yan odalardan güneyde yer alan merdiven boşluğu 8x8.50 m ölçülerinde,¹²⁵ kapı yapısının kuzeyinde bulunan ve işlevi anlaşılmayan yan oda ise yaklaşık 6.25x9 m ölçülerindedir. Genişliği, 5.10 m ve derinliği 5.75 m olan kapı yapısının dış açıklığı 6.40-7 m ölçülerine sahip bir kemer ile geçilmiştir ve geçiş kabartmalı bloklar ile süslenmiştir. Dış geçidin gerisinde bulunan ve aynı derinliğe sahip diğer geçitlerde, kapı mili yuvaları saptanmamıştır. Aynı zamanda söz konusu geçitler daha dardır ve geçitlerin yanlarına kabartmasız orthostatlar yerleştirilmiştir. İç kale, çevresine göre daha alçakta yer aldığı için bu düşük kot, kapı yapısına da yansımıştır. Kapı yapısı sokağa göre daha düşük kottadır (Sollee, 2020, s. 140).

A Kapısı'ndan daha büyük boyutlu olan B Kapısı, iki kapı odası, iki yan oda ve üç geçiştten (dış, merkez ve iç) meydana gelmektedir. A Kapısı'ndaki gibi, kapı odalarının dar kısımlarına yerleştirilen geçitler ile yan odalara ulaşılmaktadır. Ancak burada yan odalar, kapı odalarının batısına yerleştirilmiştir (Şekil 4.43). Eski kazılar nedeniyle kapının kalıntıları geri dönüşü olmayacak şekilde tahrip edildiği için B Kapısı'nda sadece kapı yapısının ana hatları ve geçişleri ortaya çıkartılabilmektedir. Tüm

¹²⁵ Merdiven boşluğunun merkezinde yer alan dikdörtgen taşıyıcı Amerikan ekibi çiziminin (Loud ve Altman, 1938, Pl. 78) ölçeklendirilmesiyle yaklaşık 3x3.50 m ve merdiven boşluğuna ulaşılmasını sağlayan geçiş, yaklaşık 1.50 m; içteki kapı odasından işlevi anlaşılmayan odaya geçişin sağlandığı açıklık ise 1.20 m olarak ölçülmüştür. Bunların haricinde kaynakçası verilmeyen kapı yapılarına ait unsurların ölçüleri, aynı şekilde tarafımızca ilgili planları ölçeklendirilerek hesaplanmıştır.

bunlara rağmen kapı yapısının yüksek kabartmalı bloklar ile süslendiği bilinmektedir (Loud ve Altman, 1938, s. 53).

Şekil 4.75: Ana iç kale suru üzerine yerleştirilen A Kapısı'nın planı (Loud ve Altman, 1938, Pl. 78)

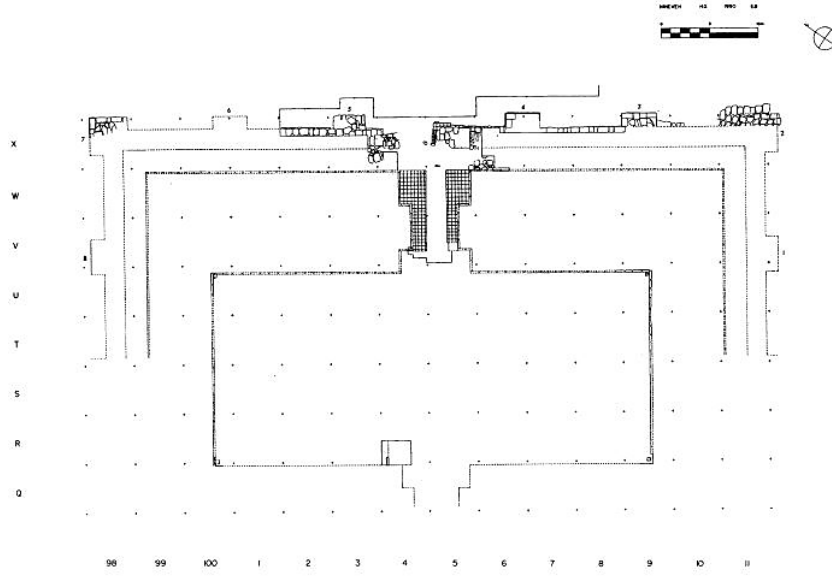
4.5.1.7. Ninive

Yeni Assur Dönemi'nin en büyük kenti olan Ninive, aynı zamanda surları üzerinde en fazla kent kapısının da mevcut olduğu bir kenttir. Ninive kent kapıları ile ilgili bilgiler; yazıtlar, kabartmalar ve arkeolojik kazılardan sağlanmaktadır. Kent surları üzerinde kapıların işlendiği en eski plan, 1820 yılında Rich ve meslektaşları tarafından yapılan bir araştırmanın ürünüdür. Sonraki süreçte Jones ve Smith'in araştırmalarına konu olan kapılara kent planları üzerinde yer verilmiştir. Genel olarak sur üzerinde boşluklar halinde kent planlarında işlenen kapılar, King ile beraber, yazıtlar göz önünde bulundurularak kent surları üzerindeki açıklıklar ile ilişkilendirilmiş ve kapıların lokalizasyonları konusunda plan önermeden bazı öneriler sunulmuştur (Reade, 2016, s. 40). Olmstead (1960, Map 8), Sanherib'in metinlerinde geçen 14 kent kapısının lokalizasyonunu şematik bir plan üzerinde göstermiştir.

Sanherib'in yıllıklarında kent suru üzerine yerleştirilen kapıların bilgisine yer verilmiştir. Ancak kent planındaki değişimler nedeniyle yıllıklarda kapıların sayısı, 14, 15 ve sonra 18 olarak geçmektedir (Reade, 2000, s. 401; RINAP 3/1, s. 18). Ninive'nin kent kapıları hakkında bilgiye ulaşılabilen bir diğer kaynak Sultantepe'dendir. Tahrip olan tablet, Sanherib'in verdiği numaralandırmalar dâhilinde okunabilir ve tamamlanabilir (Reiner ve Civil, 1967, ss. 197-198).

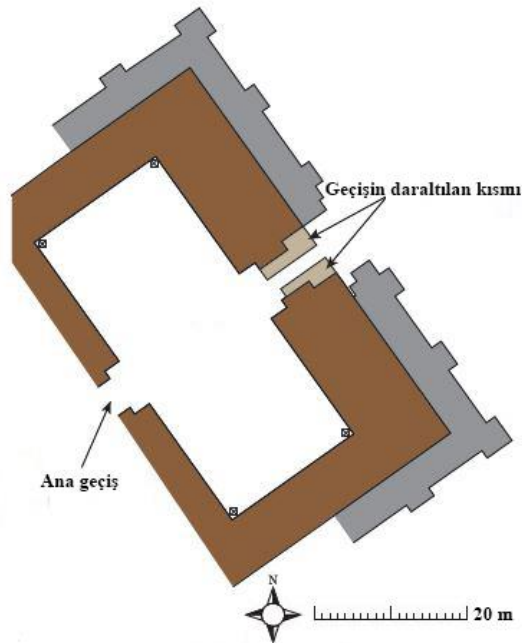
Kapı 1 ile ilişkilendirilen Handuri Kapısı (kralın düşmanlarını bozguna uğratan Sharur) kentin güney surunda yer almaktadır (Şekil, 4.7), (Reade, 2016, s. 57). Kentin güney duvarına yerleştirilen bir diğer kapı, Assur Kapısı'dır ("*Tanrı Assur'un vekili uzun yaşasın*"). Ninive güney surları, Sanherib dönemi öncesinde inşa edilmediği için, haliyle söz konusu kapı da daha eski bir döneme tarihlendirilemez. Kapının adı nedeniyle, Assur'a gidiş ve dönüşte bu kapının kullanıldığı yorumu yapılmaktadır (Sollee, 2020, s. 111). Kentin güney surunun en doğusunda bulunan Kent Kapısı 3 ("*Halzi toprağının Sanherib Kapısı: tüm düşmanları fetheden*"), yaklaşık 70 m genişliği ile kentin en büyük kapılarından. Kapı yapısının çıkıntı yapan kısmını çevreleyen iç ön surun ön kısmında altı ve yan taraflarında iki olmak üzere toplamda sekiz çıkıntı yerleştirilmiştir. Kentin hendeği nedeniyle kapıya ulaşımında bir köprü bulunmaktadır (Halama, 2011b, ss. 72-73). Dış geçişin orijinal 7 m'lik girişi, sonradan 2 m'ye kadar daraltılmıştır (Pickworth, 2005, s. 307). Dış geçişten sonra ulaşılan avlu, 19 m derinliğinde ve 45 m genişliğindedir. Kapı yapısının avludan sonraki bölümü araştırılmadığı için o kısmın düzenlemesi bilinmemektedir (Şekil 4.76), (Halama, 2011b, ss. 72-73).

Şamaş Kapısı, Ninive doğu surunun en güneyinde yer almaktadır. Kapı yapısı, yaklaşık 70 m genişliğindedir ve kapı yapısından yaklaşık 32.50 m taşmaktadır. Yapıya bağlı avlunun boyutu, kapının anıtsallığına işaret etmektedir. Kapı kuleleri arasındaki mesafe yaklaşık 14 m'dir. İç ön sur üzerine 7-8 m aralığında yerleştirilen kuleler, 1.60x3.60 m ölçülerine sahiptir (Şekil 4.77), (Sollee, 2020, s. 113). Kapının kuzeydoğusunda, hendek üzerinde yer alan bir köprüden bahsedilmektedir (Madhloum, 1967, Pl. XIII).

Şekil 4.76: Ninive doğu surları üzerindeki Halzi Kapısı'nın planı (Pickworth, 2005, Fig. 27)

Genişliği 4.70 m olan dış geçiştan (Stronach, 1997, s. 316) ulaşılan kapı yapısının avlusu 19x45 m ölçülerindedir (Pickworth, 2005, s. 305). Avluyu, iki duvar sınırlamaktadır. En dıştaki taş duvar yaklaşık 4 m ve içteki kerpiç duvar 7.50-11 m kalınlığındadır (Sollee, 2020, s. 113). Avluyu çevreleyen duvarın iç kısmında, kireçtaşından bezemesiz yapı parçaları saptanmıştır. Bu orthostatlardan birinin arka yüzünde, kapının Sanherib dönemi ürünü olduğunu işaret eden bir yazıt tespit edilmiştir (Pickworth, 2005, s. 305).

Şekil 4.77: Şamaş Kapısının planı (Sollee, 2020, Abb. 104)

Orijinal genişliği 7 m olan dış geçit, genişliği 1.15 olan iki çıkıntı ile daraltılmıştır. İkinci inşaat aşamasında söz konusu geçişin genişliği, kerpiç elemanlar ile 2 m'ye kadar düşürülmüştür (Sollee, 2020, s. 113). Dış geçitteki bu değişim; Med ve Babil ittifakının MÖ 614 yılındaki başarısız ilk saldırısı sonrasında alınan bir önlem olarak yorumlanmıştır (Reade, 2000, s. 401). Dış geçit, MÖ 614-612 yılları arasına tarihlendirilmektedir. Ninivede'ki son kuşatma öncesinde, açıklığında benzer bir daraltmanın yapıldığı yer Halzi Kapısı'dır (Stronach, 2017, ss. 239-240). Geçidin içerisinde saptanan iskeletlerin kenti savunanlara mı yoksa hücum edenlere mi ait olduğu bilinmemektedir; ancak burada ölen askerler ve silahlar Ninive'nin MÖ 612 yılındaki düşüşünde gerçekleşen şiddetin boyutunu göstermektedir (Reade, 2000, s. 401).

Şamaş Kapısı'nın kuzeyinde ve kentin doğu suru üzerinde yer alan bir diğer anıtsal kapı Mullisu'dur. Kapının adıyla, Ninive'nin 24 km güneydoğusunda yer alan Kār-Mulissi (günümüzde Karamlais) yerleşmesi arasında bağlantı kurulmaktadır. Özellikle uydu görüntüleri bu güzergâhta bir yolun varlığına işaret etmektedir (Sollee, 2020, s. 114).

Kapı yapısı, yaklaşık 66 m genişliğindedir ve iç ön surdan yaklaşık 22.50 m taşmaktadır. Burada ele geçen kademelendirilmiş mazgal dişleri, Assur surlarının mazgal dişi tipi hakkında bilgi sunması açısından ayrıca önemlidir (Madhloum, 1967, s. 78). Yaklaşık 4.55 m olan dış geçiştten, 20x40 m ölçülerindeki kapı avlusuna ulaşılmaktadır (Şekil 4.36). İç ön surun üzerinde yer alan kuleler, 3.50m genişliğinde ve surdan 1.50 m dışarıya taşmaktadır (Halama, 2011b, s. 166). Kapının merkezdeki geçişi kemer ile süslenmiştir. Kapı yapısının iç kısmında gerçekleştirilen incelemelerde iki kapı odasını işaret eden, yaklaşık 1.50 m yüksekliğine sahip orthostatlar tespit edilmiştir (Sollee, 2020, s. 115). Kapının kuzey köşesinde gözlemlenen eklentiler, Sanherib sonrasına tarihlendirilmiştir (Madhloum, 1968, s. 47).

Şibaniba Kapısı, Husur nehrinin kuzeyinde kalan Ninive kenti doğu suru üzerinde yer almaktadır. (Şekil 4.7).¹²⁶ Kapının adı, Ninive kentinin yaklaşık 19 km kuzeydoğusundaki, günümüzde Tell Billah olarak bilinen Şibaniba kenti ile ilintilidir

¹²⁶ Kentin *muşlālu* kapıları hakkında bilgi için, tez çalışmasının 4.2. bölümüne bakınız. Tekrara düşmemek için bu bölümde söz konusu kapılara yer verilmeyecektir.

(Reade, 2016, ss. 77-78). Kapı yapısı hakkındaki tek ipucu orthostat kapılarıdır (Reade, 2016, ss. 77-80, Fig. 24; Sollee, 2020, s. 116).

Ninive'nin kuzey surunun en doğusunda bulunan kapısı Adad'dır. Şibaniba Kapısı gibi, Adad Kapısı'nın da kesin lokalizasyonu bilinmemektedir (Şekil 4.7). Kapı yapısında kazı ve onarım çalışması gerçekleştirilmiştir. Ana surdan öne doğru taşan kapı kuleleri, 11 m genişliğindedir. Kapı yapısı, enine yerleştirilen iki kapı odasından oluşmaktadır ve ayrıca kapının merkezi geçişi de kemerlidir. Kapının geçişi, yukarıda incelenen Yeni Assur Dönemi kapılarında olduğu gibi daraltılmıştır (Reade, 2000, s. 402).

Nergal Kapısı, bugünkü Şerikhan/Şerifhan ve Raşidiya arasında kalan Tarbişu merkezine açılan kapı olarak kabul edilmektedir. Yaklaşık 200 yıl süresince belirli zamanlarda küçük ölçekli çalışmalar ile kazılan kapı, aynı zamanda Assur kapıları içerisindeki en anıtsal kapı olarak nitelendirilmektedir. Diğer Assur kapılarının aksine yüksek kabartma tekniğinde büyük bloklara işlenen üç devasa figüre sahiptir (Şekil 4.78), (Reade, 2016, s. 83).

Şekil 4.78: Nergal Kapısı'na yerleştirilen lamassuların görünümü (Salih, 2017, Fig. 17.4)

1941 yılında, Nergal Kapısı'nın da aralarında bulunduğu noktalarda kazı ve konservasyon çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Adı geçen kapının kuzey kısmında yüksek

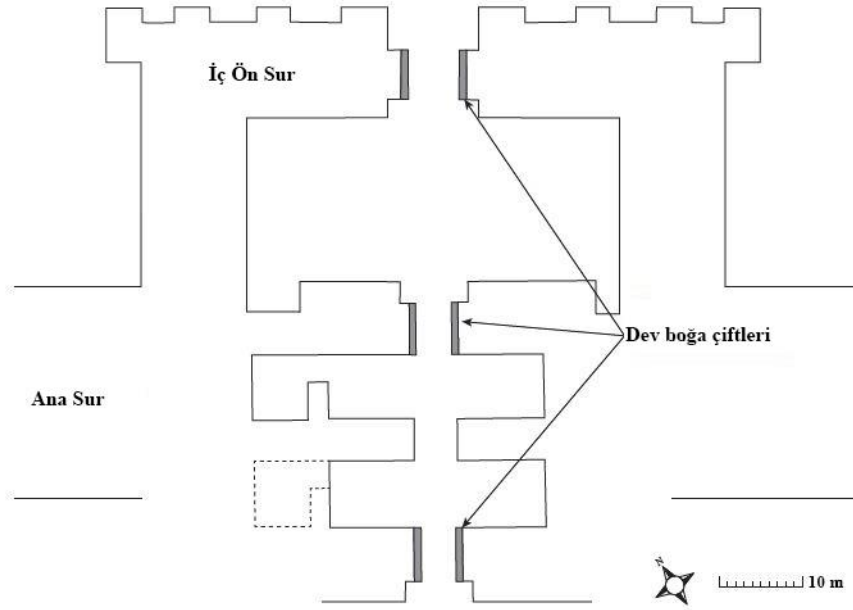
kabartma tekniğinde bloklara işlenmiş kanatlı boğa betimlemeleri tespit edilmiştir. Nergal Kapısı'nın onarım çalışmalarında, Horsabad kapıları önemli rol oynamıştır. Sonraki dönemde kapıyı müzeye dönüştürmek için yeni mimari eklemeler yapılmış ve kapının girişine içerisinde orijinal kabartmaların da olduğu eserler yerleştirilmiştir. 1973 yılındaki çalışmalarda kapı odasının batı kısmında, kapı odası ile bağlantılı mimari unsurlar saptanmıştır (Salih, 2017, s. 96).

Bir rampa vasıtası ile ulaşabilen kapı yapısı, yaklaşık 67 m genişliğindedir ve ana surdan yaklaşık 33.50 m dışarıya taşmaktadır (Şekil 4.79). Genişliği 6.10 m olan dış geçişten, 19x44 m ölçülerine sahip avluya ulaşılmaktadır. Dış geçişin her iki yanında yer alan kapı kuleleri 1.80x5.50 m ölçüleri ile kapı üzerindeki diğer kulelerden (1.80x4 m) daha büyük boyutludur. Avludan kapı odalarına geçişin sağlandığı merkezi geçiş 4.20 m genişliğindedir. Yaklaşık aynı boyutlara sahip kapı odaları, 7.60x23 m ölçülerindedir (Şekil 4.80).

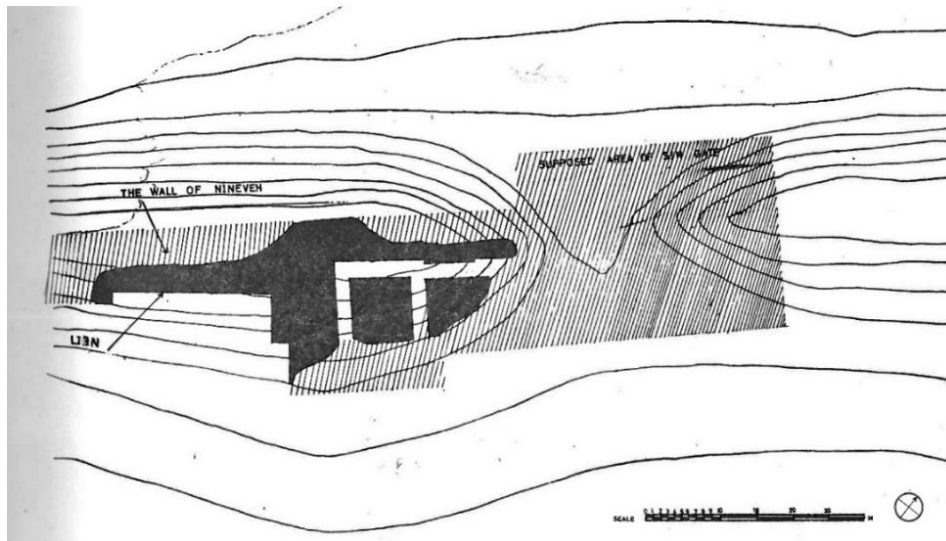
Şekil 4.79: 2008 yılındaki Nergal Kapısı'nın görünümü (Salih, 2017, Fig. 17.1)

Kapı yapısının ortadaki geçişi, lamassu ve kanatlı cin kabartmaları ile süslenmiştir. Bu bağlamda geçişlere yerleştirilen, kötü bakışları kovan (*apotropaik*) figürler, Ninive'nin alay yolunun geçtiği kapı olması bakımından burayı diğer kapılardan ayırıcı özelliklerdir (Sollee, 2020, s. 119).

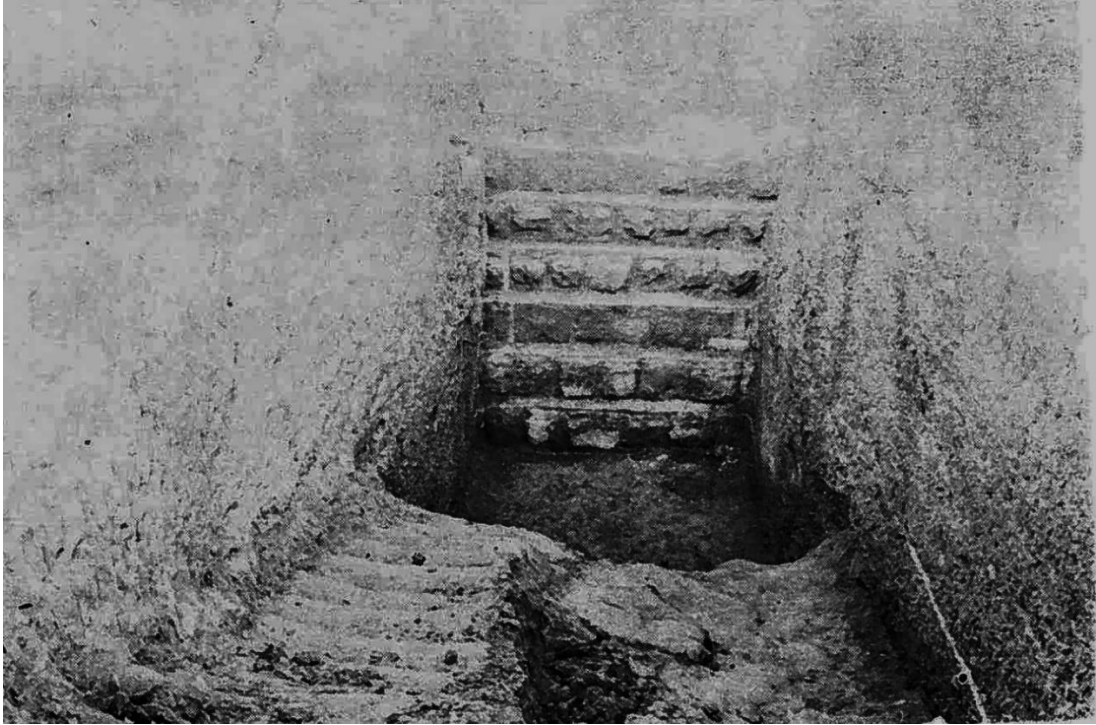
Şekil 4.80: Nergal Kapısı'nın planı (Sollee, 2020, Abb. 110c)

Kent surunun kuzey hattının en batısındaki kapısı, Sin Kapısı olarak teşhis edilmekte ve yorumlanmaktadır. Erozyondan önemli ölçüde etkilenen kapı yapısı yeterince bilinmemektedir. 1960'lı yıllarda Iraklı arkeologların çalışmalarına konu olmuş ve kısmen kazılmıştır (Madhloum, 1967, s. 77). Kapının kazılan alanında açığa çıkartılan mimari unsur, merdiven boşluğu olarak yorumlanabilir. Yeni Assur Dönemi'ne tarihli diğer kapı yapılarının planlarına dayanarak; Sin Kapısı'nda, merdiven boşluğunun kuzeydoğusundaki açıklığın bir kapı odasına bağlandığı söylenebilir (Şekil 4.81).

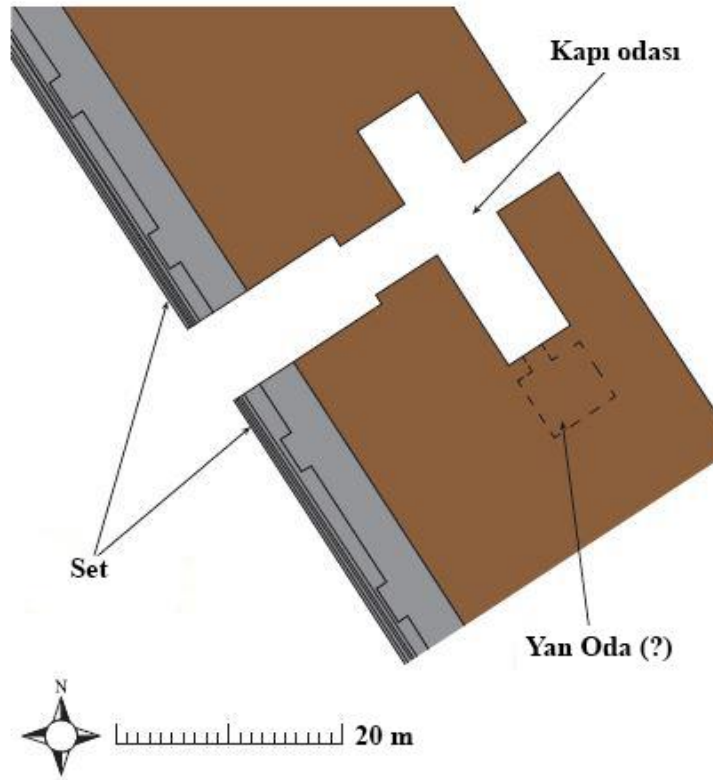
Şekil 4.81: Sin Kapısı'nın kısmi planı (Madhloum, 1967, Pl. 2)

Ninive batı surunun en kuzeyinde, 12 numaralı kapı olarak da anılan Maşki Kapısı karşımıza çıkmaktadır (Şekil 4.7). Sanherib'in yazılı belgelerinde adı geçen Maşki Kapısı'nda Irak Eski Eserler Dairesi tarafından 1968 yılında kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Kapı yapısının batısında gerçekleştirilen çalışmalarda, iç ön surun üzerinde inşa edildiği taş bloklardan meydana gelen 6 sıra basamaklı bir mimari unsur saptanmıştır (Şekil 4.82). Kademelendirilmiş bu setin, Dicle Nehri'nin suları nedeniyle bir set işlevinde inşa edildiği önerilmiştir (Madhloum, 1968, 48-49). Set işlevinde yorumlanmasında ayrıca kent hendeğinin bir bölümünün buraya kadar uzanabileceği gerekçe gösterilmiştir. İki yorum için de kesin bir yargıda bulunamaz; ancak kapı sisteminin bir rıhtım ile bağlantısı biraz daha zayıf bir olasılık olarak değerlendirilebilir.¹²⁷ Kapı yapısının batısından geçen söz konusu set, girişin önünde yaklaşık 7.50 m genişliğinde kesintiye uğramaktadır. Bu kesinti sayesinde, kapının batı ön cephesinden içeriye doğru yaklaşık 9.50 m derinliğinde bir alan yaratılmış ve buradan da 5.80 m genişliğe sahip merkezi geçişe ulaşım sağlanabilmiştir (Şekil 4.83), (Sollee, 2020, s. 120).

Şekil 4.82: Irak Eski Eserler Dairesi tarafından açığa çıkartılan kademelendirilmiş mimari unsur (Madhloum, 1968, Pl. 12A)

¹²⁷ Setin işlevi ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. (Halama, 2011b, s. 75; Reade, 2000, ss. 394, 400-402).

Şekil 4.83: Maški Kapısı'nın planı (Sollee, 2020, Abb. 114)

Merkezi geçiş vasıtasıyla 6,40 m derinliğinde ve 24.60 m genişliğindeki dikdörtgen planlı kapı odasına ulaşılmaktadır. Kapı odasının güneyinde, genişliği 2.10 m olan geçişten, duvarları 1.30 m yüksekliğinde kabartmasız levhalar ile kaplı bir odanın varlığından bahsedilmektedir (Salman, 1970, s. d).

4.5.1.8. Ziyaret Tepe

Yeni Assur Dönemi'nde anıtsal kapıların varlığının bilindiği bir diğer kent, tahkim edilmiş Ziyaret Tepe'dir. Elektrik rezistivite ve manyetik gradyometre çalışmaları yardımıyla kent kapısının varlığı kanıtlanmıştır (Matney vd, 2009. s. 65; Macginnis, Matney ve Köroğlu, 2014, Fig. 5; Sauer ve MacGinnis, 2011, s. 89). Uzaktan algılama yöntemleri ile tespit edilen kapı (Şekil 4.50), arkeolojik kazı çalışmaları ile ortaya çıkartılmıştır (Matney vd, 2017, s. 118).

Manyetik gradyometre haritasında kentin güney suru üzerindeki anıtsal kapının iki tarafında 20-30 m aralıklar ile duran iki kule taşmaktadır. Yaklaşık 8 m genişliğe

sahip kuleler (Matney vd, 2008, ss. 162-163), haritada hatları görülebilen sur üzerindeki diğer kulelerden daha fazla çıkıntı yapmaktadır (Şekil 4.50).

Q Operasyonunda, 2007 yılında başlayan kazı çalışmaları ile Habur Kapısı olarak nitelendirilen kapı yapısı hakkında önemli ayrıntılar elde edilmiştir. Aynı alandaki 2010 yılı kazıları ile kapı odası iç kısmının temel seviyesine ulaşılmış ve daha önce tanımlanan üç evrenin aksine, dört evreli olduğu anlaşılmıştır (Sauer ve MacGinnis, 2011, s. 89). Kapı yapısının kuzeyini kapı odası ¹²⁸ güneyini ise kule çıkıntıları arasındaki sokak oluşturmaktadır (Matney vd, 2009, s. 61). Çakıl taşlarıyla döşenen sokak da, aşağıda değineceğimiz kapının iç tarafı gibi birden fazla evreden oluşmakta ve bu evreler kapı odasınıninkiler ile örtüşmektedir. Çakıl taşları ile döşenen sokakta çok sayıda kırık “İştar’ın Elleri” tespit edilmiştir (Matney vd, 2009, s. 62).

Kapının dış geçidi, yaklaşık 3.90 m’lik ölçüleriyle Assur Üçgeni’nde açığa çıkartılan Yeni Assur Dönemi kent kapılarından daha dardır.¹²⁹ Dış geçitten kapı odasına ulaşılmaktadır. Kapı yapısında her biri 67-70 yıl aralığında olmak üzere dört inşa evresi tespit edilmiştir (Matney vd, 2017, s. 118). Kapı odası, en geniş sınırlarına Evre I’de ulaşmıştır (Şekil 4.84, Evre I). Oda, doğu-batı aksında yaklaşık 12 m genişliğindedir, uçlardaki derinliği 2.25 ve merkezdeki derinliği 2.75 m’dir. Kapı odasının dışlardaki ve merkezdeki derinlik farkı nedeniyle kapı odası, bir miktar trapezoidal bir plan biçimi almıştır (Sauer ve MacGinnis, 2011, ss. 89-90).

Evre II’de, kapı odası dikdörtgen bir plan edinmiş ve kapı odasının genişliği yaklaşık 4 m daraltılmıştır (2.75x8m). Bu evrede görülen bir diğer değişim de kapının konumunda, kuzey yönündeki 0.30 m’lik kaymadır. Kapı odasının kuzeyinde yer alan geçiş, yaklaşık 1.40 m daraltılarak, kapı odasının ortalanması amaçlanmıştır (Sauer ve MacGinnis, 2011, ss. 89-90).

¹²⁸ Ziyaret Tepe Höyük yayınlarında doğu ve batı olarak ikiye ayrılan Habur Kapısı’nın kapı odası, çalışmamızda tek bir kapı odası olarak incelenmiştir. Bu şekilde değerlendirilmesinde, Assur’daki diğer kent kapılarının Assur uzmanlarınca yorumları ölçüt olarak kabul edilmiştir.

¹²⁹ Kapı yapısı ile ilgili ölçüler, Şekil 4.84’ün ölçeklendirilmesiyle hesaplanmıştır.

Şekil 4.85: Habur Kapısı, kapı odasının doğu kısmı (Matney vd, 2020, Fig. 12)

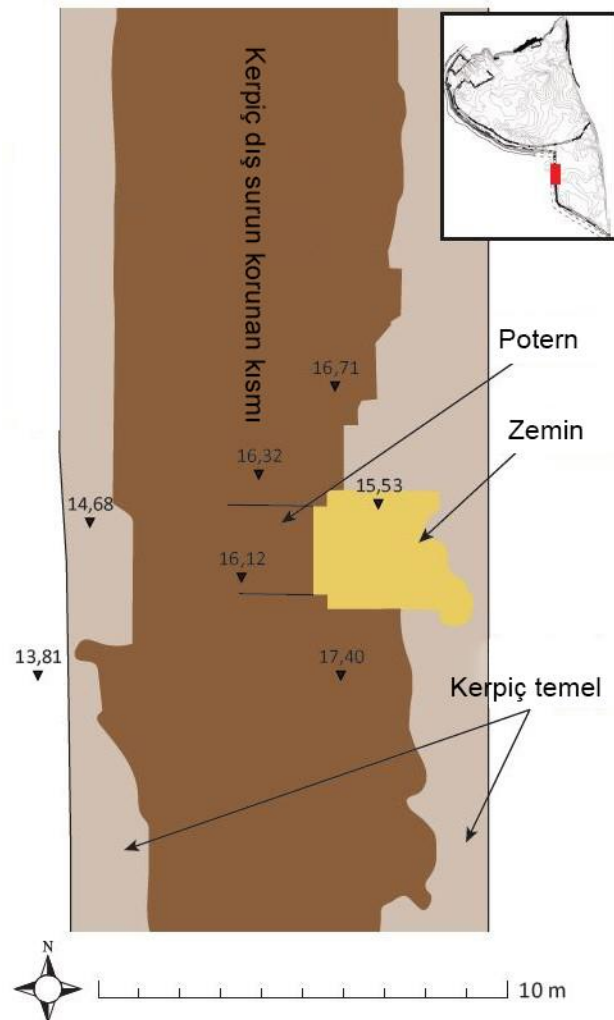
Evre IV, bir önceki evreye göre daha az değişim ile karşımıza çıkmaktadır. Son evrede dikdörtgen planlı kapı odasının planı korunmuş; ancak odanın iç hatları doğu-batı yönünde 0.40 m ve kuzey-güney yönünde de 0.20 m'ye kadar daraltılmıştır. Bu evrede görülen bir diğer değişim, sokak kotunun tekrar yükseltilmesidir. Güney geçişte, kapının varlığını işaret eden iki mil yuvası saptanmıştır. Kuzey geçişte, burada kapı olduğuna dair bir mil yuvasının ele geçmemesi nedeniyle Habur Kapısı'nda kapının sadece dış geçişte olduğu düşünülmüştür (Sauer ve MacGinnis, 2011, s. 91).

4.5.2. Poternler

Poternler, Yeni Assur Dönemi'nde ulaşımında kullanılan geçitlerdir.¹³⁰ Surlara entegre edilen poternler, her ne kadar yaygın bir şekilde kullanılsa da Assur ve Kalhu kentlerinde mevcut olduğu kayıt altına alınmıştır. Yeni Assur Dönemi'ndeki poternler, düz ve sarmal hatlı uzantıya sahiptir.

¹³⁰ Akademik çevrede poternlerin işlevi konusundaki tartışmalar süre gelmektedir. Hali hazırda çok sayıda yorumun yapıldığı ve fikir birliğine varılmayan söz konusu poternlerin kullanım amacı ile ilgili, konunun tekrarı olacak aynı yorumlara yer verilmeyecektir. Poternler ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. (Alvaro, 2012, s. 354; Burke, 2004, ss. 141-142; Burke, 2008, s. 71; Helms, 1975, ss. 137-140; Mielke, 2011, s. 182; Mielke, 2020, s. 52; Miglus, 2005, s. 605; Mylonas, 1966, ss. 14-19; Naumann, 2019, ss. 312-314; Sollee, 2020, s. 160; Wright, 1985, s. 192).

Assur kenti güney surunun batı kısmında bir potern kalıntısına ulaşılmıştır (Şekil 4.86). Andrae (1913a, s. 140), 2.15 m genişliğindeki geçidin Yeni Assur veya Part Dönemi'ne ait olabileceğini belirtmektedir. Geçidin içinde kapının varlığına işaret eden mil yuvaları ele geçmiştir.

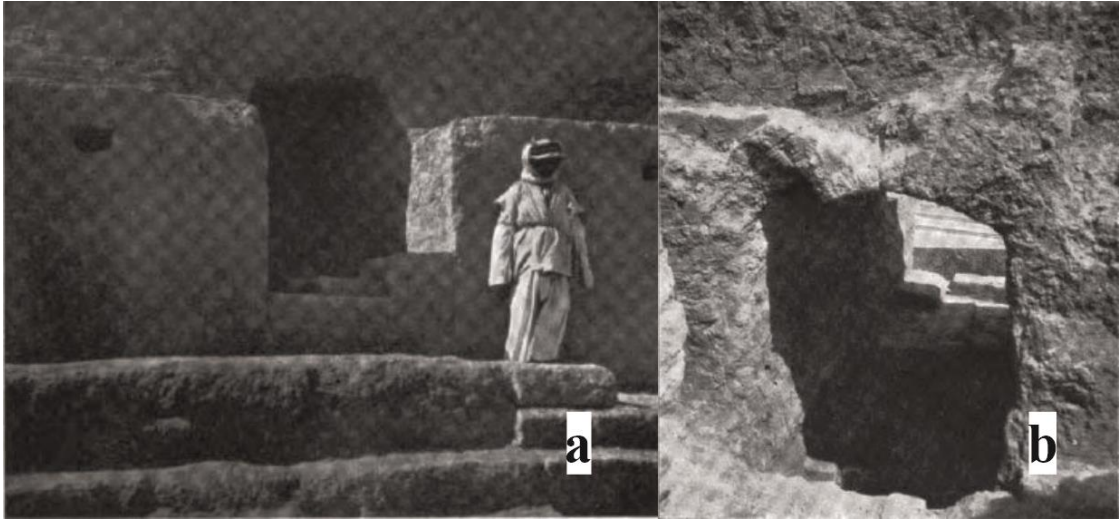

Şekil 4.86: Güney surunun batı bölümünde saptanan poternin kesit planı (Sollee, 2020, Abb. 114)

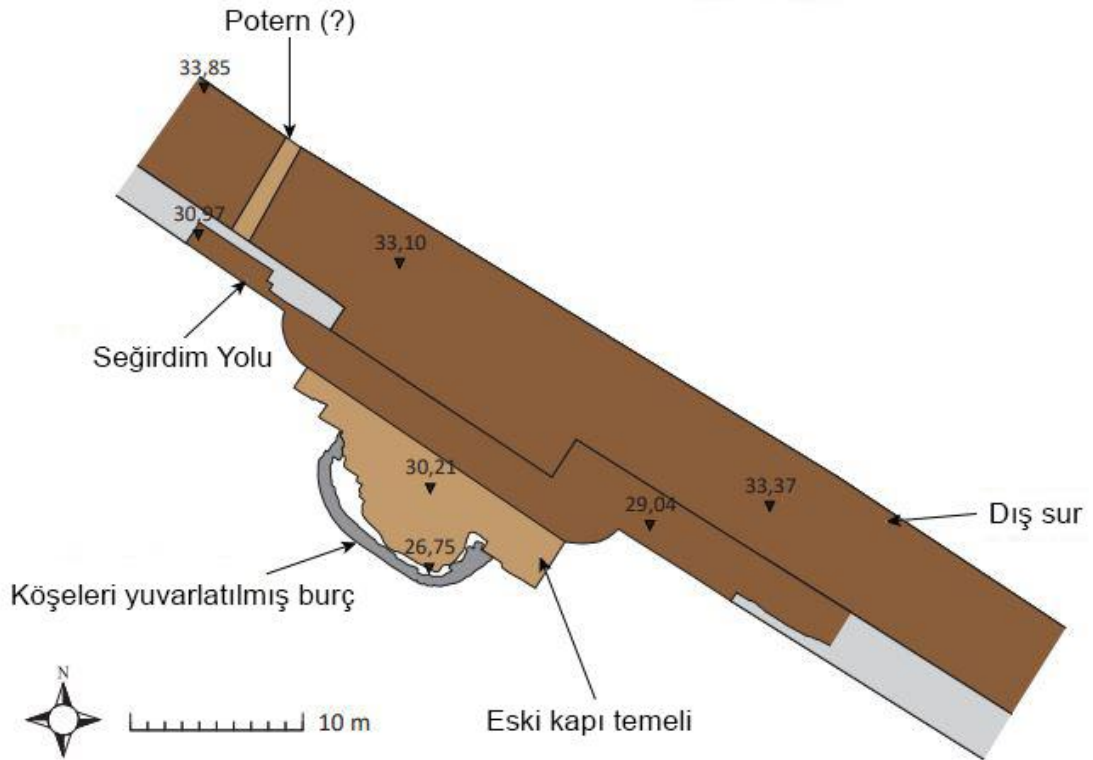
Yeni Assur Dönemi'ne tarihlenen bir diğer düz hatlı potern yapısı, Assur kentinde tespit edilmiştir. Potern, dış çevirme Aşağı Kapı yapısının bir unsuru olan merdiven boşluğunun hemen kuzeybatısında yer almaktadır. Yaklaşık 1.20 m genişliğindeki geçit fazla yüksek değildir (Şekil 4.87), (Andrae, 1913a, s. 115).

Düz hatlı potern yapısını temsil eden son örnek, dış sur üzerindeki Batı Kapısı temelini hemen kuzeybatısında saptanmıştır. Yaklaşık 1.10 m genişliğindeki geçit,

kent içi ile savunma unsuru arasında doğrudan bir bağlantı sağlamaktadır (Şekil 4.88), (Sollee, 2020, s. 65).

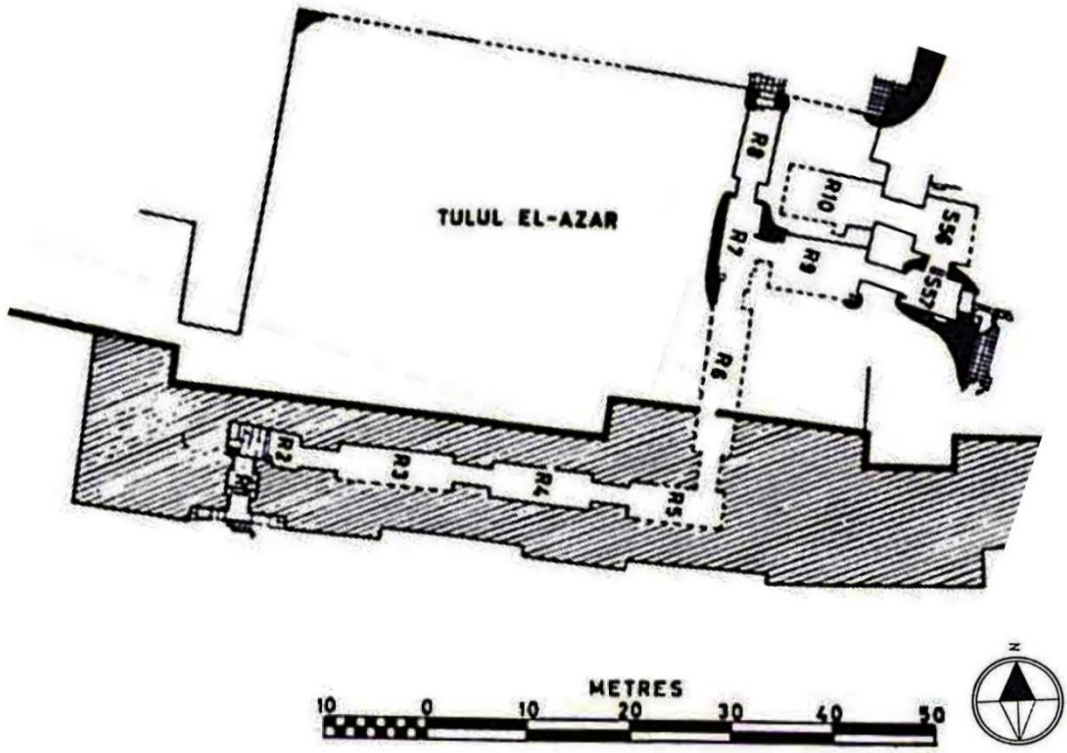
Şekil 4.87: Dış çevirmenin kuzeyindeki poternin; (a) dışından görünümü (Andrae, 1913a, Abb. 187); (b) aynı yapının içeriden görünümü (Andrae, 1913a, Abb. 188)

Şekil 4.88: Batı dış suru üzerinde yer alan Batı Kapısı III. inşa evresi temelinin kuzeybatısındaki potern (Sollee, 2020, Abb. 64)

Esarhaddon döneminde Kalhu'daki *ekal māšarti*'ye potern benzeri bir sistem entegre edilmiştir (Miglus, 2005, s. 605). *ekal māšarti*'yi, Dicle Nehri'nin taşkın ovalarına bağlaması nedeniyle bu geçit bir giriş olarak yorumlanmaktadır (Sollee, 2020,

s. 90). Yapının biçimsel olarak parabolik kemerli dış girişi, dikdörtgen kireç taşı bloklar ile inşa edilmiştir. Giriş 4-4.50 m yüksekliğindedir ve 2 m'nin üzerinde bir genişliğe sahiptir. Kemerli girişten sonra bir iç ve dış girişi olan R1'e ulaşılmaktadır. Odalar dizisi, R1'den sonra R5'e kadar doğuya dönmekte, daha sonra kuzeye doğru köşe yapmaktadır. R7'den R9 geçilmekte ve buradan da R10'a ulaşılabilir. R9 ve R10'dan S68 numaralı avluya geçiş sağlanabilmektedir. Parabolik kemerin belirlediği girişten R10'a kadar yapının toplam uzunluğu 100 m'nin üzerindedir (Şekil 4.89). Tek kanatlı kapı sistemine sahip dış kapıda kilitleme mekanizması bulunmaktadır (Mallowan, 1966, ss. 466-467).

Şekil 4.89: Kalhu'daki *ekal māšarti*'nin güneyinde yer alan potern (Mallowan, 1966, Plan VIII)

Sollee, Yeni Assur Dönemi kent kapıları ve poternlerinin tipolojisini yaparak, aşağıda değineceğimiz şekilde alt başlıklara ayırmıştır:

Yeni Assur Dönemi kapıları, kapı odalarına sahiptir. Dönemin kapıları, kat planları ve mekânsal gelişimleri ile planlama anlayışları açısından tek tip bir özellik sergilemektedir. Kapıların çekirdeğini genellikle Tip I oluşturmaktadır. Bu tipe eklenen belirli bileşenler ile kapılar, birkaç varyant oluşmaktadır. Kuleler ile desteklenen bir ana girişten kapı odasına ulaşılmaktadır. Kapı odasından da merdiven boşluğu olarak

tanımlanan bir yapıya geçiş sağlanmaktadır. Basit kent kapısı olarak da ifade edilen “Tip Ia”nın, yan odaların konumuna göre iki çeşitlemesi görülmektedir. Tip Ia’da değerlendirilen kapılar (Şekil 4.55, Şekil 4.62 ortadaki, Şekil 4.65, Şekil 4.81, Şekil 4.83), dışardan kapatılma özelliğini bünyesinde barındıran kapı odalarına sahiptir ve çoğu zaman bunlara merdiven boşluğu entegre edilmiştir. Tip Ia1’de bitişik oda, kapı odasının dar kısmına eklenirken, Tip Ia2’de kapı kulelerinde yan odalar bulunmaktadır (Şekil 4.57, Şekil 4.75). Yine bu düzenlemede birden fazla kapı odası olabilmektedir. Bir diğer versiyonu, Tip Ia’nın temel planının uzantısı olan genişletilmiş kent kapısı oluşturmaktadır. “Tip 1b” olarak nitelendirilen bu düzenlemede, ikinci kapı odası da öndeki kapı odası gibi biçimlendirilmiştir. Bu tipte, yan odalar birbiri ile bağlantılı değildir ve yan odalara yalnızca ilgili kapı odaları vasıtasıyla ulaşılabilir (Şekil 4.36, Şekil 4.70, Şekil 4.72, Şekil 4.77, Şekil 4.80). Öndeki kapı odasının bitişikindeki oda, merdiven boşluğu işlevinde kullanım görmüştür, diğer yan odanın kullanım amacı ise çoğu zaman belirlenememiştir. Kent kapıları içerisinde en anıtsal nitelikteki kapıları Tip Ic oluşturmaktadır. Bu kapı tipinde iç ön sur dışarıya taşarak ön avluyu çevrelemektedir. Kentlere geçişin sağlandığı bir diğer düzenleme türü de poternlerdir. Poternlerin (Tip II), Yeni Assur Dönemi surlarına entegre edildiği kayıt altına alınmıştır. Söz konusu erişim türü kendi içerisinde iki farklı çözüm gösterir. Birinci tip (Tip IIa), kent surunun zemin seviyesinde yer alan veya hafif bir eğime sahip bir geçitten meydana gelir (Şekil 4.86-4.88). Basit tipli poternden ayrılan diğer çeşitleme (Tip IIb), çevredeki alan ile yerleşimin daha yüksekte bulunan iç kısmı arasında rampa niteliğinde bir bağlantıyı temsil etmektedir. Sarmal koridor boyunca uzun dikdörtgen odaların birbirine bağlanmasıyla bu potern tipi elde edilmektedir. Assur poternlerinin ayrımında işlevsel farklılıkları etkilidir (Şekil 4.89). Özellikle Tip IIb, kent merkezi ile aşağı alan arasında bir geçiş sağlamaktadır. Ancak kemerli kapının (kentün güneyinde), Yeni Assur sarayları ile bütünleyici bir rolü olmalıdır. Çünkü bu sistemin saraya bağlanması, tahkimat açısından endişe veren bir zayıflıktır. Poternin anıtsal sayılabilecek ve işlenmiş kireç taşı bloklar ile inşa edilmiş bir girişinin bulunması, koridorlardaki betimler, ulaşım dışında farklı bir işlevi de işaret edebilir (Sollee, 2020, ss. 167-171, Abb. 161).

5. ASKERÎ YAPILAR

5.1. Askerî Kamplar (*ušmannu, madāktu, karāšu*)

Sınırlar ötesine askerî seferler gerçekleştiren Assurlular, seferler süresince her zaman hareket halinde olmamıştır. Öncelikle askerlerin ve bineklerin fiziksel yorgunluğunu atlatması, toparlanması, beslenmesi ve dinlenmesi gibi ihtiyaçların giderilmesi amacıyla etrafı duvarlar ile kuşatılmış bir yerde veya geçici olarak belirlenen bir alanda durması gerekiyordu. Bu nedenle inşa edilen askerî kamplar (*ušmannu, madāktu, karāšu*) (Fales ve Rigo, 2014, s. 414; Morello, 2010, s. 171; Morello, 2015, ss. 241-243; Morello, 2016, ss. 43-44, 47), birçok fonksiyonu bünyesinde barındırarak Assur ordusuna hizmet etmiştir. Bunların dışında istihbarat raporlarının ulaşacağı, asker takviyesinin yapılacağı, farklı eyaletlerden gelen gıdaların yine toplanacağı merkezler olması (Akyüz, 2018, s. 221) nedeniyle aynı zamanda seferin kaderini değiştiren öneme sahip kritik noktalar olarak tanımlanabilir. Bunun yanında sefer sürecinde nelerle karşılaşabileceklerini görebilmeleri için keşif seferleri yapacakları, kendilerine güzergâhları boyunca düşmanların konumları hakkında istihbarat raporlarının geleceği alanlardı kamplar. Ayrıca kimi zaman yeni askerlerin katılacağı alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bütün bu hususlar dikkate alındığında Assur ordusunun kamp kuracağı yerin önemi daha da artmaktaydı. Yazılı belgelerde ve rölyeflerde bu konularla ilgili detaylı örnekler yer almaktadır.

Kampların kurulmaması durumunda güvenlik için zafiyet oluşturacaktı, ordu ve ordunun hizmetinde olan hayvanlar dinlenmeyecekti. Etrafı fiziksel olarak sınırlandırılmayan bir alanda dinlenmeye çekilemeyen ordunun psikolojik olarak huzurlu olmayacağı ifade edilebilir.

Assur askerî kampların plan özellikleri, bünyesinde barındırdıkları, mimarisi, inşasında kullanılan materyaller, buradakilerin meslek grupları¹³¹, kısmen beslenme

¹³¹ Assur askerî kamplarında görev yapan aşçı, fırıncı, kasap, at bakıcısı, sıradan işçiler vb. dışında bazı alanlarda uzman kişilerin olduğu bilinmektedir. Uzman kişiler arasında hem askerler hem de siviller bulunmaktadır. Assur ordusu içinde bazen coğrafyanın zorlu koşulları veya geçmeye imkân vermediği yerlerde bu uzman kişilere ihtiyaç duyulmaktaydı. Örneğin birliğin geçmesine engel oluşturan bir ırmak üzerinde köprü inşa etmek gibi, ya da tahkim edilmiş bir yerin duvarlarında gedik açmak amacıyla kullanılan kuşatma araçlarının daha etkili tahribat yaratması için kuşatma rampalarının inşa edilmesi sayılabilir. Seferler yapılırken başkentten veya ordunun hareket noktasından, savaşta kullanılacak her

alışkanlıkları, kamp yaşamından kesitler ve yer seçimi gibi hususlarda askerî kampların kalıntıları arkeolojik olarak tespit edilmediği için bu konudaki başlıca kaynakları dekoratif kabartmalar ve yazıtlar oluşturmaktadır. Bu kaynaklara rağmen Yeni Assur Dönemi'ne tarihlenen askerî kamp yapıları ile ilgili birçok bilinmezlik bulunmaktadır. Kampların kaç gün veya ay süreyle inşa edildiği ve askerî kamp boyutlarının kaç metre olduğu bilinmemektedir. Duvarı destekleyen kulelerin, arasındaki mesafe, duvar yüksekliği, kapıların ölçüleri tümüyle gizemli kalmıştır. Askerî kampta kaç askerî konaklayabildiği hakkında bilgi sahibi olmadığımız bir diğer maddedir. Kamp tasvirleri içerisinde, hizmetliler, görevliler ve esirlerin etnik kökeni yine bilinmezler arasında sayılabilir. Askerî kampta çalışan ve savaşın dışında ikinci planda kalan; asker ile hayvanların ihtiyaçlarını gideren görevlilerin nerede barındığı hususunda bir bilgiye ulaşılmamaktadır.

Kampların kaç gün kurulduğu konusundaki bilgi kaynağımız, III. Tiglatpileser'in yıllığıdır. III. Tiglat-pileser, Damaskus (Şam) kuşatmasında Rezin'in kenti yakınına 45 gün süre ile kamp kurduğu bilgisini vermektedir (RINAP 1 no. 20: 1'-12', s. 58-59).

Yeni Assur Dönemi askerî kampları, *dūr madakti*¹³² olarak adlandırılan savunma duvarı ile kuşatılmaktaydı. *dūr madakti*'nin yapımında kerpiç ve ahşap malzemenin kullanıldığı bilinmektedir (Fales ve Rigo, 2014, ss. 415-416). Kuleler, savunma duvarının üzerine belirli aralıklarla veya gelişi güzel bir şekilde yerleştirilmiştir. Bir saldırı veya kuşatma tehlikesi karşısında askerî kampı, daha etkili savunmak için hem kampı kuşatan duvar hem de kuleler, mazgal dişleri ile desteklenmiştir. Kamplara giriş, aksel olarak yerleştirilen yolun, her iki ucuna konumlandırılmış kapılar ile sağlanmaktadır. Kampların büyük çoğunluğu iki kapıdan ve daha az yoğunlukta da dört kapıdan oluşmaktadır. Askerî kamplar için de zayıf bir nokta niteliğindeki kapılar, kapı kuleleri ile korunmaktadır. Askerî kamp kapılarının görünümüne dair en önemli

malzemenin götürülmesi mümkün görünmemektedir. Seferlerin yapıldığı tahkim edilmiş yerlerin mimari özellikleri ve kuruldukları coğrafya her zaman benzer özellikler göstermediği için, bazen bu etkenler göz önünde bulundurularak, savaşta kullanılacak bazı alet, araç ve gereçler kuşatılacak yere uygun olarak yapılmalıydı. Örneğin duvarı yüksek bir kale ve alçak bir kalenin duvarı için aynı merdiven kullanılmazdı. Savaşta tahrip olan kuşatma araçları, savaş arabaları ve diğer teçhizatlarının onarımı için de ilgili uzman, usta ve meslek gruplarının olması gerekmektedir. Benzer meslek gruplarından kişilerin her Assur askerî kampında olması gerektiği düşünülmektedir. Assur ordusundaki sivil ve askerî uzmanlar için ayrıca bkz. (Nadali ve Verderame, 2014, ss. 556-559).

¹³² Daha fazla bilgi için bkz. (SAA 5 160: 8', s. 120).

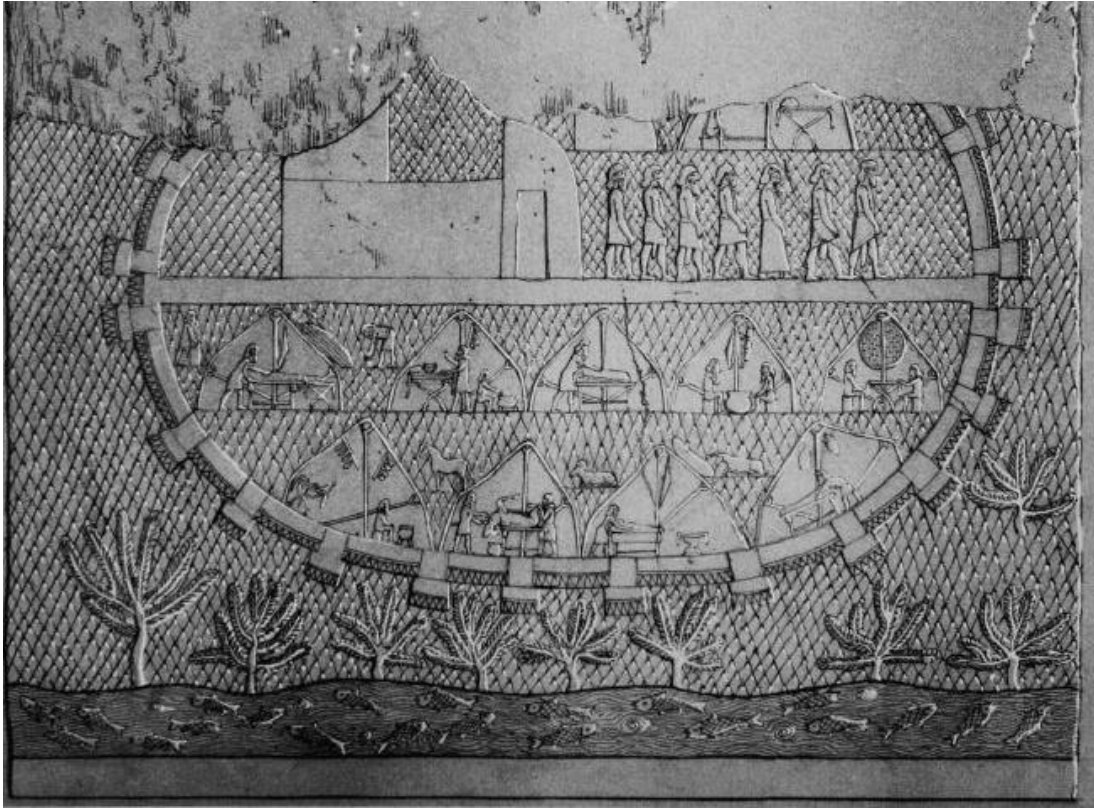
kaynağı, III. Tiglat-pileser dönemine tarihlenen oval planlı kamp oluşturmaktadır (Barnett ve Falkner, 1962, Pl. LX). Kemerli kapının her iki yanına kuleler yerleştirilmiştir. Savaş arabaları ve diğer arabaların trafiği nedeniyle kapı açıklığı geniş yapılmıştır. Muhtemelen kilitlenebilen çift kanatlı kapılar, tercih edilmiştir. Duri-Assur'un, Assur kralına gönderdiği bir mektup, kale inşaatlarının ayrıntıları hakkında bilgi veren önemli bir kaynak niteliğindedir. Söz konusu Nimrud mektubunda (ND 2666), ana kapının yerleştirildiği ve kitleme mekanizmasının eklendiği bilgisi verilmektedir (Parker, 1997, ss. 79-80). Mektup'taki ifadeler ışığında müstahkem yapılar gurubundaki kamplarda da, ahşap kapıların kitleme sistemine sahip olduğu söylenebilir (Akyüz, 2018, s. 224; Fales ve Rigo, 2014, s. 416). Askerî kamp tasvirlerinde yemek yapımı, atların beslenmesi, eğitimi ile bakımı, törensel faaliyetler, ganimet ve tutsakların kabulü gibi konulara yer verilmiştir.

5.1.1. Askerî Kamplarda Yer Seçimi

Assurlular, kampların kuracağı alanı belirlerken, sadece o yerin fauna ve flora zenginliğini esas almamışlardı. Söz konusu bu zenginlikler dışında, düşmanın kolayca erişemeyeceği bir yerde bulunmasına dikkat edilmiştir. Aynı zamanda kampın kurulacağı alandan keşif seferleri yapılarak, planlamalar gerçekleştirilecek ve duruma göre de tedbirler alınabilecektir (Akyüz, 2018, s. 221). II. Sargon dönemine tarihlenen bir kraliyet mektubu bu hususta önemli bilgiler sunmaktadır. Elam sınırında kurulması planlanan yerin coğrafyası için erişilmez bir nokta işaret edilmektedir. Düşmanın ulaşma tehlikesinden sonra düzlük bir alan bilgisi verilmekte ve keşif seferleri için önemine dikkat çekilmektedir. Ayrıca yazıtta, dinlenmek açısından uygun bir ortamın bulunduğu, orduyla beraber binek ve tüketilecek hayvanlar için bereketli otlağın yer aldığına vurgu yapılmaktadır (SAA 1 13: 1'-19', s. 15).

Askerî kampların kurulacağı alanın nehir, nehir kolu veya su yollarına yakın olması, su ve balık ihtiyacı açısından önemlidir (Albenda, 1986, Pl. 137; Botta ve Flandin, 1849:II, Pl. 146; Barnett, Bleibtreu ve Turner, 1998, Pl. 504; Şekil 5.1). Bu sayede ayrıca su temini için uğraşılmayacak ve beslenmede taze su ürünleri de tüketilebilecekti. Hatta mevsimin uygun olması durumunda askerler, yüzebilir ve de yıkanabilirdi. Sanherib dönemine tarihlenen askerî kamp rölyefinde, kampın kurulduğu alanda ağaçların bulunması, kampın mimarisinde, kuşatma araçlarında, yemek pişirme

ve su ısıtma işlemleri için, söz konusu ağaçların kullanılmış olabileceğini akla getirmektedir (Barnett, Bleibtreu ve Turner, 1998, Pl. 62, Pl. 308-309, Pl. 311, Pl. 346-347, Pl. 412, Pl. 504; Layard 1853c, Pl. 24, Pl. 36, Pl. 49, Pl. 504; Şekil 5.1). Askerî kampların su kenarında kurulmasının bir diğer stratejik amacının, su yolunun doğal bir hendeğe dönüştürülmüş olabileceğidir. Su yolunun derin olması, düşmanın suyun bulunduğu yönden kampa saldırma konusunda düşmanı caydıracağı düşünülmektedir aksi halde düşmanın bu yönde saldırması halinde suda ilerleme nedeniyle efor kaybı olacaktır.

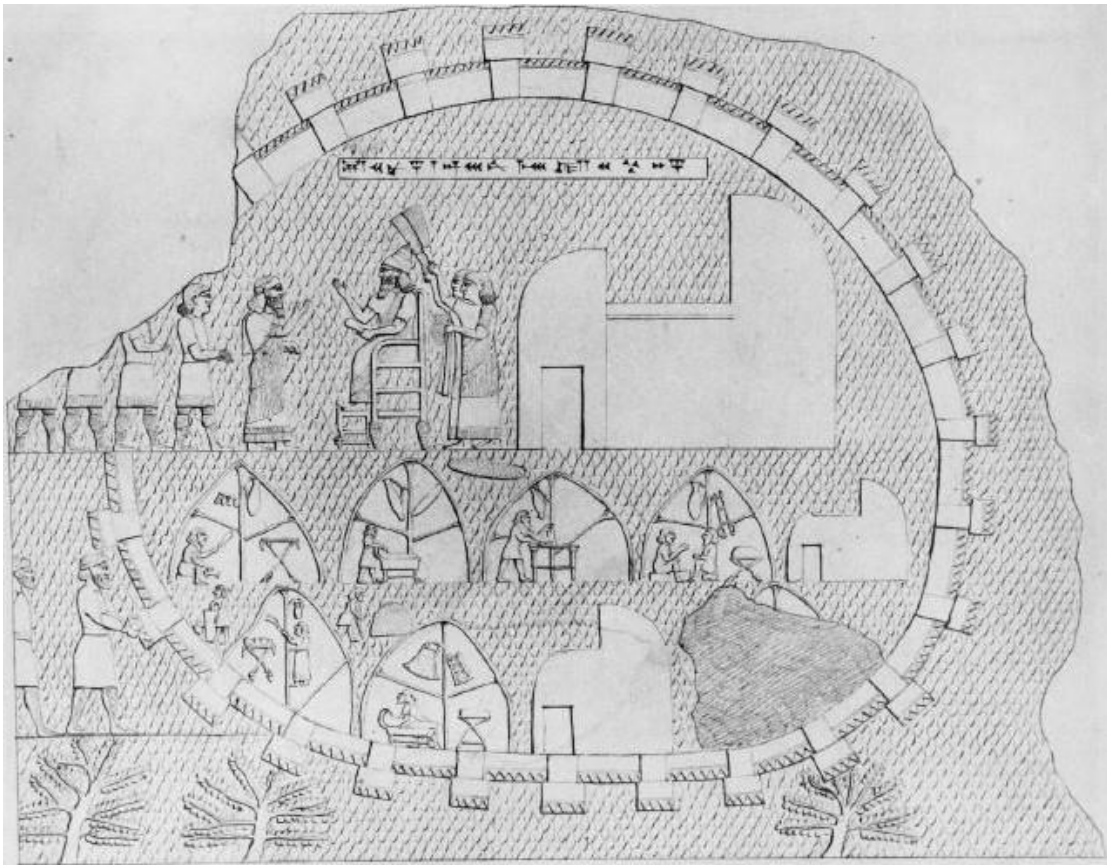

Şekil 5.1: Irmağın kenarına kurulan askerî kampın görünümü (Barnett, Bleibtreu ve Turner, 1998, Pl. 138)

Assur ordusu kamp kuracağı coğrafyada bulunan ve kamp hayatında kullanabilecek unsurların farkında olarak yanına bazı materyalleri almış ve bazılarının da yine kamp alanından veya çevresinden temin edeceği için miktarını dengelemiştir. Örneğin suyun bol olduğu bir ortamda daha az su taşınması, balık avlamada kullanılan aletlerin getirilmesi veya sayısının artırılması, odunun, fazla ağacın olduğu yerde daha az yakacağı yanlarında taşınması, otlakların fazla olduğu bir yerde kamp kurulacaksa daha az miktarda yemin getirilmiş olabileceği düşünülmektedir. Burada değinmemiz gereken bir diğer nokta, kampın kurulacağı alanın Assur denetiminde olan bir merkeze

yakınlığı da kamp alanına taşınacak lojistik konusunda etkili olduğu söylenebilir. Ayrıca kampın kurulacağı alana giderken yol üzerinde bulunan Assurlulara bağlı eyaletler veya diğer Assur merkezlerinden de bazı malzemeler temin edilebileceği için, söz konusu materyallerin tümüyle seferin hareket noktasından alınmasına gerek olmadığı düşüncesindeyiz.

Kampların kurulduğu alana ilişkin bir diğer kamp tasviri Sanherib dönemine tarihlenmektedir. Güneybatı Sarayı taht odasından (Throneroom I, slab 9) ele geçen rölyefte kampın ağaçlarında bulunduğu dağlık bir alanı işaret etmektedir (Şekil 5.2).

Şekil 5.2: Dağlık ve ağaçların bulunduğu alana kurulan kampın görünümü (Barnett, Bleibtreu ve Turner, 1998, Pl. 35)

Yeni Assur Dönemi'ne tarihlenen kampların kurulduğu alan bilgisi, II. Adad-nirari, II. Tukulti-ninurta ve Sanherib'in yıllıklarından sağlanmaktadır (RIMA 2 A.0.99.2: 105-115, s. 153; RIMA 2 A.0.100.5: 41-70, ss. 173-174; RINAP 3/2 no. 46: 42b-44, s. 82; RINAP 3/2 no. 149: obv. 1-9, s. 204). Yeni Assur Dönemi krallarından II. Adad-nirari, askerî kampını kurduğunu ve Habur Nehri'nin kenarında yer alan Busu Dağlarında geceyi geçirdiğini kaydetmiştir (RIMA 2 A.0.99.2: 105-115, s. 153). II.

Adad-nirari'den sonra gelen II. Tukulti-ninurta, bir gece geçirdiği birçok askerî kamp bilgisini vermektedir (RIMA 2 A.0.100.5: 41-70, ss. 173-174). İmparatorluk Dönemi kralı Sanherib birden fazla kez, askerî kampını kurduğu alanın bilgisini vermiştir. Yazıtta kampını kurduğu dağda, güçlü rüzgârların durmadan estiğini,¹³³ koyunun bile yaşamayacağı derecede bitkinin bulunmadığı bir yer olduğunu belirtmektedir. Aynı yazıtta kendisinden önce hiçbir insanın çadır getirmediği bu yeri askerleri ile geçtiğini belirtmektedir (RINAP 3/2 no. 149: obv. 1-9, s. 204). Assur kamplarının yüksek yerlere kurulduğu bilgisi yine Sanherib'in yıllıklarından sağlanmaktadır. Adı geçen Assur kralı, beşinci seferini Nipur Dağı'nın zirvesindeki Tumurru kentine düzenlemiştir. Sanherib, bu seferde Nipur Dağı'nın eteğine askerî kampını kurmayı tercih etmiştir (RINAP 3/2 no. 46: 37b-39a, s. 81). Aynı kral, bir askerî seferini de Uku kentini kralı Maniye'nin üzerine düzenlemiştir. Zorlu yolları aşan Assur kralı yıllığında, askerî kampını Anara ve Uppa Dağı'nın eteğine kurduğu bilgisini vermektedir (RINAP 3/2 no. 46: 42b-44, s. 82).

Yukarıda yıllıklarına atıf yapılan Assur krallarının kurduğu askerî kamplarda ordusu ile beraber geceyi geçirdiği ve sonraki gün yoluna devam ettiği bilgisine ulaşılmaktadır. Kralların anlatımlarından yola çıkarak Assurlularda ayrıca günlük kampların da olduğu anlaşılmaktadır. Bundan hareketle Assurluların gecelik kullanılan askerî kamplarının, etrafı duvar ile kuşatılmış askerî kamplarından farklı olduğu sonucuna ulaşılabılır. Geceleyin ordunun karanlıkta sefere devam etme tehlikesi, ordunun dinlenmesi ve benzeri gibi nedenlerden dolayı ordunun kamp kurması gerekiyordu. Yukarıda sayılan, dağ eteği ve dağdaki kampların da bu şekilde kısa süreli kullanılmış olabileceği tahmin edilmektedir. Çünkü zorlu yollara ve coğrafyaya sahip yüksek bir alanda, etrafının duvarla çevrelenmiş bir kampın olması düşük bir ihtimaldir. Bu tip seferlerdeki kamplarda hafif ve taşınması kolay olan çadırlar kullanılmış olabilir; ancak kamp alanının duvar ile sınırlandırılmayacağı gerçeği göz önünde bulundurulmalıdır.

Assur krallarının dağ ve dağ eteğine kamp kurmalarında avantajlı ve dezavantajlı durumla karşılaştıkları düşünülmektedir. Kamp kurmada yüksek ve erişilmez

¹³³ II. Sargon dönemine ait bir mektupta, kampın kurulduğu alanda çok güçlü rüzgârların estiği bilgisine ulaşılmaktadır. Dördüncü gece esen fırtınanın kamptaki tüm çadırları (TUG.maškanāte.MEŠ gabbu) yırttığı kayıt altına alınmıştır (Fales ve Rigo, 2014, s. 418; SAA 5: 249, 6, s. 178).

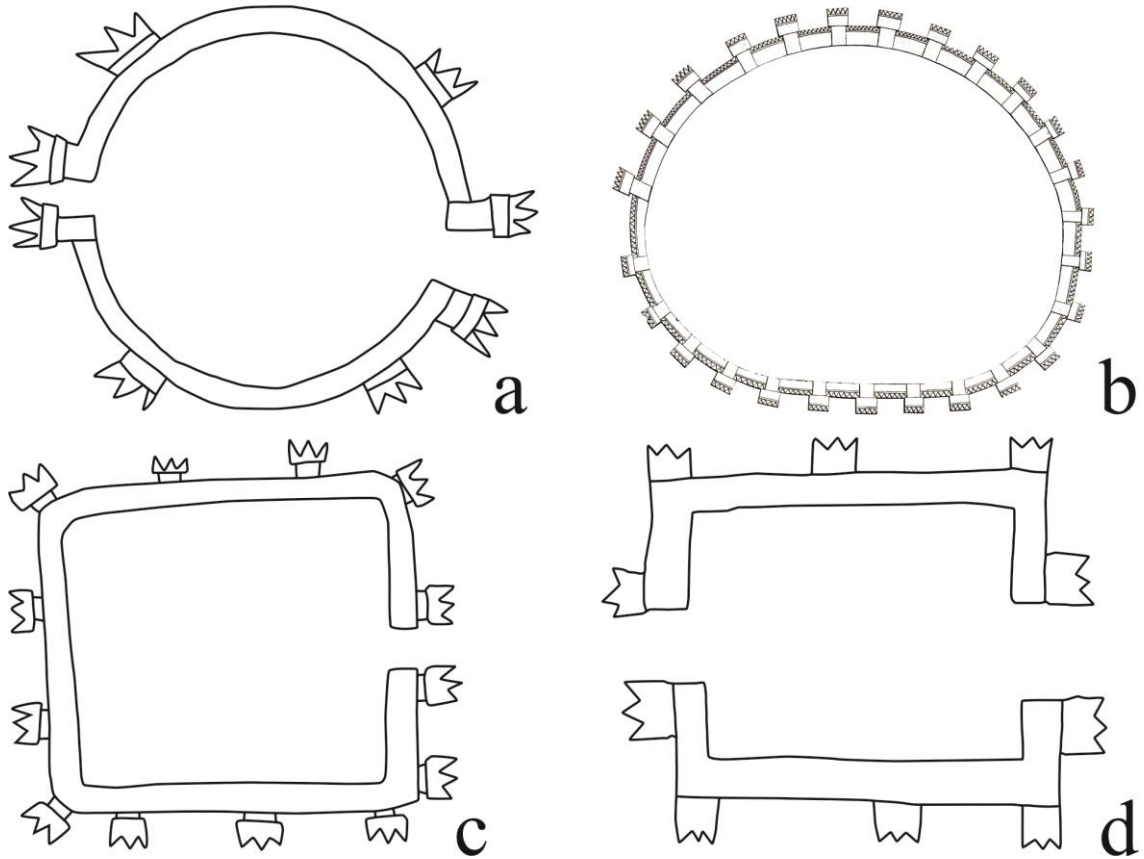
bir dağ ve dağ eteği seçilmesi durumunda, düşmanın buraya ulaşma tehdidi ortadan kaldırılmış olabilir. Ayrıca yüksek bir yerden çevrenin kolay bir şekilde gözlemlenebileceği de unutulmamalıdır. Diğer taraftan yüklü Assur birliği ve beraberindeki diğer kişilerin dağı tırmanması, kampın kurulacağı alana ulaşması, kampın kurulması ve yukarıda Sanherib'in yıllıklarında yer verdiği zorlu ve fauna ile flora açısından zengin sayılmayan bir coğrafyada kampın kurulması orduyu ve beraberindeki hizmetlileri olumsuz yönde etkileyeceği düşünülmektedir.

Askerî kamplar kurulurken dikkat edilen bir diğer nokta, kampların kuşatması devam eden kentlerin yakınına kurulmasıdır (Akyüz, 2018, s. 222). Çünkü kuşatılan kent ile kamp arasındaki mesafenin artması, askerî birliğin daha fazla enerji kaybetmesi ve yorulması anlamına gelecektir. Bu nedenle iki nokta arasındaki mesafe kısa tutularak, askerlerin maksimum enerjiyle düşman ile mücadele etmesi sağlanabilir.

II. Sargon saltanatının 13 yılındaki seferinde “*müttefikleri (ve) savaş birlikleri ile birlikte, kraliyet çadırını ve (askerî) kampını tıpkı bir turna gibi nehrin dönemecine (nehirler arasında ?) kurdu.*” bilgisini vererek düşman kampının kurulduğu yer hakkında bilgi sağlanabilmektedir (RINAP 2 no. 2: 372-383, s. 103; RINAP 2 no. 7: 124b-132a, ss. 148-149; RINAP 2 no. 74: vi 14-42, ss. 332-333; RINAP 2 no. 86: 1'-6', s. 379; RINAP 2 no. 111: 1'-4', s. 429; RINAP 2 no. 113: 6'-12', s. 433; RINAP 2 no. 114: 1', s. 436). II. Sargon'nun yıllıklarında fazla kez askerî kamp ifadesi geçmektedir; ancak burada Assur askerî kamplarının herhangi bir özelliğine yer verilmemiştir. Adı geçen kralın yıllıklarında daha çok kralın elde ettiği galibiyetten sonra ganimetlerin kendisine askerî kampta sunulmasına atıfta bulunmaktadır (RINAP 2 no. 1: 109b-112, s. 62; RINAP 2 no. 1: 165b-170a, s. 67; RINAP 2 no. 1, 350-355, s. 76-77; RINAP 2 no. 2: 338b-342, s. 99; RINAP 2 no. 6: 5'b-10', s. 130; RINAP 2 no. 65: 345-349, ss. 300-301). Benzer bir durum Assurbanipal'in yıllığında geçmektedir. Kral, kampı hakkında bilgiye yer vermemiş, sadece “...*su sarnıçlarının yanında taştan bir kale olan Laribda şehrinde kampımı kurdum.*” ifadesini kullanmıştır (RINAP 5/1 no. 11: viii 100-viii 105, s. 257).

5.1.2. Askerî Kampların Planları

Yeni Assur Dönemi'ne tarihlendirilen ve saray duvarlarını süsleyen rölyefler ile Balawat Kapısı'nın tunç levhaları, Assur askerî kamplarının görüntüsü konusunda başvuru kaynakları oluşturmaktadır. Söz konusu tasvirli sanat eserleri ışığında askerî kamplar planları bakımından dört grupta değerlendirilebilir (Şekil 5.3).¹³⁴

Şekil 5.3: (a) Dairesel planlı askerî kampın şematik çizimi (King, 1915, XIX); (b) Oval planlı askerî kampın şematik çizimi (Layard, 1853b, Pl. 77, yeniden düzenlenmiştir)¹³⁵; (c) Kare planlı askerî kampların şematik çizimi (King, 1915, Pl. LX); (d) Dikdörtgen planlı askerî kampların şematik çizimi (King 1915, Pl. XXXVI)

¹³⁴ Bu gruplandırmalar içerisinde oval planlı askerî kampların, dairesele planlı kamplar içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini düşünülmektedir. Assur'un kent planları ve askerî yapılarının oval olarak inşa edildiğine dair herhangi bir yapıya rastlanmamıştır. Aynı zamanda askerî kampların oval planda inşa edilmesinin savunma açısından katkıları tartışmalıdır. Bu tipteki askerî kampların daha çok sanatçıların seçimi olduğu tahmin edilmektedir. Dairesel bir şeklin herhangi bir malzeme üzerine kabartma olarak işlenmesinin oval bir şekle göre daha zor olduğu düşünülmektedir. Oval şekil, dairesele bir şekle göre daha geniş alan sağlaması da tercih edilme nedeni olabilir. Dairesel bir alana, detaylar işlenirken, figürlerin yerleştirilmesinde daha fazla hesaplamalar yapılacağı için, bu durumun sanatçıyı zorladığı, yordduğu ve yavaşlattığı düşünülmektedir. Bu nedenle Yeni Assur Dönemi askerî kamp kabartmalarında bu durum zamanla tecrübe edildikten sonra dairesele planın yerini, oval plan almış olabilir. Assur uzmanlarının genel değerlendirmelerine uymak amacıyla bu çalışmamızda "oval planlı kamp" ifadesi kullanılmıştır.

¹³⁵ Özgün çizime eklenen üç kule, çizimdeki boşluğu doldurmak amacıyla yapılmıştır. Toplam kule sayısı için bir varsayım değildir.

5.1.2.1. Dairesel Planlı Askerî Kamplar

Yeni Assur Dönemi askerî kamp rölyefleri içerisinde en erken örnekleri dairesele planlı örnekler oluşturmaktadır. En erken örnek olmaları nedeniyle coğrafya ilgili ayrıntılara yer verilmemiştir. Doğal çevrenin işlenmemesi nedeniyle, kamplar soyut bir alana kurulmuş izlenini vermektedir. Bu gruptaki askerî kampların içinde askerlerin dinlendiği çadırlar işlenmemiştir. Balawat kabartmalarındaki askerî kamp tasvirlerinde çevrenin ve kampın içindeki faaliyetlerin çok sınırlı işlenme nedeninin tasvirlerin bronz üzerine işlenmesinin zorluğu ve şeritlerin dar olması nedeniyle yeterli bir alan olmamasından kaynaklı olduğunu düşünmekteyiz. Ayrıca sanatçının buradaki amacı, çadırları, tören sahnesini, ganimetlerin kabulü, tutsakların getirilişi, kampın savunma unsurlarını detaylı olarak vermek olmadığı için böyle bir yol izlediği söylenebilir. Öte taraftan, kabartmalarda verilen kapı ve kule sayılarının doğruluk payı bilinmemektedir ve bunlar sorgulanmaya açıktır (Tablo 5.1).

Tablo 5.1: Dairesel planlı askerî kampların savunma unsurlarının bilgileri

Şekil	Kule sayısı	Mazgal dişi tipi	Kapı sayısı
Şekil 4.51e	13	Kademelendirilmiş	?
Şekil 5.4	8	Üst kısmı sivri	2
Şekil 5.5	8	Üst kısmı sivri	2
Şekil 5.6	12	Kademelendirilmiş	2
Şekil 5.7	8 (?)	Üst kısmı sivri	2
Şekil 5.8	9 (?)	Üst kısmı sivri	2 (?)
Şekil 5.9	5 (?)	Üst kısmı sivri	2
Şekil 5.10	5 (+)	Üst kısmı sivri	2

Kalhu Kuzeybatı Sarayı'ndan ele geçen II. Assurnasirpal dönemine tarihlendirilen dairesele planlı askerî kamp kabartması, (Şekil 4.51e) Yeni Assur Dönemi askerî kampların en erken örneğini oluşturmaktadır. Kabartmanın sol kısmında askerî kampın içi, sağ tarafta ise kamp alanının dışı işlenmiştir. Kademelendirilmiş mazgal dişleri ile donatılan 13 kule, kamp alanını kuşatan duvarı desteklemektedir.¹³⁶ Kulelerin eşit aralıklar ile yerleştirilmeme nedeni için iki öneride bulunabilir. Sanatçı bu şekilde işlediği için ya da gerçekte kulelerin en fazla yaklaştığı yerde savunma endişesi olduğu için böyle bir yol izlenmiş olabilir.

¹³⁶ Aynı kabartmanın duvar ve kuleleri üzerindeki açıklıklara, tez çalışmasının 4.4. bölümünde yer verildiği için burada bunlara tekrardan değinilmeyecektir.

Kamp alanını dört bölüme ayıran unsurun ne olduğu şüphelidir. Fales ve Rigo (2014, s. 416), bunların yol olabileceğini işaret etmektedir. Söz konusu unsur yol olması durumunda askerî kampta, 4 kapı (?) açıklığının olması gerekmektedir; ancak rölyefte böyle bir ayrıntıya yer verilmemiştir. Burada sanatçı sınırlı bir alanda ve ön palana çıkartmak istediği ayrıntılar nedeniyle kapılara yer vermemiş ihtimali de kabul edilebilir. Yeni Assur Dönemi'ndeki en eski kamp kabartması olduğu için bazı detayların eksik veya yanlış verilmesi de yorumlar arasında değerlendirilebilir; ancak yukarıda bahsi geçen unsurun, kamp alanında önemli yer tutan dört sahneyi ayırmak amacıyla işlendiğini düşünmekteyiz. Sanatçı, sadece genel hatları ile buranın kuleler ile desteklenmiş duvarın çevrelediği kamp alanını işledikten sonra, ana sahneye odaklanmış olmalıdır (Şekil 4.51e). Çünkü bu dört sahnede askerî kampın arka planındaki en önemli ayrıntılara yer verilmiştir. Kampın sağ üst kısmında ayakta duran hadım, ilerisinde duran ve tabure üstünde oturur vaziyetteki diğer hadımın üstüne yelpaze sallamaktadır. İki hadım arasında ayakları hayvan ayağı biçimde yapılmış bir masa bulunmaktadır. Sol üstteki sahnede elinde yelpaze tutan figürin önünde, günümüzdeki servis masalarına benzeyen bir masa yer almaktadır. Masanın üzerinde ve bölmelerinde şişe biçimli kaplar bulunmaktadır.¹³⁷ Assur kamplarında farklı meslek grubuna ait birçok insan bulunmaktaydı ve beslenme faaliyetleri ile ilgili uzman personellerin görevleri mevcuttu. Kamplarda yer alan LÚ.NINDA (fırıncı), mayalı veya mayasız pişirilen ekmekten sorumluydu. Rölyefin sağ alt kısmında uzun sakallı biri, hafifçe eğilerek, dikdörtgen ya da silindirik biçimli fırının içine fırıncı küreği ile ekmek yerleştirmektedir.

nuḫatimmu (aşçı) yemek işinden asıl sorumlu olan kişi olsa da, kasaplık işlemlerinin ön hazırlığını *tābiḫu* (kasap) yapmaktaydı. Kamp alanının sol alt kısmında yine yemek ile ilgili bir sahne işlenmiştir. Uzun elbise giymiş hadımın yardımıyla ve konik başlık konik başlıklı biri tarafından bel hizalarının altında kalan bir masada kasaplık faaliyetleri gerçekleştirilmiştir (Fales ve Rigo, 2014, s. 412). Aynı kabartmanın (Şekil 4.51e) sağ kısmında, kamp ile ilgili diğer faaliyetler, kamp alanının dışında işlenmiştir. Daha büyük boyutlu işlenen bu sahnede, atın bakımı, beslenmesi, Assurlu asker eşliğinde dört tutsağın getirilişi tasvir edilmiştir.¹³⁸

¹³⁷ Fales ve çalışma arkadaşı (2014, s. 424), bu sahneyi içkinin fermentasoyunu olarak yorumlamıştır.

¹³⁸ Sahne ilgili daha fazla bilgi için bkz. (Layard, 1853b, s. 4; Micale ve Nadali, 2004, s. 172).

Dairesel planlı diğer askerî kamp kabartmalarda, benzer konular işlendiği Balawat Kapısı tunç bantlardan bilinmektedir. Dabigu kenti yakınlarındaki kurulan askerî kampın (Şekil 5.4) tasvir edildiği III. Salmanassar dönemine ait kamp kabartmasıdır.¹³⁹ Kabartmada, dışarıya doğru oldukça taşan sekiz kuleli bir kamp tasvir edilmiştir. İki yarıya ayrılan kampın her bir kısmına dört kule yerleştirilmiştir. Kuleler, kampın savunma duvarı üzerine gelişi güzel yerleştirilmiştir. Kampın üzerindeki kapıların her iki yanına konumlandırılan kapı kuleleri, diğer kulelerden daha büyük boyutlu tasvir edilmiştir. Üst kısmı sivri mazgal dişlerine sadece kulelerde yer verilmiştir. Her kulenin üzerindeki mazgal dişinin üç adet olmasının sembolik olduğu düşünülmektedir. Özellikle girişleri koruyan kuleler daha büyük boyutlu olduğu için burada mazgal dişi sayısının da daha fazla olması gerekmektedir. Kampın iç kısmında, yukarıda kalan bölümde kraliyet çadırının önünde iki subay (?) (Vidal, 2012, s. 11), savaş teçhizatı ile donatılmış ve kamptan ayrılan savaş arabasına dönmüştür. Alt kısımda ise dizlerinin üstüne çökmüş iki kişinin beslenme için kullanılan bir malzemeyi hazırladıkları düşünülmektedir. İki kişinin arkasında yatak benzeri bir unsur bulunmaktadır.

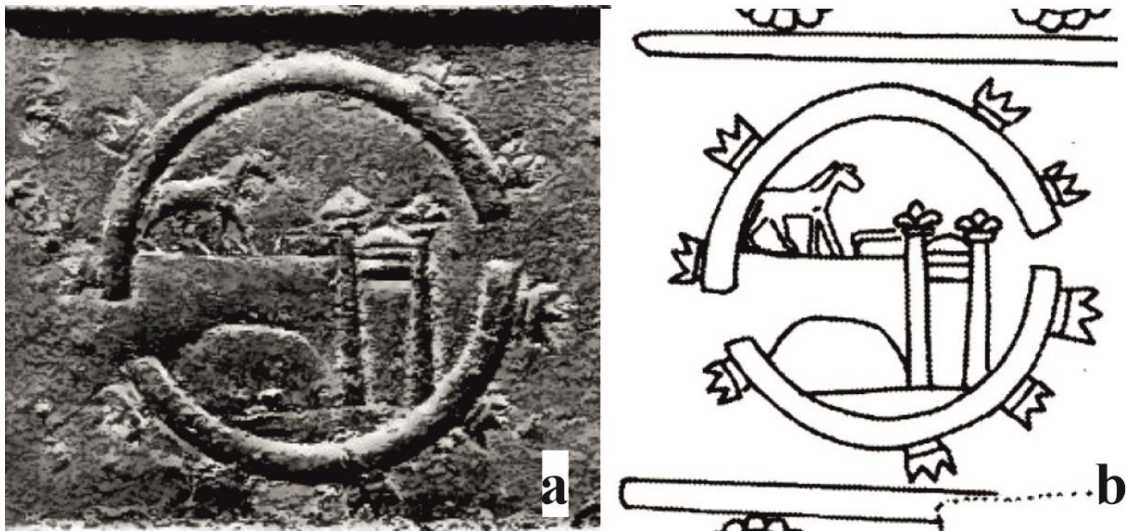
Şekil 5.4: (a) III. Salmanassar dönemi dairese planlı askerî kamp kabartması (King, 1915, Pl. XIX); (b) Şekil 5.4a'nın şematik çizimi (Schachner, 2007, Abb. 44)

III. Salmanassar dönemine ait bir diğer kamp kabartmasının Urartu coğrafyasında (Suginia ?) kurulduğu kabul edilmektedir. Bandın üzerindeki yazıtta III. Salmanassar'ın Suginia kentini ele geçirdiği kaydedilmiştir (Şekil 5.5), (King, 1915, s. 21; RIMA 3 A.0.102.2: i 23b-25a, s. 14; RIMA 3 A.0.102.64, s. 140;). Yazıttaki bilgiler ışığında, III. Salmanassar'ın kampı, Suginia kentinin yakınlarına kurulduğu kuvvetle muhtemeldir. Askerî kampın iki yarıya ayrılan savunma duvarının her bir yarısı

¹³⁹ Kabartma üstündeki yazıtta Dabigu kentinin ele geçirilmesi yazmaktadır (Vidal, 2012, s. 11). Askerî kampların, kuşatılan kentlere yakın kurulması zorunlu bir seçim olduğu için tez çalışmada, lokalizasyonu bilinen kentlerin, yanına askerî kamplar konumlandırılmıştır.

üzerinde dörder adet olmak üzere toplamda sekiz adet kule bulunmaktadır. Gelişi güzel bir şekilde konumlandırılan kuleler, üst kısmı sivri mazgal dişleri ile güçlendirilmiştir. Askerî kampa girişin sağlandığı karşılıklı iki kapı bulunmaktadır. Kampın üst kısmında bir at, alt kısımda kraliyet çadırının solunda depolanmış malzemeler mevcuttur (Vidal, 2012, s. 9).

Adı geçen kralın dönemine tarihlendirilen kamp kabartması, Khazazu kenti (Levant) yakınlarında kurulan askerî kampı betimlemektedir (Şekil 5.6), (Morello, 2010, s. 338). Kampın duvarı üzerine 12 kule yerleştirilmiştir. Kampın yukarı duvarı yedi, aşağıdaki duvarı beş kule ile desteklenmiştir. Kademelendirilmiş mazgal dişlerine sahip kuleler, duvara gelişi güzel yerleştirilmiştir. Karşılıklı duran iki kapıdan, kamp alanına giriş sağlanmaktadır. Kapıları koruyacak kulelerin, kapıdan uzakta yapılması dikkati çekmektedir. Kampın içinde, kraliyet çadırının önünde duran görevli, savaş teçhizatı kuşanmış ordunun kamptan ayrılışını izlemektedir. Buradan da kralın, savaş alanına gitmediği sonucuna ulaşılabilir. Kabartmayı yapan sanatçı içinde şu dipnotu verebiliriz: Sanatçı bu kabartmayı iki bordür arasına ortalamada küçük bir sorun yaşamış gibi görünmektedir. Bu nedenle, üst kısımda kalan kuleleri, hedeflediği şekilde işlerken, aşağıda kalan kuleler için ayırdığı alan yetersiz kalmış ve kulelerin şaftını çok alçak vermek zorunda kalmıştır.

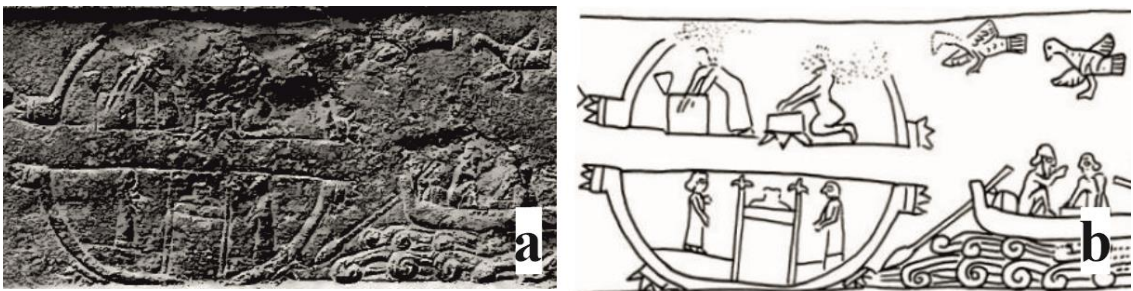

Şekil 5.5: (a) III. Salmanassar dönemi dairesel planlı askerî kamp kabartması (King, 1915, Pl. I); (b) Şekil 5.5a'nın şematik çizimi (Vidal, 2012, Registro Ib)

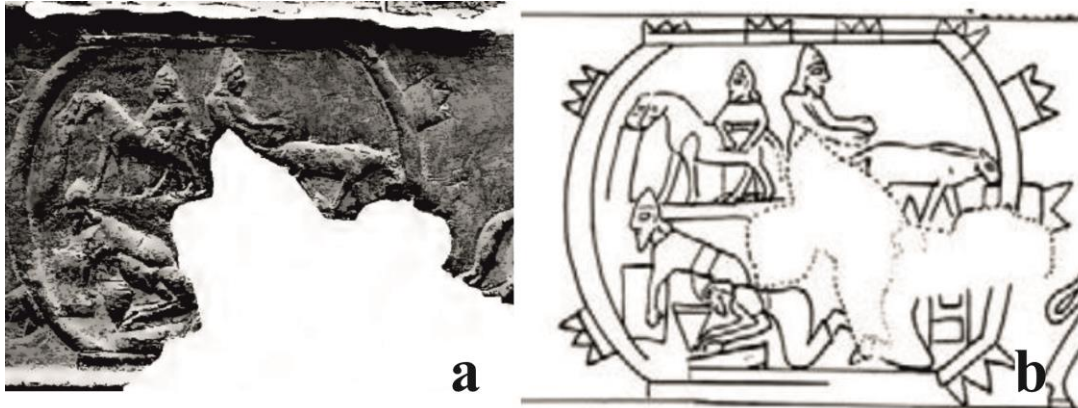
Şekil 5.6: III. Salmanassar dönemi dairesel planlı askerî kamp kabartması (King, 1915, Pl. XIII); (b) Şekil 5.6a'nın şematik çizimi (Schachner, 2007, Abb. 43)

Assur kralı III. Salmanassar dönemine tarihlendirilen bir diğer kamp kabartması, Suriye coğrafyasında bir kentin (?) yakınlarında kurulan askerî kampı betimlediği tahmin edilmektedir (Şekil 5.7), (Schachner, 2007, ss. 123, 130; Vidal, 2012, s. 12). Kabartmanın yüzeyindeki tahribat nedeniyle, detaylar iyi bir şekilde seçilememektedir. Dairesel planlı kampın, savunma duvarı üzerine sekiz kule yerleştirilmiştir. Savunma duvarından taşan kulelerin, üst kısmı sivri mazgal dişleri ile donatılmıştır. Tasvirli eserin kapı kuleleri, diğer kulelerden daha büyük boyutlu bir şekilde işlenmiştir. Kampın merkezinden geçen yol, kampı iki eş parçaya ayırmıştır. Yolun kuzeyinde kalan kısımda iki kişiden biri ayakta ve hafif eğilmiş bir vaziyette, arkasındaki kişi ise dizleri üstünde oturarak bir işle meşgul görünmektedir. Söz konusu iki kişinin beslenme faaliyetleri ile ilgili bir eylemi gerçekleştirdikleri düşünülmektedir. Yolun altındaki bölümde, kraliyet çadırının sol tarafında bir görevli ve çadırın sağında ayakta duran bir kişi tasvir edilmiştir. Sağdaki kişinin kafası farklı bir şekilde betimlenmiştir. Daha önce de değindiğimiz gibi, sanatçı yine dairesel planlı kampı, bronz şeride işlerken, kabartmayı ortalamayı başaramamıştır. Bu nedenle askerî kampın hem kule ayrıntıları işlenmemiş, hem de dairesel planlı kamp, oval bir görünüm almıştır. Bu gibi sorunlar nedeniyle muhtemelen III. Tiglat-pileser dönemiyle beraber dairesel plan terkedilmiştir.

Şekil 5.7: III. Salmanassar dönemi dairesel planlı askerî kamp kabartması (King, 1915, Pl. XXX); (b) Şekil 5.7a'nın şematik çizimi (Schachner, 2007, Abb. 27)

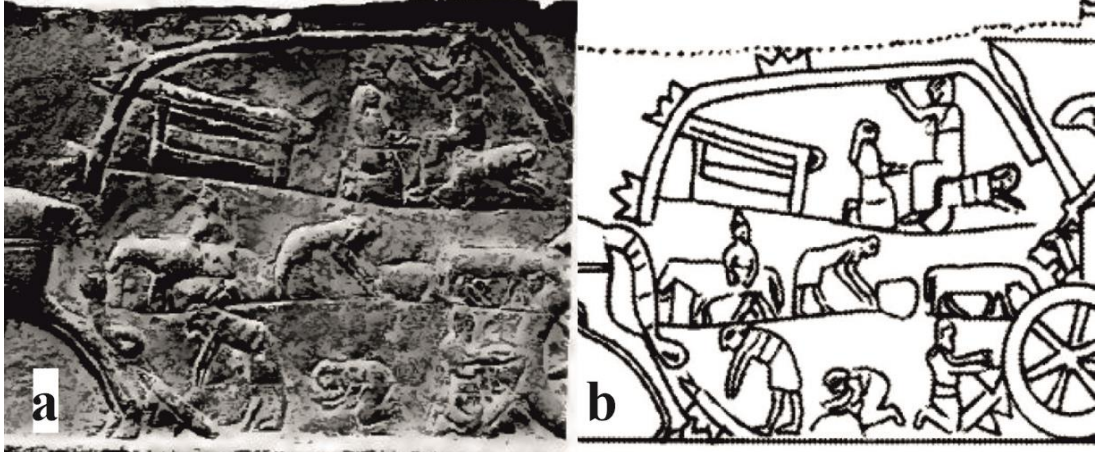
Yeni Assur Dönemi krallarından III. Salmanassar'ın Suriye seferlerinden birini konu almaktadır. Bu bağlamda kompozisyonun bir parçası olan askerî kamp, Hamat yakınlarında kurulmuş olabilir (Şekil 5.8), (King, 1915, s. 34). Kamp tasviri tahrip olmasına rağmen, askerî kamp sahnesinin yarısından fazlası korunmuştur. Kampın alt ve üst kısımları, bronz şeridin tam bordürüne denk gelmesi nedeniyle bu kısımlardaki ayrıntılar sanatçı tarafından verilememiştir. Bu nedenle burada betimlenen kule sayısı tarafımızca net olarak verilemeyecektir; ancak Schachner (Şekil 5.8b)'in çiziminde dokuz kule görülmektedir. Kulelerin mazgal dişleri, üst kısmı sivri mazgal dişleri tipindedir. Dairesel planlı kampa geçişin sağlandığı kapılara yer verilmemiştir. Askerî kamp tasviri, II. Assurnasirpal'in kabartması ile kuvvetli benzerlikler göstermektedir (Şekil 4.51e), (Morello, 2010, s. 340). Bu kabartmada da askerî kampın içinde herhangi bir kral tasviri bulunmamaktadır. Kampın üst bölümünde, yem yiyen ve bakımı yapılan atlar; altta ise dizlerinin üstüne çökmüş kişiler el değirmenleri ile öğütme işlemi yaptıkları tahmin edilmektedir (Schachner, 2007, s. 129).

Şekil 5.8: III. Salmanassar dönemi dairesel planlı askerî kamp kabartması (King, 1915, Pl. LXXII); (b) Şekil 5.8a'nın şematik çizimi (Schachner, 2007, Abb. 45)

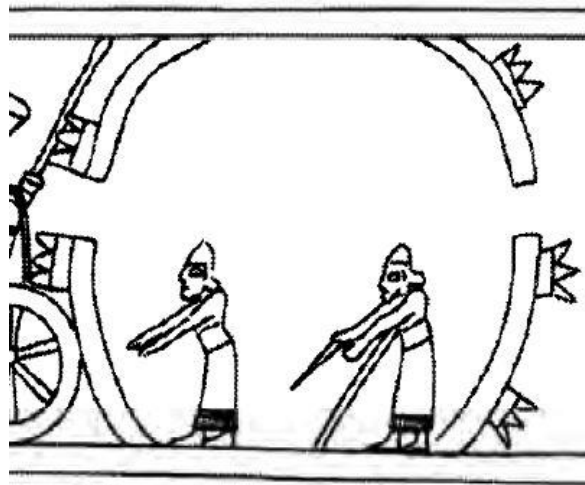
III. Salmanassar dönemine ait bir diğer dairesel planlı askerî kamp kabartması Balawat Kapısının bronz şeritlerine işlenmiştir (Şekil 5.9). Önceki kabartma gibi, Hamat yakınlarında kurulmuş bir askerî kampı temsil ediyor olabilir (King, 1915, ss. 32-34). Diğer Dairesel planlı III. Salmanassar kamp tasvirlerindeki gibi kuleler, üst kısmı sivri mazgal dişleriyle donatılmıştır. Kesin olmamakla beraber en az beş kulenin olduğu tahmin edilmektedir (Vidal, 2012, s. 18). Savunma duvarı üzerine yerleştirilen karşılıklı iki kapı ile kampın içine giriş sağlanmaktadır. Kampın merkezinden yatay geçen yatay eksenli bir yol ile kamp alanı üç bölüme ayrılmıştır. Kamp alanının üst kısmında üç kişi ve bir yatak, ortadaki bölümde iki kişi ve iki binek hayvanı (at ?), en

alt kısımda ise bir iş ile meşgul üç kişi tasvir edilmiştir. Dairesel planlı kamp kabartması, iki bordür arasına ortalanamadığı için sanatçı tarafından bazı ayrıntılar işlenememiştir.

Şekil 5.9: (a) III. Salmanassar dönemi dairesele planlı askerî kamp kabartması (King, 1915, Pl. LXXIII); (b) Şekil 5.9a'nın şematik çizimi (Vidal, 2012, Registro XIIIa)

III. Salmanassar dönemi, son kamp kabartması, Hamat seferine atıfta bulunmaktadır (Curtis, 2008, s. 14). Askerî kampın çiziminde üst kısmı sivri mazgal dişlerine sahip beş kuleye yer verilmiştir (Şekil 5.10). Sanatçı tarafından kamp tasvirinin iki bordür arasına düzgün bir şekilde ortalanması durumunda kabartmada daha fazla kulelerin işlenmiş olabileceği düşünülmektedir. Kampa giriş, kamp duvarının sağ ve soluna karşılıklı olarak yerleştirilmiş iki kapıdan sağlanmaktadır. Kampın alt kısmında tasvir edilen iki kişiden sağdakinin yayı onardığı tahmin edilmektedir (Schachner, 2007, s. 129).

Şekil 5.10: III. Salmanassar dönemi dairesele planlı askerî kampın şematik çizimi (Vidal, 2012, Registro Pb)

5.1.2.2. Oval Planlı Askerî Kamplar

II. Assurnasirpal ile başlayan ve oğlu III. Salmanassar ile yaygın hale gelen dairesel planlı askerî kamplar, III. Tiglat-pileser ile yerini oval planlı askerî kamplara bırakmıştır. Aradan geçen 100 yıldan daha uzun bir sürede bu şekilde bir değişime gidilmesinde yukarıda defalarca kez değindiğimiz nedenlerden kaynaklı olduğunu düşünmekteyiz. Oval planlı kamplar ile beraber, kamp alanındaki sahneler için daha geniş alan sunulmuş ve bu da tasvirlerin çeşitliliği ve zenginliğine imkân sağlamıştır. Oval planlı kamplar, dairesel planlı kamplara göre daha fazla kuleye sahiptir (Tablo 5.1, Tablo 5.2).

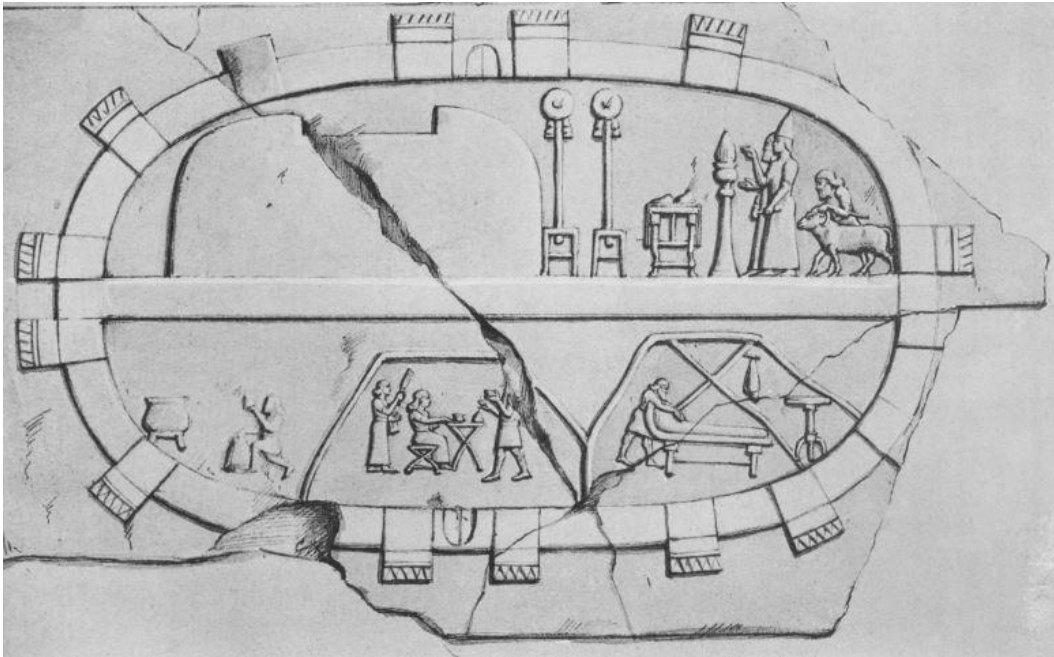
Tablo 5.2: Oval planlı askerî kampların savunma unsurlarının bilgileri

Şekil	Kule sayısı	Mazgal dışı tipi	Kapı sayısı
Şekil 5.1	16 (+8)	Üst kısmı sivri	2
Şekil 5.2	24 (+)	Üst kısmı sivri	1 (?)
Şekil 5.11	18 (± 2)	Üst kısmı sivri	2 (+2)
Şekil 5.12	14 (+)	Üst kısmı sivri	1 (+1)
Şekil 5.13	-	-	-
Şekil 5.14	16 (± 2)	Üst kısmı sivri (?)	2
Şekil 5.15	8 (+)	Üst kısmı sivri	1 (+1?)
Şekil 5.16	1 (+)	Üst kısmı sivri	2 (?)
Şekil 5.17	5 (+)	Üst kısmı sivri	2 (?)
Şekil 5.18	3 (+)	Üst kısmı sivri	2 (?)
Şekil 5.19	10 (+)	Üst kısmı sivri	2 (?)
Şekil 5.20	9 (+)	Üst kısmı sivri	2
Şekil 4.51a	9 (+)	Üst kısmı sivri	1 (+1)
Şekil 4.51b	24	Üst kısmı sivri	2
Şekil 4.51c	11 (+)	Üst kısmı sivri	1 (?)
Şekil 4.51d	15 (+)	Üst kısmı sivri	1 (?)

III. Tiglat-pileser'in kamp tasvirleri ile betimlenen alanın askerî kamp olduğu yönünde daha ikna edici detaylara ulaşılabilmektedir. Bunlar arasında sayılabilecek en önemli unsur, askerler ve rütbeli askerlere ait çadırlardır. Hâlâ doğal çevrenin kabartmalarda işlendiği söylenemez. III. Tiglat-pileser'in askerî kamp kabartmalarında kampın merkezinden geçen yol, kampı iki banda ayırmaktadır. III. Tiglat-pileser kampının sağ üst kısmında rahipler eşliğinde ritüel sahnesine yer verilmiştir (Barnett ve Falkner, 1962, Pl. LX).

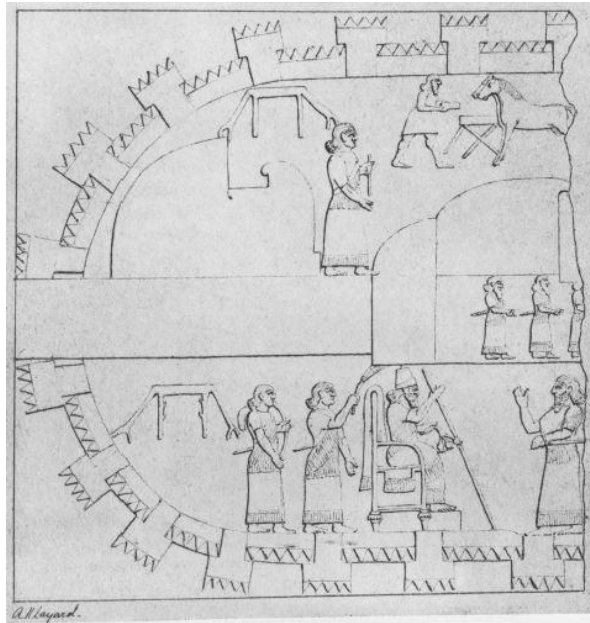
III. Tiglat-pileser dönemine tarihlenen oval planlı askerî kampın orijinali kayıp olduğu için sadece çizimi referans alınarak değerlendirilmektedir. Kampın savunma duvarı, üst kısmı sivri mazgal dışlarına sahip 18 kule (± 2) ile desteklenmiştir (Şekil 5.11). Kamp tasvirinin üst ve alt kısmında kemerli bir kapı bulunmaktadır. Kapı kuleleri

ile korunan kapı, iki kanatlıdır. Kapıların haricinde, askerî kampın merkezinde bir yol geçmiş ancak yolun uçlarına kapılar işlenmemiştir; bu nedenle dışarıya açılan yolun her iki tarafında da kapıların olması gerektiğini düşünmekteyiz. Yolun üst kısmında tasvir edilen diğer çadırlara göre biçimsel olarak farklı ve daha büyük boyutlu bir çadır yer almaktadır. Çadırın hemen sağında uzun direklere tutturulmuş disk biçimli ve püsküllü iki standart mevcuttur. Standartların ön kısmında bir adak masası ve bir ateş sunağı bulunmaktadır. Bunların önünde sakallı bir dini görevli ve bunun solunda yüksek başlık takmış sakalsız kişi, sağ eliyle saygı jestinde bulunmaktadır (Barnett ve Falkner, 1962, ss. 18-19). Sahnenin en arkasındaki kişi, kurban edilecek koçu getirmektedir. Yolun altındaki kısımda iki çadır, bir kazan ve bir kişi mevcuttur. Sağdaki çadırın iskeletini, taşıyan ve çapraz olarak yerleştirilmiş iki direk oluşturmaktadır. Çadırın içinde günlük hayatta kullanılan ve günümüzdekilere benzeyen üç ayaklı ve dairesel yüksek bir sehpa bulunmaktadır. Ayrıca çadırın ahşap direğine deriden yapılmış bir su torbası asılmıştır. Aynı çadırdaki yatağını hazırlayan bir Assurlu tasvir edilmiştir. Soldaki çadırdaki üç kişi betimlenmiştir. Merkezde, çapraz ayaklı taburede oturan ve önünde çapraz ayaklı masa bulunan bir görevli yer almaktadır. Oturur vaziyetteki kişinin arkasında ve önünde yine birer kişi mevcuttur. Bahsi geçen çadırın solunda yine bir kişi ve bu kişinin biraz uzağında bir ayak üstünde yer alan kazan bulunmaktadır. Tasvirli sanat eserinde doğal çevre ile ilgili herhangi bir ayrıntıya yer verilmemiştir.

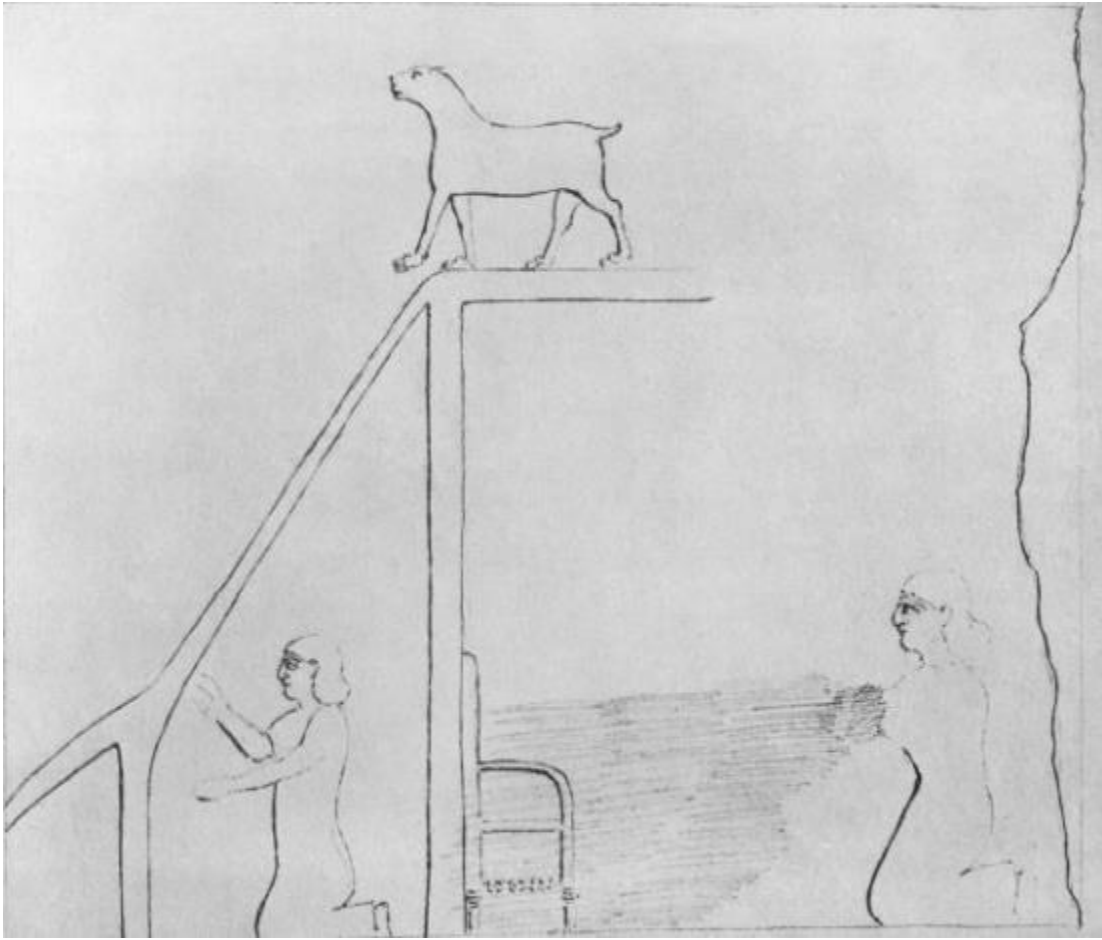
Şekil 5.11: III. Tiglat-pileser dönemi oval planlı askerî kamp (Barnett ve Falkner, 1962, Pl. LX)

III. Tiglat-pileser dönemine ait bir diğer askerî kampın orijinali kayıp olduğu için başvuru kaynağımızı yine kabartmanın çizimi oluşturmaktadır. Kabartmanın önemli bir kısmı tahrip olmuştur (Şekil 5.12). Kamp duvarı üzerinde eşit mesafeler ile yerleştirilen 14 adet kulenin üst kısmı sivri mazgal dişleri ile desteklenmiştir. Kulelerin yanı sıra kamp duvarı da ayrıca mazgal dişlerine sahiptir. Kamp duvarının mazgal dişleri ile donatılması bu kampı, şu ana kadar incelediğimiz diğer kamplardan ayıran bir özelliğidir. Oval planlı kampın merkezinden bir yol geçmektedir. Yol nedeniyle kampın en az iki kapısının olduğu söylenebilir. Kampın kabartmasının korunan kısmından, kapının kapı kulelerine sahip olduğu görülmektedir. Kamptaki en önemli sahne yolun altında yer almaktadır. III. Tiglat-pileser süslü tahtı üzerinde oturur vaziyete ve sağ elinde uzun bir asa, sol elinde de nar veya haşhaş kapsülü tutmaktadır. Kral, bu sahnede vezirini huzuruna almıştır. Kralın arkasında sakalsız iki hadım durmaktadır. Bunlardan kralın hemen arkasındaki hadım, elindeki yelpaze ile kralı serinletmekte veya uçan hayvanları kovalarken, en arkadaki hadım, ise kralın savaş teçhizatlarını taşımaktadır. Yolun üstünde büyük bir çadır ve çadırın içinde saray mensubu üç kişi aynı yöne bakmaktadır (Barnett ve Falkner, 1962, s. 24). Kabartmanın bu kısmı korunamadığı için buradaki sahne yorumlanamaktadır. Yolun hemen üstünde, yarım daire formuna sahip bir çadır bulunmaktadır. Çadırın ön kısmında elinde kısa bir sopa bulunan sakalsız bir kişi ileriye doğru hareket etmektedir. En üst sahnede at bakıcısı iki atın önündeki yemliğe yönelmiştir.

Şekil 5.12: III. Tiglat-pileser dönemi oval planlı askerî kamp (Barnett ve Falkner, 1962, Pl. LXIII)

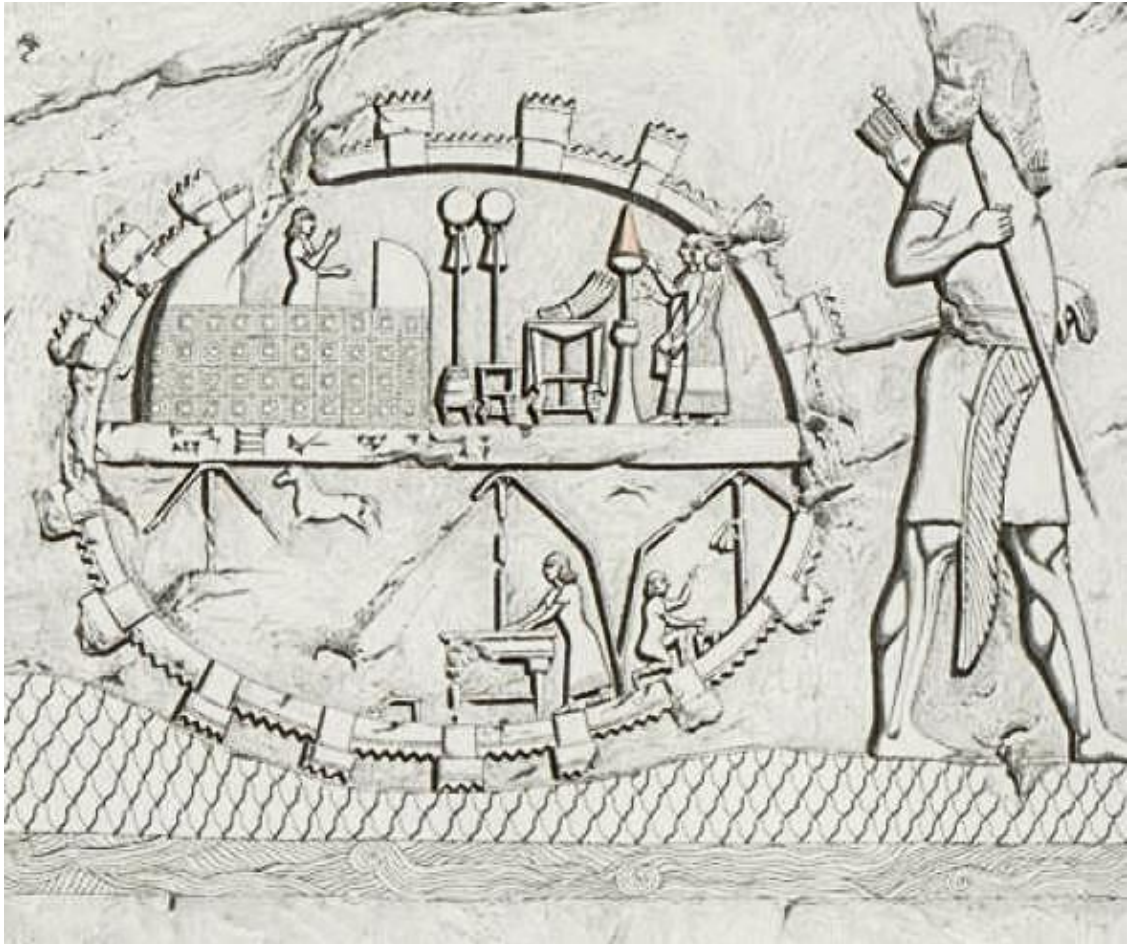
III. Tiglat-pileser dönemine ait bir askerî kamp kabartma parçasının çiziminde, kraliyet çadırının kurulumu anlatılmaktadır (Şekil 5.13). En soldaki kişi ayakları üstünde durarak, çadırın direklerini destekleyen çatallı direği sabitlemeye uğraşmaktadır. En sağdaki diğer sakalsız kişi, özenli tasarıma sahip tahtın önünde diz çökmüştür. Kabartmanın bu kısmındaki tahribat nedeniyle, dizleri üstüne çöken adamın ne iş ile uğraştığı veya ne yaptığı belirsizdir. Çadırın üstünde, cinsi anlaşılmayan bir hayvan figürü yerleştirilmiştir. Bu figür, kraliyet çadırını simgeleyen ya da apotropaik bir figür olarak yorumlanmıştır (Barnett ve Falkner, 1962, s. 13).

Şekil 5.13: III. Tiglat-pileser dönemi oval planlı askerî kamptan bir sahne (Barnett ve Falkner, 1962, Pl. LIII)

Oval planlı bir diğer askerî kamp, Horsabad kentinde ele geçmiştir (Şekil 5.14). Şu ana kadar incelediğimiz Assur kamplarından en önemli farkı, bir Assurlu yöneticiye ait olmasıdır. Reade (1976, ss. 98-99), Postgate'nin yorumunu dikkate alarak 'tāk'-

[lak...] ifadesi ile Taklak-ana-Bel isimli yöneticiye atıfta bulunmaktadır.¹⁴⁰ Kamp duvarı, belli aralıklar ile yerleştirilmiş mazgal dişlerine sahip 16 (± 2) kule ile desteklenmiştir. Kampın merkezinden geçen yol nedeniyle; kamp alanına girişin sağlandığı iki kapının olması gerekmektedir. Kamp alanını iki bölüme ayıran yolun üzerinde yukarıda bahsettiğimiz yazıt işlenmiştir (Albenda, 1986, s. 150). Yolun üstünde süslü ve büyük bir çadır bulunmaktadır (Şekil 5.11). Standartın önünde bir adak masası ve buhurdan yer almaktadır. Son sahneyi sakalsız iki dini görevli tamamlamaktadır. Yolun altında üç küçük çadır mevcuttur. Çadırların orta kısmı, tek direk ile desteklenmiştir. Dışardaki atın solunda yer alan iki çadırın içerisindeki birer kişi, çadırdaki gündelik işleri ile meşgul olmaktadır.

Şekil 5.14: Assurlu yöneticiye ait Horsabad'da bulunan askerî kamp kabartması (Botta ve Flandin, 1849:II, Pl. 146)

¹⁴⁰ Russel (1999, s. 116) ise bu yorumun muhtemel olduğunu ancak, Taklak-ana-Bel'in ilk hecesinin "tak"tan ziyade tak ile başladığını ifade etmektedir. Konu ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. (Morello, 2010, s. 341).

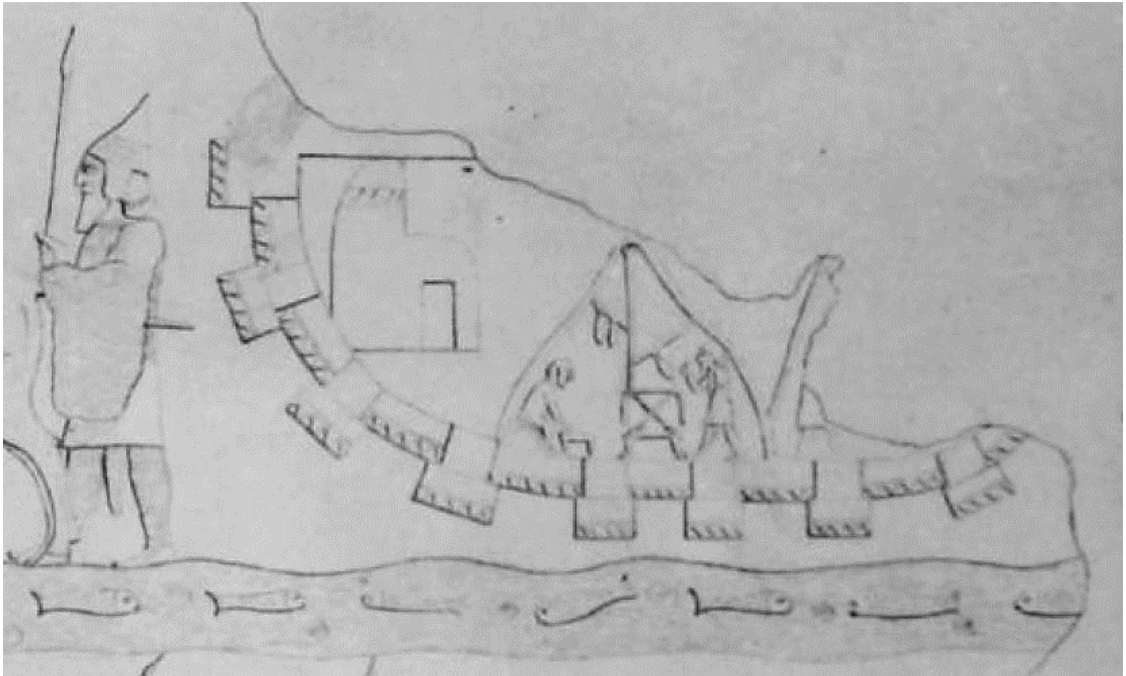
Yeni Assur Dönemi askerî kampları içerisinde konu zenginliği, gerçekçilik ve estetik açıdan en önemli askerî kamp kabartmaları, Sanherib döneminde görülmektedir. Sanherib'in askerî kamplarında, kralın kendisi, vezirler, yöneticiler, rahipler, rütbeli asker ve diğer askerler, görevliler, hizmetçiler, kraliyet çadırı, asker çadırlarının içi, kullanılan malzemeler, doğa tasvirleri, ritüeller ve günlük hayattan diğer kesitler tasvir edilmiştir. Kamp alanı birden fazla banda bölünmüş şekildedir ve bantlarda farklı konulara yer verilir. Kampın üst bandında ve çoğu zaman sol üst köşesinde rahipler eşliğinde bir ritüel, merkezde vezirler ya da rütbeli askerlerin beraberinde tutsak veya ganimetlerin getirilişi, en alt bantta da konik ve dikdörtgen biçimli çadırlar betimlenmiştir. Konik biçimli çadırların içi bütün detayları ile sanatçı tarafından verilmektedir. Çadırların yakınında yer alan hayvanlar çömelmiş, ayakta veya yemini yerken işlenmiştir. Ancak sanatçıların hâlâ perspektif sorununu tümüyle aşmadıkları görülmektedir.

Ninive'deki Güneybatı Sarayı taht odasında ele geçen kabartmada oval planlı bir asker kamp tasvir edilmiştir (Şekil 5.2). Kamp duvarı, belirli aralıklar ile yerleştirilmiş en az 24 kule ile desteklenmiştir. Kamp duvarı ve kulelerin üst kısmı sivri mazgal dışlarına sahiptir. Kampa girişin sağlandığı kapılara ulaşılmamıştır; ancak kralın kabul ettiği grubun geliş yönünden yola çıkılarak kamp duvarının sol kısmında bir kapının olması gerekmektedir. Askerî kampın odak sahnesini merkeze yerleştirilen Sanherib oluşturmaktadır. Büyük çadırın önündeki iki hadım ellerindeki yelpazeler ile tahtında oturan kral Sanherib'i yellemekte veya kralın üstüne konan sinekleri uçurmaktadır. Kral, beraberindekiler ile vezirini kabul etmektedir. Kral tasvirinin altında yedi adet konik biçimli ve iki adet de dikdörtgen biçiminde çadır tasvir edilmiştir. Konik biçimli çadırların iskeletini, merkezde yer alan bir direk ve merkezdeki direğe entegre edilen yanıl direkler taşımaktadır. Çadırın içinde gündelik işler ile uğraşanlar, yataklar, çapraz ayaklı tabure gibi mobilyalar, çadırın direklerine asılı halde bazı mutfak malzemeleri ve seramik formları bulunmaktadır. Sanherib ve büyük çadırın üzerindeki yazıtta “Assur kralı Sanherib'in kampı” yazmaktadır (Barnett, Bleibtreu ve Turner, 1998, s. 52).

Güneybatı Sarayı (Room XXXVI, slab 15-16)'nda ele geçen bir diğer Sanherib dönemi askerî kamp kabartması oval planlıdır (Şekil 4.51b). Kamp duvarı 24 kule ile

desteklenmiştir. Duvar ve kulelere üst kısmı sivri mazgal dişleri yerleştirilmiştir.¹⁴¹ Askerî kampın merkezinde geçen bir yol, sahneyi ikiye bölmektedir. Söz konusu bu yol nedeniyle kampa girişin sağlandığı iki kapının olduğu varsayılabilir. Yolun üst kısmında iki rahip, önlerinde bir buhurdan, bir adak masası ve masanın içinde de bazı yiyecekler bulunmaktadır. Bunların sağında ise at koşulmamış bir savaş arabası bulunmaktadır. Bu sahnenin sağ kısmında konik biçimli bir çadır içinde iki kişi bulunmaktadır. Yolun alt kısmında dört adet konik biçimli, iki adet de dikdörtgen biçimli çadır, bir at ve boğa yer almaktadır. Konik biçimli çadırlarda diğer askerî kamplardaki benzer sahneler işlenmiştir.

Sanherib'in sarayında (Room V, slab 32) tespit edilen bir diğer oval planlı askerî kamp kabartması, ırmak kenarına kurulmuştur (Şekil 5.15). Kamp kabartmasının korunan kısmında üst kısmı sivri mazgal dişlerine sahip sekiz kule görülmektedir. Kampın iç kısmında konik ve dikdörtgen biçimli birer çadır bulunmaktadır. Konik biçimli çadırın içinde oturur vaziyette ve ayakta olan iki kişi tasvir edilmiştir. Bahsi geçen çadırın merkezinde yerleştirilen tek direk çadırı taşımaktadır.

Şekil 5.15: Güneybatı Sarayı'nda ele geçen Sanherib dönemi askerî kamp kabartması (Barnett, Bleibtreu ve Turner, 1998, Pl. 62)

¹⁴¹ Askerî kamplarda yer verilen pencere, hava delikleri veya atışların yapıldığı açıklıklar ile ilgili daha fazla bilgi için tez çalışmasının 4.4. bölümüne bakınız.

Assur kralı Sanherib dönemine tarihlenen oval planlı bir kampın üst kısmı tahribata uğramıştır(Şekil 5.1). Kamp duvarı, kısmen belli aralıklar ile yerleştirilmiş kuleler ile desteklenmiştir. Hem duvar, hem de kulelerin üst kısmı sivri mazgal dişlerine sahiptir. Kampın merkezinden geçen yol, kampı iki bölüme ayırmıştır. Kampa geçişlerin sağlandığı kapılara yer verilmemiştir. Yolun ikiye böldüğü ve tamamı korunan aşağı yarıda, kamp duvarının üstünde yer alan 12 kule devamının yolun yukarısında olduğu düşünülerek askerî kampın toplamda 24 kuleye sahip olduğu düşünülmektedir. Yolun hemen üstünde ve dörtgen planlı bir büyük çadırın hemen önünde sağa doğru ilerleyen yedi kişi betimlenmiştir. Yolun alt kısmında dokuz adet konik biçimli çadır tasvir edilmiştir. Çadırların merkezinde yaklaşık bir insan boyunun iki katı yüksekliğe sahip ahşap direkler bulunmaktadır. Yatay olarak yerleştirilen daha kısa boyutlu direkler ile de çadıra genişlik kazandırılmıştır.¹⁴² Çadırların içinde askerlerin asmış olduğu kalkan şu ana kadar incelememediğimiz askerî kamp tasvirlerinde işlenen detaylar yönüyle farklı bir örneği temsil etmektedir. Çadırlarda bazen bir bazen de iki kişi gündelik işler ile uğraşırken işlenmiştir. Hayvan kesimlerinin çadır içinde de gerçekleştirildiğine dair bir ipucu bu çadırların birisinin içinden sağlanmaktadır. Masanın üstüne yatırılan bir hayvan, muhtemelen hareketinin engellenmesi amacıyla biri tarafından sıkıca tutulmuşken, başı tarafında bulunan diğer kişi de boğazını kesmektedir. Kesilen hayvan kanının içinde birikmesi için aşağıya sarkıtılan hayvanın başının altına denk gelecek şekilde geniş ağızlı bir çömlek yerleştirilmiştir.

Ninive Güneybatı Sarayı(Room X, slab 7)'ndan ele geçen bir diğer oval planlı kamp kabartması Sanherib dönemine tarihlenmektedir. Önemli bir kısmında tahribat gözlemlenen askerî kamp, bir kamp duvarı ile kuşatılmıştır (Şekil 4.51a). Kamp kabartmasının korunan kısmında, kamp duvarını destekleyen dokuz kule görülmektedir. Kuleler ve kamp duvarı, üst kısmı sivri mazgal dişlerine sahiptir. Kampı, eksenel olarak ikiye bölen bir yol mevcuttur. Kampa geçişin sağlandığı açıklık, iki kapı kulesi ile korunmaktadır. Yolun üzerindeki yazıtın tamamı korunamasa da, "*San[...]* kampı" ifadesinden Sanherib'in kampına atıfta bulunduğu anlaşılmaktadır (Morello, 2010, s. 343). Yolun üstünde, önünde bir adak masası bulunan iki rahip tasviri işlenmiştir. Adak masasının önünde ise at koşulmamış bir at arabası bulunmaktadır. Bu sahnenin savaş arabasını arındırmak amacıyla gerçekleştirilen bir ritüel olabileceği düşünülebilir.

¹⁴² Askerî kamplarda betimlenen çadırlar ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. (Kaçmaz Levent, 2016, s. 389).

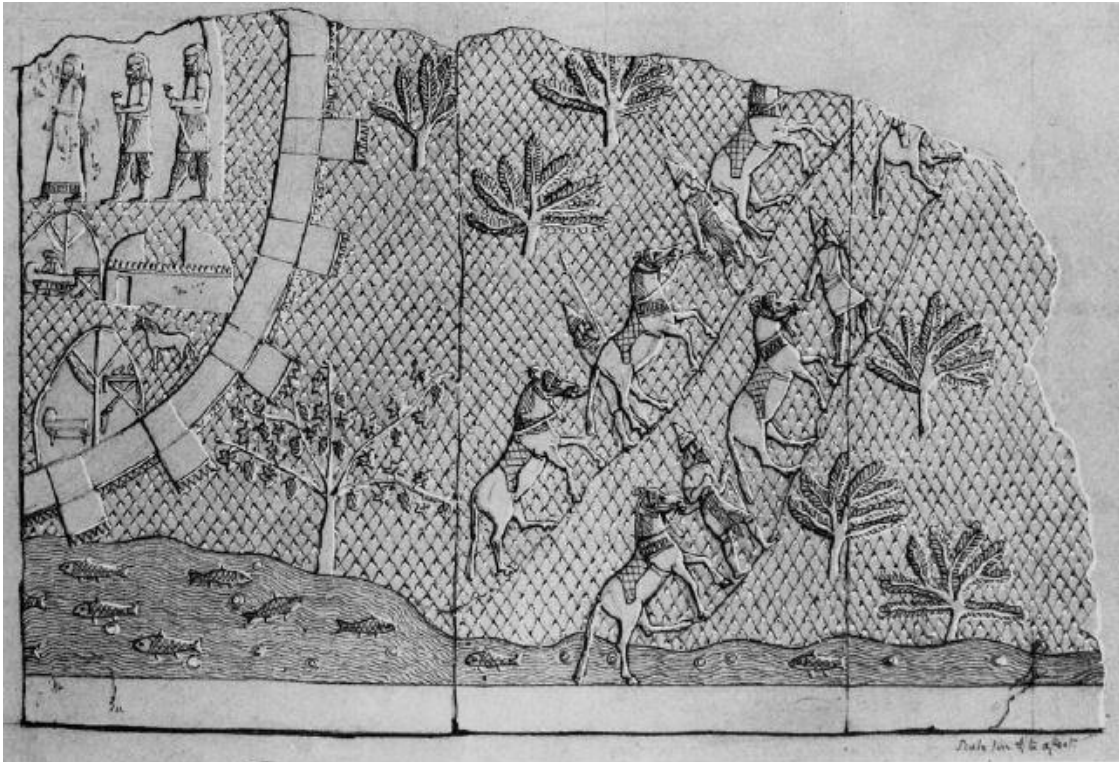
Sanherip kamplarında, kamp alanının sol üst kısmında iki rahibin sağa doğru baktığı birçok sahneye rastlanmaktadır (Şekil 4.51a, 4.51b, 5.16), (Micale ve Nadali, 2004, ss. 165-166). Yolun altındaki sahnede üç konik biçimli ve üç adet de dikdörtgen biçimli çadır ve de kazan yakan bir kişi tasvir edilmiştir (Şekil 4.51a). Konik biçimli çadırların içinde sadece içerdeki mobilyalar ve çadırın direklerine asılı seramik formları görülmektedir. Dikdörtgen biçimli çadırlar yine cepheden tasvir edilmiş ve iç kısımları ile ilgili herhangi bir ayrıntıya yer verilmemiştir.

Güneybatı Sarayı (Room V, slab 41)'ndan bildiğimiz Sanherib dönemine tarihlenen bir diğer askerî kamp kabartması, oldukça tahrip olmuştur (Şekil 5.16). Kampın etrafını kuşatan duvarın üst kısmı, sivri mazgal dişlerine sahiptir. Duvarın kuleler ile desteklendiği hususundaki tek işaret, sol üst köşede kısmen korunan kulenin şaftıdır. Kampın üst kısmındaki tasvirler, yukarıdaki bahsettiğimiz ritüel sahnesine oldukça benzer özellikler sergilemektedir. Bu sahnenin en sağında at koşulmamış bir savaş arabası bulunmaktadır. Savaş arabasının önünde, içerisi bazı adak malzemeleri ile doldurulmuş bir adak masası, onun da önünde bir buhurdan mevcuttur. Sahnenin devamında iki rahip ve en son kısımda kurban edilecek keçi, bir kişinin eşliğinde getirilmektedir. Kamp kabartmasının alt kısmında iki görevli ve diğer iki kişi sol tarafa doğru ilerlemektedir. Bunların da önünde çömelmiş bir deve bulunmaktadır.

Şekil 5.16: Güneybatı Sarayı'nda ele geçen Sanherib dönemi askerî kamp kabartmasının çizimi (Barnett, Bleibtreu ve Turner, 1998, Pl. 69)

İmparatorluk dönemi krallarından Sanherib'in sarayından (Room VII, slab 7) tespit edilen bir diğer oval planlı kamp kabartması, sınırlı bir sahne ile bilinmektedir (Şekil 5.17). Dağlık, ağaçlık ve bir ırmak kenarında kurulan tahrip olmuş askerî kamp, belli aralıklar ile yerleştirilen beş kuleye sahiptir. Kamp duvarı ve kule, üst kısmı sivri mazgal dişleri ile desteklenmiştir. Kampın içinde sola doğru ilerleyen üç görevli, iki konik biçimli, bir dikdörtgen biçimli çadır ve bir at tasvir edilmiştir. Konik biçimli çadırların içi, Sanherib dönemi diğer çadırları ile benzer özellikler göstermektedir.

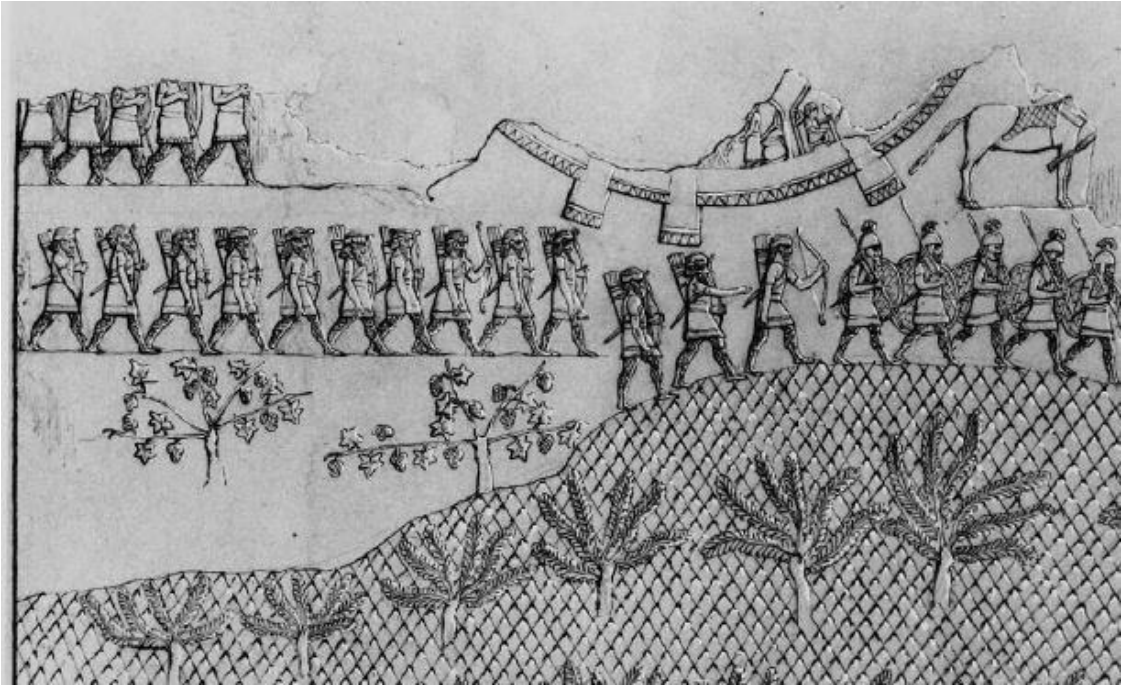

Şekil 5.17: Güneybatı Sarayı'nda ele geçen Sanherib dönemi askerî kamp kabartması (Barnett, Bleibtreu ve Turner, 1998, Pl. 129)

Kral Sanherib'e ait oval planlı askerî kabartmalardan başka bir tanesi yine Güneybatı Sarayı (Court VI, slab 9)'ndan ele geçmiştir (Şekil 5.18). Üst bölümü neredeyse tümüyle korunamayan askerî kamp ile ilgili çok sınırlı bilgiye sahibiz. Kampın korunan kısmından yola çıkarak kamp duvarının, gelişigüzel bir şekilde yerleştirilen üç kule ile desteklendiği söylenebilir. Kampı çevreleyen duvar ve kuleler, üst kısmı sivri mazgal dişleriyle kuvvetlendirilmiştir. Konik biçimli çadırların içinde günlük işler ile meşgul olan kişilere yer verilmiştir.

Sanherib'in Güneybatı Sarayı (Room XLVIII, slab 20)'nda tespit edilen oval planlı askerî kamp kabartmasının kayda değer bir kısmı korunmuştur (Şekil 4.51c).

Kampı kuşatan duvar, 11 kule ile korunmuştur. Duvar ve kuleler, üst kısmı sivri mazgal dişleri ile desteklenmiştir. Kamp alanının en üst bölümünde konik biçimli bir çadır gözlemlenmektedir. Çadırın hemen altında iki rahip eşliğinde ve at koşulmamış savaş arabasının önünde bir ritüel sahnesi işlenmiş olabilir. Merkezdeki sahnede, tahtında oturan Sanherib'in, huzuruna subaylar eşliğinde tutsaklar getirilmektedir. Kralın arkasındaki iki hadım Sanherib'i yellemekte veya kralın üstüne konan sinekleri uçurmaktadır. En alt sahnede dört adet konik biçimli çadır ve üç adet de dikdörtgen biçimli çadır tasvir edilmiştir. Diğer askerî kamplarda olduğu gibi buradaki dikdörtgen biçimli çadırların içi yine gösterilmemiştir. Konik biçimli çadırlardan bir tanesinin içinde kasaplık faaliyetlerine ait ipuçlarına ulaşılmaktadır. Alçak bir masaya yatırılan bir koyunun arka bacakları bağlanmıştır. Yağlı kuyruklu koyunun aşağıya sarkıtılan başının hizasına bir kap yerleştirilerek, kanının burada toplanması amaçlanmıştır (Fales ve Rigo, 2014, s. 423, Fig. 38). Diğer çadırların içerisinde tasvir edilen kişiler her zamanki gibi gündelik işler ile meşgul olmaktadır.

Şekil 5.18: Güneybatı Sarayı'nda ele geçen Sanherib dönemi askerî kamp kabartması (Barnett, Bleibtreu ve Turner, 1998, Pl. 81)

Yukarıda adı anılan kralın dönemine tarihlenen bir oval planlı askerî kampın üst kısmı tahrip olmuştur (Şekil 4.51d). Dağlık, ağaçlık ve su kenarına kurulan askerî kamp kabartması, tasvir çeşitliliği nedeniyle zengin bir örnektir. Yarısından fazlası korunan kamp kabartmasında, kamp alanını kuşatan kamp duvarı ve duvarı destekleyen 15 adet

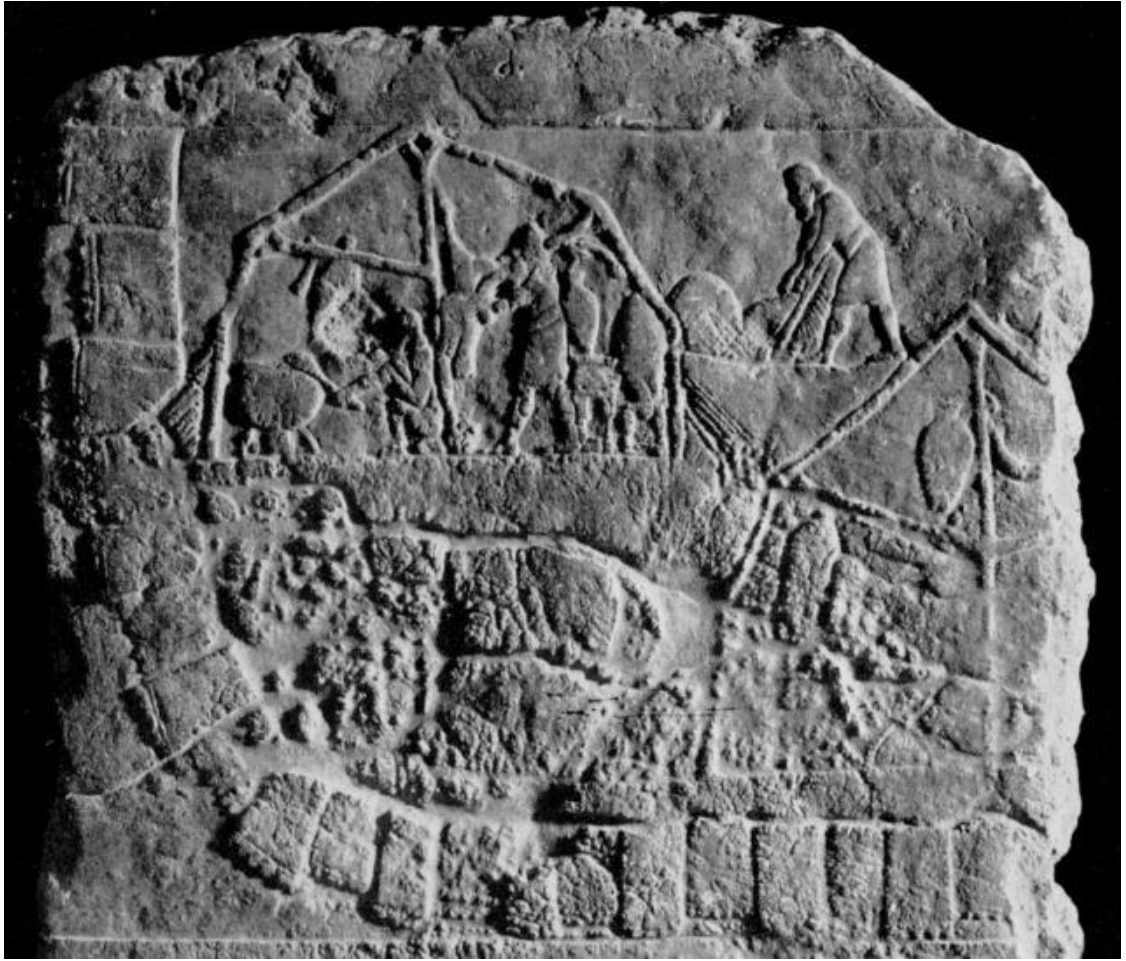
kule görülmektedir. Kamp duvarı ve kulelerin üst kısmına sivri mazgal dişleri eklenmiştir. Kabartmanın en üst kısmında bir sunu masasının ayakları görülmektedir. En önemli sahne, kabartmanın merkezine yerleştirilmiştir. Bu sahnede, kralın sadece ayakları ve tahtın alttaki ayrıntıları korunmuştur. Bu sahne, diğer kabartmalardan bildiğimiz, benzer bir sahnedir. Tahtında oturan kralın arkasında yine kralı yelleyen veya kralın üstüne konan sinekleri uçuran hadım ve/veya hadımlar bulunmaktadır. Kral, bu sahnede subaylar eşliğinde askerlerin getirdiği ganimetleri kabul etmektedir. Kamp içinin en altında, altı adet konik biçimli çadır, dört adet dikdörtgen biçimli çadır, yemini yiyen atlar ve çömelmiş keçiler tasvir edilmiştir.

Oval planlı askerî kamplar konusunda ele alacağımız Ninive Kuzey Sarayı'ndan ele geçen son iki örnek, İmparatorluğun son güçlü kralı Assurbanipal'e aittir. Bu kral dönemindeki askerî kamp mimarisindeki en önemli yenilik, kulelerde görülmektedir. Kulelerin yüksekliği düşürülmüş ve şaftları genişletilmiştir. Kamp duvarı ve kuleler hâlâ mazgal dişleri ile desteklenmekte; ancak bunlara yerleştirilen herhangi bir açıklık veya pencereden söz edilemez.

Gadd (1948, s. 20), Irak Müzesi'ndeki IM. 31065 numaralı askerî kamp kabartmasının Assurbanipal'in Elam seferleri ile ilintili olduğunu düşünmektedir. Kamp alanını çevreleyen kamp duvarı üzerinde 10 adet kule yer almaktadır (Şekil 5.19). Dışarıya doğru taşan kuleler, kamp duvarından bariz bir yüksekliğe sahip değildir. Kamp alanında iki adet konik biçimli çadır ve dışarda tandır ile uğraşan bir kişi tasvir edilmiştir. Üstteki konik biçimli çadırın içinde yemek ve kasaplık faaliyetleri ile ilgili bir sahneye yer verilmiştir. Çadırın merkezdeki direğinin sağındaki kişi, kazanda pişen yemeğin başında durmaktadır. Direğin sağındaki kişi, kesilen hayvanı parçalara ayırmaktadır. Etlerin parçalara ayrılarak bir kanca yardımı ile çadırın direklerine asılması, Assur kamplarında her zaman kasap masalarına ihtiyaç duyulmadığını göstermektedir (Fales ve Rigo, 2014, s. 423, Fig. 40).

Assurbaniapal'e ait VA 965 numaraya sahip oval planlı askerî kamp kabartmasının üç tasvir sırasından yalnızca bir tanesi korunmuştur (Şekil 5.20). Tasvirler içerisindeki deve nedeniyle, Assurbanipal'in Araplara karşı düzenlediği seferler olarak yorumlanmıştır. Ancak develer, Assur kralları tarafından birçok askerî

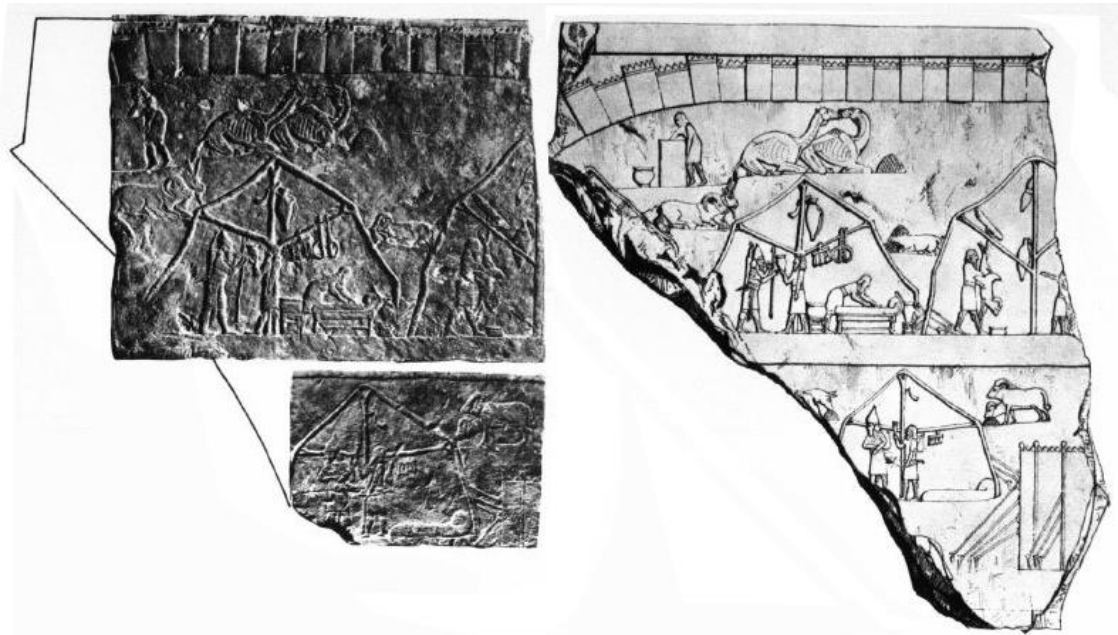
seferde kullanıldığı için sadece deve özelinden seferin yapıldığı yeri yorumlamak doğru bir yaklaşım olarak değerlendirilmemektedir (Gadd, 1935, ss. 209-2010).

Şekil 5.19: Kuzey Sarayı'nda ele geçen Assurbanipal dönemi askerî kamp kabartması (Gadd, 1948, Pl. V)

Gadd (1948, s. 20), Irak Müzesi'ndeki IM. 31065 numaralı eser gibi söz konusu bu kabartmanın da Elam seferlerini gösteren bir dizi sahnenin parçaları olduğunu düşünmektedir. Kabartmanın korunan kısmı üzerinde, net olarak dokuz adet kule görülebilmektedir. Kulenin duvarı ve duvardan taşan kuleler, üst kısmı sivri mazgal dışlarına sahiptir. Kabartmada savaştan sonra ordunun kamp alanına döndüğünü, çadırlar içerisindeki tasvirlerinden anlaşılmaktadır. Konik biçimli iki çadır içindeki sahneden ordunun çadırlara yeni geldiği anlaşılmaktadır. Alt kısımdaki çadırın içinde, rütbeli askerin savaş teçhizatını alan bir yavere yer verilmiştir. Bu sahnenin üstünde bulunan çadırın içinde yine seferden dönen rütbeli askere, yaveri serinletici bir içecek uzatırken, hemen arkadaki biri, askerin dinlenmesi için yatağını hazırlamaktadır (Fales ve Rigo, 2014, Fig. 51). En alt sahnedeki çadır, diğer çadırlardan daha karmaşık bir

yapıdadır. Dikdörtgen biçimli ve büyük boyutlu çadır, çok sayıda kazığa bağlanan ipler ile desteklenerek sağlamlaştırılmıştır. Çadırın boyutu, sabitletmesinde kullanılan direkler, üst kısmındaki süsleme unsuru nedeniyle çadırın kral veya üst düzey bir yönetici ait olduğu düşünülmektedir. Sahnenin en üst bölümünde çömelmiş iki deve, önlerindeki yemeye ara vermiştir (Gadd, 1935, s. 210). Develerin arkasında suyun depolandığı dikdörtgen biçimli bir nesneden bir kap su almaya çalışan bir görevli yer almaktadır (Fales ve Rigo, 2014, s. 424, Fig. 45). Develer dışında tasvir edilen hayvanlar arasında koyun, keçi ve koçlar bulunmaktadır. Diğer konik biçimli bir çadırın içinde, kasap masasına ihtiyaç duymadan, arka ayağı çadır iskeletinin yanıl bir direğine bağlanmış bir keçi, bütün halinde kesilmektedir. Baş aşağı duran hayvanın kafası hizasında, dökülen kanın içine akması için bir kap konulmuştur (Fales ve Rigo, 2014, s. 423, Fig. 39). Bir ritüel sahnesi dışında olduğunu düşündüğümüz bu sahnedeki ve benzer diğer sahnelerde gördüğümüz hayvan kesimi yapılırken, hayvan kanının bir kap içine boşaltılmasındaki asıl amacın hijyenik kaygılar olduğunu düşünmekteyiz. Çünkü bir kamp alanında çok sayıda hayvan kesimi yapılmakta ve kesim yapılan alanın temiz olmasına özen gösterildiği bu ve benzer sahnelerden anlaşılmaktadır (Şekil 4.51c, Şekil 5.1, Şekil 5.20)

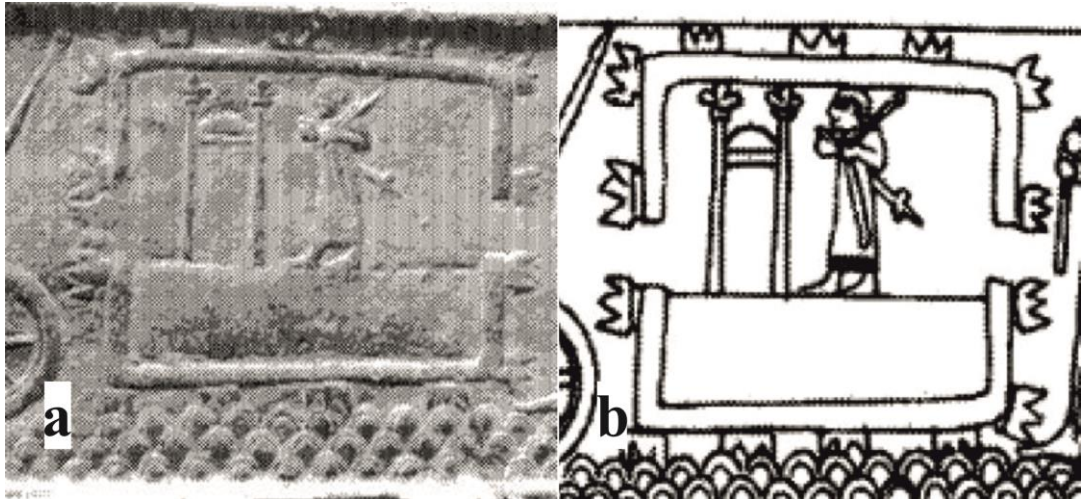

Şekil 5.20: Kuzey Sarayı'nda ele geçen Assurbanipal dönemi askerî kamp kabartması ve çizimi (Barnett, 1976, Pl. LXVI)

5.1.2.3. Kare Planlı Askerî Kamplar

Balawat Kapısı'nın bronz bantları üzerinde tasvir edilmeleri nedeniyle kare ve dikdörtgen planlı askerî kamplar, dairesel planlı kamplardan sonra Yeni Assur Dönemi'nin en eski askerî kamp tasvirlerini oluşturmaktadır. Çalışmamız kapsamında değerlendirilen kare planlı beş adet askerî kamp kabartması, III. Salmanassar dönemine tarihlendirilmektedir.

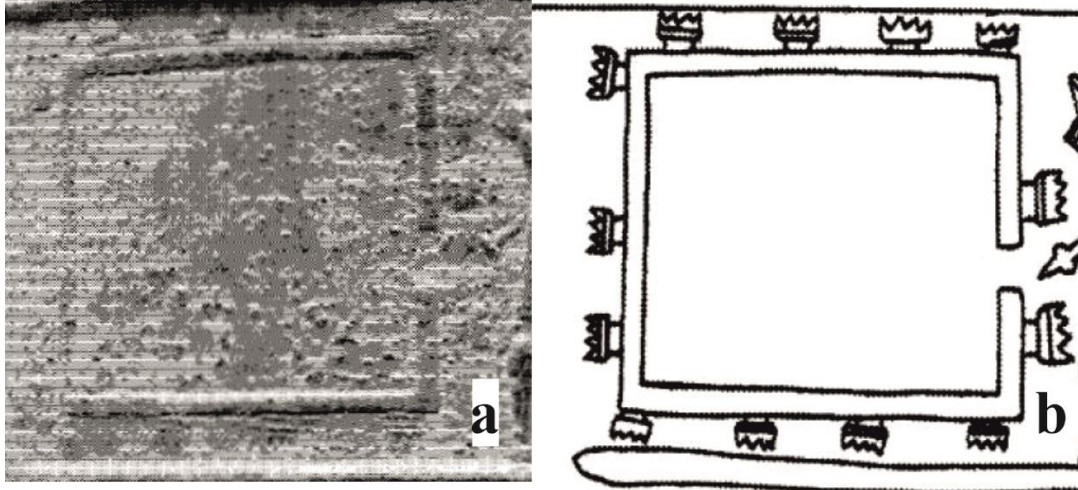
Urartu coğrafyasında kurulan bir askerî kamp (Morello, 2010, s. 338), kare planlıdır (Şekil 5.21). Kampın kurulduğu coğrafyanın dağlar ile kaplı olduğu, balık pulu şeklinde tasvir edilmiş dağ yükseltilerinden anlaşılmaktadır. Kampın duvarı, dışarıya doğru taşan 14 kule ile desteklenmiştir. Kuleler, üst kısmı sivri mazgal dişlerine sahiptir. Kampın merkezine yerleştirilen iki kapı, kampı iki eşit parçaya ayırmaktadır. Her kapı, ikişer kapı kulesi kuvvetlendirilmiştir. Kampın içindeki yatay hat üzerinde, kraliyet çadırının önünde ayakta duran bir görevli yer almaktadır. Omuzundaki yayı ve belindeki kılıcı ile görevli, burada dairesel planlı kamp kabartmalarında olduğu gibi sağa değil sola tarafa bakmaktadır.

Şekil 5.21: (a) III. Salmanassar dönemi kare planlı askerî kamp kabartması (King, 1915, Pl. XLII); (b) Şekil 5.21a'nın şematik çizimi (Vidal, 2012, Registro VIIb)

III. Salmanassar'a ait bir diğer askerî kamp kabartması, kampın içi boş olarak tasvir edilmesi sebebiyle farklı bir örnektir (Şekil 5.22). Kampın, Dicle Nehri'nin kaynaklarına yapılan seferler ile ilişkisi olabilir (Morello, 2010, s. 340; Tucker, 1994, s. 114; Vidal, 2012, s. 15). Kabartmaya, kampın kurulduğu coğrafya ile herhangi bir ipucu işlenmemiştir. Kamp duvarı, gelişi güzel yerleştirilen ve dışarıya taşan, üst kısmı sivri

mazgal dişlerine sahip 13 kule ile desteklenmiştir. Bu kabartmada askerî kampa geçiş sadece bir kapı ile sağlanmaktadır. Kapının bulunduğu tarafta, kamptan ayrılan birlik betimlenmiştir.

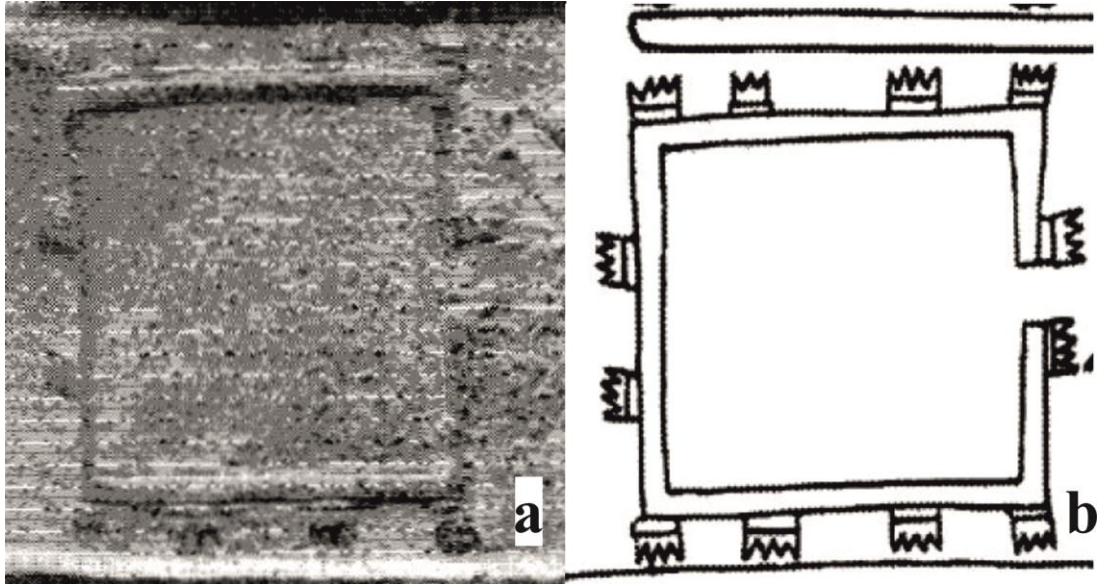

Şekil 5.22: (a) III. Salmanassar dönemi kare planlı askerî kamp kabartması (King, 1915, Pl. LIV); (b) Şekil 5.22a'nın şematik çizimi (Vidal, 2012, Registro Xa)

Yukarıdaki askerî kampa benzer kare planlı kamp, yine Balawat Kapısı bronz bantlardan bilinmektedir (Şekil 5.23). III. Salmanassar'ın yıllıkları, bu kabartma kompozisyonuna atıfta bulunabilir. Yazıtta “*Gizuata'nın kraliyet kenti olan Kulisi kentini ele geçirip yaktım*” (RIMA 3 A.0.102.77, s. 145) ve akabinde “*nehir ağzına girdim, Tanrılara adaklar kurban ettim ve kraliyet heykelimi diktim.*” ifadesini kayıt altına almıştır (RIMA 3 A.0.102.78, s. 145). Kamp duvarı, üst kısmı sivri 12 kuleyle desteklenmiştir. Kamp alanına, sağa yerleştirilen ve kapı kuleleri ile korunan kapıdan giriş sağlanmaktadır. Kapının baktığı yönde, kamptan ayrılan birlik tasvir edilmiştir.

İçerisi boş tasvir edilen askerî kamplar, birbirine benzer özelliklerde tasvir edilmiştir (Şekil 5.22-24). Kamplar boşaltıldıktan sonra, mimarinin tahrip etmeden ayakta bırakılması, sonraki seferlerde tekrar kullanılmak istenmesinden veya zaman ve güç kaybı olabileceğinden buralara, müdahale edilmemiş olabilir. Biçimsel özellikleri birbirinin aynısı olan söz konusu kampların küçük farklılıkları arasında duvar köşelerinin keskinliği ve kule sayıları gösterilebilir (Tablo 5.3). Köşeleri yuvarlatılmış kare planlı askerî kamp, 13 adet kule ile korunmaktadır (Şekil 5.24). Kamp duvarının köşe yaptığı kör noktalar, kuleler ile donatılarak, savunma zafiyeti ortadan kaldırılması amaçlanmıştır. Kamp duvarından taşan kulelerin, üst kısmı sivri mazgal dişlerine sahiptir. Kampa girişler, iki kapı kulesi ile korunan batıdaki girişten sağlanmaktadır.

Birliğin kamptan ayrılışını daha gerçekçi bir şekilde yansıtmak amacıyla birlik, kamp kapısının bulunduğu yönde tasvir edilmiştir.

Şekil 5.23: (a) III. Salmanassar dönemi kare planlı askerî kamp kabartması (King, 1915, Pl. LIV); (b) Şekil 5.23a'nın şematik çizimi (Vidal, 2012, Registro Xb)

Şekil 5.24: III. Salmanassar dönemi kare planlı askerî kamp kabartması (King, 1915, Pl. LX)¹⁴³

Salmanassar dönemine ait bir diğer kare planlı askerî kamp, kare planlı kamplar içerisinde en karmaşık olanıdır (Şekil 5.25). III. Salmanassar'ın Hamat ve Parga kentini ele geçirdiğini bildiren iki yazıt, kampın kurulduğu yerlerin lokalizasyonu hakkında bilgi sağlamaktadır (RIMA 3 A.0.102.74, s. 144; RIMA 3 A.0.102.75, s. 144; Vidal, 2012, s. 14). Kamp kabartmasında, coğrafya ile ilgili herhangi bir ize ulaşılmamaktadır. Kamp duvarı, üst kısmı sivri mazgal dişli altı kule ile korunmuştur. Kampın dört yönüne

¹⁴³ Şekil 5.24'in çizimine Şekil 5.3c'de yer verilmiştir.

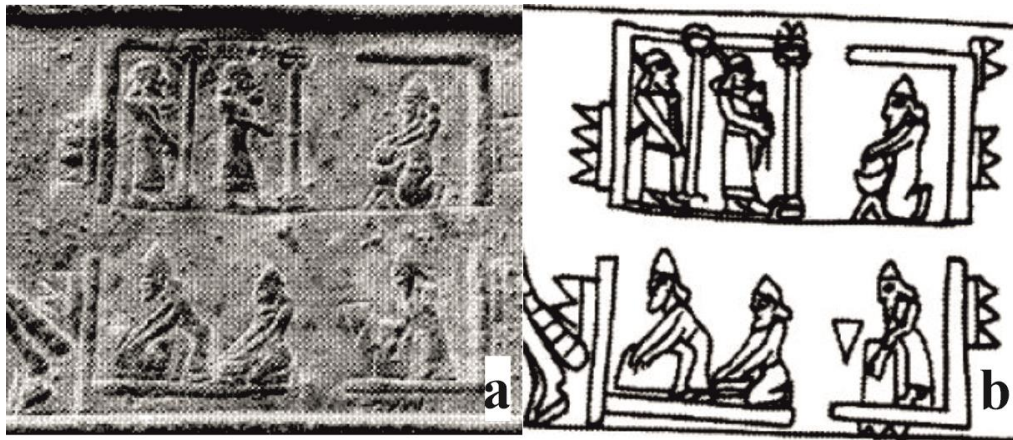
birer kapı yerleştirilmiştir. Yukarı ve aşağı kapılarda kapı kuleleri bulunmamaktadır. Kulelerin sayısı ve kampın bazı yönlerinde kulelere yer verilmemesi nedeniyle, kule sayılarının gerçeği yansıtmadığı düşünülmektedir. Kamp alanı yatay bir çizgi ile iki bölüme ayrılmıştır. Sol üstte, kraliyet çadırının önünde yer alan iki subay (?), sağ üstte ise konik başlıklı, uzun giysili bir kişi muhtemelen besin ile ilgili bir işte meşgul olmaktadır. Söz konusu bu kişi ile benzer giyime sahip, alttaki üç kişinin de aynı şekilde besin veya yemek ile ilgili bir işle uğraştığı düşünülmektedir.

Tablo 5.3: Dairesel planlı askerî kampların savunma unsurlarının bilgileri

Şekil	Kule sayısı	Mazgal dışı tipi	Kapı sayısı
5.21	14	Üst kısmı sivri	2
5.22	13	Üst kısmı sivri	1
5.23	12	Üst kısmı sivri	1
5.24	13	Üst kısmı sivri	1
5.25	6	Üst kısmı sivri	4

5.1.2.4. Dikdörtgen Planlı Askerî Kamplar

Yeni Assur Dönemi askerî kamplar içerisinde en erken örnekleri oluşturan bir diğer grubu, dikdörtgen planlı askerî kamplar oluşturmaktadır. Balawat Kapısı bronz bantlarına işlenen diğer kampların aksine, dikdörtgen planlı askerî kamplarda doğal çevre daha fazla tasvir edilmiştir. Kamp duvarı, üst kısmı sivri mazgal dışlarına sahip kuleler ile desteklenmiştir. Dikdörtgen biçimli kampların kule sayılarında bir standardizasyon yoktur ve bir kabartma haricinde (Şekil 5.28), diğer tüm kabartmaların kuleleri üst kısmı sivri mazgal dışlarına sahiptir (Tablo 5.4).

Şekil 5.25: (a) III. Salmanassar dönemi kare planlı askerî kamp kabartması (King, 1915, Pl. LI); (b) Şekil 5.25a'nın şematik çizimi (Vidal, 2012, Registro IXa)

Kamp alanının içinde kralın tasvir edilmesi, Balawat Kapısı'nda sadece dikdörtgen planlı bir kamp kabartmasında rastlanmaktadır (Tablo 5.4), (King, 1915, Pl. XX). Bu sahne haricinde kraliyet çadırının önünde bir görevlinin bulunması, yemek veya besin üretimi ile ilgilenen kişilerin tasvir edilmesi benzer sahnelerdir.

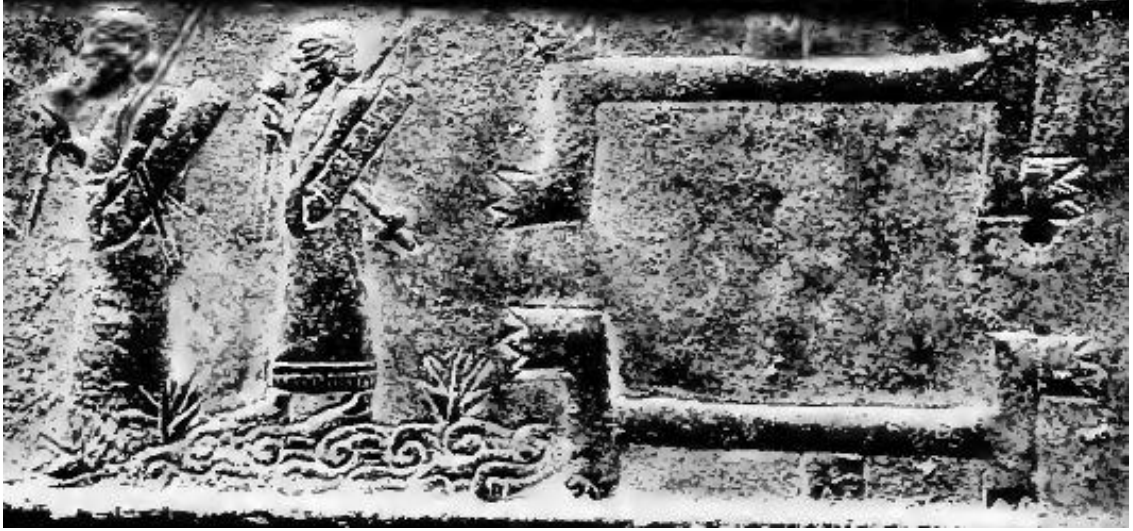
Tablo 5.4: Kare planlı askerî kampların savunma unsurlarının bilgileri

Şekil	Kule sayısı	Mazgal dışı tipi	Kapı sayısı
5.26	10	Üst kısmı sivri	2
5.27	15	Üst kısmı sivri	2
5.28	9 (+3,4 ?)	Kademelendirilmiş	1
5.29	4	Üst kısmı sivri	3
5.30	8	Üst kısmı sivri	3
5.31	11	Üst kısmı sivri	2
5.32	2	Üst kısmı sivri	4
5.33	11	Üst kısmı sivri	4
5.34	3 (+)	Üst kısmı sivri	4
5.35	4 (+)	Üst kısmı sivri	4

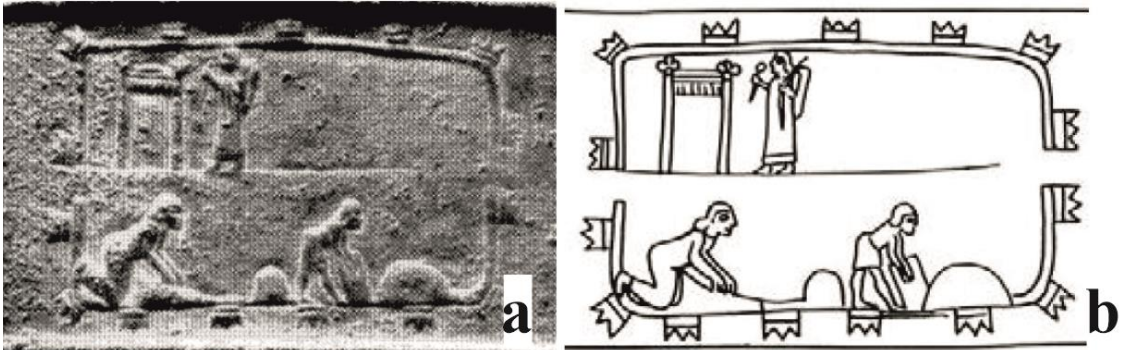
Dikdörtgen planlı askerî kamplar içerisinde sadece bir askerî kampın içi boş olarak gösterilmiştir (Şekil 5.26). Askerî kamp kabartmasının sol kısmının aşağısında ırmağı simgeleyen su dalgaları mevcuttur. Kamp duvarı, üst kısmı sivri mazgal dişleri ile desteklenmiş, dışarıya taşan 10 adet kule ile güçlendirilmiştir. Kamp duvarının yukarı ve aşağısında üçer, yanlarına da ikişer adet kule eklenmiştir. Kamp kabartmasının sağ ve soluna kapı kuleleri ile korunan iki adet kapı yerleştirilmiştir. Askerî birliğin, kampın sol taraftaki kapıdan ayrılarak, askerî kampı tahrip etmediği görülmektedir. Kampın bu şekilde bırakılmasında, aynı askerî kampın tekrar değerlendirilmesi amaçlanmış olabilir.

III. Salmanassar'ın Urartu coğrafyasında kurduğu askerî kamp (Vidal, 2012, s. 8), kule sayıları ile dikkat çekicidir. Söz konusu tasvirli sanat eseri, Balawat Kapısı'nda yer verilen askerî kamplar içerisinde en fazla kuleye sahip kampı temsil etmektedir (Şekil 5.27), (Tablo 5.4). Kamp duvarı üzerine yerleştirilmiş 15 adet kule, ayrıca üst kısmı sivri mazgal dişlerine sahiptir. Köşeleri yuvarlatılmış kampın kör noktalarına kuleler yerleştirilmesi ve dikkat çeken kule sayısı, askerî kampın; güçlü bir rakibin bulunduğu bir coğrafyada kurulduğunu işaret etmektedir. Düşmanın tehdidi ve askerî kampın kurulduğu noktanın stratejik önemi nedeniyle askerî kampın bu şekilde savunma unsurları ile güçlendirilmesinde etkili olduğu düşünülmektedir. Kampın sağ ve soluna ortalanan bir şekilde yerleştirilen kapıların, kapı kuleleri ile desteklenmesi, savunma adına alınmış bir diğer önlemdir. Kampın içi, yatay bir çizgi ile iki bölüme

ayrılmıştır. Kampın üst kısmında kraliyet çadırının önünde yer alan bir görevli tasvir edilmiştir. Alt kısımda dizleri üstünde hafif öne eğilmiş bir kişi ve onun ilerisinde ayaktaiken öne eğilmiş biri bulunmaktadır. İki kişinin önünde bulunan hafif kubbeli unsurların tandır (?) olabileceği tahmin edilmektedir.

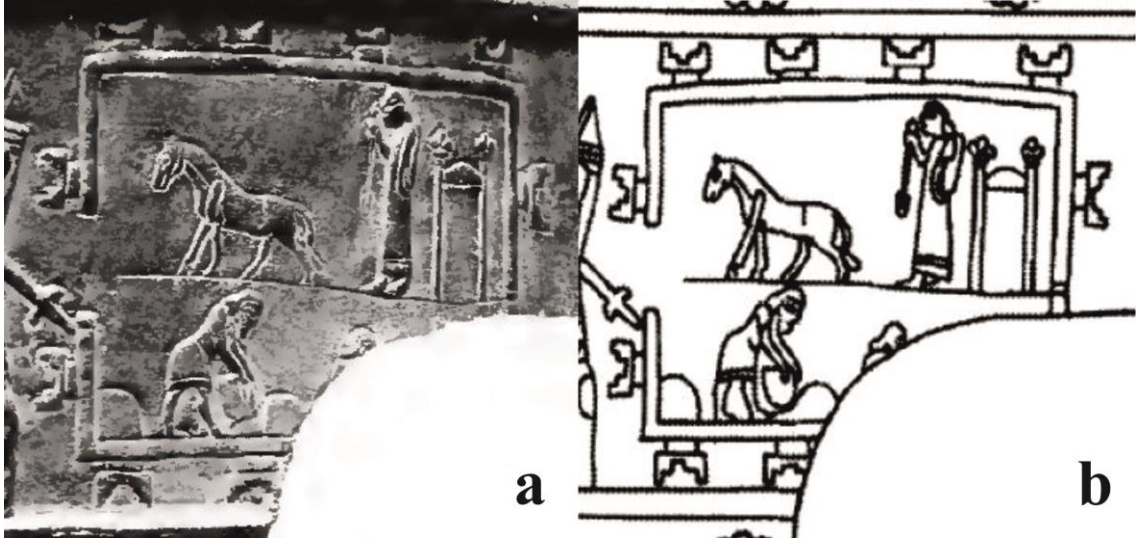
Şekil 5.26: III. Salmanassar dönemi dikdörtgen planlı askerî kamp kabartması (King, 1915, Pl. XXXVI)
144

Şekil 5.27: (a) III. Salmanassar dönemi dikdörtgen planlı askerî kamp kabartması (King, 1915, Pl. VI);
(b) Şekil 5.27a'nın şematik çizimi (Schachner, 2007, Abb. 39)

Dikdörtgen planlı diğer kabartmanın, III. Salmanassar'ın Fenike kıyılarına yaptığı sefer ile ilişkisi kurulabilir (Vidal, 2012, s. 10). Sağ alt köşesi tahrip olmuş kabartma, Balawat Kapısı'nda tasvir edilmiş dikdörtgen planlı askerî kamplar içerisinde kademelendirilmiş mazgal dişlerine sahip tek kamp kabartmasıdır (Şekil 5.28).

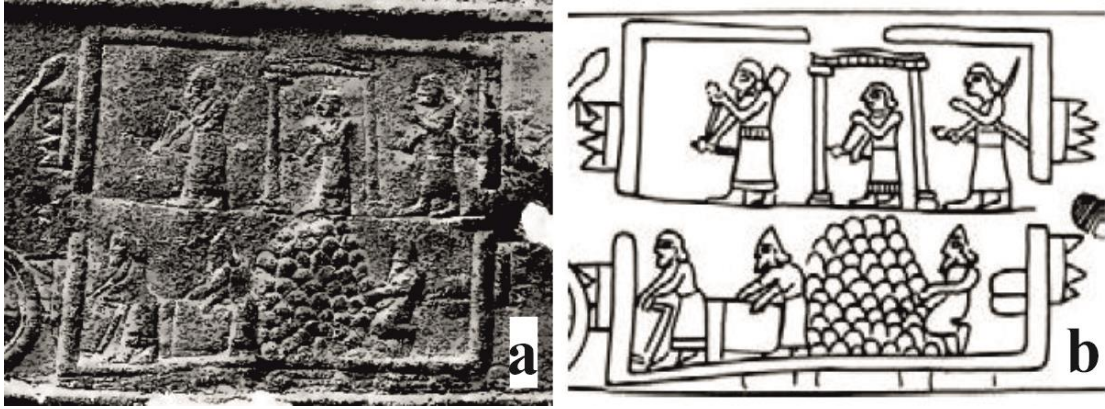
¹⁴⁴ Şekil 5.26'nın çizimine Şekil 5.3d' de yer verilmiştir.

Şekil 5.28: (a) III. Salmanassar dönemi dikdörtgen planlı askerî kamp kabartması (King, 1915, Pl. XVIII); (b) Şekil 5.28a'nın şematik çizimi (Vidal, 2012, Registro IIIa)

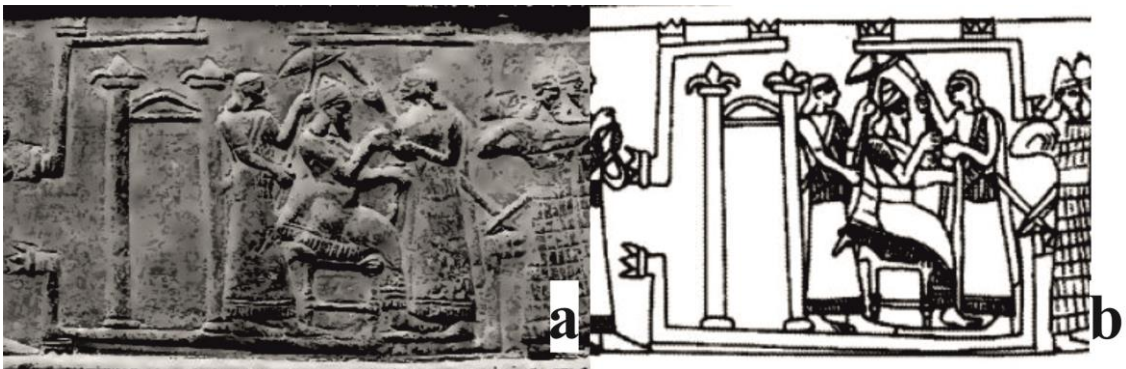
Kabartma tahrip olduğu için kesin kule sayısı bilinmemektedir. Kampın korunan üst yarısında yer alan kule sayısı kadar aşağıda da en az aynı sayıda kulenin olabileceği düşünülmektedir. Bu açıdan sadece dokuz kulesi korunan kampın, en az 12 adet kulesinin olduğu varsayılabilir. Kampın solunda yer alan ve kapı kuleleri korunan açıklığın olduğu taraftan askerî birlik, hareket halinde betimlenmiştir. Kampın iç kısmı, yine yatay bir hat ile iki bölüme ayrılmıştır. Hattın hemen yukarısında kraliyet çadırının önünde bir görevli ve onun ilerisinde bir at bulunmaktadır. Görevli, dairesel planlı kamplardan bildiğimiz gibi, askerî birliğin kamptan ayrılışını izlemekte veya denetlemektedir. Alt kısımda ise yine iki kişinin bilindik sahnesi tasvir edilmiştir. İki kişinin besin ile ilgili bir uğraş verdiği düşünülmektedir.

III. Salmanassar'ın bir diğer dikdörtgen planlı askerî kamp kabartmasının Adâ yakınlarında kurulduğu (Morello, 2010, s. 340) ve Karkar Savaşı ile ilgili olduğu ifade edilmektedir (Şekil 5.29), (Vidal, 2012, s. 15). Kamp duvarı, üst kısmı sivri mazgal dişlerine sahip dört kule ile desteklenmiştir. Kamp alanına giriş, üst ve yanlardaki açıklıklardan sağlanmaktadır. Kapı kuleleri, sadece sağ ve solda bulunan kapıların her iki yanına yerleştirilmiştir. Kampın içi, yatay bir hat ile iki bölüme ayrılmıştır. Üst kısımda, kraliyet çadırı ve çadırın önünde yer alan üç kişi tasvir edilmiştir. Kraliyet çadırının önündeki üç kişi, kamptan ayrılan askerî birliğe bakmaktadır. Alt kısımda üç kişi tasvir edilmiştir. Bunlar içerisinde en arkada bulunan kişinin, bazı ürünleri, istiflediği görülmektedir. Bunun önündeki iki kişi ise hafif öne eğilmiş vaziyette ve bir iş ile meşgul bir şekilde tasvir edilmiştir.

Şekil 5.29: (a) III. Salmanassar dönemi dikdörtgen planlı askerî kamp kabartması (King, 1915, Pl. LIII); (b) Şekil 5.29a'nın şematik çizimi (Schachner, 2007, Abb. 41)

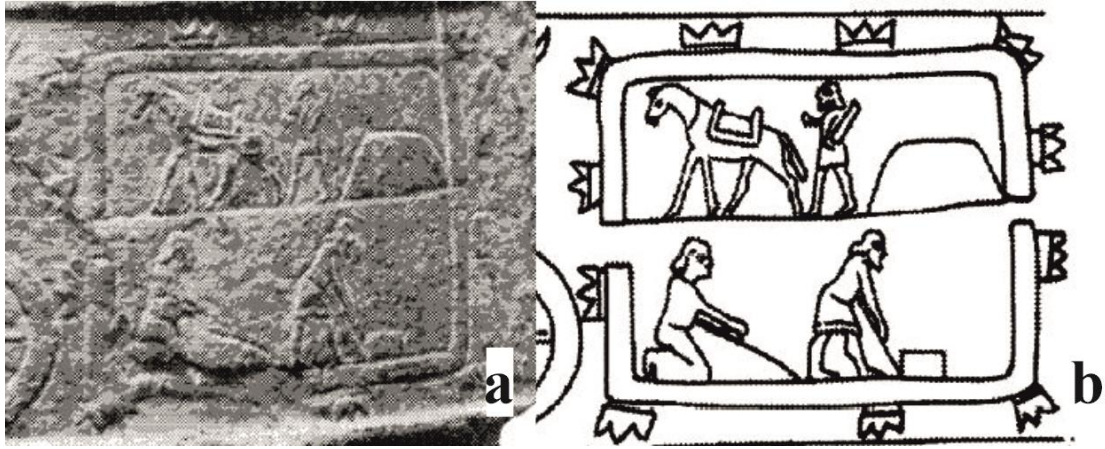
Bir diğer askerî kamp, dikdörtgen planlı askerî kamplar içerisinde Salmanassar'ın kamp içinde tasvir edildiği tek örneği temsil etmektedir. Askerî kampın Dabigu kenti yakınlarında kurulmuş olabileceği düşünülmektedir (Şekil 5.30), (Morello, 2010, s. 339). Köşeleri keskin bir şekilde tasvir edilen kamp kabartmasının duvarı, üst kısmı sivri mazgal dişlerine sahip sekiz adet kule ile desteklenmiştir. Kamp alanına girişler, üç kapı ile sağlanmaktadır. Kamp alanının yukarı, sağ ve soluna yerleştirilen kapılar, kapı kuleleri güçlendirilmiştir. Kamp alanının neredeyse tamamı, III. Salmanassar'e ayrılmıştır. Kraliyet çadırının önünde kral ve iki hizmetkârı tasvir edilmiştir. Tahtında oturur vaziyetteki kralın, arkasında bir hizmetkâr, elindeki güneş şemsiyesi ile krala gölge yapmaktadır. Diğerleri ise kralı yellemekte veya kralın üstüne konan sinekleri uçurmaktadır.

Şekil 5.30: (a) III. Salmanassar dönemi dikdörtgen planlı askerî kamp kabartması (King, 1915, Pl. XX); (b) Şekil 5.30a'nın şematik çizimi (Vidal, 2012, Registro IVa)

Dikdörtgen planlı bir diğer kamp tasviri (Şekil 5.31), Urartu coğrafyasında kurulan bir askerî kampı temsil etmektedir (Morello, 2010, s. 339). Kamp duvarı, üst kısımda altı ve aşağıda beş adet olmak üzere toplamda 11 adet üst kısmı sivri mazgal

dişlerine sahip kuleler ile desteklenmektedir. Kamp duvarının yumuşak bir geçişe kavuşturulan her dört köşesine, birer kule takviye edilmiştir. Kampın sağ ve sol yönündeki duvarlarının üzerine birer adet kapı yerleştirilmiş ve söz konusu kapılar, ikişer adet kapı kuleleriyle kuvvetlendirilmiştir. Kamp alanı, diğer dikdörtgen planlı kamplarda olduğu gibi yatay bir hat ile iki kısma ayrılmıştır. Kamp alanının üst kısmında ürünler depolanmıştır. Sahnenin devamında atın arkasında bir kişi tasvir edilmiştir. Alt sahnede diğer askerî kamp tasvirlerinden alışkın olduğumuz gibi önündeki işe ile meşgul olan iki kişiye yer verilmiştir.

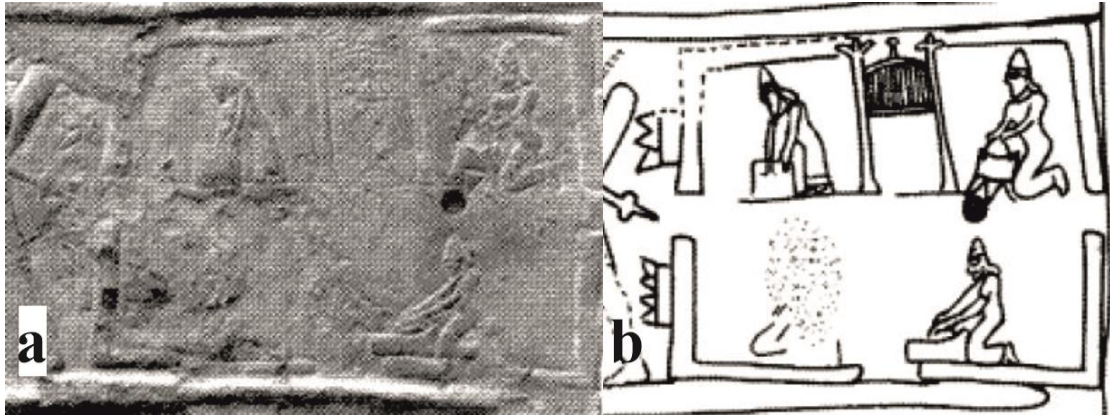

Şekil 5.31: (a) III. Salmanassar dönemi dikdörtgen planlı askerî kamp kabartması (King, 1915, Pl. XII); (b) Şekil 5.31a'nın şematik çizimi (Vidal, 2012, Registro IIb)

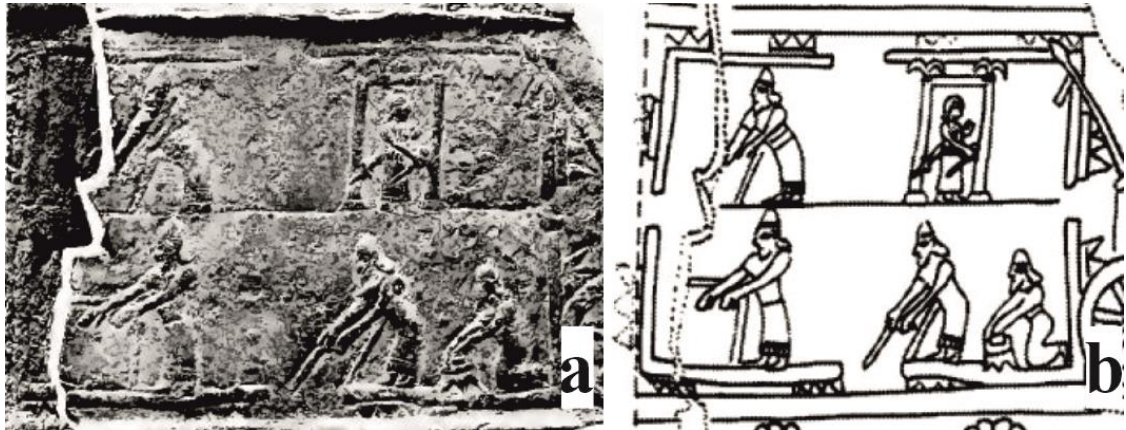
Balawat Kapısı bronz bantları üzerinde betimlenen askerî kamplar arasında iki kuleye yer verilen kamp, kule sayısı bakımından diğerlerinden ayrılmaktadır (Şekil 5.32). Kamp duvarı üzerine üst kısmı sivri mazgal dişlerine sahip kuleler yerleştirilmiştir. Kamp alanına dört yönden geçişlerin sağlandığı dört kapıdan sadece sol duvar üzerinde bulunan kapının, kapı kuleleri mevcuttur. Kamp alanı, yatay bir hat ile yine iki kısma ayrılmıştır. Üst kısımda, kraliyet çadırının her iki yanında iki kişi ve bunların aşağısında, bulunan diğer iki kişinin besin üretimi ile ilgili bir faaliyette bulunduğu düşünülmektedir.

III. Salmanassar dönemine ait bir diğer dikdörtgen planlı askerî kamp, kralın Kuzey Suriye'deki seferleri kapsamında değerlendirilebilir (Şekil 5.33), (King, 1915, s. 33). Salmanassar'ın söz konusu askerî kampı, diğer dikdörtgen planlı kamplar ile hem biçimsel hem de konu olarak aynı özelliklere sahiptir. Kampın duvarı, üst kısmı sivri mazgal dişlerine sahip 11 adet kule ile desteklenmiştir. Kamp alanına girişler, kamp

duvarının üzerine dört yönden yerleştirilen dört kapıdan sağlanmaktadır. Her kapı, sağ ve solunda yer alan kapı kuleleri ile korunmaktadır. Kamp alanı, yatay bir hat ile iki bölüme ayrılmıştır. Sağ üstte, kraliyet çadırının önünde yer alan bir görevli, sağa yönelmiştir. Sol üstte ve alt kısımda betimlenen benzer giysili diğer üç kişi, bir işle meşgul görünmektedir.

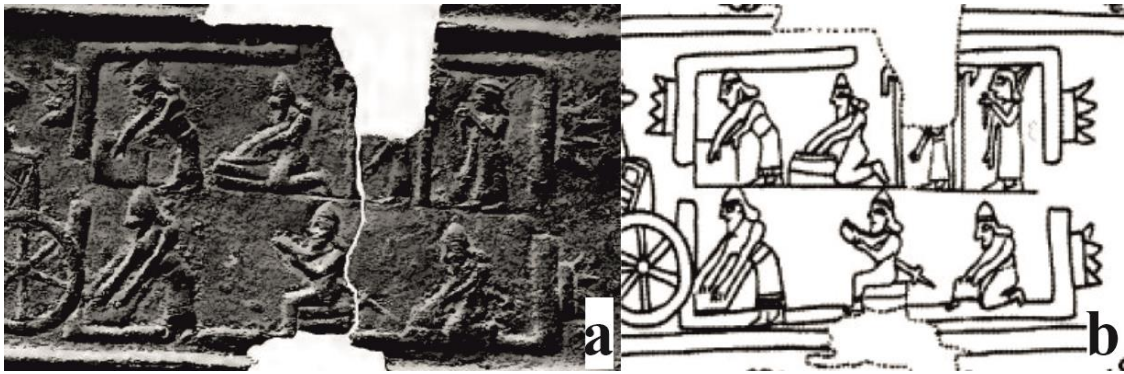
Şekil 5.32: (a) III. Salmanassar dönemi dikdörtgen planlı askerî kamp kabartması (King, 1915, Pl. XXX); (b) Şekil 5.32a'nın şematik çizimi (Vidal, 2012, Registro Vb)

Şekil 5.33: (a) III. Salmanassar dönemi dikdörtgen planlı askerî kamp kabartması (King, 1915, Pl. LXIX); (b) Şekil 5.33a'nın şematik çizimi (Vidal, 2012, Registro XIIb)

III. Salmanassar'ın Kuzey Suriye seferleri ilişkisi ile kurulabilecek bir diğer dikdörtgen planlı kamp (King, 1915, s. 33), kamp içinde tasvir edilen konular bağlamında Balawat Kapısı tunç bantlarında yer verilen diğer kamp tasvirleri ile ortak özellikler sergilemektedir (Şekil 5.34). Kabartma kısmen tahrip olduğu için kesin kule sayısı bilinmemektedir; ancak rölyefin korunan kısımlarından yola çıkılarak kamp duvarının üst kısmı sivri mazgal dişlerine sahip üç kule ile desteklendiği söylenebilir. Kamp alanına girişler, kampın dört bir yanındaki dört kapıdan sağlanmaktadır. Soldaki kapı, sadece bir kapı ile korunmaktadır. Sanatçı, muhtemelen bu tarafta iki kule tasvir

etmeyi amaçlamış; ancak bandın devamı niteliğindeki savaş sahnesine ait savaş arabasının tekerliği kule için bırakılan alanı kapladığı için buraya amaçladığı şekilde kuleyi işleyememiştir. Sadece kamp duvarının sağ kısmına yerleştirilen kapı, iki kule ile korunmaktadır. Kamp alanı, kampın ortasında yer verilen yatay çizgi ile iki bölüme ayrılmıştır. Üst kısımda dört, alt kısımda ise üç kişi tasvir edilmiştir. Üst kısımda, kraliyet çadırının önündeki iki görevli ayakta durmaktadır. Yöneticilerin önünde, işleri ile meşgul olan iki kişi görülmektedir. Alt kısımda ortada oturan bir kişi ve onun sağ ve solunda yine besin üretimi ile ilgili faaliyette bulunan iki kişiye yer verilmiştir.

Şekil 5.34: (a) III. Salmanassar dönemi dikdörtgen planlı askerî kamp kabartması (King, 1915, Pl. LXXI); (b) Şekil 5.34a'nın şematik çizimi (Vidal, 2012, Registro XIIa)

Doğal çevrenin ender olarak işlendiği askerî kamp kabartmalarından bir örneğin sadece çizimine ulaşılabilmektedir (Şekil 5.35). Kabartmanın çiziminde kampın üst kısmının tahrip olduğu görülmektedir. Kampın alttaki duvarı, dağ tasvirleri nedeniyle, sanatçı tarafından işlenmemiştir. Kamp alanının kurulduğu coğrafyaya dair en önemli ipucuyu, balık pulu şeklinde tasvir edilmiş dağ yükseltilerinden sağlanmaktadır.

Köşeleri yuvarlatılmış kamp duvarı, üst kısmı sivri mazgal dişlerine sahip dört kule ile desteklenmiştir. Kamp duvarının sağ ve soluna yerleştirilen kuleler, ikişer kapı kuleleri kuvvetlendirilmiştir. Kamp alanının içinde beş kişi betimlenmiştir. Tasvirlerin merkezinde, kraliyet çadırının kamp için en yüksek kısmına kurulduğunu işaret eden, üst üste bindirilmiş dağ tasvirlerinden anlaşılmaktadır. Bu açıdan kamp alanının da engebeli olduğu söylenebilir. Yüksek bir alana kurulan kraliyet çadırının önünde sağa dönmüş bir görevli ve bu görevlinin biraz ilerisinde bir kişi mevcuttur. Geriye kalan kişiler, her zamanki gibi kamp alanındaki bazı işler ile meşgul bir durumda betimlenmiştir.

Şekil 5.35: III. Salmanassar dönemine ait dikdörtgen planlı askerî kamp kabartmasının şematik çizimi (Vidal, 2012, Registro Pa)

5.2. *ekal māšartiler*

Kalhu, Horsabad ve Ninive kentleri iki iç kale ve aşağı kentten meydana gelmektedir. Bu iç kaleler; ana iç kale ve *ekal māšartilerin* konumlandırıldığı iç kaleler olarak görülmektedir. Kalhu ve Horsabad'ın *ekal māšartileri*, kentlerin köşelerine yerleştirilmiştir ve Ninive'deki *ekal māšarti* de dâhil, surlardan bağımsız değildir.

Arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan ve yazıtlarda birçok kez atıf bulan "*ekal māšarti*"ler; ganimet mekânları, savaşta kullanılan tüm donanımların toplandığı yer, atölyeler (bakım ve onarım), banyolar, avlular, askerlere ve çalışanlara tahsis edilen mekânlar, harem kısmı, atların bakımı, kabul odaları, taht odasını (ARAB II, para. 690-697, ss. 265-268; Genç, 2015, ss. 195-196, 211; Kaçmaz Levent, 2016, ss. 381-382; Kertai, 2015, s. 148; Mallowan, 1966:II, s. 374; Maul ve Miglus, 2020a, s. 131; RINAP 3/1 no. 22: 65b-71b, s. 185; RINAP 3/1 no. 34: 85b-90, s. 226; RINAP 4 no. 1: v 40-53, ss. 22-23; RINAP 4 no. 2: iv 32-53, s. 33; RINAP 4 no. 3: iv 30'-37', s. 39; Toptaş, 2018, s. 170; Turner, 1970, s. 70) bünyesinde barındıran çok işlevli yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır.

ekal māšartiler, hem yazılı kaynaklarda hem de arkeolojik kazıları gerçekleştiren heyetler tarafından farklı isimler ile anılmaktadır. *ekal māšarti*, Kalhu’da “Fort Shalmaneser”¹⁴⁵ (Heinrich, 1984, s. 170; Mallowan, 1966:II, s. 369; Oates ve Oates, 2001, ss. 144-149), Horsabad’da “F Sarayı” (Loud ve Altman, 1938, s. 75) ve Ninive kentinde “ekal kutalli, *ekal māšarti* (Maul ve Miglus, 2020a, s. 130; Reade, 2000, s. 419), “Rear Palace” (ARAB II, para. 423-424, ss. 179-180; al-Juboori, 2017, s. 3; RINAP 3/1 no. 34, s. 219) olarak anılmaktadır. Ayrıca *ekal māšarti*, yazıtlarda geçen “ekal kutalli” olarak da adlandırılmaktadır (CAD K, 2008, s. 604; CAD M/1, 2004, ss. 358-359). Sanherib’in Koyuncuk’taki ana sitadel ile ilintili olan ekal kutalli, “Arka Saray” olarak ifade edilmektedir (Turner, 1970, s. 69).¹⁴⁶

ekal māšarti ifadesinin tanımı için konunun uzmanları tarafından “Salmanassar’ın Kalesi (Fort Shalmaneser)”, “Arsenal (Cephanelik)”, “Palast der Inspektion (Denetim Sarayı)”,¹⁴⁷ Review Palace (Gözetim Sarayı veya Gözetleme Sarayı),¹⁴⁸ “Inventory Palace (Sayım Sarayı)”¹⁴⁹ ve “Military Palace (Askerî Saray)” gibi tanımlamalar önerilmiştir (Kertai, 2011, s.72).¹⁵⁰ Tez çalışmasında ise dipnotta yer verilen gerekçeleri öne sürerek sadece *ekal māšarti* ifadesi kullanılacaktır.¹⁵¹

¹⁴⁵ Esarhaddon hükümdarlığı ile beraber Kalhu’da yer alan askerî işlevli kompleks yapı için *ekal māšarti* ifadesi kullanılmıştır (Fiorina, 2008, s. 55; Kertai, 2011, s. 72).

¹⁴⁶ ekal kutalli hakkında daha fazla bilgi için bkz. (Genç, 2015, s. 210).

¹⁴⁷ Ayrıca bkz. (Novák, 1999, s. 137).

¹⁴⁸ Daha fazla bilgi için bkz. (al-Juboori, 2017, s. 3; Dalley ve Postgate 1984, s. 20; MacGinnis, 2017, s. 91; Postgate ve Reade, 1976-1980, s. 317; Reade, 2000, s. 402; Reade, 2017, s. 431).

¹⁴⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. (Oates ve Oates, 2001, s. 145).

¹⁵⁰ *ekal māšarti* için yapılan daha fazla öneri için bkz. (Frahm, 1997, s. 275).

¹⁵¹ Batılı ve ülkemizdeki araştırmacılar tarafından farklı tanımlamaları yapılan “saray-kışla-cephanelik-depo-ahır-atölye” gibi işlevleri bünyesinde barındıran askerî amaçlı kompleks yapıların, ortak bir dil için *ekal māšarti* olarak ifade edilmesi gerektiği düşünülmektedir. Bünyesinde barındırdığı yapılar ve birden fazla işleve sahip olması nedeniyle “*ekal māšarti*” yapılarının tek bir kelimeyle tanımlanamayacak kadar kapsamlı olduğu düşünülmektedir. Bu nedenle ifadenin Türkçe karşılığı için yeni bir tanımlama arayışına girilmeyecektir. Hali hazırda Türkçe yayınlarda karşımıza çıkan “kışla saray” ve “kışla” ifadelerinin işlev olarak *ekal māšartileri* tümüyle kapsayan tanımlamalar olmadığı fikri savunulmaktadır. Kralların zaten bir sarayları bulunmaktadır ve krallar bu sarayları, *ekal māšartilerden* çok daha yoğun kullanmaktadır. *ekal māšartilerde* yıl içinde kralın katıldığı törenlerin sayısı bilinmemektedir; ancak sivil saray katılımlarına göre çok daha düşük bir katılım gerçekleştirdiği tahmin edilmektedir. Öte taraftan ana iç kalelerde yer alan saraylar; lokalizasyon, işlev, bünyesinde barındırdıkları ve mimari açıdan bazı farklılıklarıyla *ekal māšartilerden* ayrıldığı için saray kelimesinin *ekal māšarti*’yi anlamsal ve işlevsel olarak daralttığı düşünülmektedir. Çünkü burada sarayın işlevselliğinden ziyade mimari yapısının daha çok benzediği iddia edilebilir. Kralın, sivil saraylar ve *ekal māšartileri* aynı amaç için, aynı yoğunlukta ve aynı kadrolara sahip kişiler ile kullanmadığı düşünülmektedir. Ana iç kalelerdeki zengin taş kabartmaların yoğunluğu *ekal māšartilerde* görülmemektedir. *ekal māšarti* yapıları, askerî amaçlı yapılar olduğu için saraylara göre süsleme açısından daha sade yapılar olarak tasarlanmıştır. Sivil saray ve askerî amaçlı kompleks yapının devlet yönetim merkezi ve askerî teşkilatlandırma konusunda birbirinden ayrıldığı şekliyle özetlenebilir. *ekal māšartilerin* sadece “kışla” ifadesi kabul edilemeyeceğini şu şekilde yorumlanabilir: Harem bölümü ve taht odasının bulunması, tüm savaş donanımlarının depolandığı yerler

Yeni Assur Dönemi veya öncesinde başkentlerin dışında kalan merkezlerde askerlerin kalabileceği abartılı olmayan boyutlarda kışlalar, silah veya savaş teçhizatlarının toplanması ve bir yerde depolanması amacına hizmet etmiş yapılar görülebilir. Assur Çekirdeği'nden oldukça uzak kalan ve stratejik öneme sahip tahkim edilmiş bir kentte elbetteki savaş teçhizatları olacaktır ve bunların ortalıkta yığılmış ve dağınık bir şekilde durması beklenemez. Aynı zamanda sürekli ordusu olan bir Assur kentinde askerlerin kalabileceği küçük ölçekli kışla tipinde yapı kompleksleri görülebilir hatta kışla ve silah deposunun kombine edildiği kompleks yapılar da olabilir; ancak *ekal māšarti* olarak adlandırılan çok fonksiyonlu ve öncelliği askerî olan yapıların sadece Assur başkentlerinde görüldüğü genel geçerliliği olan bir bilgidir. Ele geçen yazılı belgeler ve arkeolojik kazılarda Assur başkentleri dışındaki merkezlerde *ekal māšarti*'nin varlığı yönünde bir bilgiye ulaşılmaması, söz konusu savunulan ideayı desteklemektedir.

5.2.1. Kalhu

Kalhu kentinin *ekal māšartisi*, kentin güneydoğu köşesinde yer alan sahte iç kalede yer almaktadır (Sollee, 2020, s. 87). *ekal māšarti*'nin kentin güneydoğusuna konumlandırılmasında Husur Nehri'nin önemli bir etken olduğu düşünülmektedir. Husur Nehri'nin doğal bir hendek olarak kullanılması, *ekal māšarti* gibi önemli bir yapının düşman tehdidi karşısında alınmış bir önlem olarak yorumlanabilir.

Fort Shalmaneser adıyla da bilinen askerî amaçlı yapı, MÖ 846-844 yılları arasına tarihlenmektedir. III. Salmanassar dönemine ait söz konusu yapının bu tarih aralığında değerlendirilmesinde S ve T sektörlerinde ele geçen yazıtlar belirleyici

olması sebebiyle söz konusu yerlerin sadece kışla olarak tanımlanmasının ifadenin kapsayıcılığına bir sınırlama getirdiği ve bu nedenle doğru bir ifade olmadığını düşünülmektedir. Kışla işlevinde de kullanılan *ekal māšartilerde* özellikle Kalhu örneğinde, mekânların sayısı ve işlevleri büyük oranda bilindiği için *ekal māšartilerde* sayıları birkaç yüzü aşmayan askerlerin kaldığı söylenebilir. Sayıları sınırlı olan ve askerlere tahsis edilen odaların alelade askerlere ayrılmadığı düşünülebilir (Kertai, 2011, ss. 73-75). Diğer açıdan ganimetler için mekânların olması, burada atların bakımının yapılması, harem bölümü ve taht odasının bulunması yapının, tek başına “cephanelik” olarak da tanımlanamayacağını gözler önüne sermektedir. *ekal māšartilerin* lokalizasyonu, suların dışına taşması, kendi savunma duvarları ile aşağı yerleşmeden ve surdan ayrılmaktadır. Kendi içinde yukarıda sayılan tüm özellikleri bünyesinde barındıran çok avlulu ve odalı kompleks bir yapı olması nedeniyle *ekal māšartileri* geçmiş ve yakın dönemdeki yapılardan ayırmaktadır. Bu bağlamda işlevsel açıdan saray-kışla-cephanelik-depo-ahır-atölye yapılarını bünyesinde barındıran çok işlevli ama asıl amacının askerî kaygıların oluşturduğu karmaşık yapıların, özgün biçimiyle *ekal māšarti* olarak tanımlanmasının daha doğru olabileceğini düşünülmektedir.

olmuştur (Oates, 1959, s. 126). Yapı inşaatının III. Salmanassar'ın hükümdarlığı döneminde tamamlandığı kuvvetle muhtemeldir. S 35 ve NW 3'te ele geçen yazıtlı tuğla döşemelerin¹⁵² III. Adad-nirari dönemine tarihlendirilmesi, *ekal māšarti*'nin sonraki dönemlerdeki tadilatını işaret etmektedir (Postgate ve Reade, 1976-1980, s. 317; RIMA 3 A.0.104: 17-18, s. 222). Burada yer alan *ekal māšarti*'deki kapsamlı onarımların bir diğer ayağı Esarhaddon döneminde yapılmıştır (Kertai, 2015, s. 155; Oates ve Oates, 2001, s. 148; Postgate ve Reade, 1976-1980, s. 317).

ekal māšarti, Fort Shalmaneser'de ele geçen yazıtlarda É.GAL(saray) olarak geçmektedir (Mallowan 1966:II, s. 377; Oates ve Oates, 2001, s. 192; RIMA 3 A.0.102, s. 5; RIMA 3 A.0.102: 28-37, ss. 101-114; RIMA 3 A.0.102: 114, s. 169). Komplek yapının *ekal māšarti* olarak değerlendirmesinde “*rab ekalli*” evinde saptanan yazıtlar katkı sağlamıştır. *rab ekalli* belgeleri dışında yazıtlı silindirlerden edinilen bilgiler ile Esarhaddon'un *ekal māšarti*'ye yönelik gerçekleştirdiği onarımlar öğrenilmektedir (Oates ve Oates, 2001, ss. 145, 164-165). Kalhu kentindeki *ekal māšarti*'nin içerisinde yer alan “*rab ekalli*”nin yaşam alanında ele geçen yazıtlar Esarhaddon'nun onarımlarına değinmektedir (RINAP 4 no. 78, s. 157).

Assur kralı Esarhaddon, yazıtlarında Kalhu kentinde yaptırdığı onarımlar hakkında bilgi vermektedir. Fethettiği yerlerden topladığı esirlerle kenttin sur ile kapılarını ve tahrip olan saraylarını onarması nedeniyle kralın bu çalışmalarıyla kapsamlı sayılabilecek onarımlar gerçekleştirildiği söylenebilir (RINAP 4 no. 78: 37-39, s. 159). Bazı Nimrud metinleri ve arkeolojik kanıtlar, Kalhu'daki *ekal māšarti*'nin MÖ 612'de kentin düşüşüne kadar kullanıldığını göstermektedir.¹⁵³ MÖ 612 yılındaki saldırıdan önce, yapıda meydana gelen tahribatlar nedeniyle, yapının duvar ve kapıları onarımdan geçirilmiştir (Oates ve Oates, 2001, s. 193). Assur'un düşüşünden sonra yapının kullanımı muhtemeldir (Oates ve Oates, 2001, s. 152; Sollee, 2020, s. 88).

Kalhu'da Esarhaddon'un inşaat projeleri kapsamında yaptıkları, kazı çalışmalarıyla kanıtlanmıştır. *ekal māšarti*'nin güneyindeki potern işlevli yapı ve güney terasının uzantısı, bu hususta örnek verilebilir. Esarhaddon, atası III. Salmanassar'ın

¹⁵² Bahsi geçen alanlarda tespit edilen yazıtlı döşemeler hakkında daha fazla bilgi için bkz. (Oates, 1961, s. 7; Oates, 1962, s. 18).

¹⁵³ Sin-şar-işkun dönemi Kalhu'daki *ekal māšarti* hakkında daha fazla bilgi için bkz. (Fiorina, 2008, ss. 55-56).

duvarını farklı boyutlara sahip 6-7 sıralı kireç taşı bloklar ile kaplamıştır. Söz konusu takviye duvarının kalınlığı 12 m ve yüksekliği 7 m'nin üzerindedir (Halama, 2011b, s. 64; Mallowan, 1966:II, ss. 374, 464-466). Sollee (2020, s. 90), Esarhaddon'un kaplama duvar projesinin bir tahkimat unsurundan ziyade, saray binasının uzantısı olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade edilmektedir. Esarhaddon, atıfta bulunduğu bu terası şu şekilde kayıt altına almıştır:¹⁵⁴

“...benden önce gelen, II. Assurnasirpal'in oğlu, Assur kralı III. Salmanassar'ın inşa ettiği, Kalhu'daki (o) cephaneliğe el değmemiş bir arsayı ekleyerek büyüttüm, dağlardan indirilmiş koca taşlardan bir set çektim (ve) üstüne yüce zevkime yaraşır bir saray inşa ettim”
(RINAP 4 no. 81: 3-7, s. 164; Sollee, 2020, s. 90).

Kalhu'daki *ekal māšarti*'nin kazılması yönündeki ilk kararlı adım 1957 yılında atılmıştır. Kapıyı işaret eden bir noktada III. Salmanassar'ın yazıtlı bir tuğla parçasının ele geçmesi buranın isimlendirmesinde önemli rol oynamıştır (Oates ve Oates, 2001, s. 145).¹⁵⁵ Bu alandaki kazı çalışmaları 1957-1963 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. Bu uzun süre zarfında *ekal māšarti*'nin tamamı kazılmamıştır (Mallowan, 1966:II, s. 369). Buradaki çalışmalar, Oates ve Orchard'ın gözetiminde, sonraki süreçte 1987-1989 yılları arasında Fiorina; 1989 yılındaki Curtis'in çalışmaları, çalışmaların diğer ayağını oluşturmaktadır (Kertai, 2011, s. 73; Kertai, 2015, s. 59).

Devasa yapı, 200 m (doğu-batı)x300 m (kuzey-güney) boyutlarındaki duvarlar ile çevrelenmiştir (Şekil 4.15a, Şekil 4.41), (Oates ve Oates, 2001, s. 145; Postgate ve Reade, 1976-1980, Fig. 4, s. 317) ve yapı yaklaşık 6 hektarlık bir alan kaplamaktadır (Sollee, 2020, s. 75).¹⁵⁶Buradaki *ekal māšarti*'nin güneyinde yer alan ve yapıya entegre edilen poternin, ölçülerinin de eklenmesiyle Fort Shalmaneser, doğu-batı yönünde yaklaşık 250 m ve kuzey-güney yönünde 350 m'lik ölçülerde karşımıza çıkmaktadır. Hafif kuzeydoğu-güneybatı yönünde inşa edilen *ekal māšarti*'nin, etrafındaki açık alan ile mesafesi değişkenlik göstermektedir. Kompleks yapı, kuzeyde 200 m ve batıda 450

¹⁵⁴ Teras ile ilgili daha fazla bilgi için ayrıca bkz. (Oates ve Oates, 2001, s. 180).

¹⁵⁵ Yapının isimlendirilmesi hakkında daha fazla bilgi için bkz. (Mallowan, 1966:II, s. 369).

¹⁵⁶ *ekal māšarti*'nin kapladığı alan ile ilgili farklı görüşler için bkz. (Halama, 2011b, s. 63; Mallowan, 1966:II, s. 371).

m'nin üzerinde açık bir alana sahiptir (Şekil 4.41). Oatesler (2021, s. 148), bu alanın geçit töreninde ve eğitim için kullanılmış olduğunu düşünmektedir.

ekal māšarti, doğu ve güneyde kentin surları tarafından kuşatılırken, kuzey ve batıda kendi duvarına sahiptir (Halama, 2011b, s. 63).¹⁵⁷ Anıtsal yapının batı duvarı, yaklaşık 290 m uzunluğundadır. Duvarın kalınlığı 3,70-4.20 m arasında değişkenlik göstermektedir. Etkileyici duvar, dışarıya taşan ve düzenli aralıklarla yerleştirilen (yak. 18.70 m) kuleler ile desteklenmiştir. Her biri yaklaşık olarak 7.50 m genişliğinde olan bu kuleler, duvardan dışarıya doğru yaklaşık 2 m taşmaktadır (Şekil 5.36), (Halama, 2011b, s. 63; Mallowan, 1966:II, s. 373). *ekal māšarti*'nin batı duvarı üzerinde bir kapı (Batı Kapısı),¹⁵⁸ yer almaktadır. Kapı kuleleri ile beraber yapının bu duvarı, 13 adet kule ile desteklenmiştir (Sollee, 2020, Abb. Abb. 74).¹⁵⁹

Şekil 5.36: *ekal māšarti*'nin batı duvarı üzerine yerleştirilen kule kalıntıları (Mallowan, 1966:II, Fig. 304)

¹⁵⁷ *ekal māšarti*, batı duvarı üzerinde yer alan Batı Kapısı nedeniyle duvar iki parçaya ayrılmaktadır. Bu nedenle buradaki duvar, kesintisiz devam eden bir duvar gibi algılanmamalıdır.

¹⁵⁸ *ekal māšarti*'ye girişler, yapının Kuzey ve Batı Kapısı'ndan sağlanmaktadır. Ayrıca kentin güneyinde bulunan potern işlevli yapının da *ekal māšarti*'ye erişimde kullanıldığı düşünüldüğü düşünülerek, *ekal māšarti*'ye ulaşım üç geçişin olduğu söylenebilir. Ancak potern işlevli yapının sadece bu amaç için ve diğer iki kapı gibi yoğun kullanıldığı söylenemez. Söz konusu Kuzey, Batı Kapıları ve potern ile ilgili daha fazla bilgi için tez çalışmasının 4.5. bölümüne bakınız.

¹⁵⁹ *ekal māšarti*'nin doğu ve güney duvarını da oluşturan kent duvarının yüksekliği ve kalınlığı konusunda ayrıntılı bilgi için tez çalışmasının 4.2. bölümüne bakınız.

Kalhu *ekal māšartisi* farklı boyutlara sahip 200'ün üzerinde mekân ile karşımıza çıkmaktadır (Mallowan, 1966:II, s. 374). Geniş avlular etrafına konumlandırılan mimari birimler dört ana doğrusal çeyrek biçiminde planlamaya sahiptir (Harmanşah, 2013, s. 130). Bu doğrusal çeyrekler, “kuzeydoğu, kuzeybatı, güneydoğu ve güneybatı” olarak adlandırılmıştır (Mallowan, 1966:II, s. 374). Söz konusu dört çeyrek arasında işlevsel açıdan farklılıklar görülmektedir (Kertai, 2011, s. 73).

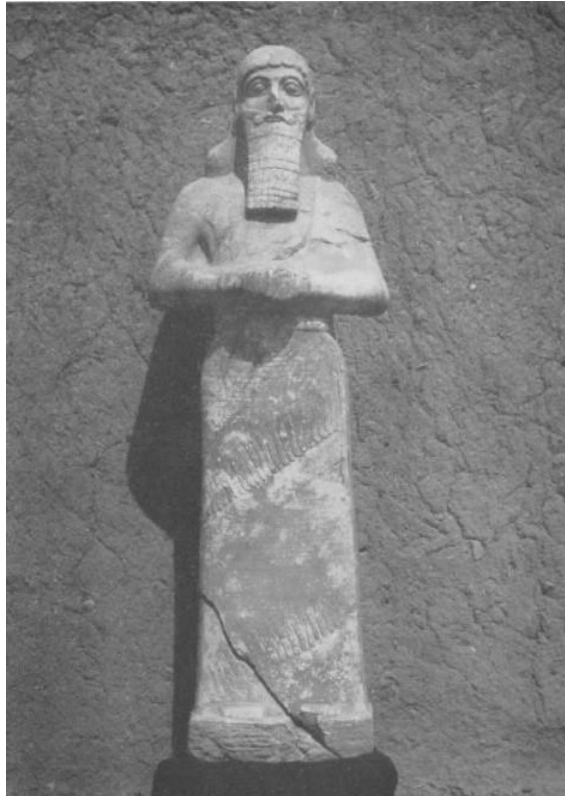
Kuzeybatı çeyreğine giriş, batı duvarı üzerine yerleştirilen kapı kulelerine sahip kapıdan sağlanmaktadır. Dikdörtgene yakın planlı kuzeybatı avlusunun kuzey ve güney kısımdaki genişlikleri değişkenlik göstermektedir (yak. 52-58-89 m), (Şekil 4.41). Önceden atölyelerden minimum sekiz tanesi, ana avluya açılmaktaydı; ancak sonraki dönemlerde atölyeler içerisinde sadece bir tanesi (NW 20) özgün haliyle MÖ 612'ye kadar asıl işlevine hizmet etmiştir. Geriye kalan atölyelerin çoğu, depolama birimleri olarak uyarlanmıştır. NW 20'de gerçekleştirilen çalışmalarda 0,60x0,80 m ölçülerine sahip kerpiçten tezgâh ve zemin döşemeleri ortaya çıkartılmıştır (Şekil 5.37). Kuzeydeki atölyele kapılarının genişliği 3 m ulaşabiliyordu. Söz konusu bu geniş ölçü nedeniyle savaş arabalarının veya büyük boyutlu unsurların buradan geçirilmiş olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca bunların onarımı ilgili kanıtlara yazıtlardan ulaşılabilmektedir. Bu yapılarla ilgili dikkati çeken bir diğer ayrıntı, iç mekân için dizayn edilen sundurma benzeri bir sistemin geliştirilmesidir (Oates ve Oates, 2001, s. 155-156).

ekal māšarti'nin kuzeyinde yer alan bir diğer avlu, kuzeydoğu avlusudur. Kuzeydoğu avlusuna dışardan girişler, kuzey duvarına yerleştirilen kuzey kapısından sağlanmaktadır. Ayrıca kuzeybatı ve güneydoğu avluları arasındaki kapıdan, avlular arasına geçişler yapılabilmektedir (Şekil 4.41). Dikdörtgen planlı avlu, 80x95 m ölçülerine sahip olması nedeniyle batıda yer alan avludan daha büyük boyutludur. Avlunun çevresine konumlandırılmış atölye ve depoları görmek mümkündür. Avludaki mekânların büyük çoğunluğu atölye olarak tasarlandıysa da, MÖ 9. yüzyılda işlevini koruyan tek yerin NE 50 mekânı olduğu söylenebilir (Oates ve Oates, 2001, s. 157). Burada III. Salmanassar'ın alabaster heykeli (ND. 10000) tespit edilmiştir. Yüksekliği 1.03 m olan heykel, alt kısmında meydana gelen çatlağın onarımı için buraya getirilmiştir (Şekil 5.38). NE 50'de ele geçen bir diğer önemli buluntu, uzunluğu 1.73 m, genişliği 13 cm ve kalınlığı 1.2 cm olan demir testeredir (ND. 10987). Büyük

boyutlu testerenin taş kesim işlemlerinde kullanıldığı düşünülmektedir (Oates, 1962, ss. 16-17). NE 48-50 numarası verilen mekânlarda, farklı mekânlardan buralara sonradan getirilen çok sayıda çivi yazılı tabletler saptanmıştır (Oates ve Oates, 2001, s. 158).

Şekil 5.37: NW 20’de açığa çıkartılan mimari unsurlar (Oates, 1962 Pl. VIIa)

Şekil 5.38: NE 50’de tespit edilen III. Salmanassar’ın tahrip olmuş heykeli (Oates, 1962, Pl. VIIIa)

Kuzeydoğu avlusunda, atölyeler haricinde birden fazla odalı ve daha basit olan yapılar bulunmaktadır. Daha basit olanlar, geniş bir odalıydı ve bunlara ek olarak banyo yerleştirilmişti. Yeni Assur Dönemi saraylarında karşımıza çıkan söz konusu bu geniş odalar, özellikle Kalhu'daki *ekal māšarti*'de, fazla sayıda görülmektedir. Sıradan ailelere tahsis edilmediği düşünülen bu odaların kesin olarak kimler için ayrıldığı belli değildir ve bu hususta üç yorumda bulunmaktadır;¹⁶⁰ ancak bu yorumlar arasında en yaygın görüş bunların kışla işlevinde kullanıldığdır. Kışla olarak kullanılması durumunda, bu geniş odaların birkaç yüz askeri barındıracak kapasiteye sahip olduğu tahmin edilmektedir. Kapasitenin yetersiz olması nedeniyle, ordunun büyük bölümünün *ekal māšarti* dışında kaldığını göstermektedir. Ordunun toplandığı dönemde, askerlerin çevrede bulunan araziye, çadırlarını kurarak bu süreci tamamlamış olabileceği düşünülmüştür. Bu odaların, ordu toplandığı veya gözden geçirildiği dönemlerde, ordudaki rütbeli askerler için hizmet etmiş olabileceği yorumlar arasındadır (Kertai, 2011, ss. 73-75).

Güneydoğu çeyreği 80x100 m ölçüleriyle oldukça geniş bir alanın etrafında konumlandırılmış yapılardan meydana gelmektedir. Yaklaşık 4 m genişliğinde bir kapı ve güneybatı çeyreğinde daha dar olan iki geçiş ile buraya ulaşılabilir. Kapının 4 m'lik bir genişliği, arabaların buradan geçmesini olanaklı hale getirmektedir. Arabaların geçişi sırasında tuğla döşemenin zarar görmemesi için ziftlenen yolda, kabaralı tekerleklerin izlerini görmek mümkündür. SE 8'in doğu duvarında, derin olmayan bir niş içine yerleştirilmiş ve özgün konumunda olmayan yazıtlı bir taht kaidesi saptanmıştır. III. Salmanassar'a ait olduğu üstündeki yazıttan öğrenilen taht kaidesinin hangi mimari birimden getirildiği belirsizdir. III. Slamanassar'ın taht kaidesinin birliklerin denetlenmesi veya gözden geçirilirken, bir nevi geçit töreni işlevinde kullanım görmüş olması muhtemeldir. Kuzeydoğu ve güneydoğu avluları arasında ulaşımın sağlandığı kapının (SE 13) batısında, "*rab ekalli*"¹⁶¹ isimli baş memurun evi (SE 1-3, 10-12, SW 6, NE 1-2) yer almaktadır (Şekil 4.41), (Oates ve Oates, 2001, ss. 162-164). *rab ekalli*'nin evinde meydana gelen yangın nedeniyle, üst katta tutulan değerli eşya, aşağı kattaki odalara düşmüştür. Aşağıya düşenler arasında, çivi yazılı tabletler, silahlar, ince işçiliğe sahip fildişi buluntular sayılabilir. Söz konusu bu

¹⁶⁰ Banyoları bitişik bir şekilde inşa edilen uzun odaların, diğer kullanımları konusunda daha fazla bilgi için bkz. (Oates ve Oates, 2001, s. 162).

¹⁶¹ *rab ekalli* ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. (CAD E, 2004, s. 61).

buluntulara benzer eserler, SW 6'da ele geçmiştir. Yangının boyutu SE 1 ve SE 10'daki kalıntılardan anlaşılmaktadır. SE 11 olarak adlandırılan mutfak işlevli mekânda, çeşitli pişirme ile içki kapları ve çeşitli biçimlerde taş ağırlıklar saptanmıştır. Bu ağırlıklar arasında aslan biçimli kırık bir ağırlığın üzerinde Salmanassar'ın adı yazmaktadır. Ayrıca üzerinde "Esarhaddon'un Sarayı" ifadesinin yazılı olduğu kaymak taşı vazo da ele geçmiştir (Oates ve Oates, 2001, s. 164). rab ekalli'nin odalarından saptanan diğer belgeler, Fort Shalmaneser'in *ekal māšarti* olarak tanımlanmasını sağlayan ilk belgeler olduğu belirtilmektedir (Oates ve Oates, 2001, s. 165).

Güneybatı sektörü, geniş bir alana sahip olmaması nedeniyle diğerlerinden ayrılmaktadır. Dört adet avlunun etrafına konumlandırılmış depolar yer almaktadır. 1.80 m ölçülerinde duvarları korunan SW 37 numaralı depo, 4.30x30 m ölçülerindedir. Güneybatı sektörüne ulaşmada, kuzeyde bulunan SW2 numaralı geçiştten veya güneydoğu avlusu ile ulaşımın sağlandığı iki geçiş kullanılarak ulaşılabilir (Oates ve Oates, 2001, s. 165). Kertai (2011, s. 75), Güneybatı Çeyreği'nin depolama ve yaşam alanı olarak kullanılmış olabileceğini düşünmektedir. Sonraki dönemlerde buranın haraç ve ganimet için bir depolama birimi haline getirildiğini belirtmektedir. Söz konusu çeyreğin ortasına konumlandırılan mekânlar, Kalhu'daki *ekal māšarti*'nin en uzun mekânları arasında sayılabilir. Bunların uç kısmında tuğla döşemenin bulunması, bu mekânların banyoya sahip olduğunu akla getirmektedir. Boyutları ve banyo içermesi bakımından kışlaları düşündürmektedir. Güneybatı çeyreğinin batı duvarı boyunca uzanan mekânın depo veya ahır işlevinde kullanılmış olabileceği ifade edilmektedir.

Güneydoğu avlusunun güneyinde taht odası yer almaktadır. Oates'in gözetimindeki çalışmalarda, geniş alan kaplayan moloz yıkıntının kaldırılmasıyla taht odasına ulaşılmıştır. Anıtsal yapının güney kanadında T10, T21-T28 numaralı odalar bulunmaktadır. T1, T7 ve T8 bloğunu, T3, T9 ve T11'den uzunlamasına ayıran kerpiçten inşa edilen bir duvar mevcuttur. Taht odasının en büyük hacmine sahip odasına (T1), kuzey duvarına yerleştirilen iki açıklıktan ulaşılmaktadır. Küçük boyutlu T7'ye, T1 veya kuzey duvarı üzerine yerleştirilen batıdaki açıklıktan ulaşılabilir. Merdiven boşluğu olarak tanımlanan T8'e, T7'den ulaşmak mümkündür. Daha güneyde yer alan T3'e T1'in güneydoğusundaki açıklık vasıtasıyla geçilmektedir. T3'ün batısına konumlandırılan kare planlı T9'a, T3'ün kuzeybatı köşesine yerleştirilen açıklık

kullanılarak ulaşılabilmektedir. T11, taht odasının bir parçası olmasına rağmen Avlu S'den buraya ulaşım sağlanmaktadır (Mallowan, 1966:II, s. 442-443; Oates ve Oates, 2001, s. 171; Şekil 4.41). Devasa boyuta sahip 9.8x42.10 m ölçülerindeki taht odası, Kuzeybatı Sarayı'nın taht odası ile yakın ölçülere sahiptir. Taht odasını saran duvarlar, 4.40-4.80 m ölçülerine sahip olması nedeniyle, duvarları *ekal māšarti*'den daha kalındır. Duvarların günümüze ulaşan kalıntılarının hacmi, 6 m'nin hemen altını işaret etmektedir. Aynı zamanda duvarların özgün yüksekliğinin günümüze ulaşan ölçülerinin yaklaşık iki katına (yak. 12 m) ulaşmış olabileceği tahmin edilmektedir. Bu da haliyle taht odası yüksekliğinin, görsel önemine katkı yapmıştır (Oates ve Oates, 2001, ss. 171-172).

T1 doğu duvarının hemen batısında ve T1'in kuzeydoğusundaki girişin güneyinde kalan, 2.28 x 3.82 m ölçülerine sahip sarımsı kireç taşı yapımı bir taht kaidesi tespit edilmiştir. Üzerinde yazıtların yer aldığı ve kabartmalı olan taht kaidesi, iki bloktan meydana gelmektedir. Taht kaidesini üst kısmında 9 cm yüksekliğinde küçük bir basamak şeklinde çıkıntısı bulunmaktadır. Taht ile zemin seviyesi arasında yaklaşık 0.50 m seviye farkı olduğu tahmin edilmektedir (Şekil 5.39), (Mallowan, 1966:II, ss. 443-444). Bahsi geçen altlığın ön plana çıkan sahneleri arasında Babil kralı Marduk-zâkir-şumi'yle yapılan antlaşmanın işlenmesidir (Oates ve Oates, 2001, s. 172).¹⁶² Altlığın önünde, tüm sınırları ortaya çıkarılamayan, taş yapımı iki yivli ray sistemi bulunmuştur. Söz konusu ray sisteminin, 1989 yılında buradaki *ekal māšarti*'de tespit edilen bir mangalı desteklediği belirtilmektedir (Oates ve Oates, 2001, ss. 173-174).

Şekil 5.39: III. Salmanassar'a ait taht kaidesi (Oates ve Oates, 2001, Fig. 109)

¹⁶² Taht kaidesinde işlenen konular hakkında daha fazla bilgi için bkz. (Mallowan, 1966:II, ss. 446-449).

Taht odası bloğunun güneyinde altı mekândan (T10, T20-T24) meydana gelen bir kompleks yer almaktadır. T21 kendisine bitişik tüm mekânlara ulaşmada bir geçiş işlevinde hizmet ederken; T22, kabul mekânları ile ilişkili bir banyo; T10 ve T20 ise depolama birimleridir. Bu kompleksin kuzey duvarlarını oluşturduğu, T25-T27 numaralı kabul salonları bulunmaktadır. Üç girişi olan bu salonlardan T25'te, tahtın varlığını işaret eden bir niş, T27'de ise duvar süslemesi kalıntıları saptanmıştır. Bu üç uzun salonun düzeni, Horsabad Sarayı ve F Sarayı (*ekal māšarti*)'nda karşımıza çıkmaktadır (Mallowan, 1966:II, ss. 450-451; Oates ve Oates, 2001, ss. 180-181). Anıtsal boyutlardaki üçlü birim, T ve S Avlularını ayırmaktadır (Şekil 4.41). Üçlü birimin güneyinde biraz saklı kalmış bir mekân (T28) bulunmaktadır. Üçlü birimlerin yine güneyinde benzer bir uygulamanın olduğu Kuzeybatı Sarayı'ndan bilinmektedir. Kuzeybatı Sarayı'nda koidor olarak değerlendirilen mekân, buradaki *ekal māšarti* için de düşünülebilir. Burada bir koridorun olmaması durumunda T ve S Avlularına geçişte kabul salonları üzerine yerleştirilmiş geçişlerin mevcut olması gerekirdi. Yeni Assur Dönemi'nde bu tip mekânların müstakil olabileceği nedeniyle, avlular arasında geçişte kabul salonlarına uğramadan, güneydeki koridorun kullanılmış olabileceği düşünülmektedir. Kuzeybatı Sarayı ve *ekal māšarti*'deki taht odasının yanında banyo mevcut değildir. Kalhu'daki *ekal māšarti*'de, duvar resimleri, sırlı tuğlalar, mobilyalar ve olasılıkla bronz şeritler ile süslendiği bilinmektedir. Ancak bu süsleme öğeleri Kuzeybatı Sarayı'na göre hem çeşitlilik hem de yoğunluk açısından zayıf kalmaktadır (Kertai, 2011, ss. 75-77).¹⁶³

ekal māšarti'nin güneybatı kısmında, kraliçenin yaşam alanı, resmi yapılar ve harem yer almaktadır. Kral, *ekal māšarti*'de bulunduğu süre zarfında kraliçe de burada kalıyordu. S Alanı içerisinde S6 avlusu ön plana çıkmaktadır. S6 Avlusu'nun doğusunda kalan S7 numaralı mekândan doğu-batı yönlü uzanan taht odasına ulaşılmaktadır. S5'in kabaca ortasına gelecek şekilde, S5 ile aynı yönde uzanım gösteren taş yapımı raylı sistem yerleştirilmiştir. S5'in batısında, Ezida'da benzer özellikler sergileyen ve bir tanesinin banyo olduğu iki mekân (S3-S4) yer almaktadır. *ekal māšarti*'nin bu kısmındaki taht odasının duvarlarında duvar boyası kalıntılarına ulaşılmıştır (Oates ve Oates, 2001, s. 186).

¹⁶³ Kalhu'daki Kuzeybatı Sarayı ve *ekal māšarti* arasındaki benzerlik ve farklılıklar hakkında daha fazla bilgi için bkz. (Kertai, 2011, ss. 75-83).

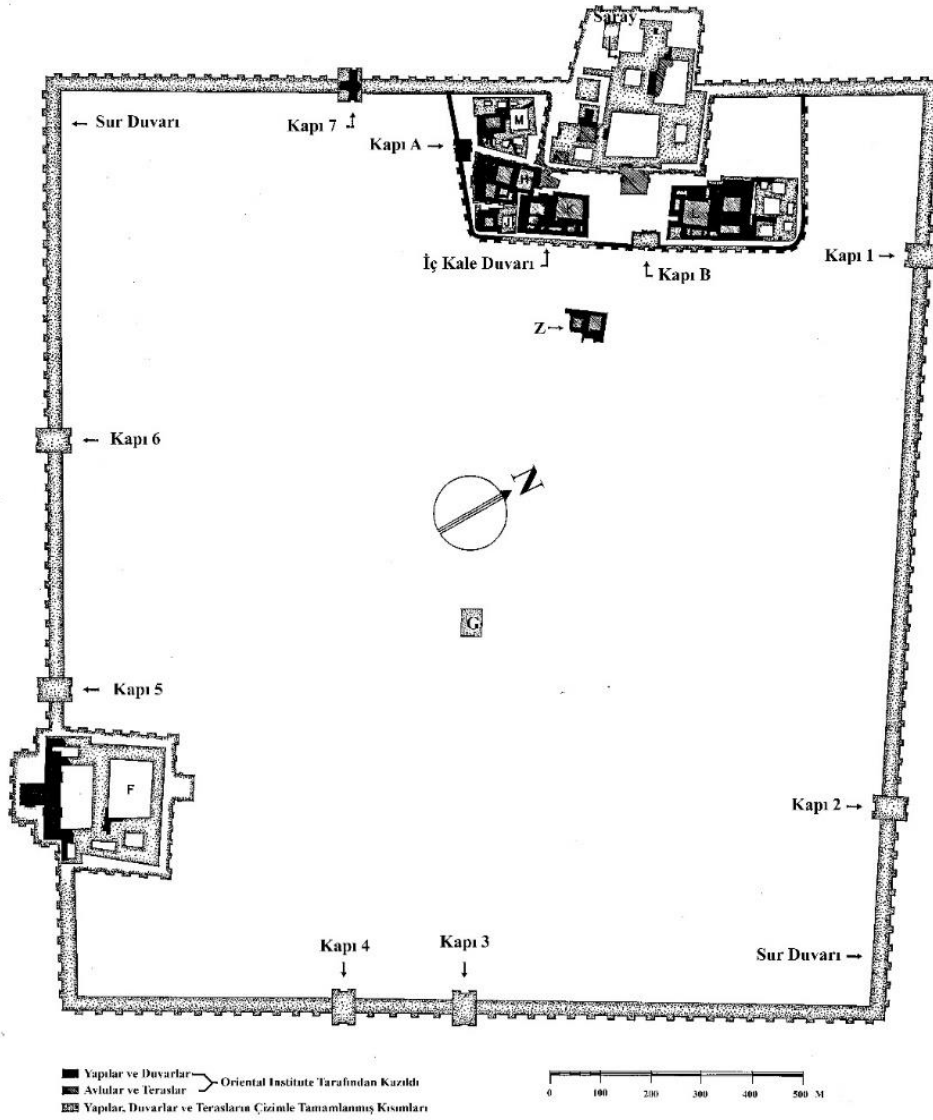
5.2.2. Horsabad

Horsabad'daki askerî amaçlı yapının bulunduğu iç kale, kentin güney köşesine yakın bir yerde ve Kapı 5'in güneydoğusunda bulunmaktadır (Şekil 5.40). Pseudo-sitadel olarak değerlendirilen iç kale, kentin güneybatı suruna entegre edilmiş ve kent surundan taşmaktadır (Sollee, 2020, s. 141). İşlev olarak bir *ekal māšarti* olan F Sarayı, yazıtlarda geçen bir "bit kutalli (arka saray)" olarak anlaşılabilir (Novák, 1999, s. 150).

"F Sarayı" olarak adlandırılan (Heinrich, 1984, s. 170; Kertai, 2015, s. 117) kompleks yapı, bir teras üzerinde yükselmekte ve buraya bir rampa¹⁶⁴ ile ulaşıldığı ifade edilmektedir (Şekil 5.40), (Loud ve Altman, 1938, s. 75). II. Sargon dönemine tarihlenen yazıtlarda, Horsabad kentinin inşasında çalışmak üzere işçi ve inşada kullanılacak malzeme gereksinimi konusunda kapsamlı bilgilere ulaşılabilirken, Horsabad'ın *ekal māšarti*'si konusunda aynı durumdan bahsedilmez (Akyüz, 2018, s. 210). Bu nedenle bu konudaki başlıca başvuru kaynağımızı, Palace F'nin sınırlı alanında gerçekleştirilen arkeolojik kazılardır (Loud ve Altman, 1938, s. 76). Horsabad kentindeki *ekal māšarti*, Kalhu'dakinden daha küçük boyutluydu ve iki ana avlusu mevcuttu (Kertai, 2015, s. 118).

Horsabad *ekal māšarti*'sindeki kazı çalışmaları iki bölümde yapılmıştır. Birinci bölüm çalışmaları, dış teras ve merkez avlu arasındaki alanda, diğer bölümdeki çalışmalar da dıştaki avlunun güney köşesinde gerçekleştirilmiştir. Söz konusu çalışmalarla, merkez ile dıştaki avlular ve iki avlunun varlığına ulaşılabilirken, diğer iki avlunun varlığı kanıtlanamaz. Ekibin yaptığı mimari tamamlamalarda topoğrafya belirleyici olmuştur. Çalışmalarda 43 numaralı odanın tuğla döşemelerine ulaşılmıştır. Bu odanın doğusundaki 42 numarası verilen uzun ve dar odada, kül tabakası saptanmıştır (Loud ve Altman, 1938, s. 76).

¹⁶⁴ Kalhu *ekal māšarti*'sinde rampanın varlığı belirsizdir. Sargon Sarayı'ndan yola çıkılarak burada da bir rampanın olabileceği ihtimal dâhilinde değerlendirilmiştir (Loud ve Altman, 1938, s. 76).

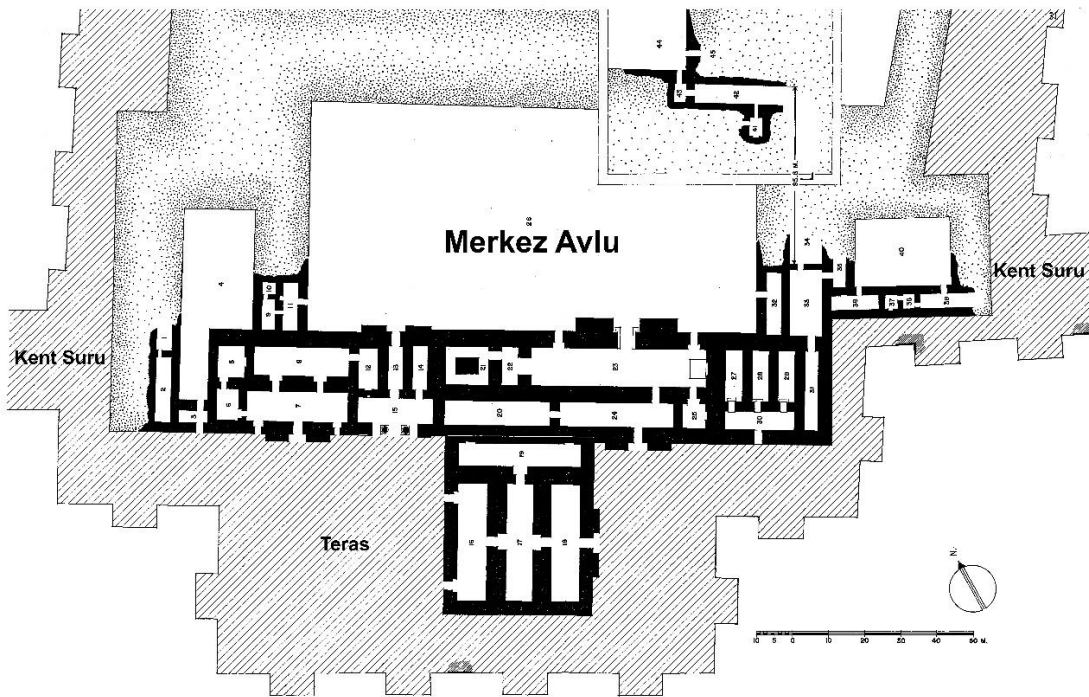
Şekil 5.40: Horsabad'ın kent planı (Loud ve Altman, 1938, Pl. 69)

Buradaki *ekal māšarti* ve II. Sargon'un sarayındaki taht odaları benzerlikleri nedeniyle birbirinin kopyaları olarak nitelendirilmektedir (Loud ve Altman, 1938, s. 76). Horsabad'daki *ekal māšarti*, anıtsal boyutu nedeniyle kraliyet sarayından daha büyüktür. Banyosu dâhil olmak üzere *ekal māšartilerde* mevcut olan unsurları bünyesinde barındırmaktadır. Kalhu'daki *ekal māšarti* gibi dekoratif unsurları, ana iç kaledeki saraydan daha az sayıda ve küçük ölçekteydi (Kertai, 2015, s. 118).

Merkezdeki avlunun kuzeybatısı ve güneydoğusunda iki küçük avlu (4 ve 40) konumlandırılmıştır. Merkezi avlunun güneyi, F Sarayı'nda daha fazla kesin yorumların yapılabildiği bölümdür. Merkez avlunun güneyinde taht odası takımı ve dış terastaki kral dairesi yer almaktadır (Şekil 5.41). Birden fazla mekânlı taht odası, merkez avluya

açılan en büyük yapıdır. Merkezi avludan, taht odasına ulaşmada üç geçiş kullanılabilmektedir. Bu geçişler içerisinde, ortada yer alanının her iki tarafı lamassular ile süslendiği ele geçen kalıntılardan bilinmektedir. Alabaster yapımı her iki koruyucu boğa kabartması, yoğun tahribatlara maruz kalmıştır. Bunlardan biri orijinal yerinde saptanmamıştır. Diğer örneğin ise öndeki toynakları, kısmen arka bacağı ve kuyruğu korunmuştur (Şekil 5.42a-b). Bu kalıntılar sayesinde merkez avluya bakacak şekilde taht odası (23) ve merkez avlu (26), arasındaki geçişte, lamassular mevcut olduğu bilgisine ulaşılmaktadır (Loud ve Altman, 1938, s. 76). Taht odasının geçişlerinde kabartmalı boğa kullanımının Kalhu kentindeki *ekal māšarti*'de olabileceği tahmin edilmektedir (Kertai, 2015, s. 118).

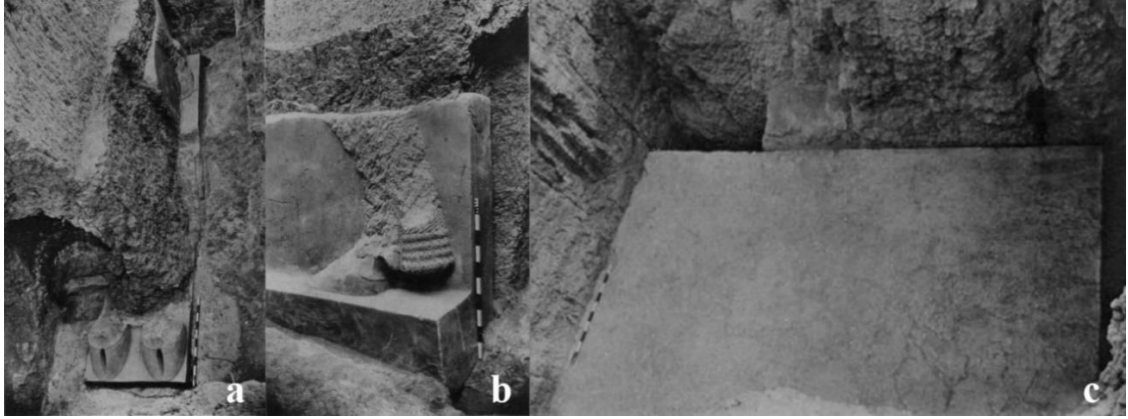
Taht odasının kuzeydoğu köşesindeki girişinin güneyinde ve odanın güneydoğu duvarında açılan nişin hemen önünde kabartmasız bir taht kaidesi tespit edilmiştir (Şekil 5.42c). Taht kaidesi, ona en yakın mesafedeki giriş ile olan konumu nedeniyle Kalhu'daki örnekle benzerlik göstermektedir (Şekil 4.41, Şekil 5.41).

Şekil 5.41: Horsabad'daki, *ekal māšarti*'nin planı (Loud ve Altman, 1938, Pl. 75)

Dikdörtgen biçimli ve alabaster yapımı taht kaidesinin basamağı mevcut değildir. Dikdörtgen planlı 23 numaralı odanın kuzeybatısında 21 ve 22 numaralı odalar yer almaktadır. 22 numaralı odaya, taht odasının kuzeybatı kısmındaki açıklıktan veya

23 numaralı odadan ulaşım sağlanabilmektedir (Şekil 5.41), (Loud ve Altman, 1938, s. 76).

Şekil 5.42: (a-b) Taht odası ile merkez avlu arasındaki orta geçişte saptanan lamassu kalıntıları (Loud ve Altman, 1938, Pl. 39D-E); (c) Taht odasında (23) saptanan taht kaidesi (Loud ve Altman, 1938, Pl. 40B)

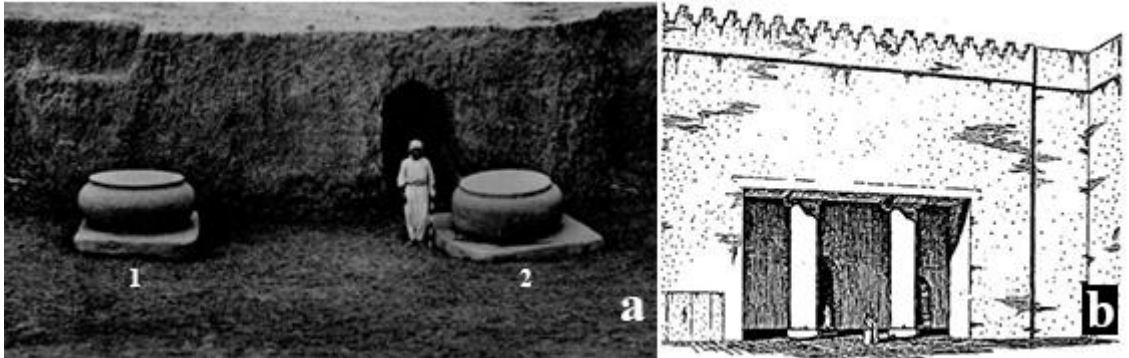
Taht odasının kuzeybatı ucundaki 21 numaralı oda, merdiven boşluğu olarak hizmet etmiştir. 23 numaralı odanın kabaca güneydoğusuna denk gelen kısımda yer alan iki açıklık vasıtasıyla, oda 24 ve 25'e ulaşılmaktadır. 25 No'lu odanın tek bağlantısı 23 numarası verilen odaydır. Dikdörtgen planlı oda 24'in, kuzeybatısındaki açıklık ile oda 20'ye geçilebilmektedir. 24 numaralı odadan, dış terasa çıkılmaktadır (Şekil 5.41).

Merkez avludan doğrudan ulaşılabilen diğer kanatlar, güneydoğu ve güneybatıdaki mimari birimlerdir. 4 ve 40 numaralı avluluların, sınırları tümüyle kazılmadığı için, merkez avludan bunlara geçişin nasıl sağlandığı gizemli kalmıştır. Dış terasa; 3, 7, 15, 24, 30 ve 16 numaralı mimari öğelerden ulaşılabilir. Dış terasa ulaşıldıktan sonra, 16-19 numaralı krala ait yapıya giriş sağlanabilmektedir. Dikdörtgen planlı kral dairesi, yatay (19) ve dikey (16-17-18) inşa edilmiş ortak duvarlara sahip, dikdörtgen planlı dört odadan meydana gelmektedir (Şekil 5.41). Bu yapılara, taht odasıyla ortak olan duvarlar üzerinde geçişler mevcut değildi. Oda 18'in cephesinin süslemesinde sırlı tuğlaların kullanıldığı ifade edilmektedir (Kertai, 2015, s. 120). Dışarıya doğru taşan bu yapının, üç girişinden dış terasa çıkmak mümkündür. Yapının güneydoğusundaki kapının iki payandası bulunmaktadır. 16 ve 17 numaralı odalarda yazıtlı prizmalar ele geçmiştir (Şekil 5.41), (Loud ve Altman, 1938, s. 77).

Merkezdeki avlunun güneydoğu köşesine konumlandırılan 27-30 numaralı yapı grubunun, dış terasa bir geçişi mevcuttur. Bu odalar, Sargon'un sarayındaki 16-18

numaralı odalar ile benzerlikler göstermektedir. 30 numaralı oda, 27-30 numaralı odalara açılmaktadır. Her üç odanın kapıları merkezde değildir. 27 ve 28 No'lu odaların mil yuvaları tespit edilmiştir (Loud ve Altman, 1938, s. 76). Bu yapı kompleksinin doğusundaki 31 numaralı odanın, ulaşımı 33 numaralı odadan sağlanmaktadır. 40 numaralı avlu çok az kazıldığı için yapının bu kısmı fazla bilinmemektedir (Şekil 5.41).

Merkez avlu ve dış teras arasındaki ulaşım, koridor (13) ve koridor ile birleşen sütunlu giriş mekânından sağlanmaktadır. Sütunlu giriş mekânı, Horsabad'da ender görülen bir örneği temsil etmektedir (Şekil 5.41, Şekil 5.43b). Yapının üst kısmını, iki bazalt kaide üzerinde yükselen ve gövdesi kerpiç olan sütunlar taşımaktadır. En altta dikdörtgen biçimli plinthe, 1,80 X 2,40 X 0,25 m boyutlarındadır. Plinthenin üstünde büyük torus olarak nitelendirilebilecek ögenin genişliği an altta 1.40 m, merkeze yakın yerde 1.85 m ve üst çapı 1.45 m ölçülerindedir (Şekil 5.43a1). Torusun üstünde yükselen kısım, kerpiç olduğu için günümüze ulaşamamıştır (Loud ve Altman, 1938, ss. 30-31, 77).

Şekil 5.43: (a) Özgün konumunda saptanan bazalt kaideleri (Loud ve Altman, 1938, Pl. 38); (b) 15 numaralı sütunlu giriş mekânının rekonstrüksiyon çalışması (Loud ve Altman, 1938, Fig. 2)

Sütunlu giriş mekânının batısı ve kuzeybatısında beş mekânlı bir yapı kompleksi (5-8, 12) bulunmaktadır. Bunlardan mekân 7, dış terasa açılan üç bölümlü geçişlere sahiptir ve ortadaki geçişi iki payanda ile desteklenmiştir. Mekân 7'den, 6 ve 8'e geçilebilmektedir. Mekân 5'in sadece mekân 6 ile ve mekân 12'nin sadece mekân 8 ile bağlantısı bulunmaktadır. Molozları içerisinde boyalı sıva kalıntılarına ulaşılan çok mekânlı yapı, hükümdarın özel dairesi olarak tanımlanabilir (Loud ve Altman, 1938, s. 77, Şekil 5.41).

5.2.3. Ninive

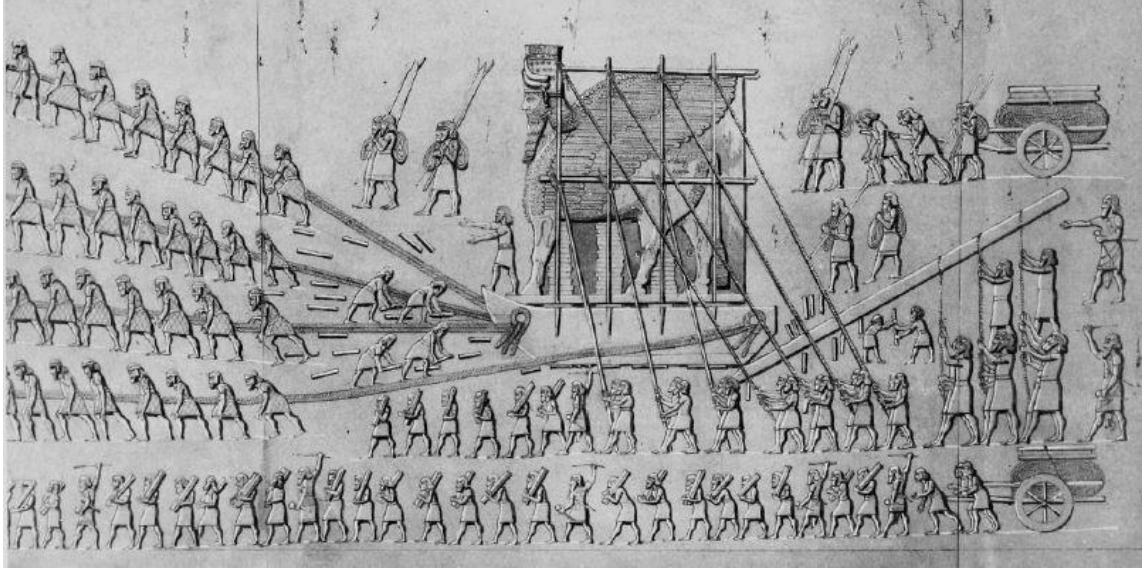
Husur Nehri'nin güneyinde kalan Nebi Yunus Tepesi, Ninive'nin hem diğer iç kalesi olması hem de *ekal māšarti*'nin konumlandırıldığı bir yer olması nedeniyle, özel bir yere sahiptir. Yunus Peygamber'in kabrinin bulunduğu Yunus Cami, müstakil evler, modern mezarlık nedeniyle, sınırlı arkeolojik kazılara sahne olmuştur. Özellikle burada varlığı bilinen *ekal māšarti* ile ilgili bilgiler daha çok yazıtlar özelinde yorumlanmıştır (Maul ve Miglus, 2020a, s. 130). 2017 yılının başına gelindiğinde Doğu Musul'daki savaş sona ermişti ve tahrip edilen caminin altındaki tünellerde Esarhaddon'a ait yazıtlara ulaşılmıştır (al-Juboori, 2017, s. 3). Heidelberg Üniversitesi'ndeki ekibin, 2018 yılındaki çalışmaları, kazı çalışmalarından ziyade kazıya hazırlık ve daha çok belgeleme çalışmaları olarak nitelendirilebilir. Ancak Stefan M. Maul başkanlığında, 2019 yılının 20 Ağustos-15 Ekim 2019 tarihleri arasında yıllardır saklı kalan ve bilim dünyasının sonuçları merakla beklediği Tell Nebi Yunus'ta kazı çalışmalarına tekrar başlanmıştır (Miglus, 2020, ss. 135, 140, 151).

Tell Nebi Yunus'taki buluntular ile ilgili bilgiler, 1820 yılında bölgeyi ziyarete gelen Claudius J. Rich'in raporlarından sağlanmaktadır. Rich'in raporlarında, yazıtlı tuğlalar ve duvar orthostatlarına dair bilgilere ulaşılmaktadır. Modern evlerin derine açılmış temellerinde açığa çıkmış orthostatları yerinde kayıt altına almıştır (Maul ve Miglus, 2020a, s. 132; Reade, 2017, s. 433). Daha sonraları buraya gelen Layard, birkaç gün gibi kısa sürede gerçekleştirdiği çalışmalarda, bir odanın duvarlarını saptamıştır. Duvarların yazıtlı ancak, kabartmasız levhalar ile kaplı olduğunu belirtmektedir. Kabartmasız levhaların üstündeki yazıtların, Kalhu Güneybatı Sarayı'ndaki boğa ve sfenkslerin üzerinde bulunanlar gibi Esarhaddon'un ad, unvan ve soy kütüğü bilgisi ile sınırlı olduğunu ifade etmiştir. Layard'ın çalışmalarında ele geçen diğer yazıtlı tuğla ve taş parçalarında da yine aynı yazıtlar mevcuttu (Layard, 1853a, s. 598).

Tell Nebi Yunus'taki kazı çalışmaları ve ortaya çıkarılan buluntuların bilgisini Hormuzd Rassam (1810-1895) vermektedir. Rassam, Nebi Yunus'a gelmeden önce buradaki yaşayan birisinin, caminin yakınında yer alan evinde yaptığı kazılarda Horsabad ve Koyuncak'ta saptanan devasa lamassulara rastladığını aktarmaktadır. Bu olay üzerine burada olan batılı kazıcılar buluntuyu görmek ve burada kazı yapmak için girişimde bulundularsa da onlara izin verilmemiştir. M. Place, eski kalıntıların

saptandığı yerde kazı yapılması için Osmanlı İmparatorluğunun Musul valisi olan Hilmi Paşa'nın huzuruna çıkmasına rağmen amacına ulaşamamıştır. Hilmi Paşa'nın, Fransızların orayı kazmasına karşı çıktığını not etmiştir. Rassam, Musul'a vardığı günün ertesinde Loftus ve Berrington ile beraber Tell Koyuncuk'taki kazılarını ve Tell Nebi Yunus'ta Osmanlı denetimindeki kazıyı ziyaret etmişlerdir. Rassam, 1852-1853'deki Hilmi Paşa'nın kontrolünde bulunan kazılar hakkında da bilgi vermektedir. Bu kazılarda aslanı kolunun altına almış devasa bir adam tasviri ve bir lamassunun yeni ortaya çıkartıldığını ve de her iki buluntunun da yazıtının mevcut olmadığını belirtmiştir. Rassam, yukarıda bahsedilen buluntuların dışında bronz bir aslan ve yazıtlı bir tabletin saptandığından bahsetmektedir (Rassam, 1897, ss. 4-7). Yine Rassam, 1979 yılında burada gerçekleştirdiği küçük ölçekli kazılarda istediği sonuçları elde edememiştir (Rassam, 1897, s. 306). Felix Jones (1855, s. 327) da, Musul Valisi'nin kazılarında tespit edilen devasa boğalara, çivi yazılı levhalar ile kaplı odalara atıfta bulunmaktadır. Başlı mevcut olmayan ve birden fazla blokların birleştirmesiyle meydana gelen yüksek kabartma teknikli lamassu, diğer Assur başkentlerindeki lamassulardan ayrılmaktadır. Lamassunun yekpare olmamasında, uzak mesafeler etkili olmuş olabilir. Çünkü uzak mesafeden işlenmiş veya yarı işlenmiş unsurların dönemin koşullarıyla taşınması düşünüldüğünde bunların tahrip olmaması mümkün görünmemektedir. Aynı zamanda, bu taşınma işleminde harcanan iş gücü de, taşınan unsurun büyüklüğü doğru orantılı olarak artacaktır. Bu durumu en iyi şekilde özetleyen örnek, Koyuncuk Güneybatı Sarayı'ndan ele geçen kabartmadan bilinmektedir. Çizimi yapılan kabartmada, çok büyük iş gücü harcanarak organize edilmiş ve kalabalık köleler tarafından taşınan lamassuların tahta kazıklar üzerinde taşınması işlenmiştir (Şekil 5.44). Bu yüzden çok parçalı ve daha küçük boyutlu bir unsurun taşınmasında böyle bir yolu seçmeleri mantıklı görünmektedir. Sanherib'in Balātaya kentinden alabaster getirmenin zorluğu (al-Juboori, 2017, s. 3) göz önünde bulundurulduğunda, Tell Nebi Yunus'taki *ekal māšarti*'de kullanılan bazı kabartmaların bu açıdan zengin bir merkez olarak sayılabilen Horsabad'dan getirilmesi muhtemeldir. Çünkü iki kent arasındaki kuş uçuşu mesafe yaklaşık 18 km olacak kadar yakındır. Horsabad'ın batısında kalan Husur Nehri, Horsabad'a kuş uçuşu yaklaşık 3.30 km uzaklıkta bulunmaktadır. Söz konusu 3.30 km'lik mesafe karadan aşıldığında Husur Nehri'ne ulaşılacak ve buradan da kelekler veya quffalar vasıtasıyla taşınacak dekoratif unsurlar Ninive kentine getirebilecektir. Bu taşıma işlemi yapılırken su debisinin en düşük olduğu dönemlerin seçilmediği düşünülmelidir. Karadan sınırlı olarak da olsa ulaşımın sağlanması, taşınma

ve yükleme işlemlerini hesaba katan Assurlular, kabartmaları parçalamayı daha avantajlı bulmuştur. Öte taraftan dönemin nehir taşımacılığında kullanılan araçların da yüksek tonlarda yekpare blokları taşınması pek mümkün görünmemektedir. Hazır hammadde bulunduğu için tekrardan bu arayışa gidilmemiş ve bir grup işlenmiş malzemelerin Horsabad'dan getirildiği ve Sanherib döneminde tekrardan yorumlanarak buradaki *ekal māšarti*'de kullanıldığı düşünülmektedir.

Şekil 5.44: Sanherib'in Güneybatı Sarayı'ndan ele geçen ve lamassuların taşınma biçiminin işlendiği kabartmanın çizimi (Barnett, Bleibtreu ve Turner, 1998, Pl. 101)

Yunus Peygamber'in kabrinin yaklaşık 30 yard (27.43 m) güneydoğusunda ve diğeri de höyüğün güneydoğu kısmında yer alan yol üzerindeki birtakım evlerin altında olmak üzere iki noktada kazı çalışmaları yapılmıştır. Birinci alandaki kazılarda devasa boyuttaki iki lamassu ve Gılgamış figürünün tespit edildiğine yer verilmiştir (Şekil 5.45). Hepsı tahribata uğrayan ve başı korunamamış olan buluntuların tamamlandığında 17 fit (5.18 m) yüksekliğe sahip olabileceği bilgisini Gadd (1936, ss. 91-92) vermektedir.¹⁶⁵ Reade (2017, s. 436), bu tasvirlerin, Sargon'un Horsabad'daki ve

¹⁶⁵ 1986 yılının sonlarında, Nebi Yunus'ta yapılan temizlik çalışmalarında, Yunus Peygamber'in kabrinin yaklaşık 35 m güneydoğusunda yazıtı olmayan bir lamassunun kalıntılarına ulaşılmıştır. Çeşitli boyuta sahip blokların bir araya getirilmesinden meydana gelen kanatlı boğa kabartması, 5-7 m uzunluğunda, 1-3 m genişliğinde ve 3 m yüksekliğindedir. Lamassu sırtının üst kısmı ve başı mevcut değildir. Kabartma, ortaya çıkartıldıktan neredeyse altı ay sonra, gömülmüştür. Söz konusu lamassunun Rassam'ın 1852 yılında gördüğü insan başlı boğa kabartması olması muhtemeldir (Anonymus, 1987, s. 242). Mayıs 1987 yılında üstü toprakla kapatılan eser, 1989 yılında türbe ile konuk evi arasında yaklaşık 30 m uzunluğunda, 10 m genişliğinde ve 1.50 m derinliğinde olacak şekilde ekskavatörle yapılan kesimde tekrar gün yüzüne çıkmıştır. Kanatlı boğanın, yan tarafı korunan sakalı nedeniyle başının sağa döndüğü anlaşılmaktadır. Ekskavatörün iki kesimi sonucunda kanatlı boğanın önünde büyük bir avluya ait olabilecek işlenmiş taşlar ile oluşturulan bir taş döşeme ortaya çıkmıştır. Ayrıca ekskavatör kesiminin sonunda sarı ve turkuaz renkli sırlı kalıntılara ulaşılmıştır. Kanatlı boğanın arkasında ters yönde aynı teknik ile yapılmış bir

Sanherib'in Koyuncuk'ta yer alan saraylarının dış cephelerinde ve Sanherib'in taht odasının girişine yerleştirilenler ile benzer olduğuna dikkat çekmektedir.

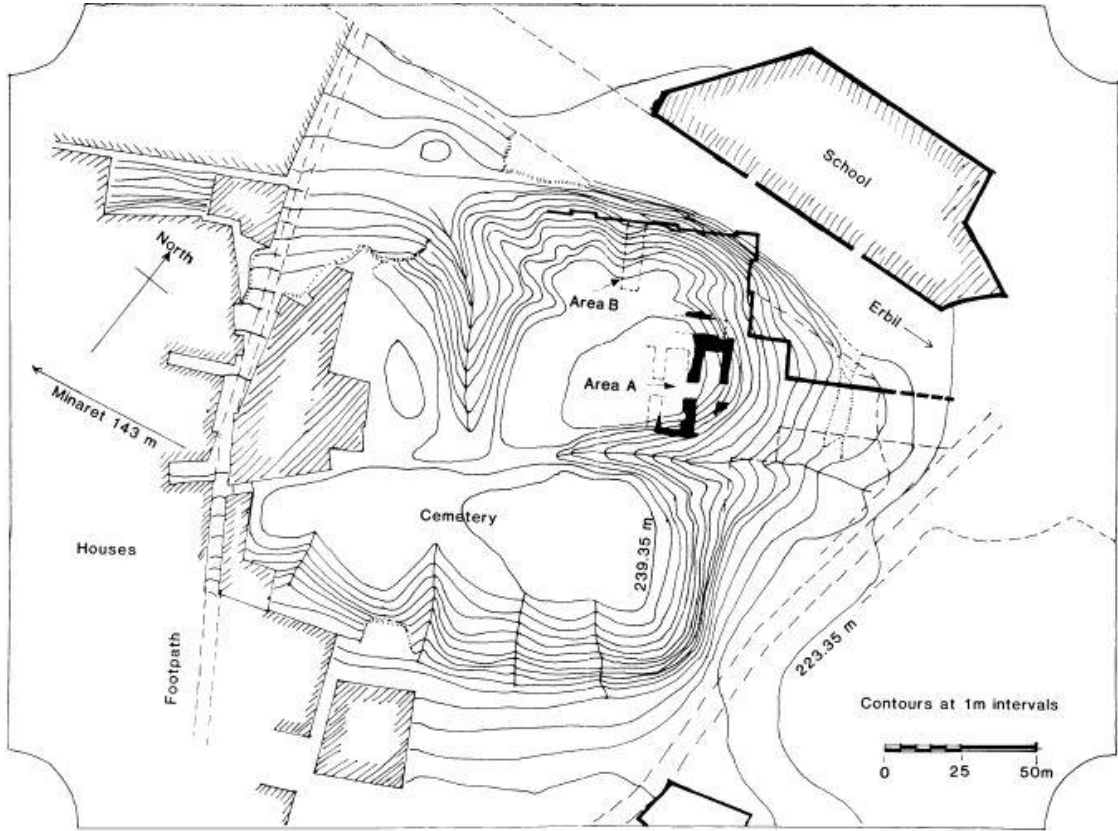

Şekil 5.45: 1986 yılı çalışmalarında ortaya çıkartılan lamassunun görünümü (Miglus, 2020, Abb. 10)

Iraklı ünlü arkeolog Mohammed Ali Mustafa (1910-1997)'nin başkanlığında yapılan höyüğün kuzeydoğu bölümündeki kazılar (MacGinnis, 1992, s. 3), buradaki kapsamlı kazıların birinci ayağını oluşturmaktadır (Şekil 5.46). Söz konusu kazılarla kompleks yapının girişine ulaşılmıştır. Çalışmalarda ele geçen buluntular arasında, taş kaplar, yazıtlı tuğlalar, çivi yazılı tabletler, Tanrıça Anuket'in bir heykeli ve Mısır Firavunu Taharqa'nın MÖ 690-664 yıllarına tarihlenen üç heykeli sayılabilir (MacGinnis, 2017, s. 91). MÖ 612 yılındaki Babil ve Med yıkımının etkisini, kapı odasında ele geçen Mısır Firavunu Taharqa'nın heykeli ve de diğer buluntularda görmek mümkündür. *ekal māšarti*'nin girişinde saptanan Taharqa heykellerinin MÖ 671 yılında Esarhaddon'un Mısır seferinde topladığı ganimetlerin bir kısmı olabilir. Kralın, zaferin temsili olarak bunları, girişe yerleştirmesi muhtemeldir (Maul ve Miglus,

figürin kabartması bulunmaktadır. Kalker yapımı figürin alt kısmı yüksek kabartma tekniğindedir. Cin figürini (?), 19. yüzyılda "Herkül" olarak adlandırılmıştı (Reade, 2017, ss. 442-443, 451). Kanatlı boğa hakkında yukarıda yazılanlara da değinen Scott ve MacGinnis, blokların 0.50 m boyutlarında ve yekpare olmaması nedeniyle kanatlı boğalarda kullanılan farklı bir teknik olduğunun üzerinde durmaktadırlar. Scott ve MacGinnis ikilisi, yazıtı olmayan kanatlı boğanın topuklarının kalın olması, başının yana dönmüş halde işlenmesi ve kanatları arasındaki kaburga ayrıntısı nedeniyle, Horsabad lamassularına benzetmişlerdir. Bu benzerlikler nedeniyle, bunun Horsabad'dan getirilmiş olabileceğini önermektedirler (Scott ve MacGinnis, 1990, s. 71).

2020a, s. 133). Koruma laboratuvarına alınan heykeller oldukça kötü durumda ele geçmiştir (Şekil 5.47).

Şekil 5.46: 1954 kazılarını gösteren şematik plan (Scott ve MacGinnis, 1990, Fig. 1)

1954 yılında Musul ve Erbil ana yolundaki iyileştirme çalışmaları sayesinde, kompleks yapıya doğudan ulaşmayı sağlayan bir rampa ve rampaya açılan, en az iki kapı odalı anıtsal nitelikteki kapı yapısının kalıntıları gün yüzüne çıkartılmıştır. Dış kapı odasının arkasında bir diğer kapı odasının sınırları kısmen ortaya çıkartıldığı için üçüncü kapı odasının varlığı bilinmemektedir. Üçüncü bir kapı odasının bulunması durumunda, içteki kapı odası merkez kapı odasına dönüşecektir. Kapı yapısının planında ölçek bulunmadığı için kapı odalarının ölçüleri kesin olarak bilinmemektedir.¹⁶⁶ Kapı odalarının haricinde bir yan oda veya merdiven boşluğunun varlığı bilinmemektedir.

Ekibin çizimine güvenildiği takdirde dıştaki kapı odasının daha derin ve geniş olduğu söyleyebilir. Her iki kapı odası da dikdörtgen planlıdır. Dıştaki geçişin her iki

¹⁶⁶ Kapı yapısının diğer planını gösteren çizimde (Şekil 5.45), hata payı yüksek olabileceği düşünülerek, tarafımızca ölçeklendirilmemiştir.

yanında tespit edilen mil yuvaları nedeniyle içeriye doğru açılan iki kanatlı bir kapının olduğu söylenebilir. Güneydoğuda yer alan mil yuvası, yaklaşık 1 m genişliğindedir. Kapının zemini, en büyüğü 1x1.50 m boyutlarına sahip taş levhalarla döşenmiştir. Aynı kapının dış geçişinin her iki yanında birer mil yuvası ve ortada da kapının kilitleme mekanizmasına ait iki yuva bulunmaktadır (Şekil 5.48), (Scott ve MacGinnis, 1990, Pl. VIIa).

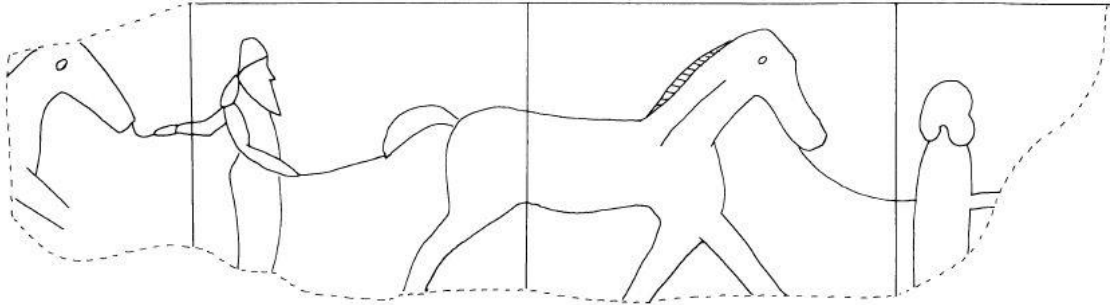

Şekil 5.47: 1954 yılında çekilmiş koruma laboratuvarındaki Taharqa'nın heykelleri (MacGinnis,1990, Fig. 16.2)

Kapıya rampa ile ulaşıldığı için Scott ve MacGinnis bunun *ekal māšarti*'nin muşlâlu Kapısı (Kent Kapısı 16) olarak düşünmüşlerdir; ancak 1954 yılında sınırlarının bir kısmı ortaya çıkartılan kapının bir kent kapısı olmadığı ortadır (Reade, 2000, s. 402; Reade, 2017, ss. 439-440). Mohammed Ali Mustafa'nın başında bulunduğu ekibin ortaya çıkarttığı kapı yapısı, Horsabad'daki *ekal māšarti*'nin rampalı kapısına benzeyen bir iç kapı olarak değerlendirilebilir. Ayrıca bahsi geçen rampanın da muşlâlu olarak nitelendirilmesi kuşkuyla yer vermektedir (Reade, 2017, s. 440). 1970'lerin ortalarında Nebi Yunus'taki türbenin çamaşırhanesindeki yenileme çalışmaları sırasında kabartmalı dört orthostat kaplı duvarın bir kısmı tespit edilmiştir. Orthostatlarda iki seyisin

saptanan kireçtaşı bloklar üzerinde, yazıtlı altı sıra pişmiş tuğla yükselmektedir.¹⁶⁷ Nebi Yunus'un kuzeyinde tespit edilmiş ve her birinde Assur kralı Sanherib'e ait yazıtın mevcut olduğu üç grup at yalağı, kompleks yapının buraya kadar uzandığını konusunda düşündürücüdür. Buradaki *ekal māšarti*'nin batı sınırı için Horsabad kentindeki *ekal māšarti* önemli bir referans olarak gösterilebilir. Tell Nebi Yunus'taki *ekal māšarti*'nin terası da tıpkı Horsabad örneğindeki gibi kent surunun dışına taşıdığı tahmin edilmektedir. Ayrıca Sanherib'in yazıtlarından iki kentteki *ekal māšarti*'nin benzerlik sağladığı anlaşılmaktadır (Kertai, 2015, s. 147).

Yazıtlı olan üç at yalağı, 1954 yılında Nebi Yunus Höyüğü'nün hemen kuzeyinde yer alan kent surunun yıkılmasıyla ortaya çıkmıştır. Yalakların nereden çıktığı kesin olarak bilinmemekle beraber, öğelerin fotoğrafı ve Mohammed Ali Mustafa'dan sağlanan ayrıntılar sayesinde konumlandırılabilmiştir. Üç yalak, 1.20 m uzunluğunda ve 0.60 m yüksekliğindedir. Söz konusu yalakların üst bölümünde, uzunlukları boyunca uzanan bir kanal bulunmaktadır. Her bir yalağın önünde tahrip olmuş dört satırlık aynı yazıtlar yer almaktadır. Yalakların Sanherib'in yeniden inşa ettiği *ekal māšarti*'nin bir inşa projesinin ürünü olarak değerlendirilebilir (MacGinnis, 1989, ss. 187-188, Fig. 1).

Şekil 5.49: Tell Nebi Yunus'un kuzeybatısında saptanan orthostatlar (Scott ve MacGinnis, 1990, Fig. 3)

1990 yılında yapılan ve Manhal Jabur'un da yer aldığı ekibin yaptığı kazı çalışmalarında *ekal māšarti*'nin avlusunda, kanatlı boğalar ile dekore edilmiş bir geçişin cephesi ortaya çıkartılmıştır. Aynı alanda, taş levhalar ile kaplı ve taht odası muhtemel olan büyük bir oda açığa çıkartılmıştır. Bazıları bitmemiş olan anıtsal kabartmaların bir kısmı, detayları işlenmeden önce küçük blokları birbirine tutturulmuştur (Russel, 1999,

¹⁶⁷ Tuğlaların üzerindeki yazıtta, "Sanherib'in Sarayı, dünyanın kralı, Assur kralı" yazmaktadır (Scott ve MacGinnis, 1990, s. 72).

s. 145). Kireçtaşı küp bloklardan meydana gelen heykel formlu hayvan kabartmasının korunan yükseklik ve uzunluğu yaklaşık 2 m'dir. Kabartmanın ön ayakları ve göğsü güneye dönüktür (ortadaki). Ortadaki kabartmanın sağında, onunla aynı teknikte yapılan, bitmemiş ve çok taştan oluşan bir hayvan kabartması bulunmaktadır. Yüksekliği 1.50 m ve genişliği 2 m olan kabartmanın ön ayaklarıyla göğsü görülebilmektedir. Ortadaki kabartmanın solunda yer alan ve biraz yan yatmış alabaster levhanın üzerinde Esarhaddon'a ait bir yazıt bulunmaktadır (Şekil 5.50), (Reade, 2017, ss. 446-447). Özgün konumuna yakın bir yerde saptanan alabaster lamassu tahrip olmuş bir vaziyettedir. Üzerinde az önce bahsedilen levhanın üzerindeki yazıtın kopyası bulunmaktadır. Her iki unsurda da, Esarhaddon'un basit saray yazıtları mevcuttur. Yine basit saray yazıtları taşıyan bir panel, yaklaşık 2 m yüksekliğinde ve 1.50 m genişliğindedir. Ancak bu paneldeki yazıtlar, Assurbanipal'le ilgilidir. Bu çalışmalarda estetik açıdan güzel bir örneği temsil eden bir lamassuya ait alabaster kafa parçası ele geçmiştir. Yukarıda değinilen alanda tespit edilen bir lamassuya ait olduğu kuvvetle muhtemeldir. Bir başka lamassu kalıntısı da güneybatıda saptanmıştır. Yaklaşık 1 m'lik bir kısmı korunan kalıntının orijinal boyutunun 6 m'ye ulaştığı tahmin edilmektedir (Reade, 2017, ss. 447-451).

Şekil 5.50: Bloklardan oluşan bir yapıya sahip hayvan kabartmaları (Reade, 2017, Fig. 14)

Yukarıda değindiğimiz ve araştırmalarına Rassam'ın da tanık olduğu alana ve burada ele geçen fazlaca taştan meydana gelen yüksek kabartma teknikli insan başlı, kanatlı boğaya, diğer kabartma ve levhaların mimari bağlamı, burayı anlamamız noktasında oldukça önemlidir. Özellikle 1986 yılı çalışmalarında ortaya çıkartılan lamassu ve arkasındaki cin kabartmasının, girişin cephesini süslemesi (Şekil 5.51), Sanherib'in Güneybatı Sarayı'ndaki gibi buradaki üç giriş ve payandalarla benzer özellikler sergilemektedir. Söz konusu payanda ve kapılar üzerindeki kabartmaların bir bölümünün 1852-1853 yıllarındaki Osmanlı İmparatorluğunun kazılarında saptandığı; ancak sonradan yok edildiği ifade edilmektedir (Reade, 2017, s. 453). Avluya açılan payandalı girişler, Horsabad'daki *ekal māšarti*'nin taht odasından da bilinmektedir. Horsabad'daki taht odasının ortadaki girişinin her iki yanına kabartmalar yerleştirilmiştir (Şekil 5.41). Bu açıdan yine Tell Nebi Yunus'taki *ekal māšarti* taht odasının, kuzeydoğu duvarı üzerindeki payandalı üç girişli kapısından tabanı döşeli avluya ulaşılabilirdiği söylenebilir. Yukarıda değinilen süsleme unsurlarının taht odasının kuzeydoğu duvarının dış cephesini kapladığı düşünülmektedir. Zaman içerisinde burada meydana gelen doğal faktörler ve insan faktörü nedeniyle konumlarının değiştiği ifade edilebilir.

Horsabad ve Kalhu *ekal māšartilerinde* kraliyet dairelerinin konumu bilinirken, Tell Nebi Yunus'ta bunun varlığı ve konumu hâlâ belirsizliğini korumaktadır. Yine Tell Nebi Yunus'taki *ekal māšarti*'nin diğerleri ile karşılaştırıldığında, özellikle orthostat ve lamassular açısından çok daha zengin olduğu söylenebilir.

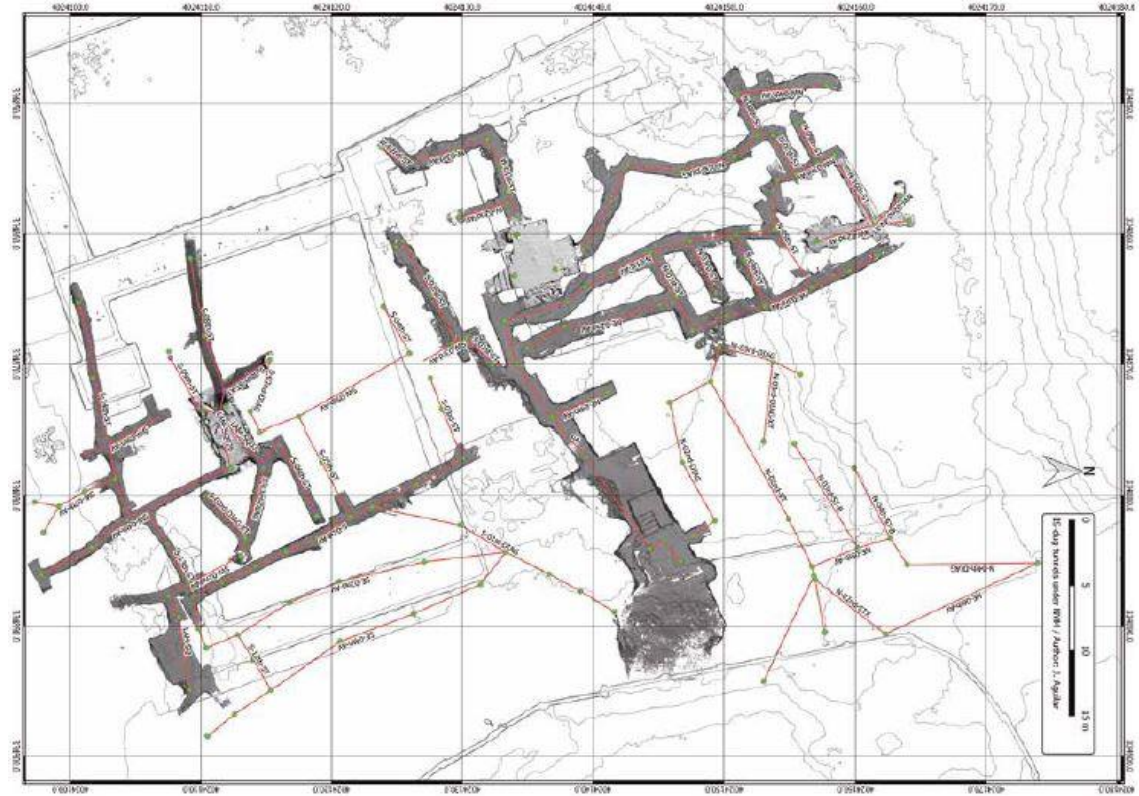
Şekil 5.51: Sınırları tamamlanan Tell Nebi Yunus'taki taht odasının şematik planı (Miglus, 2020, Abb. 7)

2017 yılının yazında Musul'un tamamen kontrol altına alınmasından sonra, Heidelberg Üniversitesi'nden araştırmacılar burada incelemelerde bulunmak üzere davet edilmişti. Davetin üzerine, 2018 yılında Peter A. Miglus liderliğinde iki araştırma gezisi gerçekleştirilmiş ve bu süreçte tahribattan sonra ortaya çıkan kültür varlıklarının kayıt altına alınması ve diğer belgelenme işlemleri yapılmıştır (Miglus, 2020, ss. 135, 140).

Arazinin incelenmesiyle başlanan çalışmalar sonrasında, kontrol noktaları oluşturularak ölçüm işlemleri gerçekleştirilmiştir. Havadan alınan görüntüler ve survey verileri kullanılarak coğrafi referanslı bir üç boyutlu arazi modeli oluşturabilmiştir. Tünelin duvarlarıyla zemininin koordinatları alınmış ve tünel ağı, hem fotoğraflık hem de fotogrametik olarak kayıt altına alınmıştır (Şekil 5.52). Tünellerde yapılan belgeme işlemleri sırasında çeşitli seramik parçaları, insan ve hayvan iskeletleri tespit edilmiştir. Buradaki enkazda saptanan çok sayıda sırlı tuğlanın yanı sıra, önemli bir kısmı Sanherib'e ait olan 30'un üzerindeki yazıtlı tuğla parçasının her biri değerli bir kanıt niteliğindedir. Ele geçen diğer bazı arkeolojik unsurlar arasında, taşınmış bir taş eşik, üzerlerinde Sanherib, Esarhaddon ve Assurbanipal'e ait yazıtların mevcut olduğu 33 adet orthostat saptanmıştır. Tünel ağının keşfedilmesi sayesinde *ekal māšarti*'nin duvarlarının alçak bir taş temel üzerinde 38-40x13-14 cm ölçülerine sahip kerpiçler ile yükseltildiği anlaşılmıştır. Yapının duvarları çoğunlukla çamur harç ile sıvanmış, önemli mekân ve kapı girişlerinde duvarlar, taş orthostatlar ile kaplanmıştır. Farklı açıklıklara sahip kapıların süslemesinde kullanılan taşları, Assurluların "pīlu" olarak adlandırdığı Musul Mermeri oluşturmaktadır (Miglus, 2020, s. 140).

Caminin altında kalan taht odası Oda 1, *ekal māšarti*'nin çekirdeğini oluşturmaktadır. Taht odasının ana girişi daha önce de değinildiği gibi 19. yüzyılın ortalarında saptanmıştır. Reade, 1986 ve 1990 yıllarında saptanan kabartmaları, taht odasının dıştaki kuzeydoğu duvarı üzerine yeniden konumlandırmaya çalışmıştır (Şekil 5.51). 2005 yılına gelindiğinde eski kazı alanı doldurulduğu için yeri kaybolmuştu. Ancak 2018 yılında burada çalışmaları gerçekleştiren ekibin açtığı küçük sondajda, çok bloklu taşlardan meydana gelen meşhur boğa kabartmasının (R18) yeri tekrardan saptanabilmiştir (Şekil 5.45). Esarhaddon'un yazıtları, *ekal māšarti*'nin inşası ve süsleme öğelerindeki ayrıntılara yer vermesi açısından, en kapsamlı bilgileri sunmaktadır. Yazıtlarında verdiği en önemli bilgilerden biri taht odasıyla ilgilidir.

Kayıtlarda geçen bīt šarri veya bītu dannu ifadelerinin taht odası olması muhtemeldir. Taht odasının uzunluğu, 95 büyük kübit ve genişliği 31 büyük kübit olarak verilmiştir. Söz konusu ölçüler, Esarhaddon döneminde kullanılan ve 0.57 m ölçülerine denk gelen büyük kübit ölçüsüyle yapının 31 kübit genişliği yaklaşık 17.70 m ve 95 kübit uzunluğu, yaklaşık 54.15 m olarak hesaplanabilir (Şekil 5.53), (Miglus, 2020, s. 141).

Şekil 5.52: Fotogrametrik çalışmalarıyla elde edilen tünel ağının uzanımı (Miglus, 2020, Abb. 6)

Taht odası grubu, her ikisi de taş döşeli iki avlu (Avlu I-II) arasında kalmaktadır. Buradaki doğu Avlusu'nu Avlu I, batıdakini de Avlu II olarak adlandırılan batı terası oluşturmaktadır. Avlu II, muhtemelen artık günümüzde korunamayan sura kadar uzanmaktaydı (Miglus, 2020, s. 148).¹⁶⁸

Kalınlığı 3.40-5 m aralığına sahip taht odasının duvarları, kabartmasız taş orthostatlar ile kaplanmıştır. Othostatlar, 1.09-2.07 genişliğinde ve 0.19-0.23 m kalınlığındadır (Miglus, 2020, s. 141).

¹⁶⁸ İki avlunun varlığı yazılı kaynaklardan bilinmektedir. Bunlardan dış avlu “bābānū kisallu” ve kireç taşından yapılmış saray salonunun altındaki büyük avlu “kisallu rabū šaplānu ekal^{na4}pīl” olarak değerlendirilebilir (Kertai, 2015, s. 151). Daha fazla bilgi için bkz. (RINAP 3/1 no. 34: 55b-59a, s. 224; RINAP 3/1 no. 34: 82b-85a, s. 226).

m uzunluğunda ve 2.30 m yüksekliğinde; diğeri ise (Şekil 5.55b) 3.95 m uzunluğunda ve 2.08 m yüksekliğindedir. Her iki boğa kabartmasının baş ve sırt kısımları tahrip olmuştur (Miglus, 2020, s. 144).

Şekil 5.54: Taht kaidesi ve taht kaidesinin güneybatısındaki merdiven (Miglus, 2020, Abb. 13)

Şekil 5.55: (a) NY.2018-A-013 numaralı kuzeybatıdaki kanatlı boğa kabartması (Miglus, 2020, Abb. 14); (b) NY.2018-A-016 No'lu güneydoğudaki kanatlı boğa kabartması (Miglus, 2020, Abb. 15)

Oda 1 ve Oda 2 arasında geçişin sağlandığı açıklık, 2.30 m genişliğinde ve 4.30 m derinliğindedir. Dikdörtgen planlı Oda 2'nin, uzunluğu, 21.20 m ve genişliği de 7.30 m'dir. Bu odadan Avlu II'ye, Oda 2'nin batı köşesine yerleştirilen açıklık ile ulaşılabilir. Söz konusu, geçiş Oda 1 ve Oda 2'nin arasındaki geçişle aynı ölçülere sahiptir (Şekil 5.53). Güneybatı tarafına bakan boğa kabartmaları ön kısımları yoğun tahribata uğramasına rağmen yaklaşık 2 m'lik yükseklikleri kayıt altına

alınabilmiştir (uzunlukları, 4.33 m ve 4.17 m), (Şekil 5.56). İki boğa kabartmasının arasında yazıtlı iki mil yuvası ve kapının kilitlenme mekanizmasına dair bilgi sunan yine yazıtlı olan ve yuvalı bir taş tespit edilmiştir. Mil yuvalarından bir tanesinin üst kısmında Sanherib yazıtı, alt kısmında da Esarhaddon'un yazıtı mevcuttur. Oda 2'nin batı köşesindeki geçiştan geçildiğinde, duvarları Esarhaddon ve Assurbanipal'in yazıtlı orhostatlarıyla kaplanan Avlu II'ye geçilebilmektedir. Bu avlunun zemin döşemesi büyük boyutlu taş bloklardan meydana gelmektedir. Bir tünelde batıya doğru 12.50 m'lik bir mesafede takip edilmiş avlu zemini, +251.32 m ile +251.68 seviyeleri aralığında bir kottadır (Miglus, 2020, ss. 144-145).

Şekil 5.56: (a) NY.2018-A-019 numaralı kuzeybatıdaki kanatlı boğa kabartması (Miglus, 2020, Abb. 16); (b) NY.2018-A-028 No'lu güneydoğudaki kanatlı boğa kabartması (Miglus, 2020, Abb. 17)

3 ve 4 numaralı odaların güneybatısında yer alan tünellerde açığa çıkarılmış taş döşemeler, batıdaki kent surlarına kadar uzanan bir terasın varlığını işaret etmektedir. Avlunun dikdörtgen biçimli zemin taşları, 35-45x45-90x13-17 cm boyutlarındadır. 7.70 m genişliğindeki dikdörtgen planlı 3 numaralı oda, 2 ve 4 numaralı odalar arasında yer almaktadır. Kuzey köşesinde olabileceği düşünülen geçiş sayesinde, Oda 1 ile ulaşımın sağlandığı tahmin edilmektedir. Ayrıca batı köşesinde yer alan 1.80 m genişliğindeki açıklık, Avlu II'nin terasına çıkmaktadır. Açıklığın altında 0.64 m genişliğinde ve 1 m derinliğine sahip ve hatları 9.50 m takip edilebilen bir kanal saptanmıştır. Kanalin killi dolgusunda iki insan kafatası ve hayvan kemikleri saptanmıştır. Kanalin her iki kısmında terasın inşaatı yönünde bilgi sağlayan duvar kalıntıları saptanmıştır. Ayrıca terastaki inşaatı işaret eden bir diğer kanıt, 9 No'lu Oda'nın girişinin önünde (3.45 m) yer alan 2.10 m genişliğine sahip taş temel tespit edilmiştir. Buradaki temelin üstünde yükselen kerpiç blokları mevcut değildir (Miglus, 2020, s. 146). Dikdörtgen planlı 4 No'lu Oda, 7.90x13 m ölçülerindedir (Şekil 5.53).Üç tünel tarafından kesilen 4 No'lu Oda, kenar uzunlukları 0.50-0.85 m arasında değişen taşlarla döşenmiş tabana sahiptir

(Şekil 5.57). Odadaki iki noktadan alınan taban kotu +252.00 m ve +252.20 m seviyesinde olması nedeniyle, taht odasının zemininden 1 m yüksekte kalmaktadır. Duvarlar, kalınlığı, 3.50-5 cm arasındaki çamur harç ile sıvanmıştır. Çamur harcın üstünü kaplayan sıva yangından etkilenmiştir. Taş zeminin üstünde saptanan 0.30 m kalınlığındaki yanık kalıntısı, yangın şiddeti hakkında fikir vermektedir. Oda 4'ün kuzeydoğusuna yerleştirilen 1.90 m genişliğindeki açıklık kullanılarak dikdörtgen planlı 4.60 m genişliğinde ve yaklaşık 25 m'lik uzunluğa sahip 5 No'lu Oda'ya ulaşılmaktadır. Odanın batısında yer alan açıklık çoklu bloklardan meydana gelen kabartmalar (R2-R4) ile süslenmiştir. Dekoratif ögeleler ile süslenen bu kapıdan Avlu I'e giriş yapmak mümkündür (Şekil 5.53), (Miglus, 2020, ss. 146-147).

Şekil 5.57: Soygun tüneline Oda 4'ün görünümü (Miglus, 2020, Abb. 23)

5 No'lu Oda ile paralel uzanan ve bir girişi güneybatıda olan ince uzun hatta 6 ve 7 No'lu Odalar yerleştirilmiştir. 6 No'lu Oda'nın genişliği güneybatıda 2.90 m ve kuzeydoğuda 3 m olması nedeniyle hafif yamuk bir plan sergilemektedir (Şekil 5.53). Oda 6'nın uzun duvarlarında orijinal bağlamlarında olmayan rölyefler tespit edilmiştir. Bu iki kabartmadan baş aşağı döndürülen ve dört kadının betimlendiği eser, 2.51 m uzunluğunda ve 1.26 m yüksekliğindedir (Şekil 5.58a). Üç kadının tasvir edildiği diğer kabartma, 2.03 m uzunluğunda ve 1.22 m yüksekliğe sahiptir (Şekil 5.58b). Tamamen korunmuş iki eserin orijinal konumlarının neresi olduğu bilinmemektedir. Oda 7, kendisiyle güneybatıda birleşen Oda 6'ya göre 0.60 m daha dardır. (Şekil 5.53), (Miglus, 2020, ss. 146-148).

Bir noktadaki soyguncu tünelinin çökmesi sonrasında, tünelin içindeki molozların temizlenmesine yönelik yapılan çalışmalardan sonra, Oda 7 ve 8 olarak kayıt altına alınan odaların duvarları boyunca tünel kazıldığı anlaşılmıştır. Bunun üzerine çalışmalar, buraya kaydırılmıştır. Buradaki çalışmalar sonucunda Oda 7 olarak adlandırılan 2.50 m genişliğindeki mimari ögenin, bitişiğindeki Oda 6'ya bağlanan bir koridor olduğu tespit edilmiştir. Koridoru, Oda 5'ten ayıran 3.50 m kalınlığındaki duvarın yaklaşık 6 m kadar yüksekliğine ulaşılabilir. Yatay olarak kazılmış tünel nedeniyle, koridordaki rampa tahrip edilmiştir (Miglus ve Stępniewski, 2020, ss. 151-152). Bu tahribatlara rağmen, odanın güneydoğu kesiminde yaklaşık 1.50 m'lik alan tahribatlardan kurtulmuştur. Zeminin üstünde saptanan çok sayıda sırlı tuğla parçaları ve yazıtlı tuğlaların olduğu orijinal oda dolgusu belgelenmiştir. Dolguda yapılan çalışmalarda çok az sayıda seramik parçaları küçük boyutlu üç adet altın varak parçası ele geçmiştir (Miglus ve Stępniewski, 2020, ss. 152-154).

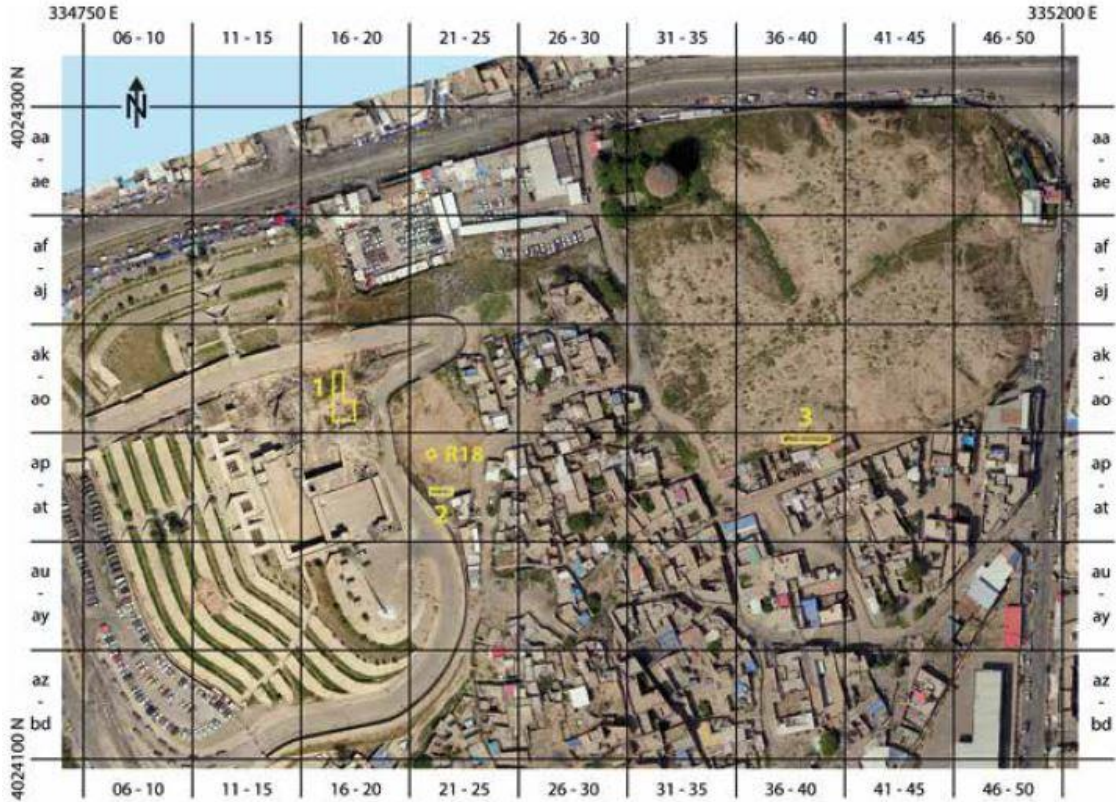

Şekil 5.58: (a) NY.2018-A-070 numaralı kabartmalı eser (al-Juboori, 2017, Fig. 6); (b) NY.2018-A-071 No'lu güneydoğudaki kabartmalı eser (al-Juboori, 2017, Fig. 7)

Taht kanadının kuzeybatı kısmında Oda 9 ve Oda 10 yer almaktadır. Oda 9, güneybatı duvarının ortasına yerleştirilen 2.10 m genişliğinde ve 3 m derinliğindeki geçişe sahiptir. Bu açıklıktan Avlu II'ye ulaşılabilir. Bu açıklığın her iki tarafında kalınlığı 0.20 m, yüksekliği 1.65 m'nin üzerinde olan ve arkalarında Esarhaddon'un yazıtlarının bulunduğu iki kabartmasız levha mevcuttur (NY.2018-A-065 ve NY.2018-A-066). Bunların arasında yer alan bir eşik taşının üzerinde bu krala ait bir yazıt ele geçmiştir (Miglus, 2020, s. 148).

2019 yılındaki kazı çalışmaları planlamasında *ekal māšarti*'nin daha fazla araştırılması ve tünel ağındaki belgeleme çalışmaları öne çıkmaktadır. 2019 kazı sezonunda çalışmak üzere üç alan belirlenmiştir. Kazı çalışmaları için belirlenen, Kazı

Alanı 1, cami harabelerinin kuzeyinde, Kazı Alanı 2, caminin doğusunda ve Kazı Alanı 3 ise Nebi Yunus mezarlığının güneyinde yer almaktadır. MÖ 7. yüzyıldan daha erken tabakalara ulaşmak için, Kazı Alanı 1’de derin sondaj çalışması gerçekleştirilmiştir (Şekil 5.59), (Miglus, 2020, s. 151). Kazı Alanı 1 ikiye bölünmüştür. Yüzeyin hemen altında saptanan 29-40x13-14 m boyutlarındaki kerpiçten oluşan Assur duvarı saptanmıştır (Miglus ve Stępniewski, 2020, s. 151).

Şekil 5.59: 2019 yılı kazı sezonunda kazılan alanların lokalizasyonu (Miglus ve Stępniewski, 2020, Abb. 30)

Oda 7’den sağlanan 1.40 m genişliğindeki açıklık ile ulaşılan dikdörtgen planlı Oda 8, 2.84x4.84 m ölçülerindedir (Şekil 5.60). Tamamı kazılan 8 No’lu Oda’da, 3 m yüksekliğe kadar korunmuş kerpiç duvarların, kalınlığı 1-2 cm olan kerpiç harç ile sıvandığı tespit edilmiştir. Burada da gözlemlenen yaklaşık 0.80-0.90 m genişliğine sahip soygun tüneli, oda dolgusunda tahribat meydana getirmiştir. Tahribatlar nedeniyle sadece odanın ortasında özgün dolguya ulaşılmıştır. Odanın zemin seviyesinde sırlı tuğla parçaları ve yanık kalıntıları tespit edilmiştir. Kömürleşmiş kalıntıların tavan ve kapı konstrüksiyonuna ait olması muhtemeldir. Tüm bu tahribatlara rağmen kapı yapısına ait kalıntıların iyi korunduğu söylenebilir. Doğu-batı aksında hafif eğimli olan kireç taşı yapımı kapının eşiği (+251.90-251.86 m), 1.04x1.44x0.10-0.11 m

ölçülerindedir (Miglus ve Stępnowski, 2020, s. 154, Abb. 37). Odanın doğu köşesinde yarım daire biçimli mil yuvasına sahip taş levha yer almaktadır (0.60x0.70 m), (Miglus ve Stępnowski, 2020, ss. 154-155).

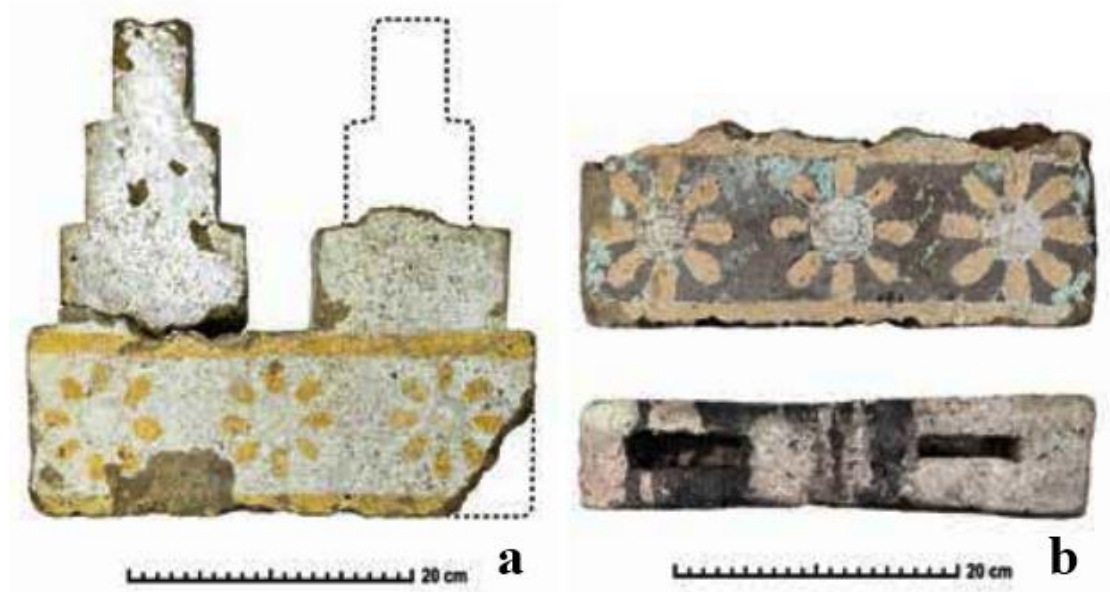

Şekil 5.60: Oda 8'in kapı yapısının görünümü (Miglus ve Stępnowski, 2020, Abb. 36)

Oda 7 ve 8'de 240 tanesi sırlı ve 50 tanesi de yazıtlı olmak üzere 290 adet tuğla tespit edilmiştir. Bu örnekler arasında korunan birkaç örnek yayınlanmıştır (Miglus ve Stępnowski, 2020, s. 155). Sırlı tuğlalar arasında kademelendirilmiş mazgal dişi örnekler, her ne kadar süsleme öğesi olarak kullanılmış olsa da, Tell Nebi Yunus'taki *ekal māšarti*'de mazgal dişi kullanımını gösteren somut örnekler olması nedeniyle önemlidir (Şekil 5.61). Bazı örneklerin altında monte delikleri olması, bir zamanlar buradaki *ekal māšarti*'nin üst kısmını süslediğinin birer kanıtı niteliğindedir (Şekil 5.61b). Söz konusu eserlerin üzerinde iki bordür arasına yerleştirilen rozet desenleri işlenmiştir.

Oda 8'in tabanını kaplayan ve kalınlığı 0.10 m'ye ulaşan kül tabakası içerisinde altın buluntular ve bronz bir amulet ele geçmiştir. Mısır ve Levant kökenli olan bu eserler, Esarhaddon ve Assurbanipal'in batıya yapmış oldukları seferlerde buraya

getirilen ganimetlerin parçaları olarak ifade edilebilir (Miglus ve Stępniewski, 2020, s. 155). 1954 yılında da Mısır Tanrıçası Anuket'in (6.3 cm) bir heykelciği ele geçmişti. Oda 8'in son kullanım evresi tarihlenen iki adet çivi yazılı tablet saptanmıştır. Söz konusu çivi yazılı iki tablet, Sin-şar-işkun (MÖ 622-612), dönemine tarihlendirilmektedir. Caminin kuzey yamacına atılan sondaj çalışmasında teras veya yapı kanıtlarına ulaşılmamıştır. Yamaçtaki çalışmalarda bir tanesi 17. yüzyıla tarihlenen iki taş sanduka mezar saptanmıştır (Miglus ve Stępniewski, 2020, ss. 155, 159).

Şekil 5.61: (a) Muhtelif yerlerde ele geçen sırlı tuğlalı mazgal dişleri (Miglus ve Stępniewski, 2020, Abb. 39); (b) Muhtelif yerlerde tespit edilen mazgal dişlerinin yerleştirme yuvalarından ayrıntılar (Miglus ve Stępniewski, 2020, Abb. 40)

Kazı Alanı 2'de eski yıllarda yapılan kazı çalışmalarının (1986, 1989 ve 1990) güneyinde 3x10 m'lik alanda çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Çalışmalar yapıldığı bu alanda, taht odasının merkezdeki girişi ortaya çıkartılmıştır. Tahribata uğramış iki kanatlı boğa ve alçı taşından levha, geçişte kullanılmıştır. Kuzeybatıya bakan kanatlı boğa kabartması (NY.2019-A-084), geçişin güneydoğu köşesindeki dış cepheyi kaplamaktadır. Kanatlı boğanın ön yarısı ortaya çıkarılmıştır. NY.2019-A-084 numaralı eser gibi yekpare olan geçişin güneyini kaplayan kabartmanın da (NY.2019-A-81), ön kısmı açığa çıkartılmıştır. Yoğun tahribatlara rağmen her iki eserin de boğa kabartması olduğu anlaşılabilmektedir. Tahribatlar nedeniyle, boyutları ile ilgili sadece tahminler yürütülebilir (Şekil 5.62). Kanatlı iki kabartmanın arasına küçük bir "L" planı oluşturacak şekilde yaklaşık 0.35 m kalınlığında olan iki levha yerleştirilmiştir (NY.2019-A-082 ve NY.2019-A-08). Bezemesiz olan iki levhanın üst kısmı tahrip

olmuştur. NY.2019-A-082 numaralı orthostatın arkasında Assurbanipal'e ait yazıt saptanmıştır. NY.2019-A-082 numaralı eserin batısında meydana gelen tahribat nedeniyle 0.13-0.14 m kalınlığındaki kalıntılara ulaşılmıştır. İki boğa kabartmasının önü, genellikle birbirinden farklı boyutlara sahip dikdörtgen biçimli taşlarla döşenmiştir. Geçidin arasında kalan alandaki eksik döşemelerin Osmanlı kazılarında kaynaklanmış olabileceği düşünülmektedir (Tamm, 2020, ss. 161-163).

1852-1853'te Musul Valisi adına gerçekleştirilen çalışmaların, Irak Eski Eserler Dairesi'nin 1980'lerin sonunda kazıların yürüttüğü alanın güneyinde kaldığı netleşmiştir. NY.2019-A-81 numaralı eser, birkaç santimlik hata dışında J. F. Jones'un ölçüleriyle uyumludur. Bu açıdan Gadd'ın ifade ettiği 17 fit, hatalı bir ölçüm olarak yorumlanabilir (Tamm, 2020, s. 165).

Şekil 5.62: Merkezdeki geçişi süsleyen kabartmaların kalıntıları (Tamm, 2020, Abb. 50)

Höyüğün kuzeydoğusunda yer alan modern mezarlık alanının güney kısmında arazi erozyonu sonucunda Yeni Assur Dönemi'ne tarihlenen bazı mimari öge kalıntılarının açığa çıkması üzerine burası Kazı Alanı 3 olarak belirlenmiştir. Bu çalışmalarda tespit edilen mimari öğeler, kuzeydoğudan güneybatıya yönelen küçük bir kapı, bir pişmiş tuğla sırası ve en az iki zemine sahip bir mekânın yamaca oturtulmuş

kerpiç duvarı olarak değerlendirilebilir. Kapının büyük boyutlu taş temeli (0.52-0.75x0.35-0.50x0.42-0.50), plan hakkında genel bir fikir oluşturmaktadır. Taş temel üzerinde yükselen yaklaşık kare biçimli kerpiç bloklar (0.33-0.35x0.09-0.10 m), kuzey köşede yedi sıra boyunca korunmuştur (Şekil 5.63), (Heiler, 2020, s. 168).

İki kapı odasından meydana gelen kapı yapısının kuzey kısmı, yağma tüneli nedeniyle tahribata uğramıştır. Güney kısmı erozyon ve günümüz yapılaşmasından olumsuz etkilenen kompleksin, bir zamanlar mevcut olduğu düşünülen tuğla döşemesinin kalıntıları korunamamıştır. Her iki kapı odasında yoğun tahribatlar gözlemlenmektedir. Batıdaki kapı odasının kuzeybatı duvarında sadece üç taş bloğu korunabilmişken; 2.55 m genişliğine sahip kuzeydoğudaki kapı odasının yaklaşık üçte biri günümüze ulaşmıştır. Kompleksin kuzeydoğu kısmında birkaç in situ tuğlada Sanherib'in yazıtları tespit edilmiştir (Heiler, 2020, ss. 168, 170).

Şekil 5.63: Kazı Alanı 3'te açığa çıkartılan kapı yapısının yukarıdan görünümü (Heiler, 2020, Abb. 58)

Tell Nebi Yunus'ta 2018-2019 yılları arasındaki çalışmalarda soygun tünellerinde ve kazı çalışmalarında çok sayıda yazıt tespit edilmiştir. Bu yazıtlı arkeolojik unsurlar arasında tabletler, tuğlalar, sırlı tuğlalar, kabartmalı ve orthostatlar, mil yuvaları taş kap parçası, taş levhalar ve seramik parçası sayılabilir.¹⁶⁹

¹⁶⁹ Yazıtlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (al-Juboori, 2017, ss. 9-11; Maul, 2020a, ss. 171-181; Maul, 2020b, s. 197; Maul, 2020c, ss. 193-196; Maul ve al-Magasees, 2020a, ss. 180-193; Maul, ve al-Magasees, 2020b, ss. 197-201; Maul ve Miglus, 2020b, ss. 196-197).

Ninive'nin *ekal māšarti*'si ile ilgili her ne kadar Sin-şar-işkun ve Assurbanipal'ın yazıtları mevcut olsa da en kapsamlı bilgilere Sanherib ve Esarhaddon'un yazıtlarından ulaşılmaktadır.

Tell Nebi Yunus'taki *ekal māšarti*, Sanherib tarafından “arka saray” anlamına gelen (Turner, 1970, s. 69), “ekal/bit kutalli” olarak tanımlanmıştır (Reade, 2000, s. 419). Esarhaddon ve Assurbanipal'in kayıtlarında burası bir *ekal māšarti* ve cephanelik olarak geçerken, evvelkilerse burayı, “her şeyin toplandığı saray anlamına gelen” “Eşgalšiddudua, ekallu pāqīdat kalāmu”, olarak ifade etmiştir (Turner, 1970, s. 69).

Assur kralı Sanherib, atalarının kurduğu kompleks yapının özelliklerini saydıktan sonra, mimari olarak eksikleri ve iyice eskimesi nedeniyle söz konusu yapıyı yıkarak, eskisinden oldukça ihtişamlı askerî amaçlı bir yapı inşa ettiğini belirtmektedir. Kralın anlatımlarından artık bazı ihtiyaçları karşılamayan ve kendisinden önce var olan eski bir askerî kompleksin olduğu anlaşılmaktadır (Maul, 2020c, ss. 193-194). Assur kralı, bu durumu şu şekilde kayıt altına almıştır:

“...Atalarım, benden önceki kralların kampın düzeni, atların bakımı ve her çeşit eşyanın depolanması (adı her ne olursa olsun) için yaptırmış oldukları “arka saray”ın terası yoktu, alanının çok küçük olması ve ustalıkla yapılmaması nedeniyle, gün geçtikçe temeli çatlamış (ve) çatısı çökmüştü. Bu sarayı tümüyle yıktım. Çayırılar ve kentin çevresinden büyük bir kısım aldım ve ona ekledim. Eski sarayın yerini yok ettim. Irmak kıyısından kazandığım araziyle bir teras yaptım, 200 tipku yüksekliğe çıkardım...”¹⁷⁰

“...Bu terasın üzerine, becerikli mimarlara, kraliyet ikametgâhım için boyut ve güzellik bakımından eskisini çok geride bırakan, kireç taşı ve sedirden Hitit işçiliğinde ve de Assur işçiliğinde bir saray kurdum.” (ARAB II, para. 424-425 s. 180; ARAB II, para. 429, ss. 181-182).

¹⁷⁰ Farklı bir yorum için ayrıca bkz. (RINAP 3/1 no. 22: vi 39-51a, ss. 184-185; RINAP 3/1 no. 23: vi 31-42, ss. 201-202; RINAP 3/1 no. 34: 55b-63a, s. 224).

Akabinde kral, yapının inşasında kullandığı sedir ağaçlarını Amanos Dağlarından, kapı kanatlarını “lilari” ağacından yaptırdığını belirtmektedir. Ayrıca kapı kanatlarını parlak bronz kaplamalar ile kapladığına yer vermiştir. Yapının girişlerine Balātaya’dan ¹⁷¹ getirilen ve kireç taşı yapımı anıtsal boyutlu lamassuların yerleştirildiğini kayıt altına almıştır. Aynı kral, “*Karabaşlı*” olarak nitelendirdiği Assurluların, binek hayvanları ve her türlü savaş ekipmanları için, kapı avlusunu (?) genişlettiği bilgisini vermektedir (ARAB II, para. 426 ss. 180-181).

Sanherib’in yazıtlarından anlaşılan bir diğer önemli ayrıntı, *ekal māšarti*’nin iki kanadının bulunduğu ve bunların Hatti Ülkesi tarzında ve Assur işçiliğinde inşa edildiğidir. Assur işçiliğinde inşa edilen kanat, yüksek saray olarak ifade edilmektedir. Kompleks yapıda süsleme unsuru olarak boğa ve sfenksler haricinde, devasa boyuttaki bronz ögeler de kullanılmıştır. *ekal māšarti*’deki sfenksler, sedir sütunları taşıırken, bronz süsleme unsurları ise “pindu”¹⁷² taşından yapılmış bir taş levhayı taşımaktaydı. Esarhaddon’un kompleks yapıda gerçekleştirdiği çalışmaların ayrıntıları, MÖ 676 ve 672 yıllarına tarihlenen kayıtlardan sağlanmaktadır (Kertai, 2015, s. 149).

Esarhaddon’un kompleks yapı hakkında verdiği bilgiler, yapı mimarisinin anlaşılması noktasında önemli bilgiler sunsa da, Senharib’le benzer anlatımları kullandığı görülebilmektedir. Esarhaddon, önce inşa edilen *ekal māšarti*’nin, binek hayvanları, savaş teçhizatları, düşmanlardan elde edilen ganimetler, atların eğitimi ve her şeyi tutmak için küçük gelmesi nedeniyle burada çalışmaların gerçekleştirildiğine yer vermiştir. Assur ordusunun ele geçirdiği yerlerden toplanan köleler, artık ihtiyaçları karşılamayacak kadar küçük olan *ekal māšarti*’de çalıştırılmıştır. Eski *ekal māšarti*’nin yerine, ekilebilir alanların toprağının eklendiği ve dağlardan getirilen devasa kireç taşlarıyla terasının doldurduğu belirtilmektedir. Hatti bölgesinden, Suriye-Filistin ve daha birçok ülkeden 22 kralı toplayarak onlara emirler verdiği kayıtlarında geçmektedir. Sirāra ve Lübnan Dağlarından *ekal māšarti*’nin inşasında ve süslemesinde kullanılan malzemelerin temin edildiği yazıtlarından öğrenilmektedir. Taht odası olarak nitelendirilebilecek, uzunluğu 95 büyük kübit ve genişliği 31 büyük kübit olmak üzere kraliyet mekânını inşa ettiği bilgisini vermektedir. Amanos Dağlarından getirilen bitkilerle *ekal māšarti*’nin etrafındaki botanik bahçesini, Amanos Dağlarının bir

¹⁷¹ Balātaya’nın lokalizasyonu için bkz. (al-Juboori, 2017, s. 3; Genç, 2015, s. 211).

¹⁷² pindû veya pendû hakkında daha fazla bilgi için bkz. (CAD P, 2005, ss. 323-324).

kopyasına dönüştürmüştür. İnşa ettiği bir kanal sayesinde, atlarının su içeceği sulama hendeğine suyun akması sağlanmıştır. İnşasını tamamladığı *ekal māšarti*'yi, “her şeyi yöneten” “Eşgalšiddudua” olarak adlandırmıştır (RINAP 4 no 1: v 40-vi 43, ss. 22-25). Esarhaddon'un yazıtları, *ekal māšarti*'nin inşası ve süsleme öğelerindeki ayrıntılar nedeniyle, en kapsamlı bilgileri sunmaktadır.

ekal māšarti ile ilgili bilgilerin sağlandığı diğer kayıtlar Assurbanipal'in MÖ 649-648 yıllarına tarihlenen iki prizmasıdır. İmparatorluğun son büyük krallarından Assurbanipal, atası Sanherib'in inşa ettiği Ninive'deki *ekal māšarti*'nin oldukça eskidiği, temellerinin zayıfladığı ve duvarlarının çöktüğünü belirtmektedir. Tahribatın boyutu nedeniyle kompleks yapının temellerine kadar iyileştirme çalışmaları yaptığını kayıt altına almıştır. Assurbanipal, *ekal māšarti*'yi temelinden üst kısmına¹⁷³ kadar inşa ederek bitirdiğini ve temelini eskisinden daha güçlü bir duruma kavuşturduğunun notunu düşmüştür (RINAP 5/1 no. 3: viii 56-64, s. 78; RINAP 5/1 no. 6: x 19"-21", s. 135). Assurbanipal'in ifadelerine bakılırsa, burada köklü bir yıkım ve baştan inşa etmeden ziyade, kısmi onarımlar gerçekleştirdiği söylenebilir.

ekal māšarti'de saptanan çivi yazılı metinlerden, burada geniş bir avlu veya açık alanı bünyesinde bulundurduğu yorumu yapılabilmektedir. Bu yerler hayvanlar için barınma alanı, atların eğitim alanı ve birliklerin toplandığı alan olarak nitelendirilebilir. Atların barınması hususunda ele geçen at tasvirli kabartmalar destekleyici örnekler gurubundadır (Sollee, 2020, s. 123). Höyüğün kuzeydoğu bölümünün yakınında tespit edilen yazıtlı tuğlaların iki inşaat evresini yansıttığı düşünülmektedir (Scott ve MacGinnis, 1990, s. 65; Sollee, 2020, s. 122). Tell Nebi Yunus'ta ele geçen yazıtların en yoğun bölümü Sanherib, Esarhaddon ve Assurbanipal'e ait olsa da, II. Sargon'un hükümdarlığına tarihlenen yazıtlı tuğlalar da ele geçmiştir. Scott ve MacGinnis II. Sargon'a ait bu yazıtlı tuğlaların Horsabad kökenli olduğundan şüphelenmektedir (Scott ve MacGinnis, 1990, ss. 65, 72-73).

¹⁷³ Yazıtta geçen “gaba-dib-bi-šúi” ifadesi ile *ekal māšarti*'nin üst kısmına yerleştirilmiş mazgal veya mazgal dişlerine atıfta bulunması muhtemeldir. Bu bağlamda *ekal māšartilerin* üst kısmında mazgal ve mazgal dişlerinin mevcut olabileceği söylenebilir. Gabadibbû ve gabandibbû ifadeleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. (CAD G, 1995, s. 1). Ayrıca buradaki *ekal māšarti*'nin muhtelif yerlerinde saptanan sırlı tuğlalı mazgal dişleri bu konuda önemli bir referans sağlamaktadır (Şekil 5.61).

Tell Nebi Yunus'ta yer alan *ekal māšarti*'nin iç sur ile kuşatılarak, aşağı kentten ayrılıp ayrılmadığı hala gizemini korumaktadır. Böyle bir savunma duvarı tespit edilmediği için bu duvarın uzanımı da bilinmemektedir. Tell Nebi Yunus ve Tell Koyuncuk arasındaki açık alanın Tell Nebi Yunus'un kuzeyindeki olabileceği yorumlar arasındadır. Öte yandan Tell Nebi Yunus'un kuzeyinde kent surunun içinde saptanan yazıtlı at yalakları, bir avluyu işaret edilebilir (Scott ve MacGinnis, 1990, ss. 66-67; Sollee, 2020, s. 123).

III. Salmanassar'dan önce, Assur başkentlerinde dâhi *ekal māšarti* olarak tanımlanamayan daha küçük ölçekli silah depoları veya kışla gibi yapılar olabilir. Yeni Assur Dönemi veya öncesinde özellikle tahkim edilmiş ve stratejik öneme sahip genellikle Assur Çekirdeği'nden uzakta kalan noktalardaki kentlerde tüm savaş donanımının toplandığı veya askerlerin dinlendiği birbirinden bağımsız veya ikisinin bir arada olabileceği komplekslerin bulunması gerekmektedir. Çünkü bu noktalarda Assur başkentleri gibi abartılı olmayan daha küçük ölçekte savunma unsurları bulunmaktaydı. Bu tipteki kentler, sınırlarında kalan küçük yerleşmeleri kontrol altında tutmak, düşman tehdidi ve benzeri gibi nedenlerden dolayı dönemin orduları savaş teknolojisiyle donatılmıştır. Tüm bunlar göz önüne bulundurulduğunda savaş donanımları için bir yapının ve askerlerin kalabileceği kışlaların olması gerektiği sonucu ortaya çıkmaktadır. Öte yandan savaş donanımlarının ortalıkta yığılmış ve dağınık bir şekilde durması beklenemez. Bu özelliklere sahip aday kente, Yukarı Dicle Havzası'nda yer alan Ziyaret Tepe'nin örnek verilebileceği düşünülmektedir. Daha önce ilgili bölümlerde değinildiği gibi Ziyaret Tepe merkezinde hendek, kuleler ile destekli kent suru ve yine kapı kulelerine sahip anıtsal kent kapılarının varlığı bilinmektedir. Ziyaret Tepe, Yeni Assur Dönemi'nde Assur Uygarlığı için askerî, idari ve ticari yönleriyle ön plana çıkan bir kenttir (Matney vd, 2017, ss. 27, 29, 117-118). Bu açıdan bakıldığında Ziyaret Tepe merkezinde kışla işlevli bir yapının olması mantıklı bir yorum olarak kabul edilebilir. Ancak burada küçük ölçekli ve az sayıda askerlerin kaldığı bir yapı göz önünde canlandırılmalıdır. Assur başkentlerinde yer alan *ekal māšartilerde* de dahi abartılı olabilecek sayılarda asker veya rütbeli askerler kalamamaktaydı. Bu nedenle basit yapıları odalar dizisinden oluşan yapı kompleksinin odalarının boyutları ve sayıları göz önünde

bulundurulduğunda mütevazı bir kışla (?) hatta askerlerin kaldığı bir baraka tanımı yapılabilir.¹⁷⁴

Kazı çalışmaları gerçekleştirilmeden önce özdirenç haritasında burada kışlanın varlığından şüphelenmiştir. Uzaktan algılama yöntemiyle tespit edildiği için surla paralel uzanan yapı kompleksin depolama birimleri de olabileceği düşünülmüştü (MacGinnis, 2011, ss. 25-26; Matney vd, 2012, s. 315; Matney vd, 2014, s. 332). Ziyaret Tepe'nin yeni yayınlarında yapı kompleksinin kışla olabileceği ifade edilmeye başlanmıştır (Matney vd, 2017, s. 124; Matney vd, 2020, s. 100).

Sekiz odadan oluşan yapı kompleksi, yarı açık bir alanda konumlandırılmıştır (Şekil 4.34). Bu odalardan A ve F'de saptanan tannurlar nedeniyle bu odaların yemek pişirme işlevinde kullanım gördüğü anlaşılmıştır. Sur boyunca inşa edilen A, B, C, G ve H odaları, 3x4 m boyutlarındadır (Matney vd, 2017, s. 124). Oda C'de üç mezar saptanmıştır. Zemin, 0.25 m kalınlığına sahip kerpiç ve kül çöküntüsüyle kaplanmıştı (Matney vd, 2017, s. 124). E Avlusu zemininin bir kısmı, Ziyaret Tepe'deki farklı mimarilerden alınmış olabileceği düşünülen kırk ve aşınmış devşirme tuğlalar ile kaplanmış olabilir. Avlunun merkezinde taş çeperli bir kuyu tespit edilmiştir (Matney, 2018, s. 347).

Yukarıda özelliklerine değinilen yapının alt seviyeleriyle üst seviyeleri kuvvetli benzerlikler göstermektedir. Alt seviyedeki planın 0.80-0.90 m aralığında temelinin kaydırıldığı söylenebilir. Bunun dışında yapı, aynı planda inşa edilmiş hatta odaların işlevlerinde dahi bir değişime gidilmemiştir. Oda A ve F'nin tannurları, Oda C'deki mezarlar yine alt seviyede de görülmüştür (Matney vd, 2017, s. 128).

Yapı kompleksinin kışla (?) olarak değerlendirmesinde lokalizasyon önemli bir etkindir. Çünkü yapı kompleksi sura paralel uzanıyordu ve kentin güney kapısına yakındı. Odaların doğrudan dışarıya çıkışı sağlayan kapılarının olması adlandırılmasındaki önemli sayılabilecek bir diğer husustur (Matney vd, 2017, s. 129).

¹⁷⁴ Yaygın olarak ifade edilmeyen ancak bölgede varlığı mevcut olabileceği düşünülen diğer yapıları cephanelik ve ahır oluşturmaktadır. Daha fazla bilgi için bkz. (MacGinnis ve Matney, 2009a, s. 36; MacGinnis ve Matney, 2009b, s. 8). Baraka ile ilgili yorumlar için ayrıca bkz. (Genç, 2015, ss. 215, 220).

Kentin suru üzerinde ve anıtsal kapılarında nöbet tutan askerlerin imparatorluğun uç yerleşimi olan tahkim edilmiş Ziyaret Tepe’de bulunması gerekmektedir. Nöbette vardiya değişimine giden askerlerin mesafe olarak yakın olan bu yapı kompleksinde dinlenmiş olmaları muhtemeldir. Odaların içerisinde askerî amaca hizmet eden bir teçhizat veya donanım en azından şu ana kadarki incelediğimiz yayınlardan bilinmemektedir.

Tahkimatlarıyla ön palana çıkan ve askerlerin savaş donanımına dair daha fazla buluntunun ele geçmesi gerektiği düşülen Ziyaret Tepe’de bu açıdan az sayıda buluntunun saptanmış olması, MÖ 7. yüzyılda imparatorluk çöktükten sonra, kentin terkedilmesi sırasında kentteki taşınabilir birçok varlık gibi bunların da taşınmış olduğu düşünülmektedir. Çünkü Ziyaret Tepe’nin talan edildiği yönünde bir işaret bilinmemektedir (Matney, 2018, s. 347).

6. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Assurluların, Assur Üçgeni içinde kaldığı veya bölgesel güç olduğu dönemler, Yeni Assur Dönemi ile sona ermiştir. Assurlular, 300 yıldan daha uzun süre boyunca, siyasi ve ekonomik anlamda elde ettiği başarılarla, Yakındoğu coğrafyasının söz sahibi imparatorluğu olmuştur. MÖ 7. yüzyıl ise, Assur tarihinde zirve ve çöküşün bir araya geldiği bir zaman dilimidir. Bu yüzyılda zaman zaman Mısır da hâkimiyet alanına katılmış, Assur İmparatorluğunun sınırları Afrika kıtasına ulaşmıştır.

Assur askerî gücünün sahadaki başarısı doğrudan askerî mimarisine yansımıştır. Assurlular, bölgedeki bin yılların askerî mimari tecrübesi ile kendi askerî mimari mühendisliğini harmanlayarak mukavemetli ve estetik yönü de vurgulu inşaat programları gerçekleştirmişlerdir. Bu programın askerî mimarisini; hendekler, savunma duvarları, kuleler, burçlar, kapılar, iç kale surları, askerî kamplar ve *ekal māšartiler* oluşturmaktadır. Fiziksel olan askerî mimariyle “tanrıların bağlantıları” kurulmuş veya birtakım ideolojik anlamlar yüklenerek zihinlerde de güçlü bir algı oluşturulmuştur. Geçişlere yerleştirilen apotropaik unsurlarla şeytan ve kötü ruhlar gibi görünmez varlıkların kente ulaşmaları engellenmiştir. Anlaşılacağı üzere fiziksel düşmanlar için birinci adımda duvar setleri inşa edilmiş ve “görünmez kötü varlıklar”a karşı da tılsımlı anlamların yüklendiği unsurlar ile çözüm bulunmuştur.

Assurlular, ana yurtlarını düşman tehditlerinden temizlemesine rağmen yine de başkentlerini iyi tahkim etmişlerdir. Assur başkentleri inşa edilirken her zaman coğrafya da gözetilmiştir. Kent surlarının inşaatında topoğrafyanın dik, engebeli ve yüksek kısımları belirleyicidir. Coğrafyayla ve topografik koşullarla bütünleşen surlar, savunmada daha etkili bir rol oynamıştır. Bu önemli etkenlere bağlı olarak yerleşmeler de, bunları saran surlar da mutlak, belirgin bir geometriye sahip olmayabilir.

Kilometrelerce uzunluğu sahip surlarda ve diğer tahkimat yapılarında, kolay uygulanabilir ve ucuz bir malzeme niteliğiyle en fazla kerpiç tercih edilmiştir. Taş kullanımına ise genellikle ön tahkimatların inşasında yer verilmiştir. Ahşaptan çoğu zaman, kapılar, kuleler ve yapıların üst örtüsü yapılırken yararlanılmıştır. Özellikle, *ekal māšartilerde*, avluların dışında kalan mekânların üst örtüleri ahşaptır. Metal, Assur

askerî mimarisinde en sınırlı kullanım gören malzemedir; daha çok kapıların mekanizmalarında yer bulmuştur.

Assur Askerî Mimarisi (Yeni Assur Dönemi MÖ 934-612) başlıklı tez çalışmasında Assur'un Çekirdek Bölgesi ve etrafında yer alan Assur, Tell İbrahim Bayis, Kalhu, Kalzu, Erbil, Balawat, Ninive, Tarbişu, Horsabad ve Yukarı Dicle Havzası'nda bulunan Ziyaret Tepe gibi tahkim edilmiş 10 merkezin askerî mimarisi kazı çalışmaları, yazılı belgeler, uzaktan algılama yöntemlerinin sonuçlarından ve tasvirli sanat eserlerinden yararlanılarak incelenmiştir.

Assur mimarisinin önemli bileşenleri arasında olan hendekler yazılı belgelerde, özellikle de krali yıllıklarda pek yer bulmamıştır. Assurlu krallar, sefer düzenledikleri yerlerin hendeklerinin üzerinde dururken her birini “eşsiz” olarak niteledikleri başkentlerinde dahi hendeklerin varlığına değinmemişlerdir. Yeni Assur Dönemi'nde Assur kentindeki hendek kullanımı belirsizdir. Ancak alçak olan ve hendeğin iç duvarı üzerine inşa edilen yarı bağlı iç ön sura ekstra yükseklik kazandırmak amacıyla I. Tukulti-Ninurta döneminde inşa edilen hendeğin, Yeni Assur Dönemi'nde de kullanılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Hendeğin derinliği sayesinde bu sorunun kısmen giderildiği düşünülmektedir. Assur kentinde bulunan hendeğin yarı bağlı iç ön sur hattı boyunca kuru olduğu düşünülmektedir; çünkü hendeğin su ile dolu olması durumunda, hendeğin iç duvarı üzerine inşa edilen söz konusu duvarın sudan çok hızlı bir şekilde etkilenecek yıkılması söz konusudur. Ninive kenti, hendek mevcudiyeti konusunda sağlam deliller veren bir yerleşmedir. En büyük kent unvanına sahip Ninive, aynı zamanda en uzun hendeğe de sahip kettir. Konumları doğru saptanan ve hendek olduğu kesin olan noktalarda karotlu sondajların yapılması yararlı olacaktır. Bu sondaj çalışmaları ile hendeklerin dibinde akarsuyun taşımış olduğu materyallere ulaşılabilmesi mümkün olduğu için bu konuda net bir sonuca varabilmek de olasıdır. Bu sayede hendeklerin su ile doldurulup doldurulmadığı anlaşılabilecektir.

Sur ve ön tahkimatlar bağlamında en fazla öge Assur kentindedir. Kentin kuzeybatı dış ön suru, Assur kentinin en öndeki bariyer duvarıdır. Ana duvardan tamamen bağımsız olmasıyla iç ön surlardan ayrılmaktadır. Kentin kuzeybatısındaki dış ön surdan sonra sırasıyla hendeğin gerisinde kalan yarı bağlı ve bağlı iç ön surlar gelmektedir. Assur kentinde arkeolojik olarak saptanan iki iç ön sur, ana sur ile

bağlantılıdır. İç ön surlar, konumları itibari ile hendekten sonra savunma mimarisine katkı sağlayan üçüncü unsurdur.

Assur kentindeki iç ön surların hemen gerisinde dış sur yer almaktadır. III. Salmanassar döneminde inşa edildiği kabul edilen dış sur, kentin batı ve güney cephelerini kuşatmaktadır. Buna karşın dış surun kesin kalıntıları, kuzey ve doğu cephelerinde açığa çıkartılmamıştır. Kentin kuzeybatısına konumlandırılmış, planı dikdörtgene yaklaşan dış çevirme, Assur kentinin kuzeybatısındaki surların savunmasına stratejik katkı sağlamıştır. Dış surun arkasındaki iç surun, III. Salmanassar'ın hâkimiyetinin son yıllarında veya haleflerinden birinin zamanında inşa edildiği varsayılmaktadır. Dış çevirmenin güneydoğusunda yer alan iç çevirmenin inşa ve işlevsiz kalma tarihleri belirsizdir. İç çevirme, kentin kuzeybatısında yapılacak bir saldırıda, dış çevirmeye daha etkili müdahale etmek amacıyla veya dış çevirmenin aşılması durumunda, düşmanın kentin içine ilerleyişini engellemek amacıyla inşa edilmiş olabilir.

Assur kentinin kuzey bölgesindeki savunma yapıları, ön tahkimat duvarlarına benzer özellikler sergilemektedir. Bu bölgede savunma mimarisine hizmet eden en içteki duvar, “rizalit duvarı”dır. Kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanan bu duvarın kuzeyinde, ince uzun görünümlü kuzey dış ön suru yer almaktadır. Rizalit duvarına göre biraz daha ince olan kuzey dış ön suru, rizalit duvarını tamamlayan bir duvardır. Kuzey dış ön suru, rizalit duvarının önünde yer alması nedeniyle, ön tahkimat duvarları gibi, rizalit duvarının savunma gücüne katkı sağlamıştır. Bu ikili duvarın kabaca hemen kuzeyinde ve kot olarak da aşağısında bulunan muşlâlular, çok fonksiyonlu birer mimari unsurdur. Zaman içerisinde muşlâlu hem işlevsel olarak hem de konum olarak değişmiştir. İki muşlâlu'dan Esarhaddon dönemine tarihlenen, daha kuzeyde yer alan örnek daha büyük boyutludur. Arkeolojik çalışmalarda muşlâluların üst kısmı korunmadığı için ve ilgili kayıtların konuyu tam olarak açıklığa kavuşturamaması nedeniyle muşlâluların Assur kentine nasıl bir hizmet verdiği ancak olasılıklarla değerlendirilebilir. Assur kentinin kuzeyindeki muşlâluların, çok sıralı kireç taşı temelinin üstünde yükselen tuğlaların varlığı arkeolojik çalışmalarla ispatlanmamıştır. Adı geçen örneklerde kireç taşları kullanılarak çok sıralı ve yüksek bir temel elde edilmiştir. Temelin üstünde kerpiç yerine tuğlaların tercih edilmesi, ilk etapta muşlâluların su tehlikesi karşısında önlemler alınarak inşa edildiğini işaret edebilir.

Sanherib ve Esarhaddon dönemine tarihlenen iki muşlâlu'nun 500 m²'nin üstünde alan kaplaması, bu unsurların kentin kuzey kısmında sadece giriş olarak kullanılmamasının makul bir nedeni olabilir. Çünkü kentin asıl trafiğinin akışını sağlayan Tabira Kapısı bulunmaktadır. Her kapı, savunma duvarının bir zayıf noktasıdır ve kapının büyük boyutlu olması savunma açığını oluşturmaktadır. Bu açığı gidermek için de ayrıca savunma yapıları ve fazla askere ihtiyaç vardır. Kentin kuzey kısmının topoğrafyasının trafik akışı için ne kadar uygun olduğu ayrıca bir tartışma konusudur. Bu nedenlerden dolayı kentin bu bölümünde, bu boyuta sahip sadece bir kapının varlığı tartışmalı bir durum yaratmaktadır. muşlâlu Bölgesi ile kentin dini ve idari yapılarının toplandığı alan arasındaki gidiş gelişler için ayrıca bir güzergâhın olduğu düşünülmektedir. Çünkü söz konusu iki alan arası dik kayalıktan meydana gelmektedir. Kentin muşlâlu Bölgesi'ni ziyaret etmek veya teftiş etmek isteyen yüksek zümreden bir görevlinin ulaşımı sağlayabildiği bir yol olmalıydı. Bu nedenle kentin bu noktalarında bir yol inşa edildiği ve bu yolun bir bağlantısının muşlâlu ile ilişkili kapı, giriş, yol, merdiven ve belki de rampa olabileceği düşünülmektedir. Bu noktada yukarıda yer verilen yorumlar muşlâlu'nun işlevinin anlaşılmasına katkı sağlayabilir. Arkeolojik veriler ve yazılı belgeler değerlendirildiğinde, Sanherib ve Esarhaddon muşlâlularının Yeni Assur Dönemi tahkimat sistemindeki işlevi hâlâ belirsizliğini korumaya devam ettiği söylenebilir; ancak yukarıda yer verilen yorumlar göz önüne alındığında ve muşlâlu'nun merdiven, kapı ve rampayla ilişkisi düşünüldüğünde muşlâlu'nun kuzeye açılan bir kapı olarak ve alternatifleri bünyesinde barındıran çok kapsamlı ve “ideolojik” işlevlere bağlı bir unsur olarak yorumlanabilir.

Dicle suları ve düşman tehlikesi karşısında bir dizi önlemlerin alındığı bir diğer cephe, Assur kentinin doğusudur. Kentin nehir üzerindeki en yoğun trafiğinin doğu cephesi olduğu ve rıhtım duvarını meydana getiren taşların yüzeyindeki zift kalıntıları, suyun kentin çok yakınında aktığını işaret etmektedir. Doğru cephesindeki savunma duvarının varlığı yönünde destekleyici öge, kademeli mazgal dışının saptanmasıdır. Hangi duvar ya da yapıyı taçlandığı net olarak bilinmese de bunun Sargonlar dönemi kaplama duvarına veya Assur Tapınağına ait olduğu düşünülmektedir.

İmparatorluğun sınırları içerisinde kalan diğer yerleşimleri çevreleyen ön tahkimat duvarları, Assur kentine göre arka planda kalmaktadır. Bunlar içerisinde ana surun önünde ikinci bir surun varlığı kesin olarak bilinen tek kent Ninive'dir. Horsabad

kentinin iç ön sura sahip olduğu yönündeki olasılıklar daha güçlüyken, bir diğer aday kent Erbil’de bu durum belirsizdir. Erbil’de iç ön sur konusundaki en önemli deliller, yazıtlar ve adı geçen kentin betimlendiği rölyeftir.

Assur kentlerinin planını belirleyen öge surlardır. Assur kentleri, düzgün geometrik planlı ve belli bir geometri göstermeyen “şekilsiz” planlı kentler olarak iki gruba ayrılmaktadır. Şekilsiz planlı kentleri temsil eden en önemli merkez, Assur kentidir. Kentin bu plana sahip olmasındaki en önemli etken coğrafyadır. Coğrafya değerlendirilerek kent inşa edildiği için, kentin saldırılar karşısında zayıf veya savunma açığı olabilecek kısımlarında savunma duvarlarına başvurulmuştur. Çalışmanın konusu olan başkentler içerisinde en küçük boyutlu Assur kenti, en fazla savunma duvarının bulunduğu kent konumundadır. Bir diğer düzgün olmayan bir kent planına sahip merkez Kalhu’dur. Kentin batı ve güney surundaki iç ve dış kavisler, kentin planını etkilemiştir. Erbil, Kalzu ve Ziyaret Tepe merkezleri birbirine benzer plana sahiptir. Yuvarlağa yakın planlı bu kentler içerisinde Kalzu ve Ziyaret Tepe merkezlerinin boyutları birbirine yakındır. Horsabad, Tell İbrahim Bayis ve Balawat kare planlı merkezlerdir. İmparatorluğun son başkenti, kapladığı alan bakımından aynı zamanda en büyük başkenttir. Dörtgen planlı Ninive kenti, güneyden kuzeye doğru genişleyen bir kent planına sahiptir.

Assur İmparatorluğunun fiziksel ihtişamının göstergesi olan Assur başkentleri, etrafı kuşatılmış birden fazla savunma duvarlarına sahiptir. Statik ve estetik kaygılarla inşa edilen Assur surları, anıtsal boyutları nedeniyle Yakındoğudaki kentlerin savunma duvarlarının aşağısında değildir. Assur kentinin batısı ve kuzeybatısındaki dış ön sur, iki iç ön sur, dış ve iç surun genişliği toplandığında yaklaşık 24 m (± 3.10 m), Horsabad’ın ana sur ve iç ön suru 24 m (± 5 m) ve Ninive’nin ana sur ve iç ön suru 29 m (± 3 m) olması bu iddiayı destekler niteliktedir.

Yeni Assur Dönemi mazgal dişleri gruplandırılırken arkeolojik ve ikonografik kaynaklar değerlendirilmiştir. Sadece kademelendirilmiş mazgal dişleri arkeolojik olarak yorumlanabilmektedir. Assur, Horsabad (?) ve Ninive’de savunma işlevli duvarlarla ilişkilendirilebilen somut veriler tespit edilmiştir. Diğer Assur kentlerinde saptanan kademelendirilmiş mazgal dişleri surun dışında, farklı yapılarla ele geçmiştir. Mazgal dişleri, ikonografik veriler ışığında değerlendirildiğinde ortaya farklı sonuçlar

çıkılmaktadır. Özellikle uzmanlarca Ninive kentini tasvir ettiği düşünülen rölyeflerde, farklı mazgal dişleri öne çıkmaktadır. Üst kısmı sivri ve üst kısmı yuvarlatılmış mazgal dişleri Assur mazgal dişleri tipolojisinde bazı sorunları beraberinde getirmektedir. Her iki tip de kentlerin surlarıyla beraber birer rölyefte görülmektedir. Üst kısmı sivri mazgal dişlerinin Assur askerî kamplarında, çok sayıdaki duvar rölyeflerinde ve III. Salmanassar dönemi Balawat Kapısı'nın tunç bantları üzerinde betimlendiği gibi Assur düşmanlarının tahkimat sisteminde kullanım gördüğü anlaşılmaktadır. Hem Assur tahkimatlarında hem de sonraki dönemde Assur İmparatorluğu sınırlarında kalmış düşman bölgelerinde birçok eserde karşımıza çıkmaktadır. Üst kısmı sivri mazgal dişlerinin varlığı arkeolojik çalışmalarda saptanmamıştır ve yazıtlarla da desteklenmemektedir.

Yeni Assur Dönemi'nde idari, dini ve seçkin gruplara ait yapılar, yerleşimin yüksek noktalarına kurulmakta, etrafı ayrıca sur ile kuşatılmaktadır. Assur başkent mimarlığının tamamlayıcı unsuru konumundaki iç kaleler, gerçek ve yalancı (pseudo) olmak üzere iki tipte görülmektedir.

Assur kralları, kentlerinde ana iç kale ve *ekal māšartilerin* yer aldığı iç kaleler inşa etmişlerdir. Her iki iç kale de ayrıca tahkim edilerek, kontrollü geçişler ile denetim altına alınmıştır. Ana iç kalede böyle bir yol izlenmesinde kral, kralın ailesi ve imparatorluğun kraldan sonraki en önemli kişilerinin burada yaşıyor olması ve en önemli yapıların burada bulunuyor olması belirleyicidir. Surlarla korunan bir kentin bazı noktalarının ayrıca surlarla tekrar kuşatılmasında aşağı kentte yaşayan yerli halkın ve surların dışındaki düşman grupların tehditleri etkili olmalıdır. Diğer iç kaleler konumundaki *ekal māšartiler* de işlevleri gereği tahkim edilmiştir.

Assur kentlerinin surlarına yerleştirilen kuleler dikdörtgen veya kareye yakın planlıdır. Savunmasız kalacak, ölü noktaları ortadan kaldıran kuleler, ok atımının etkili olduğu mesafe gözetilerek inşa edilmiştir. Mevcut örnekler, kulelerin boyutunun ve dışarıya yaptıkları taşmanın belli bir standardının olmadığını göstermiştir. Kulelerin boyutları, beden duvarlarının ölçüleriyle doğru orantılıdır. Burçların kullanımı kulelere göre pek yaygın değildir. Köşeleri yuvarlatılmış burçlar, bağlı iç ön sur üzerinde inşa edilmiştir ve kabaca yarı eliptik bir plan sergilemektedir.

Yeni Assur Dönemi kentlerinde, çok fazla sayıda anıtsal kent kapısı görülmektedir. Assur kentinde sekiz, Horsabad'ta yedi ve Ninive kentinde 18 kent kapısının tespiti, Assurluların tahkimatın gücüne güvenerek düşman tehdidinden adeta çekinmediğinin önemli bir göstergesidir. Kapıların savunma açısından endişe yaratmaktan ziyade güç ve görkemin simgesi olarak algılanması ve öyle gösterilmesi, düşman üzerinde caydırıcı bir etki yaratmış olmalıdır.

Kent kapılarının önünde bazen rampalar inşa edilerek araba trafiğinin akışı sağlanabilmiştir. Kent kapıları; duvar resmi, heykel ve kabartmalar ile süslenerek sanat yönü güçlü bir görünüm kazanmıştır. Geçişlere apotropaik amaçlı karışık yaratıklar yerleştirilerek “kötü ruhların, uğursuzlukların” kentte girmesi engellenmeye çalışılmıştır. Bu karışık yaratıklar arasında en yoğun kullanılanı, yüksek kabartma tekniğinde büyük bloklara işlenen kolosal boğa betimlemeleridir. Lamassulardan sonra kapılarda, insan başlı cin, kartal kafalı cin ve mitolojik kahraman figürlü tasvirler uygulanmıştır.

Anıtsal kapı yapıları çoğu zaman birden fazla geçişli, kontrollü bir sistemi bünyesinde barındırmaktadır. Bunlar arasında kapı kuleleri ile korunan dış geçişler, kilitleme sistemiyle donatılmış kapılara sahiptir. Bu kilitleme mekanizması; sürgü tahtası, kilitleme çubuğu, pim, anahtar, sürgü sabitleme elemanı gibi birden fazla unsuru içerdiği düşünülen karmaşık bir sistemden meydana gelmektedir. Kapı açıklıklarının genişliği ve kapıların her iki yanında bazen in situ olarak tespit edilen mil yuvaları nedeniyle çift kanatlı olduğu düşünülen Assur kapıları, ayrıca tunç levhalar ile desteklenmiştir.

Kapı odaları içerisinde en az genişlik ve derinliğe sahip örnek Ziyaret Tepe'deki Habur Kapısı'nda görülmektedir. En derin kapı odası Ninive'de yer alan Nergal Kapısı'nda, en geniş kapı odası yine Ninive kentinde bulunan Maşki Kapısı'nda gözlemlenmiştir. Yeni Assur Dönemi kentleri içinde en büyük alana sahip kapı odasını Nergal Kapısı, en küçük kapı odasını Habur Kapısı (Evre II) oluşturmaktadır. Kapı odalarının üst kısımlarının örtülü olabileceği yönünde bir iz Tabira Kapısı'nda saptanmaktadır. Kapı odaları genellikle dikdörtgen bir plan sergilerken, Ziyaret Tepe'deki Habur Kapısı Evre I kapı odası, uygulamaya bağlı olarak hafif trapezoidal bir plana sahiptir.

Yeni Assur Dönemi kent kapıları içerisinde en anıtsal örnekleri, iç ön surun ön avlusuyla bütünleşen kapılar oluşturmaktadır. İç ön surun dışarıya taşması ile kapı yapısına bir ön avlu birimi kazandırılmaktadır. Bu sayede zaten anıtsal ölçeklerdeki kent kapıları, daha da büyük ölçülere sahip olmuştur. Söz konusu tipteki kapılar, Horsabad'taki Kapı 3, Ninive kentinde yer alan Şamaş, Mullisu ve Nergal Kapısı ile temsil edilmektedir. Adı geçen kapılar arasında en geniş ön avluya sahip kapı, Şamaş Kapısı'dır.

Dış geçişin istinasız bir şekilde her zaman kilitlenebilir kapılardan oluştuğu düşünülmektedir. Kapılar, kapı kuleleri ile de desteklenerek birinci adımda düşman tehdidine karşı önlem alınmıştır. Dört ve altı eş bölmeli sisteme sahip Yeni Assur Dönemi kent kapıları, “dolambaçlı kapılar” grubunda değerlendirilebilir. Geçiş yolu boyunca birden fazla kapı ve kapı odasının yerleştirildiği kapı düzeni sayesinde, düşman birlikleri birçok engel ile karşı karşıya bırakılarak yavaşlatılmıştır. Bazen dar bir alana sıkıştırılan düşmana birden fazla açıdan ateş edilerek, düşmanın kapıyı aşması engellenmeye çalışılmıştır.

Assur kapı yapılarının bünyesinde barındırdığı özellikler kraldan krala değişim göstermektedir. Salmanassar dönemi kapıları, genelde kapı kuleleri ile desteklenmiştir, tek kapı odalıdır ve kapı odasından merdiven boşluğuna ulaşmada geçişler kullanılmaktadır. II. Sargon dönemi ve sonrasında iki odalı kapılar bir gelenek haline gelmiş, Sanherib dönemi kent kapılarında da bu gelenek devam ettirilmiştir. II. Sargon'un Assur kapılarına kattığı en önemli yeniliğin ön avlular olduğu düşünülmektedir. Sur hattından taşan iç ön sur, kapı yapıları ile bütünleşen bir ön avlu yaratmıştır. Yine adı geçen kral ile beraber, Assur kapılarının boyutlarında ciddi bir büyüme görülmektedir. Assur kralı Sanherib, atalarının kapılarda kullandığı uygulamalara yer vermenin yanı sıra, ön avluyu çevreleyen iç ön sur üzerine daha fazla kule yerleştirmiştir. Kalhu'daki *ekal māšarti*'nin güneyindeki sarmal hatlı potern, imparatorluğun son güçlü krallarından Esarhaddon'un, geçitlere kattığı bir yenilik olarak sayılabilir. Yine de bu sayılan özellikler söz konusu uygulamaların Assur'da başladığı şeklinde yorumlanmamalıdır.

Tez çalışmasında Yeni Assur Dönemi'ne ait 39 askerî kamp kabartması incelenmiş ve kamplar dört grupta değerlendirilmiştir. Bunlar arasında dairesel planlı

askerî kamplar 8, oval planlılar 16, kare planlılar 5 ve dikdörtgen planlı kamplar 10 örnek ile temsil edilmektedir. Askerî kamplar içerisinde en erken örnekler dairesel planlı askerî kamplardır. II. Assurnasirpal dönemine ait askerî kamp kabartması tekil bir örnektir ve genelleme yapmak uygun değildir.

II. Assurnasirpal'dan sonra dairesel planlı askerî kampları, ardılı III. Salmanassar devam ettirmiştir. Dairesel planlı askerî kampların en fazla örneği III. Salmanassar döneminde görülmektedir. Balawat Kapısı'nın tunç bantlarına işlenmiş dairesel planlı askerî kampların kule sayılarında bir standardın olmayışına karşın, kapı sayıları genellikle iki adettir.

Yeni Assur Dönemi askerî kamp betimlemeleri içerisinde en yetkin eserler Sanherib dönemine aittir. Betimlemeler öncelikle sahne zenginliği ve gerçekçilik konusunda en gelişmiş örnekleri sergiler. Kampın içi iki ve üç banda ayrılmıştır. Genellikle kampın üst bandında ve çoğu zaman sol üst köşesinde rahipler eşliğindeki ritüel sahnesi birden fazla askerî kamp kabartmasında görülmektedir. Merkez sahnede sol yönden tutsak ve/veya ganimetlerin Assurlu rütbeli askerler ve/veya vezir beraberinde Sanherib'in huzuruna getirilmesi tasvir edilmiştir. Ayrıca askerî kamplar içerisinde en fazla betimlenen kral olarak da Sanherib'i görmekteyiz. Bundan yola çıkarak askerî kamplara en fazla katılan kral olduğu yorumu yapılabilir. Sanherib kamplarının alt bandında konik ve dikdörtgen biçimli çadırlar bulunmaktadır. Konik biçimli çadırların içi bütün detayları ile sanatçı tarafından verilmektedir. Kamp alanında bulunan hayvanlar, yine bütün vaziyetleri ile sanatçı tarafından işlenmiştir. Sanatçıların Sanherib döneminde kullandığı bu gelişmiş tekniklere rağmen perspektif sorununu tümüyle aşmadıkları görülmektedir. Assurbanipal dönemindeki her iki askerî kamp kabartma parçasında dikkati çeken özellik, kulelerin daha alçak ve daha geniş bir biçime kavuşmasıdır.

Önemli kısmı korunmuş askerî kamp kabartmaları içerisinde III. Tiglat-pileser dönemi askerî kamplarda 18 kule (± 2), Taklak-ana-Bel'e ait askerî kampta 18 kule, Sanherib dönemi askerî kamplarda ise 24 kule gözlemlenmiştir. Bu açıdan bakıldığında incelediğimiz askerî kamplar içerisinde duvar hattı üzerinde en fazla kulenin yerleştirildiği kampların Sanherib dönemi kampları olduğu söylenebilir. Sanherib'e ait kampların dikkat çeken bir diğer noktası, kamp duvarı ve kuleler üzerindeki pencere,

hava delikleri veya atışların yapıldığı açıklıkların tasvir edildiği askerî kamp sayısıdır. Tahkimatlı yapıların önemli bir parçası olduğunu düşünülen bu unsurların, Sanherib kamplarındaki kullanım yoğunluğu nedeniyle, söz konusu kralın dönemindeki kampların, mimari açıdan diğer krallara ait askerî kamplardan daha iyi tahkim edildiği söylenebilir. Askerî kampların savunma mimarisindeki bir diğer elamanı olan kapıların, gerçekçi tasvir edilmiş ayrıntılarını, sadece III. Tiglat-pileser'in kamp kabartmasından bilmekteyiz.

Balawat Kapısı'nın tunç bantları üzerinde tasvir edilen kamplar arasında en kalabalık grubu dikdörtgen planlı kamplar oluşturmaktadır. Ayrıca doğal çevrenin en fazla işlendiği kamp tasvirleri bu grupta değerlendirilmektedir. Dikdörtgen planlı askerî kamplar içerisinde sadece bir örnekte, kampın içi boş olarak tasvir edilmiştir. Bu örnekte, kare planlı içi boş tasvir edilen askerî kampların aksine, kampın iki kapısı bulunmaktadır. Balawat Kapısı'nın tunç bantları üzerinde işlenen askerî kamp tasvirleri içerisinde, III. Salmanassar'ın kamp alanı içinde tasvir edildiği tek kamp kabartması, dikdörtgen planlıdır.

III. Salmanassar dönemi kamp tasvirleri erken örnek olmaları nedeniyle pek gelişmemiş örnekleri temsil etmektedir. Bu dönemin sanat eserlerinde sınırlı sayıda ve çeşitlilik göstermeyen sahnelerin işlenmesinin arkasında başka sebeplerin de olduğunu düşünmekteyiz. Özellikle sanatçıyı, Balawat Kapısı tunç bantlarının yüzeylerinin de sınırladığı atlanmaması gereken bir husustur. Hali hazırda zaten dar olan bantlara, sınırlı sahnelerin işlenebileceği ortadadır. Bunun farkında olan sanatçı ya da sanatçıların ancak verilmesi veya atlanmaması gereken detayları tunç bantlara işlediği düşünülmektedir. Bu bağlamda III. Salmanassar dönemi askerî kamplar sadece tunç bantlara işlendiği için diğer krallara ait kamp tasvirleri ile karşılaştırırken, materyalinin farklı olduğu, detayların işleme zorluğu, alanın sınırlı olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.

Sadece Assur başkentlerinde karşımıza çıkan *ekal māšartiler*, kentlerin ana iç kalesinden farklı bir noktada bulunan ikinci iç kalelere konumlandırılmıştır. İmparatorluk dönemi krallarından özellikle Sanherib ve Esarhaddon, *ekal māšartilerin* yeniden inşa edilmesinde en önemli gerekçe olarak, *ekal māšarti*'nin artık ihtiyaçları karşılamayacak kadar küçük olmasını neden göstermektedir. Kalhu'daki *ekal māšarti*'nin güney terasına entegre edilen potern, arkeolojik olarak kanıtlandığı için,

diğer iki *ekal māšarti*'den ayrılmaktadır. Her ne kadar Nebi Yunus'ta da böyle bir uygulama akla geldiyse de bu durum kanıtlanmamıştır. Yine Kalhu'nın güneyine yerleştirilen Avlu S ve T, Horsabad ve Tell Nebi Yunus'taki *ekal māšarti*'den bilinmemektedir. Horsabad'ın bu kanadında sadece krala ait yapı bulunmaktadır ve bu da dış terasta kalmaktadır. Kalhu'daki *ekal māšarti*'nin, Horsabad ve Tell Nebi Yunus'tan bir diğer farklılığı, kent surunun içinde kalmasıdır. Öte yandan diğer iki merkezdeki *ekal māšartiler*, kent surundan dışarıya taşmaktadır.

Esarhaddon'un yazıtlarında geçen Tell Nebi Yunus'taki *ekal māšarti*'nin taht odası, yaklaşık 17.70x54.15 m ölçülerindedir. Horsabad kentindeki *ekal māšarti*, yaklaşık 10.50x48 m ve Kalhu kentinde yer alan *ekal māšarti* yaklaşık 9.80x42.10 m boyutlarındadır. Her üç kentteki *ekal māšartilerin* taht odası, Ninive'de yaklaşık 960 m², Horsabad'da 504 m² ve Kalhu'da 412,58 m²'lik alan kaplamaktadır. Bu bağlamda Tell Nebi Yunus'taki *ekal māšarti*'nin en büyük, en gösterişli taht odası olduğu söylenebilir. Ayrıca anıtsal boyutu nedeniyle, sivil saraylardaki taht odalarından da daha büyük olduğu iddia edilebilir. Hatta Miglus bunu Assur'un "en büyük odası" olarak nitelendirmektedir. 17.70 m'lik genişliğin nasıl başarıldığı konusunda iki yorum getirilebilir. Muhtemelen ilk kez, Tell Nebi Yunus'taki *ekal māšarti*'de kullanılan genişlikte ağaçlar, buranın inşası için temin edilmiş olabilir ya da taht odasının üst örtüsünü taşımada farklı bir inşaat tekniği kullanılmış olabilir. Çünkü Assur tarihi boyunca taht odalarında bu genişlik ölçüsüne ilk kez rastlanmaktadır. Esarhaddon'un kayıtlarında Sirāra ve Lübnan Dağlarından, *ekal māšarti*'nin inşasında kullanılmak üzere büyük hatılların getirildiği bilgisi geçmektedir. Kralın belirttiği bu uzak coğrafyalardan bu denli uzun hatılların sağlam bir şekilde ve nasıl getirildiği de ayrıca sorgulanmalıdır. Hatılların 17.70 m'den daha uzun olması gerekmektedir. Çünkü kiriş olarak kullanıldığı taht odası iç genişliğinden daha uzun olmak zorundaydı. Ayrıca söz konusu genişlik nedeniyle, duvarların üzerine yatay yerleştirilen kirişlerin yaklaşık merkezine denk gelecek şekilde taşıyıcıların kullanılması gerekmektedir. Aksi halde örtünün ağırlığına maruz kalan hatılların belli bir süreden sonra bel verebileceği tahmin edilmektedir.

Tell Nebi Yunus iç kalesinin etrafını sınırlayan surların varlığı belirsizliğini korumaktadır. Bu belirsizlik nedeniyle *ekal māšarti*'nin maksimum boyutunun ne olduğu konusu soru işaretlerini beraberinde getirmektedir. Miglus, E. Heinrich ve M. E.

L. Mallowan aksine buranın Kalhu'daki *ekal māšarti*'den daha büyük olduğunu önermiştir ve 450x500 m ölçüleriyle Tell Nebi Yunus'a konumlandırılan *ekal māšarti*'nin tüm zamanların en büyük *ekal māšarti*'si olduğunu düşünmektedir. Tell Nebi Yunus örneği, yaklaşık 960 m²'lik alan kaplayan taht odasının boyutları düşünülünce Miglus'un yorumlarına katılmak mümkün olur. Miglus'un iddia ettiği boyutları destekleyen bir kanıt olarak, Nebi Yunus Höyüğü'nün hemen kuzeyindeki kent suru içinde saptanan yazıtlı at yalıkları, *ekal māšarti*'nin kuzey sınırı için bir referans oluşturabilir. Kentin batı kısmının, Horsabad'daki *ekal māšarti* gibi dış teras ile benzer olduğu düşünülmektedir. Bu nedenle Nebi Yunus Höyük'teki *ekal māšarti*'nin kent suruna kadar uzanmakla kalmayıp, surdan taşması batı sınırı için somut bir sınır oluşturabilir. *ekal māšarti*'nin mimari uzantısı, Nebi Yunus Höyüğü'nün güney kısmında da saptanmıştır; ancak günümüzdeki yapılaşma nedeniyle tahrip olmuştur. Güney uzanımının en dış sınırı her ne kadar bilinmese de, en azından höyüğün bu kısmına kadar kesin geldiğini ispatlaması açısından önemlidir. Tell Nebi Yunus Höyük'teki *ekal māšarti*'nin doğu sınırı en fazla bilinmez kalan bölümdür. Bu nedenle kompleks yapının özellikle doğu kısmı için sadece spekülasyonlar yapılabilir.

ekal māšartiler, avlular etrafına konumlandırılan mekânları, ana iç kalelere göre daha mütevazı süsleme öğelerini bünyelerinde barındırmaları, bir teras üzerinde yükselmeleri, anıtsal girişlere sahip olmalarıyla öne çıkar. Ganimet mekânları, savaşta kullanılan tüm donanımların toplandığı yer, atölyeler (bakım ve onarım), banyolar, avlular, askerlere ve çalışanlara tahsis edilen mekânlar, harem kısmı, atların bakım mekanları, kabul odaları, kral dairesi ve taht odasını içeren çok işlevli kompleks yapılarıdır. *ekal māšartileri* anahtar kelimeler ile özetlemek gerekirse; askerî kaygılar ile inşa edilen, saray-kışla-cephanelik-depo-ahır-atölye gibi yapılardan meydana gelen çok işlevli karmaşık kompleksler olarak tanımlanması, ifadenin doğru algılanması yönünde katkı sağlayabilir.

Ziyaret Tepe'deki kışla (?) olabileceği düşünülen yapı kompleksi kentin suruna paralel uzanmaktadır ve kentin güney kapısına yakın bir yerde inşa edilmiştir. Bu nedenlerden dolayı askerlerin kaldığı küçük boyutlu baraka tarzında odalar dizisi olarak düşünülebilir. Donanım olarak konuta benzemeyen ancak basit yapılı bir mimariyi temsil etmektedir.

Yakındoğu'nun en önemli askerî güçlerinden olan Assurlular, sınırlarını korumak ve rakiplerinin üstesinden gelmek suretiyle, pek çok imparatorluğun uzun süre varlık gösteremediği bir coğrafyada, bin yılların birikimini kendi devlet yapılarında değerlendirerek öne çıkmışlardır. Assur devleti; stratejik noktaları ve çekirdek bölgedeki merkezleri çağın savaş teknolojisine uygun savunma sistemleriyle donatarak uzun süre kalıcı olmayı başarmıştır. Assurluların en gelişkin askerî donanımına sahip olmaları ve savaş taktiklerindeki ustalıkları, kent inşaatlarındaki tasarım ve hesaplamalara da yansımıştır. Kentin önündeki hendek, hendeğin gerisindeki ön tahkimatlar, abartılı sayılabilecek kalınlıktaki surları ve iç kaleleri ile yönetim ortamını aşağı kentten ayıran iç kale tahkimatı Assur askerî mimarisinin standartlarıdır. Ana iç kalenin haricindeki diğer iç kalede, askerî amaçlar ön planda tutularak inşa edilen *ekal māšartiler* başkentlere özgü yapılardır. Savunma duvarlarına yerleştirilen kuleler ile ölü noktalar ortadan kaldırılmıştır. Surların tepelerine eklenen kademelendirilmiş mazgal dışlarıyla etkili bir savunma anlayışı ortaya koyulmuştur. Çekirdek bölgeden uzakta kalan yerlerde ise, başkentlerin küçük ölçekli uygulamaları niteliğiyle, etrafı duvarla çevrili, mazgal dışları ve kuleleri olan askerî kamplar öne çıkmaktadır. Assur savunma sistemleri, her birinde Assur kimliği taşıyan ve bin yılların birikimini yansıtan tasarımlarıyla, görkem ve ideolojinin birlikte vücut bulduğu bir model sergilemektedir.

KAYNAKÇA

Antik Kaynaklar

Herodot., 1973, *Herodot Tarihi*, (Çev. Müntekim Ökmen), İstanbul: Remzi Kitabevi.

Josephus, F., 1984, *The Jewish War*, (Translated by G. A. Williamson), Smallwood, E. M., (Ed.), England: Penguin Books.

Ksenophon., 1974, *Anabasis: “Onbinlerin Dönüşü”*, (Çev. Tanju Gökçöl), İstanbul: Hürriyet Yayınları.

Polybius., 1979, *The Histories*, (with an English translation by W. R. Paton), Vol. 3, Cambridge and MA: Harvard University Press, London: William Heinemann Ltd..

Strabo., 1930, *The Geography of Strabo*, (with an English translation by Horace Leonard Jones), Vol. VII, London: William Heinemann Ltd., Cambridge and MA: Harvard University Press.

Strabo., 1961, *The Geography of Strabo*, (with an English translation by Horace Leonard Jones), Vol. V, London: William Heinemann Ltd., Cambridge and MA: Harvard University Press.

Strabon., 2000, *Geographika: Antik Anadolu Coğrafyası, Kitap: XII-XIII-XIV*, (Çev. Adnan Pekman), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Vitruvius., 1914, *Vitruvius The Ten Books on Architecture*, (Translated by Morris Hicky Morgan), Cambridge: Harvard University Press.

Xenophon., 1922, *Xenophon in seven volumes*, Brownson, C. L., (Ed.), Vol. 3, Cambridge and MA: Harvard University Press, London: William Heinemann Ltd..

Modern Kaynaklar

Adalı, S. F., 2018, Yeni Asur Krallığının Orta Anadolu’ya İlgisi: Melid, Tabal, Frig ve Lidya İlişkileri/The Neo Assyrian Kingdom’s Interest in Central Anatolia: Relation with Melid, Tabal, Phrygia and Lydia, Koroğlu, K. ve Adalı, S., (Eds.), *Assurlular: Dicle’den Toroslara Tanrı Assur’un Krallığı/The Assyrians: Kingdom of the God Aşşur from to Taurus*, (ss. 276-299), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Akyüz, F., 2018, Asur Ordusu (Yeni Asur Dönemi MÖ 911-612), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

al-Asil, N., 1954, Editorial Notes, *Sumer* 10, 107-112.

al-Aswad, H. B., 2017, Nineveh and the City of Mosul, Petit, L. P ve Bonacossi, D. M., (Eds.), *The Great City: Symbol of Beauty and Power*, (ss. 260-264), PALMA 13, Leiden: Sidestone Press.

- Albenda, P., 1986, *The Palace of Sargon, King of Assyria: Monumental Wall Reliefs at Dur Sharrukin, from Original Drawings Made at the Time of Their Discovery in 1843-1844 by Botta and Flandin*, Paris: Editions Recherche sur les Civilisations.
- Albenda, P., 2003 Dur-Sharrukin, the Royal City of Sargon II, King of Assyria, *The Canadian Society for Mesopotamian Study Bulletin*, Vol. 38, 5-13.
- al-Juboori, A. Y., 2017, Recently Discovered Neo-Assyrian Royal Inscriptions from the Review Palace and Nergal Gate of Nineveh, *Iraq* 79, 3-20.
- Alp, S., 2001, *Hitit Çağında Anadolu, Çiviyazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar*, Ankara: TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları.
- Alvaro, C., 2012, The Topography and Architecture at Arslantepe During the Second and First Millennia B.C: Reconsidering more than 100 Years of Researches, *Origini* 34, 345-360.
- Andrae, W., 1913a, *Die Festungswerke von Assur*, WDOG 23, Berlin.
- Andrae, W., 1913b, *Die Stelenreihen in Assur*, WDOG 24, Leipzig.
- Angelakis, A. N., vd., 2020, Irrigation of World Agricultural Lands: Evolution through the Millennia, *Water*, 12 (5), 1-50.
- Anonymus., 1987, Excavations in Iraq 1985-86, *Iraq* 49, 231-251.
- ARAB I: Luckenbill, D. D., 1926, *Ancient Records of Assyria and Babylonia I*, Chicago: University of Chicago Press.
- ARAB II: Luckenbill, D. D., 1927, *Ancient Records of Assyria and Babylonia II*, Chicago: University of Chicago Press.
- Asutay-Effenberger, N., 2017, Surlar ve Kapılar, *Suriçi İstanbul Fetihden Önce ve Fetihden Sonra*, (ss. 69-100), İstanbul: Fatih Belediyesi Yayınları.
- Bagg, A. M., 2017, Assyrian Technology, Frahm, E., (Ed.), *The Blackwell Companion to Assyria*, (ss. 511-521), Oxford: Wiley Blackwell.
- Barbanes, E., 1999, Heartland and Province: Urban and Rural Settlement in the Neo-Assyrian Empire, Yayınlanmamış Doktora Tezi, The University of California, Berkeley.
- Barnett, R. D., 1976, *Sculptures from the North Palace of Ashurbanipal at Nineveh (668-627 B.C.)*, London: British Museum Publications.
- Barnett, R. D., Bleibtreu, E. ve Turner, G., 1998, *Sculptures from the Southwest Palace of Sennacherib at Nineveh*, London: British Museum Publications.

- Barnett, R.D. ve Falkner, M., 1962, *The Sculptures of Assur-nasir-apli II (883-859 B.C.), Tiglath-pileser III (745-727 B.C.), Esarhaddon (681-669 B.C.) from the Central and South-West Palaces at Nimrud*, London: British Museum.
- Bedford, P. R., 2009, The Neo-Assyrian Empire, Morris I. & Scheidel W., (Eds.), in *The Dynamics of Ancient Empires: State Power from Assyria to Byzantium*, (ss. 30-65), Oxford: Oxford University Press.
- Bonacossi, D. M., 2017a, Nineveh, Famous but Lost, Petit, L. P ve Bonacossi, D. M., (Eds.), *The Great City: Symbol of Beauty and Power*, (ss. 27-28), PALMA 13, Leiden: Sidestone Press.
- Bonacossi, D. M., 2017b, Nineveh after the Destruction in 612 BC, Petit, L. P. ve Bonacossi, D. M., (Eds.), *The Great City: Symbol of Beauty and Power*, (ss. 251-252), PALMA 13, Leiden: Sidestone Press.
- Botta, P.E. ve Flandin, M. E., 1849-1850, *Monument de Ninive*, Vol. I, Paris: Imprimerie Nationale.
- Botta, P.E. ve Flandin, M. E., 1849-1850, *Monument de Ninive*, Vol. II, Paris: Imprimerie Nationale.
- Botta, P.E. ve Flandin, M. E., 1849-1850, *Monument de Ninive*, Vol. V, Paris: Imprimerie Nationale.
- Brewer, D. J. ve Teeter, E., 2011, *Mısır ve Mısırlılar*, (Çev. Nihal Uzan), Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Burke, A. A., 2004, *The Architecture of Defense: Fortified Settlements of The Levant During The Middle Bronze Age*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Chicago, Chicago.
- Burke, A. A., 2008, *Walled up to Heaven, The Evolution of Middle Bronze Age Fortification Strategies in the Levant*, Indiana: President and Fellows of Harvard College.
- CAD: The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the Universtiy of Chicago, Chicago 1956vd.
- Cancik-Kirschbaum, E., 2004, *Assurlular(Tarih, Toplum, Kültür)*, (Çev. Aslı Yarbaş), İzmir: İlya Yayınları.
- Caner, E., 2018, *Ayanis Kalesi Mimarisinde Teknik ve Statik Özellikler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Crawford, H., 2010, *Sümer ve Sümerler*, (Çev. Nihal Uzan), Ankara: Arkadaş Yayınevi.

- Curtis, J., 2017, Nineveh in the Achaemenid Period, Petit, L. P. ve Bonacossi, D. M., (Eds.), *The Great City: Symbol of Beauty and Power*, (ss. 253-255), PALMA 13, Leiden: Sidestone Press.
- Curtis, J. E. ve Reade, J., (Eds.), 1995, *Art and Empire: Treasures from Assyrian in the British Museum*, London: British Museum Press.
- Curtis, J. E. ve Tallis, N., (Eds.), 2008, *The Balawat Gates of Ashurnasirpal II*, London: British Museum Press.
- Curtis, J. E. ve Tallis, N., 2015, More Thoughts on The Balawat Gates of Shalmaneser III: The Arrangement of the Bands, *Iraq* 77, 59-74.
- Çilingiroğlu, A., 1983, Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler, *Sanat Tarihi Dergisi*, 2 (2), 28-37.
- Çilingiroğlu, A., 1997, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir.
- Dalley, S., 2017, Sennacherib's Palace Garden at Nineveh, a World Wonder, Petit, L. P ve Bonacossi, D. M., (Eds.), *The Great City: Symbol of Beauty and Power*, (ss. 188-191), PALMA 13, Leiden: Sidestone Press.
- Dalley, S. ve J. N. Postgate, 1984, *The Tablets from Fort Shalmaneser. Cuneiform Texts from Nimrud III*, London: BSAI.
- Davenport, L. T., 2014, Situation and Organisation: The Empire Building of Tiglath-pileser III (745-728 BC), Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Sydney Faculty of Arts and Social Sciences, Sydney.
- David, O., 2005, *Studies in the Ancient History of Northern Iraq*, by David Oates (1927-2004), with a preface by John Oates, British School of Archaeology in Iraq.
- de Mendoza, B., 1853, *Comentarios de lo sucedido en las Guerras de los Países Bajos, 1567-1577*, Rivadeneyra.
- Demirarslan, D., 2020, Geçmişten Geleceğe Doğru Bir Geçiş: Kapılar, *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 7(53), 1219-1243.
- Dezső, T., 2018, Assurluların Anadolu Seferleri/Assyrian Campaigns to Anatolia, Köroğlu, K. ve Adalı, S., (Eds.), *Assurlular: Dicle'den Toroslara Tanrı Assur'un Krallığı/The Assyrians: Kingdom of the God Aşşur from to Taurus*, (ss. 128-161), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Díaz-Del-Río, P., 2004, Copper Age Ditched Enclosures in Central Iberia, *Oxford Journal of Archaeology*, 23(2), 107-121.
- Duffy, C., 1979, *Siege Warfare: The Fortress in the Early Modern World, 1494-1660*, London: Routledge and Kegan Paul.

- Düring, B. S., 2020, *The Imperialisation of Assyria: An Archaeological Approach*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Elayi, J., 2017, *Sargon II, King of Assyria*, Atlanta: SBL Press.
- Eph'al, I., 2009, *The City Besieged: Siege and its Manifestations in the Ancient Near East*, Leiden: Brill.
- Fales, F. M. ve Rigo, M., 2014, Everyday life and food practices in Assyrian military encampments, in Milano, L. ve Bertoldi, F., (Eds.), *Paleonutrition and Food Practices in the Ancient Near East: Towards a Multidisciplinary Approach, History of the Ancient Near East*, Vol. 14, S.A.R.G.O.N., 413-437.
- Filorioti, H., 2012, Yeni Asur Metinlerinde Geçen Ay İsimleri, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 27 (2), 359-379.
- Fink, S. ve Droß-Krüpe, K., 2019, Assyrian and Babylonians in Classical Sources, Da Riva, R., Lang, M ve Fink, S., (Eds.), *Literary Change in Mesopotamia and Beyond and Routes and Travellers between East and West Proceedings of the 2nd and 3rd Melammu Workshops*, Vol. 2, 113-135.
- Fiorina, P., 2008, Italian excavations at Nimrud-Kalhu: Chronological and stratigraphical problems, Curtis, J. vd., (Eds.), *New Light on Nimrud. Proceedings of the Nimrud Conference 11th-13th March 2002*, London, 53-56.
- Frahm, E., 1997, Einleitung in die Sanherib-Inschriften, *Archiv für Orientforschung Beiheft* 26, Wien: Institut für Orientalistik der Universität Wien.
- Frahm, E., 2017, The Neo-Assyrian Period (ca. 1000-609 BCE), Frahm, E. (Ed.), *The Blackwell Companion to Assyria*, (ss. 161-209), Oxford: Wiley Blackwell.
- Frankfort, H., 1936, Gate 7, in: Loud, G., (Ed.), *Khorsabad, Part I. Excavations in the Palace and at a City Gate* OIP 38, (ss. 1-11), Chicago: University of Chicago Press.
- Frese, D. A., 2012, The civic forum in ancient Israel: The form, function and symbolism of city gates, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of California, San Diego.
- Frese, D. A., 2020, *The City Gate in Ancient Israel and Her Neighbors: The Form, Function, and Symbolism of the Civic Forum in the Southern Levant*, Frahm E., vd., (Eds.), Leiden: Brill.
- Furlani, G., 1933-1934, Kakzu, *AfO* 9, 74-75.
- Gadd, C. J., 1935, An Assyrian Camp Scene, *Antiquity* 9, 209-210.
- Gadd, C. J., 1936, *The Stones of Assyria*, London: Chatto & Windus.
- Gadd, C. J., 1948, Two Assyrian Observations, *Iraq* 10, 19-25.

- Garfinkle, S. J., 2013, Ancient Near Eastern City-States, Bang, P. F. ve Scheidel, W., (Eds.), *The Oxford Handbook of the State in the Ancient Near East and Mediterranean*, (ss. 94-119), New York: Oxford University Press.
- Gates, C., 2011, *Ancient Cities: the Archaeology of urban life in the ancient Near East and Egypt, Greece and Rome*, London and New York: Routledge.
- Genç, B., 2015, Urartu ve Assur arasındaki kültürel ilişkiler ve Urartunun dönüşümünde Assur etkisi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- George, A. R., 1992, *Babylonian Topographical Texts*, OLA 40, Leuven: Peeters.
- Gökçek, L. G., 2015, *Assurlular*, Ankara: Bilgin Kültür ve Sanat Yayınları.
- Gökçek L. G. ve Akyüz, F., 2013, Asur Ordusu, *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 32 (54), 41-62.
- Grabowski, M., 2014, Tombs on the Borders of the City: Funerary Use of Babylon's City Walls During the So-Called Late Periods, *ŚWIATOWIT*, XII (LIII)/A, 25-38.
- Grayson, A. K., 1982, Assyria: Ashur-dan II to Ashur-Nirari V (934-745 B.C.), Boardman, J. et al. (Eds.), *CAH III*, (ss. 238-281), Vol. 3, Cambridge: Cambridge University Press.
- Grayson, A. K., 1992a, Assyrian Civilization, Boardman, J. et al. (Eds.). *CAH III*, (ss. 194-228), Vol. 3, Cambridge: Cambridge University Press.
- Grayson, A. K., 1992b, Assyria: Tiglat-Pileser III to Sargon II (744-705 B.C.), in Boardman, J. et al., (Eds.), *CAH III*, (ss. 71-102), Vol. 3, Cambridge: Cambridge University Press.
- Grayson, A. K., 1992c, Assyria: Sannacherib and Esarhaddon (704-669 B.C.), in Boardman, J. et al., (Eds.), *CAH III*, (ss. 103-141), Vol. 3, Cambridge: Cambridge University Press.
- Grayson, A. K., 1992d, Assyria 668-635 B.C.: The Reign of Ashurbanipal, in Boardman, J. et al., (Eds.), *CAH III*, (ss. 142-161), Vol. 3, Cambridge: Cambridge University Press.
- Grayson, A. K., 1998, Assyrian Expansion into Anatolia in the Sargonid Age (c. 744-650 B.C), in Erkanal, H., Donbaz V. ve Uğuroğlu, A., (Eds.), *XXXIV. Uluslararası Assirioloji Kongresi/ XXXIV International Assyriology Congress*, Ankara: TTK, 131-135.
- Gross M.M., 2020, *At the Heart of an Empire: The Royal Household in the Neo-Assyrian Period*, *Orientalia Lovaniensia Analecta*, Leuven: Peeters.
- Halama, S., 2011a, Wehrarchitektur im gesellschaftlichen Kontext: Das Beispiel der neuassyrischen Residenzstädte, *MDOG*143, 251-292.

- Halama, S., 2018, Protecting Civilisation: Cosmological and Ideological Concepts behind City Walls in Assyria, Ballmer, A., Fernandez-Götz, M. ve Mielke, D. P., (Eds.), *Understanding Ancient Fortifications: Between Regionality and Connectivity*, (ss. 83-92), Oxford: Oxbow Books.
- Harmanşah, O., 2013, *Cities and the Shaping of Memory in the Ancient Near East*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Harper, P. O., et all., (eds.), 1995, *Assyrian Origins: Discoveries at Ashur on the Tigris: Antiquities in the Vorderasiatisches Museum*, Berlin, New York: Metropolitan Museum of Art.
- Hausleiter, A., 2010, Neuassyrische Keramik im Kerngebiet Assyriens: Chronologie und Formen, *ADOG* 27, Wiesbaden.
- Heiler, J., 2020, Grabungsabschnitt 3, 168-171: Maul, S. M. vd., 2020, Erforschung des ekal māšarti auf Tell Nebi Yunus in Ninive 2018-2019, *ZOrA* 13, 129-213.
- Heinrich, E., 1984, Die Paläste im alten Mesopotamien, *DAA* 15, Berlin: Verlag Walter de Gruyter & Co.
- Helms, S. W., 1975, Posterns in Early Bronze Age Fortifications of Palestine, *Palestine Exploration Quarterly*, 107 (2), 133-150.
- Hrouda, B., 2020, *Mezopotamya: Dicle ve Fırat Arasındaki Kadim Uygarlıklar*, (Çev. Zehra Aksu Yılmaz), İstanbul: Alfa Yayıncılık.
- Iamoni, M., 2017, The Prehistoric Roots of Nineveh, Petit, L. P ve Bonacossi, D. M., (Eds.), *The Great City: Symbol of Beauty and Power*, (ss. 109-112), PALMA 13, Leiden: Sidestone Press.
- Jones, F., 1855, Topography of Nineveh, Illustrative of the Maps of the Chief Cities of Assyria and the General Geography of the Country Intermediate Between the Tigris and the Upper Zab, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Vol. 15, 297-397.
- Kaçmaz Levent, E., 2016, Yazılı ve Tasvirli Belgeler Işığında Yeni Assur Krallığında Ordu ve Savaş, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Van Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Karadoğan S. ve Kozbe, G., 2013, Kavuşan Höyük, Öner, E. (Ed.), *Profesör Doktor İlhan Kayan'a Armağan* (ss. 539-567), İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.
- Karlsson, M., 2013, Early Neo-Assyrian State Ideology: Relations of Power in the Inscriptions and Iconography of Ashurnasirpal II (883-859) and Shalmaneser III (858-824), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uppsala University Department of Linguistics and Philology, Uppsala.

- Kaufman, S. J. ve Wohlforth, W. C., 2007, Balancing and Balancing Failure in Biblical Times: Assyria and the Ancient Middle Eastern System, 900-600 BCE, Kaufman S.J., Little R., Wohlforth W.C., (Eds.), in *The Balance of Power in World History*, (ss. 22-46), London: Palgrave Macmillan.
- Keegan, J., 1995, *Savaş Sanatı Tarihi*, (Çev. Füsun Doruker), İstanbul: Yeni Yüzyıl Yayınları.
- Keeley, L. H., Fontana, M. ve Quick, R., 2007, Baffles and Bastions: The Universal Features of Fortifications, *Journal of Archaeological Resource* 15, 55-95.
- Kertai, D., 2011, Kalhu's Palaces of War and Peace: Palace Architecture at Nimrud in the Ninth Century BC, *Iraq* 73, 71-85.
- Kertai, D., 2015, *The Architecture of Late Assyrian Royal Palaces*, Oxford: Oxford University Press.
- King, L.W., 1915, *Bronze Reliefs from the Gates of Shalmaneser, King of Assyria B.C. 860-825*, London: Printed by order of the Trustees.
- Kozbe, G., 2018, Kavuşan Höyük: Assur İmparatorluğunun Taşrasında Küçük ve Özgün Bir Yerleşim/ Kavuşan Höyük: A Small and Distinctive Site in the Countryside of the Assyrian Empire, Köroğlu, K. ve Adalı, S. (Eds.), *Assurlular: Dicle'den Toroslara Tanrı Assur'un Krallığı/The Assyrians: Kingdom of the God Aşşur from to Taurus*, (ss. 404-419), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Köroğlu, K., 1993, Yeni Kazı ve Yüzey Bulguları Işığında Diyarbakır/ Üçtepe ve Çevresinin Yeni Assur Dönemi Tarihi Coğrafyası, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Köroğlu, K., 1998, *Üç Tepe I*, Ankara: TTK.
- Köroğlu, K., 2005, Archaeological Investigations at Ziyaret Tepe 2003-2004: Excavations in Operation K, *Anatolica* 31, 31-35.
- Köroğlu, K., 2013, *Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıcından Perslere Kadar*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Köroğlu, K., 2018a, Anadolu'daki Yeni Assur Dönemi Stelleri ve Kaya Kabartmaları/ Neo-Assyrian Rock Reliefs and Stelae in Anatolia, Köroğlu, K. ve Adalı, S., (Eds.), *Assurlular: Dicle'den Toroslara Tanrı Assur'un Krallığı/The Assyrians: Kingdom of the God Aşşur from to Taurus*, (ss. 162-207), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Köroğlu, K., 2018b, Üçtepe, Köroğlu, K. ve Adalı, S., (Eds.), *Assurlular: Dicle'den Toroslara Tanrı Assur'un Krallığı/The Assyrians: Kingdom of the God Aşşur from to Taurus*, (ss. 324-339), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kuhrt, A., 2010, *Eski Çağ'da Yakındoğu Yaklaşık M.Ö. 3000-330: I-II*, (Çev. Dielk Şendil), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Kuiper, K., (Ed.), 2011, *Mesopotamia: The World's Earliest Civilization*, New York: Britannica Educational Publishing.
- Kurt, M., 2007, *Yazılı Kaynaklara Göre MÖ 1. Binde Mezopotamya-Anadolu ilişkileri*, Ankara: Murat Kitapevi.
- Kurt, M., 2009a, Sanherip Dönemi Kilikya İsyanları, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 29 (48), 69-88.
- Kurt, M., 2009b, Demir Çağı'nda Kiliya'da Politik Yapı, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 3, 119-129.
- Larsen, M.T., 1979, The Tradition of Empire in Mesopotamia, Larsen, M.T., (Ed.), *Power and Propaganda. A Symposium on Ancient Empires*, (ss. 75-103), Vol. 7, Kopenhagen: Akademisk Forlag.
- Layard, A. H., 1853a, *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon: being the result of a second expedition undertaken for the trustees of the British Museum*, London: John Murray.
- Layard, A. H., 1853b, *The Monuments of Niniveh*, London: John Murray.
- Layard, A. H., 1853c, *A Second Series of the Monuments of Nineveh Including Bas-Reliefs from the Palace of Sennacherib and Bronzes from the Ruins of Nimroud*, London: John Murray.
- Le Strange, G., 1905, *The lands of the eastern Caliphate*, Cambridge: at the University Press.
- LeBlanc, S. A., 1999, *Prehistoric Warfare in the American Southwest*, Salt Lake City: University of Utah Press.
- Lippolis, C., 2017, Sennacherib, Petit, L. P ve Bonacossi, D. M., (Eds.), *The Great City: Symbol of Beauty and Power*, (ss. 179-183), PALMA 13, Leiden: Sidestone Press.
- Lippolis, C. ve Masturzo, N., 2012, Nimrud-Kalkhu. A Re-Examination of the Topographical Studies Conducted between 1987 and 1989, *Mesopotamia* 47, 117-120.
- Lombardi, A., 2015, Fort Shalmaneser. The north-west corner of the external fortification: Area S6, *Mesopotamia*, Firenze: Le Lettere, 53-78.
- Loud, G. ve Altman, C. B., 1938, *Khorsabad, Part II. The Citadel and the Town*, OIP 40, Chicago: The University Of Chicago Press.
- MacGinnis, J., 1989, Some Inscribed Horse troughs of Sennacherib, *Iraq* 51, 187-192.
- MacGinnis, J., 2011, Archaeology and empire in the first millennium BC: Ziyaret Tepe, *Heritage Turkey: British Institute of Ankara Research Reports*, Vol. 1, 25-26.

- MacGinnis, J., 2017, Iraqi Excavations at Nineveh, Petit, L. P ve Bonacossi, D. M., (Eds.), *The Great City: Symbol of Beauty and Power*, (ss. 91-93), PALMA 13, Leiden: Sidestone Press.
- MacGinnis, J. D. A., 1992, Tablets from Nebi Yunus, *SAAB*, 6 (1), 3-19.
- MacGinnis, J. D. A. ve Matney, T., 2009a, Ziyaret Tepe: Digging the frontier of the Assyrian Empire, *Current World Archaeology* 37, 30-40.
- MacGinnis, J. D. A. ve Matney, T., 2009b, Archaeology at the frontiers: excavating a provincial capital of the Assyrian empire, *Journal of Assyrian Academic Studies* 23, 1-19.
- Macginnis, J. D. A., Matney, T. ve Köroğlu, K., 2014, Excavations in the Lower Town of Ziyaret Tepe 2012 and 2013, *Proceedings of the 9th International Congresson the Archaeologyof the Ancient Near East 9-13 June 2014 (ICAANE)*, Basel-Switzerland, 83-94.
- Machinist, P., 1984/1985, The Assyrians and Their Babylonian Problem: Some Reflections, *Wissenschaftskolleg zu Berlin*, 353-364.
- Macqueen, J. G., 2013, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, (Çev. Esra Davutoğlu), Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Madhloum, T., 1967, Excavations at Niniveh: A Preliminary Report (1965-1967), *Sumer* 23, 76-86.
- Madhloum, T., 1968, Nineveh: the 1967-1968 Campaign, *Sumer* 24, 45-51.
- Mallowan, M., 1966, *Nimrud and Its Remains*, Vol. I-II, London: COLLINS.
- Martin, L., 2017, The Topography of Nineveh, Petit, L. P ve Bonacossi, D. M., (Eds.), *The Great City: Symbol of Beauty and Power*, (ss. 303-308), PALMA 13, Leiden: Sidestone Press.
- Matney, T., 2000, Second Preliminary Report on Survey at Ziyaret Tepe (Diyarbakır Province): Subsurface Mapping, 1998, *AST* 17, Cilt 2, Ankara, 137-148.
- Matney, T., 2018, Ziyaret Tepe, Köroğlu, K. ve Adalı, S., (Eds.), *Assurlular: Dicle'den Toroslara Tanrı Assur'un Krallığı/The Assyrians: Kingdom of the God Aşşur from to Taurus*, (ss. 340-351), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Matney, T. vd., 2002, Archaeological Investigations at Ziyaret Tepe, 2000-2001, *Anatolica* 28, 47-89.
- Matney, T. vd., 2007, Report on Excavations at Ziyaret Tepe, 2006 Season, *Anatolica* 33, 23-74.
- Matney, T. vd., 2008, Ninth Preliminary Report on Excavations at Ziyaret Tepe (Diyarbakır Province), 2006 Season, *KST* 29, Cilt. 1, Kocaeli, 155-170.

- Matney, T. vd., 2009, Excavations at Ziyaret Tepe 2007 2008, *Anatolica* 35, 37-84.
- Matney, T. vd., 2012, Uncovering a Provincial Capital of the Assyrian Empire: The Ziyaret Tepe Archaeological Expedition 1997-2010, Matthews, R. ve Curtis, J., (Eds.), *Proceedings of the 7th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East 12-16 April 2010*, the British Museum and UCL, 313-324.
- Matney, T. vd., 2014, Fifteenth Preliminary Report on Excavations at Ziyaret Tepe (Diyarbakır Province), 2012 Season, *KST* 35, Cilt. 3, Muğla, 329-341.
- Matney, T. vd., 2015, Sixteenth Preliminary Report on Excavations at Ziyaret Tepe (Diyarbakır Province), 2013 Season, *KST* 36, Cilt. 1, Gaziantep, ss. 255-272.
- Matney, T. vd., 2017, *Ziyaret Tepe: Asur İmparatorluğunun Anadolu Sınırlarını Keskfederken*, İstanbul: Tekfen Vakfı.
- Matney, T. vd., 2020, Eighteen years on the frontiers of Assyria: the Ziyaret Tepe Archaeological Project, Gavagnin, K. ve Palermo, R., (Eds.), *Imperial Connections: Interactions and Expansion from Assyria to the Roman Period, Proceedings of the 5th "Broadening Horizons" Conference (Udine 5-8 June 2017)*, Vol. 2, 85-118.
- Matney, T. ve Rainvillee, L., 2006, Eight Preliminary Report on Excavations at Ziyaret Tepe (Diyarbakır Province), 2004 Season, *KST* 27, Cilt. 1, Antalya, 117-130.
- Matney, T. ve Somers, L., 1999, The Second Season of Work at Ziyaret Tepe in the Diyarbakır Province: Preliminary Report, *Anatolica* 25, 203-219.
- Matthews, R., 2000, *The Early Prehistory of Mesopotamia, 500,000 to 4,500 BC*, Subartu V, Turnhout: Brepols.
- Maul, S. M., 2020a, Überbleibsel eines Archivs aus dem Haushalt der Königin des Sîn-šarru-iškun, 171-181: Maul, S. M. vd., 2020, Erforschung des ekal māšarti auf Tell Nebi Yunus in Ninive 2018-2019, *ZOrA* 13, 129-213.
- Maul, S. M., 2020b, Das Bruchstück eines beschrifteten Tongefäßes, 197: Maul, S. M. vd., 2020, Erforschung des ekal māšarti auf Tell Nebi Yunus in Ninive 2018-2019, *ZOrA* 13, 129-213.
- Maul, S. M., Aguilar-Kons J.'ın katkılarıyla, 2020c, Ein Tüangelstein aus dem ekal māšarti von Ninive-oder-Ein Einblick in die Baugeschichte des Militärpalastes von Tell Nebi Yunus, 193-196: Maul, S. M. vd., 2020, Erforschung des ekal māšarti auf Tell Nebi Yunus in Ninive 2018-2019, *ZOrA* 13, 129-213.
- Maul, S. M. ve al-Magasees, A., 2020a, Keilschriftliche Eigentumsvermerke auf Orthostaten, Flügelstieren und einer steinernen Türschwelle aus dem ekal māšarti, 180-193: Maul, S. M. vd., 2020, Erforschung des ekal māšarti auf Tell Nebi Yunus in Ninive 2018-2019, *ZOrA* 13, 129-213.

- Maul, S. M. ve al-Magasees, A., 2020b, Steinplatten vom Hof des Ištar-Tempels in Ninive, 197-201: Maul, S. M. vd., 2020, Erforschung des ekal māšarti auf Tell Nebi Yunus in Ninive 2018-2019, *ZOrA* 13, 129-213.
- Maul, S. M. ve Miglus, P. A., 2020a, Tell Nebi Yunus, 129-135: Maul, S. M. vd., 2020, Erforschung des ekal māšarti auf Tell Nebi Yunus in Ninive 2018-2019, *ZOrA* 13, 129-213.
- Maul, S. M. ve Miglus, P. A., 2020b, Das Bruchstück eines beschrifteten Steingefäßes, 196-197: Maul, S. M. vd., 2020, Erforschung des ekal māšarti auf Tell Nebi Yunus in Ninive 2018-2019, *ZOrA* 13, 129-213.
- May, N. M., 2014, Gates and Their Functions in Mesopotamia and Ancient Israel, May N. M. ve Steinert, U., (Eds.), *The Fabric of Cities, Aspects of Urbanism, Urban Topography, and Society in Mesopotamia, Greece and Rome*, Leiden: BRILL, 77-121.
- Mcintosh, J. R., 2005, *Ancient Mesopotamia: New Perspectives*, Santa Barbara: ABC CLIO.
- Micale, M. G., 2019, Framing the Space: On the Use of Crenellation from Architecture to the Definition of Pictorial Spaces, D'Andrea, M. vd., (Eds.), *Pearls of the Past Studies on Near Eastern Art and Archaeology in Honour of Frances Pinnock*, (8), 601-632.
- Micale M. G. ve Nadali, D., 2004, The Shape of Sennacherib's Camp: Strategic Functions and Ideological Space, *Iraq* 66, 163-175.
- Mielke, D. P., 2011, Hittite Cities: Looking for a Concept Insight into Hittite History and Archaeology, Genz H. ve Mielke, D. P., (Eds.), *Insight into Hittite History and Archaeology* (ss. 153-194), Paris: Peeters Publishers.
- Mielke, D. P., 2018, Hittite Fortifications Between Function and Symbolism, Ballmer, Fernandez-Götz, M. ve Mielke, D. P., (Eds.), *Understanding Ancient Fortifications: Between Regionality and Connectivity*, (ss. 63-81), Oxford: Oxbow Books.
- Mielke, D. P., 2020, Hittite Empire (Turkey), c. 1650-1180 BCE, M. Fraser (Hrsg.), *Sir Banister Fletcher's Global History of Architecture*, (ss. 46-58), Vol.1, London: Bloomsbury.
- Mieroop, M. V. D., 1997, *The Ancient Mesopotamian City*, Oxford: Clarendon Press.
- Mieroop, M. V. D., 2007, *A History of the Ancient Near East, ca. 3000-323 BC*, Oxford: Blackwell.
- Miglus, P. A., 1982, Die Stadttore in Assur, Das Problem der Identifizierung, *ZA* 72, 266-279.
- Miglus, P. A., 2005, Poterne, *RIA* 10, 605-608.

- Miglus, P. A., 2010, Festungswerke von Assur im 2. Jahrtausend v. Chr. in: Maul, S. M. ve Heessel, N.P., (Eds), *Assur Forschungen. Arbeiten aus der Forschungsstelle "Edition literarischer Keilschrifttexte aus Assur"* der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Wiesbaden, 229-243.
- Miglus, P. A., 2012, Tarbiši/u, *RIA* 13, 453-457.
- Miglus, P. A., 2020, Dokumentationsarbeiten 2018, 135-151: Maul, S. M. vd., 2020, Erforschung des ekal māšarti auf Tell Nebi Yunus in Ninive 2018-2019, *ZOrA* 13, 129-213.
- Miglus, P. A. ve Stępniewski, F. M., 2020, Grabungsabschnitt 1, 151-161: Maul, S. M. vd., 2020, Erforschung des ekal māšarti auf Tell Nebi Yunus in Ninive 2018-2019, *ZOrA* 13, 129-213.
- Miller, J. L., 2013, Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts, Giorgieri, M., (Ed.), *Writings from the Ancient World*, S. 31, Atlanta: SBL.
- Morello, N., 2010, Fortificazioni di Frontiera di Epoca Neo-Assira, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Università Degli Studi di Udine, Udine.
- Morello, N., 2015, Frontiers and Fortifications in Assyria: an introduction, Affanni, G. vd., (Eds.), *Broadening Horizons 4. A Conference of young researchers working in the Ancient Near East, Egypt and Central Asia*, University of Torino, October 2011, *BAR International Series*, Vol. 2698, Oxford: Archaeopress, 241-248.
- Morello, N., 2016, Building the Frontier: frontier fortifications in Neo-Assyrian empire, Frederiksen, R. vd., (Eds.), *Focus on Fortifications: New Research on Fortifications in the Ancient Mediterranean and the Near East* (ss. 43-52), Oxford: Oxbow Books.
- Mylonas, G. E., 1966, *Mycenae and the Mycenaean Age*, New Jersey: Princeton University Press.
- Nadali, D., 2007, Ashurbanipal against Elam: Figurative Patterns and Architectural Location of the Elamite Wars, *Historiae*, (4), 57-92.
- Nadali, D., 2009, Sieges and Similes of Sieges in the Royal Annals: The Conquest of Damascus by Tiglath-Pileser III, *KASKAL* 6, 137-149.
- Nadali, D., 2017, Nineveh in the Assyrian Reliefs, Petit, L. P. ve Bonacossi, D. M., (Eds.), *The Great City: Symbol of Beauty and Power*, (ss. 167-169), PALMA 13, Leiden: Sidestone Press.
- Nadali, D. ve Verderame, L., 2014, Experts at War Masters Behind the Ranks of the Assyrian Army, Neumann, H. vd., (Eds.), *Krieg und Frieden im Alten Vorderasien 52e Rencontre Assyriologique Internationale International Congress of Assyriology and Near Eastern Archaeology Münster, 17-21, Juli 2006*, Münster: Ugarit-Verlag, 553-566.

- Naumann, R., 2019, *Eski Anadolu Mimarlığı*, (Çev. Beral Madra), Ankara: TTK.
- Netzer, E., 1992, Massive Structures: Processes in Construction and Deterioration, Kempinski, A. ve Reich, R., (Eds.), *The Architecture of Ancient Israel: From the Prehistoric to the Persian Periods*, (ss. 17-27), Jerusalem: Israel Exploration Society.
- Niebuhr, C., 1901, *The Tell el Amarna Period: The relations of Egypt and Western Asia in the fifteenth century B.C. according to the Tell el Amarna tablets*, Translated by J. Hutchison, J. London: David Nutt.
- Nossov, K., 2008, *Hittite Fortifications c. 1650-700 BC*, Oxford: Osprey Publishing.
- Nováček, K., Amin, N. A. M., ve Melčák, M., 2013, A medieval city within Assyrian walls: the continuity of the town of Arbīl in Northern Mesopotamia, *Iraq* 75, 1-42.
- Novák, M., 1999, *Herrschaftsform und Stadtbaukunst. Programmatik im mesopotamischen Residenzstadtbau von Agade bis Surra man ra'ā*, Schriften zur Vorderasiatischen Archäologie 7, Saarbrücken.
- Novák, M., 2004, From Ashur to Nineveh: The Assyrian Town-Planning Programme, *Iraq*, 1(66), 177-185.
- Novák, M., 2012, Dūr-Šarru-ukīn, die Festung Sargons: Schaltzentrale eines Weltreiches, Dally, O. vd., (eds.), *Politische Räume in vormodernen Gesellschaften: Gestaltung-Wahrnehmung-Funktion, Menschen-Kulturen-Traditionen*, Vol. 6, Rahden: Marie Leidorf, 255-265.
- Novák, M., 2017, Neo-Assyrian Town Planning, Petit, L. P ve Bonacossi, D. M., (Eds.), *The Great City: Symbol of Beauty and Power*, (ss. 127-131), PALMA 13, Leiden: Sidestone Press.
- Novák, M., 2018, Elites behind Walls Citadels and the Segregation of Elites in Anatolia, the Levant and Mesopotamia, Yalçın, Ü., (Ed.), *Anatolian Metal VIII, Eliten-Handwerk-Prestigegüter*, Bochum, 255-269.
- Oates, D., 1959, Fort Shalmaneser: An Interim Report, *Iraq*, 21(2), 98-129.
- Oates, D., 1961, The Excavations at Nimrud (Kalḫu), 1960, *Iraq*, 23(1), 1-14.
- Oates, D., 1962, The Excavations at Nimrud (Kalhu), 1961, *Iraq*, 24 (1), 1-25.
- Oates, D., 1963, The Excavations at Nimrud, 1962, *Iraq* 25, 6-37.
- Oates, D., 1974, Balawat (Imgur-Enlil): The Site and its Buildings, *Iraq* 36, 173-178.
- Oates, D. ve Oates J., 2001, *Nimrud: An Assyrian Imperial City Revealed*, London: British School of Archaeology in Iraq.

- Oates, J., 1992, The Fall of Assyria (635-609 B.C.), in Boardman, J. et al., (Eds.), *CAH* III, (ss. 162-193), Vol. 3, Cambridge: Cambridge University Press.
- Oates, J., 2004, *Babil*, (Çev. Fatma Çizmeli), Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Olmstead, A.T., 1960, *The History of Assyria*, Chicago: University of Chicago Press.
- Otto, A., 2015, Neo-Assyrian capital cities: from imperial headquarters to Cosmopolitan Cities, Yoffee, N., (Ed.), *The Cambridge World History*, Vol. 3, 469-490.
- Parker, B. J., 1997, Garrisoning the Empire: Aspects of the Construction and Maintenance of Forts on the Assyrian Frontier, *Iraq* 59, 77-88.
- Petit, L. P. ve Bonacossi, D. M., 2017, Introductie, Petit, L. P. ve Bonacossi, D. M., (Eds.), *Nineveh hoofdstad van een wereldrijk*, (ss. 8-18), Leiden: Sidestone Press.
- Pınarcık, P., 2018, Geç Hitit Döneminde Toroslardan Amanoslara Uzanan Bölgedeki Ekonomik Faaliyetler, *Belleten*, 82 (294), 383-406.
- Pickworth, D., 2005, Excavations at Nineveh: The Halzi Gate, *Iraq* 67, 295-316.
- Place, V., 1867-1870, *Ninive et l'Assyrie*, Vol. I, Paris: Imprimerie Impériale.
- Place, V., 1867-1870, *Ninive et l'Assyrie*, Vol. III, Paris: Imprimerie Impériale.
- Postgate, J. N., 1973, *The Governor's Palace Archive*, London: British School of Archaeology in Iraq.
- Postgate, J. N., 1976-1980a, Kilizu, *RIA* 5, 591-593.
- Postgate, J. N., 1976-1980b, Imgur-Enlil (Balâwât), *RIA* 5, 66-67.
- Postgate, J. N., 1979, The Economic Structure of Assyrian Empire, Larsen, M.T., (Ed.), *Power and Propaganda. A Symposium on Ancient Empires*, (ss. 193-222), Vol. 7, Copenhagen: Akademisk Forlag.
- Postgate, J. N., 1987-1990, Mahmur-Gebiet, *RIA* 7, 271-272.
- Postgate, J. N., 1992, The Land of Assur and the Yoke of Assur, *World Archaeology*, 23 (3), 247-263.
- Postgate, J. N., 2011, Die Stadt Assur und das Land Assur, Renger, J., (ed.), *Assur-Gott, Stadt, Land, CDOG* 5, 87-94.
- Postgate, J. N. ve Mattila, R., 2004. Il-yada and Sargon's Southeast Frontier, Frame, G., (Ed.), *Nederlands Instituut Voor Het Nabije Oosten*, 235-254.
- Postgate, J. N. ve Reade, J.E., 1976-1980, Kalhu, *RIA* 5, 303-323.
- Powell M. A., 1987-1990, Maße und Gewichte, *RIA* 7, 457-517.

- Radner, K., 2011, The Assur-Nineveh-Arbela Triangle Central Assyria in the Neo Assyrian Period, Miglus, P. A & Mühl, S., (Eds.), in *Between the Cultures: The Central Tigris Region From the 3rd To The 1st Millennium BC*, Heidelberger Studien zum Alten Orient 14, Heidelberg: Heidelberg Orient Verlag, 321-329.
- Radner, K., 2018, Assur Kenti ve Assur Krallığı Tarihine Genel Bakış/The City of Aşşur and the Kingdom of Assyria Historical Overview, Köroğlu, K. ve Adalı, S. (Eds.), *Assurlular Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı/The Assyrians Kingdom of the God Aşşur from Tigris to Tauros*, (ss. 2-23), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Rassam, H., 1897, *Asshur and the Land of Nimrod*, New York: Eaton & Mains.
- Rattenborg, R., 2018, Configuring Mesopotamia: Regional Signifiers and the Many Locationsof the 'Land Between the Rivers', in Grunwald, S. vd, (Eds.), *Mapping Ancient Identities: Kartographische Identitätskonstruktionen in den Altertumswissenschaften*, (ss. 149-169), Berlin: Edition Topoi.
- Reade, J. E., 1976, Sargon's Campaigns of 720, 716 and 715 B.C.: Evidence from the Sculptures, *JNES* 35, 95-104.
- Reade J. E., 1978, Studies in Assyrian Geography Part I: Sennacherib and the Waters of Nineveh, *RA* 72, 47-72.
- Reade, J. E., 1986, Not Shalmaneser but Kidudu, *BaM* 17, 299-300.
- Reade J. E., 1998, Assyrian illustrations of Nineveh, *Iranica Antiqua* 33, 81-94.
- Reade J. E., 2000, Ninive (Nineveh), *RIA* 9 (5-6), 388-433.
- Reade, J. E., 2002, The Ziggurat and Temples of Nimrud, *Iraq* 64, 135-216.
- Reade, J. E., 2013, The 1962-1963 Excavations at Nimrud: Archaeological Procedures and Problems, in: HerrMann, G. ve Laidlaw, S., (Eds.), *Ivories from Rooms SW11/12 and T10 Fort Shalmaneser. Commentary and Catalogue. Ivories from Nimrud (1949-1963)*, London: The British Institute for the Study of Iraq, 346-359.
- Reade, J. E., 2015, Xenophon's Route through Babylonia and Assyria, *Iraq* 77, 173-202.
- Reade, J. E., 2016, The Gates of Nineveh, *SAAB* 22, 39-93.
- Reade, J. E., 2017, The Assyrian Palace at Nabi Yunus, Nineveh, in Heffron, Y., Stone, A. ve Worthington, M., (Eds.), *At the Dawn of History. Ancient Near Eastern Studies in Honour of J.N. Postgate*, (ss. 431-458), Winona Lake, (IN): Eisenbrauns.
- Reiner E. ve Civil, M., 1967, Another Volume of Sultantepe Tablets, *JNES* 26, 177-211.

- RIMA 1: Grayson, A. K., 1987, *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (to 1115 BC)*, (The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods, 1), Toronto: University of Toronto Press.
- RIMA 2: Grayson, A. K., 1991, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859)*, (The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods, 2), Toronto: University of Toronto Press.
- RIMA 3: Grayson, A. K., 1996, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC (858-745 B.C.)*, (The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods, 3), Toronto: University of Toronto Press.
- RINAP 1: Tadmor, H. ve Yamada, S., 2011, *The Royal Inscriptions of Tiglat-pileser III (744-727 BC) and Shalmaneser V (726-722 BC), Kings of Assyria*, (The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 1), Winona Lake: Eisenbrauns.
- RINAP 2: Frame G., 2021, *The Royal Inscriptions of Sargon II, King of Assyria (721-705 BC)*, (The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 2), Pennsylvania: Eisenbrauns.
- RINAP 3/1: Grayson A. K. ve Novotny, J., 2012, *The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704-681 BC)*, Part 1, (The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 3/1), Winona Lake: Indiana, Eisenbrauns.
- RINAP 3/2: Grayson A. K. ve Novotny, J., 2014, *The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704-681 BC)*, Part 2, (The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 3/2), Winona Lake: Indiana, Eisenbrauns.
- RINAP 4: Leichty, E., 2011, *The Royal Inscriptions of Asarhaddon, King of Assyria (680-669 BC)*, (The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period, RINAP 4), Winona Lake: Indiana, Eisenbrauns.
- RINAP 5/1: Novotny, J. ve Jeffers J., 2018, *The Royal Inscriptions of Ashurbanipal (668-631 BC), Assur-etil-ilani (630-627 BC), and Sin-sarra-iskun (626-612 BC), Kings of Assyria*, Part I, (The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 5/1), Pennsylvania: Eisenbrauns.
- Rogers, R. W., 1901, *A History of Babylonia and Assyria*, Cilt: 1, New York: Eaton & Mains.
- Rollinger, R., 2011, Assur, Assyrien und die klassische Überlieferung: Nachwirken, Deutungsmuster und historische Reflexion, In Renger, J., (Ed.), *Assur-Gott, Stadt und Land*, Wiesbaden, 311-345.
- Roux, G., 1992, *Ancient Iraq*, London: Penguin Books.
- Russell, J. M., 1999, *The Writing on the Wall: Studies in the Architectural Context of Late Assyrian Palace Inscriptions*, Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns.

- Russell, J. M., 2017, *Assyrian Cities and Architecture*, Frahm, E., (Ed.), *Companion to Assyria*, (ss. 423-452), Oxford: Wiley Blackwell.
- SAA 1: Parpola, S., 1987, *The Correspondence of Sargon II, Part 1. Letters from Assyria and the West*, Helsinki: Helsinki University Press.
- SAA 5: Lanfranchi, G. B. ve Parpola, S., 1990, *The Correspondence of Sargon II, Part II: Letters from the Northern and Northeastern Provinces*, Helsinki: Helsinki University Press.
- SAA 11: Fales, F. M. ve Postgate, J. N., 1995, *Imperial Administrative Records, Part II: Provincial and Military Administration*, Helsinki: Helsinki University Press.
- SAA 12: Kataja, L. ve Whiting, R., 1995, *Grants, Decrees and Gifts of the Neo-Assyrian Period*, Helsinki: Helsinki University Press.
- SAA 15: Fuchs, A. ve Parpola, S., 2001, *The Correspondence of Sargon II, Part III: Letters from Babylonia and the Eastern Provinces*, Helsinki: Helsinki University Press.
- SAA 16: Luukko, M. ve Van Buylaere, G., 2002, *The Political Correspondence of Esarhaddon*, Helsinki: Helsinki University Press.
- SAA 18: Reynolds, F., 2003, *The Babylonian Correspondence of Esarhaddon and Letters to Assurbanipal and Šîn-šarru-iškun from Northern and Central Babylonia*, Helsinki: Helsinki University Press.
- SAA 19: Luukko, M., 2012, *The Correspondence of Tiglat-pileser III and Sargon II from Kalḫu*, Helsinki: Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- SAA 20: Parpola, S., 2017, *Assyrian Royal Rituals and Cultic Texts*, Helsinki: Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- Saggs, H. W. F., 1962, *The Greatness That Was Babylon*, Londra: Hawthorn Books.
- Saggs, H. W. F., 1965, *Everyday Life in Babylonia and Assyria*, London: Batsford.
- Saggs, H. W. F., 1975, Historical Texts and Fragments of Sargon II of Assyria: (I) The "Aššur Charter", *Iraq*, 37(1), 11-20.
- Saggs, H. W. F., 1984, *The Might That Was Assyria*, London: Sidgwick & Jackson.
- Salih, L., 2017, The Nergal Gate: a Calamitous History, Petit, L. P. ve Bonacossi, D. M., (Eds.), *The Great City: Symbol of Beauty and Power*, (ss. 94-97), PALMA 13, Leiden: Sidestone Press.
- Salman, I., 1970, Foreword, *Sumer* 26, a-k.
- Salvini, M., 2006, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, (Çev. Belgin Aksoy), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

- Sauer, K. ve MacGinnis, J., 2011, Excavations at Ziyaret Tepe, Diyarbakır Province, 2009-2010 Seasons: Excavations in Operation Q: “Khabur Gate”, *Anatolica* 37, 89-92.
- Schachner, A., 2007, *Bilder eines Weltreichs, kunst- und kulturgeschichtliche Untersuchungen zu den Verzierungen eines Tores aus Balawat (Imgur-Enlil) aus der Zeit von Salmanassar III, König von Assyrien*, Subartu 20, Turnhout: Brepols.
- Schachner, A., 2014, Hitit Başkenti Hattuşa’nın Yakın Çevresi ile ilişkisi, İpek, Ö. ve İbiş, R., (Eds.), *4. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*, Çorum: Çorum Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 11-44.
- Scott, M. L. ve MacGinnis, J., 1990, Notes on Nineveh, *Iraq* 52, 63-73.
- Seeher, J., 2007, *Hattuşa Kerpiç Kent Suru: Bir Rekonstrüksiyon Çalışması*, İstanbul: Ege Yayınları.
- Seeher, J., 2020, Hitit Mimarisinde Kullanılmış Teknikler, Doğan-Alparslan, M ve Alparslan M., (Eds.), *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu* (ss. 149-161), İstanbul: YKY.
- Semple, E. C., 1919, The Ancient Piedmont Route of Northern Mesopotamia, *Geographical Review*, 8(3), 153-179.
- Sevin, V., 1999, *Yeni Asur Sanatı I Mimarlık*, Ankara: TTK.
- Sinha, A. et al., 2019, Role of climate in the rise and fall of the Neo-Assyrian Empire, *Science Advances*, 5(11): eaax6656.
- Sissakian, V. K. ve Fouad, S. F., 2015, Geological map of Iraq, Scale 1: 1000 000, 4th Edition, 2012, *Iraqi Bulletin of Geology and Mining Conference*, 11(1), 9-16.
- Sollee, A. E., 2014, Neue Überlegungen zur Datierung der westlichen Befestigungsanlagen Assurs, *Altorien-talische Forschungen*, 41(1), 135-146.
- Sollee, A. E., 2020, “*Bergesgleich baute ich hoch*” *Untersuchungen zur Architektur, Funktion und Bedeutung neuassyrischer Befestigungsanlagen*, Schriften zur Vorderasiatischen Archäologie 17, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Sollee, A.E. ve Tudeau, J., 2018, Step by step: correcting our mental image of the mušlālu, Attinger, P. vd., (Eds.), *Text and Image, Proceedings of the 61st Rencontre Assyriologique Internationale in Bern and Geneva, 22-26 June 2015*, OBO SA 40, Leuven, 423-441.
- Stillman, N. ve Tallis, N., 1984, *Armies of the Ancient Near East 3000 BC to 539 BC*, Sussex: Wargames Research Group.
- Strommenger, E., 1970, *Die neuassyrische Rundskulptur*, ADOG 15, Berlin: Gebr. Mann Verlag.

- Stronach, D., 1997, Notes on the fall of Nineveh, Parpola, S. ve Whiting, R. M., (eds.), *Assyria 1995, Proceedings of the 10th Anniversary Symposium of the Neo-Assyrian Text Corpus Project*, Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project, 307-324.
- Stronach, D., 2017, The Last Days of Assyrian Nineveh: a View from the Halzi Gate, Petit, L. P ve Bonacossi, D. M., (Eds.), *The Great City: Symbol of Beauty and Power*, (ss. 228-242), PALMA 13, Leiden: Sidestone Press.
- Şahin, C. ve Belge, R., 2016, İbn Haldun'da Coğrafi Determinizm, *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, 57, 439-467.
- Tamm, A., 2020, Grabungsabschnitt 2, 161-168: Maul, S. M. vd., 2020, Erforschung des ekal māšarti auf Tell Nebi Yunus in Ninive 2018-2019, *ZOrA* 13, 129-213.
- Tekin, H., 2015a, Yukarı Mezopotamya Geç Neolitikinde (Hassuna, Samarra, Halaf) Terminoloji ve Kronoloji Sorunları, *APAD* 1, 89-112.
- Tekin, H., 2015b, Yukarı Mezopotamya'nın İlk Boyalı Çanak-Çömlekleri: Hassuna, Samarra ve Halaf: Yeni Yorumlar ve Yaklaşımlar. Bölüm 1: Hassuna ve Samarra (The First Painted Potteries of the Upper Mesopotamia: Hassuna, Samarra and Halaf. New Interpretations and Approaches. Volume 1: Hassuna and Samarra), *OLBA XXIII*, 1-58.
- Tekin, H., 2017, *Tarih Öncesinde Mezopotamya Yeni Yaklaşımlar, Yeni Yorumlar ve Yeni Kronoloji*, Ankara: Bilgin Kültür ve Sanat Yayınları.
- Toptaş, K., 2018, Yeni Asur İmparatorluğunda İdeoloji, Propaganda ve İsyanlar, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Toptaş, K., 2020, Asur Belgelerinde Kimmerler, *Gazi Akademik Bakış*, 14 (27), 31-60.
- Tringham, R., 1971, *Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe 6000-3000 B.C.*, London: Hutchinson.
- Tucker, D. J., 1994, Representations of Imgur-Enlil on the Balawat Gates, *Iraq* 56, 106-116.
- Tudeau, J., 2019, *Building in Assyria: A Philological Perspective*, Schriften zur Vorderasiatischen Archäologie 14, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Turnbull, S., 2004, *The walls of Constantinople AD 324-1453*, London: Osprey Publishing.
- Turner, G., 1970, Tell Nebi Yūnus: The ekal māšarti of Nineveh, *Iraq* 32, 68-85.
- Unger, E., 1928, Aššur, Stadt, *RIA* 1, 170-195.
- Unger, E., 1929, Das Stadtbild von Assur, *AO*, 27 (3), 1-43.

- Unger, E., 1938, Dûr-Sarruukîn, *RIA* 2, 249-252.
- Ur, J., 2013, The Morphology of Neo-Assyrian Cities, *SUBARTU* 6-7, 11-22.
- Ur, J., 2017a, Physical and Cultural Landscapes of Assyria. Frahm, E. (Ed.), *The Blackwell Companion to Assyria*, (ss. 13-35), Oxford: Wiley Blackwell.
- Ur, J., 2017b, De topografie, Petit, L. P. ve Bonacossi, D. M., (Eds.), *Nineveh hoofdstad van een wereldrijk*, (ss. 49-54), Leiden: Sidestone Press.
- Ur, J., 2017c, The Topography of Nineveh, Petit, L. P. ve Bonacossi, D. M., (Eds.), *The Great City: Symbol of Beauty and Power*, (ss. 58-62), PALMA 13, Leiden: Sidestone Press.
- Ussishkin, D., 1989, The Erection of Royal Monuments in City-Gates, Emre, K. vd., (Eds.), *Anatolia and the Ancient Near East. Studies in Honor of Tahsin Özgüç*, (ss. 485-496), Ankara.
- Vidal, J., 2012, Campamentos militares asirios durante el reinado de Salmanasar III, *GLADIUS* 32, Madrid, 7-24.
- Vlaardingerbroek, M., 2017, Nineveh in Classical Literature, Petit, L. P. ve Bonacossi, D. M., (Eds.), *The Great City: Symbol of Beauty and Power*, (ss. 39-43), PALMA 13, Leiden: Sidestone Press.
- Wilkinson, T., 2013, *Eski Mısır: M.Ö. 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, (Çev. Ümit Hüsrev Yosul), İstanbul: Say Yayınları.
- Wright, G. R. H., 1985, *Ancient Building in South Syria and Palestine*, Köln: Brill.
- Yadin, Y., 1963, *The Art of Warfare in Biblical Lands in the Light of Archaeological Study*, Jarusalem: Jarrold and Sons Ltd..
- Yamada, S., 2020, Names of Walls, Gates, and Palatial Structures of Assyrian Royal Cities: Contents, Styles, and Ideology, *ORIENT* 55, 87-104.
- Yücel, Ç., 2018, Savunma ve Saldırı Sistemi Olarak Kulelerin Tarihsel Gelişimi, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 6(70), 417-434.

İnternet Yayınları

- Halama, S., 2011b, *Assyrische und babylonische Befestigungen des ersten Jahrtausends v. Chr. in ihrem Kontext*, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Philosophischen und Wirtschafts-und Verhaltenswissenschaftlichen Fakultät der, Freiburg im Breisgau, Online: <http://archiv.ub.uni-heidelberg.de/propylaeumdok/volltexte/2011/832>, [Erişim tarihi: 01.03.2021].